नैषधचरितम्

महाकवि-श्रीहर्षविरचितम् ।

कोलाचल-मल्लिनाथ-सूरिविरचितया टीकयाऽन्वितम्

बि, ए, उपाधि-धारिणा

श्रीजीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्येण

संस्कृतं परिवर्त्तितं सविशेषितम्

प्रकाशितञ्च ।

द्वितीयखण्डम् (चतुर्दशादधि द्वाविंशति-सर्ग-पर्य्यन्तम्)

कलिकातानगरे

सुचारुयन्त्रे

मुद्रितम् ।

इं १८७६

नैषधचरितम् ।

चतुर्दशः सर्गः ।

अथाधिगन्तुं निषधेश्वरं सा प्रसादनामाद्रियतामराणाम् ।
यतः सुराणां सुरभिर्नृणां तु सा वेधसाऽसृज्यत कामधेनुः ॥१॥
प्रदक्षिणप्रक्रमणालवालविलेपधूपावरणाम्बुसेकैः ।
दृष्टश्च स्पृष्टश्च फलं सुवाना देवा हि कल्पद्रुमकाननं नः ॥ २ ॥

अथेति। अथ चिन्तानन्तरं सा भैमी निषधेश्वरं नलमधिगन्तुं लब्धुम् अमराणामिन्द्रादीनां प्रसादनामभिमुखीकरणमाद्रियत अमोघसाधकत्वेनावलम्बतेत्यर्थः। अमोघसाधकत्वमेव समर्थयते यतः सुराणां पुरा वेधसा सुरभिः काचन गौः कामानां धेनुः कामधेनुः कामदुघा असृज्यत नृणां तु सा सुरप्रसाधनैव कामधेनुरसृज्यत या यस्य कामान् दुग्धे गौरगौर्वा सैवास्य कामधेनुरिति अत्रामरप्रसादनायाः कामधेनुत्वेन रूपणाद्रूपकालङ्कारः ॥ १ ॥

प्रदक्षिणेति। प्रदक्षिणप्रक्रमणमेवालवालं विलेपश्चन्दनादिचर्चा स एव विलेपः पिण्याकादिलेपः धूपो दशाङ्गादेर्धूपः स एव दोहदधूपस्य आवरणमङ्गदेवतापरिवेष्टनं तदेव शाखावरणम् अम्बुसेकोऽभिषेकः स एव मूलेषु जलसेकः तेषां द्वन्द्वः तैः करणैरिष्टं प्रियं दृष्टमवदातम्…फलमभीप्सितं वस्तु तदेव फलं सस्यं सस्ये हेतुकृते फलमित्यमरः। सुवाना जनयन्तः सूतेः कर्त्तरि लटः शानजादेशः। देवा एव नोऽस्माकं नृणां कल्पद्रुमाणां काननं वनं हि तत्र प्रदक्षिणप्रक्रमणाद्य ल-

श्रद्धामयीभूय सुपर्वणस्तान् ननाम नामग्रहणाग्रकं सा।
सुरेषु हि श्रद्दधतां नमस्या सर्व्वार्थनिध्यङ्गमिथःसमस्या ॥ ३ ॥
यत्तान् निजे सा हृदि भावनाया बलेन साक्षादकृताखिलस्तान्।
अभूदभीष्टप्रतिभूस्तदस्या वरं हि दृष्टा ददते परन्ते ॥ ४ ॥

बाल्याद्यवयवरूपणाद्देवेषु कल्पद्रुमरूपणाच्च समस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपकम् ॥ २ ॥

श्रद्धेति। सा दमयन्ती श्रद्धा विश्वासः तन्मयी तद्युक्ता भूत्वा भूय अभूततद्भावे च्वौ समासे क्त्वो ल्यबादेशः। तान् सुपर्वणो देवान् नामग्रहणाग्रकं नामोच्चारणपूर्वकं यथा तथा ननाम प्रणता तथा हि सुरेषु विषये श्रद्दधतां विश्वसतां नमस्या नमस्कारः श्रद्धापूर्वकनमस्कार इत्यर्थः। सा नमस्यतेः क्यजन्तादप्रत्ययादिति स्त्रियामप्रत्यये टाप्। समस्यते संस्क्रियते अनयेति समस्या संज्ञायां समजनिषदेत्यत्र संपूर्वादस्यतेः क्यप्। सर्वेषामर्थानां निधौ यान्यङ्गानि साधनानि तेषां मिथः समस्या अन्योन्यसंग्रहणकारिका समस्या तु समासार्था मिथोऽन्योन्यं रहस्यपीति चामरः। सति नमस्कारे सर्वसाधनं फलदं नान्यथातिनमस्कारेत्यर्थः। सामान्येन विशेषस्य समर्थन रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३ ॥

यदिति। सा भैमी अखिलस्तान् सर्वनतांस्तान् देवान्निजे हृदि भावनाया बलेन ध्यानदार्ढ्येन साक्षादकृत साक्षात्कृतवतीति यत्। करोतेः कर्तरि लङ् तङ् हृस्वादङ्गादिति स लोपः। स साक्षात्कार एव तस्या भैम्या अभीष्टे इष्टार्थसिद्धौ प्रतिभूर्लग्नकोऽभूत् तथा हि ते देवा दृष्टाः प्रत्यक्षाः सन्तः परमवश्यं वरं ददते हि। नदात्त देवा वरमर्हन्ति न प्रत्यक्षं दृष्टा मनुष्येभ्य इति श्रुतिः ॥ ४ ॥

सभाजनमिति। सा भैमी तत्र सभायां सभाजने भजने विधिते पश्यति सति दक्षदृक्तन्त्र मनाहत्येत्यर्थः। षष्ठी चानादर इति चकारा-

सभाजनं तत्र ससर्ज तेषां सभाजने पश्यति विस्मिते सा ।
आमुद्यते यत्सुमनोभिरेवं फलस्य सिद्धौ सुमनोभिरेव ॥ ५ ॥
वैशद्यहृद्यैर्म्रदिमाभिरामैरामोदिभिस्तानथ जातिजातैः ।
आनर्च गीत्यन्वितषट्पदैः सा स्तवप्रसूनस्तवकैर्नवीनैः ॥ ६ ॥

टनादरे सप्तमी । तेषां देवानां सभाजनं पूजां मालत्यादिपुष्पैः स्वागतप्रश्नादिभिश्च ससर्ज चकारेत्यर्थः । किमर्थं सुरार्चनमित्याशङ्क्य तत्सन्तोषार्थमित्याह यद्यस्मात् सभाजनात् सुमनोभिर्देवैः मालत्यादिकुसुमैश्च आमुद्यतएव सन्तुष्यत इव मुद्यते भावे लट् । मालत्यां पण्डिते पुष्पे हर्षे च सुमनोभिदेति विश्वः । आमोदो हर्ष गन्धयोरित्यमरः । किमेषामामोदेनेत्याशङ्क्य आमुदिता एव ते फलन्तीत्यर्थान्तरं न्यस्यति तथा हि फलं हेतु साध्यं सस्यञ्च सस्यं हेतु कृते फलमित्यमरः । तस्य सिद्धौ सिद्धिप्रसङ्गे सुमनोभिरमरैरप्यामुद्यत एव पूर्ववच्छ्लेषः । सुमनसां मालत्यादीनां फलदानपुष्पदानदर्शनात् सुरे सुमनस्त्वेन तथात्वनिश्चयात्तदामोदार्थं तत्सभाजनमन्वतिष्ठदित्यर्थः । अत्रोभयेषामपि सुमनसाम् उभयोरप्यामोदयोश्च फलयोरभेदाध्यवसायेनायमर्थान्तरन्यासः ॥ ५ ॥

वैशद्येति । अथ पूजानन्तरं सा दमयन्ती तान् देवान् वैशद्यमर्थव्यक्तिरन्यत्र विकाशश्च तेन हृद्यैः हृदयप्रियैः हृदयस्य प्रिय इति यत्प्रत्ययः हृदयस्य हृल्लेख यदनलासेष्विति हृदादेशः । म्रदिमा शब्दार्थमाधुर्य्यमन्यत्र सौकुमार्य्यं तेनाभिरामैरामोदयन्तीत्यामोदिनः सुदेर्ण्यन्तात्ताच्छील्ये णिनिः । अन्यत्रामोदः सौरभमेषामित्यामोदिनः मत्वर्थीय इनिः । तैरामोदिभिः जातयः छन्दांसि मालत्यामिति तज्जातैः तदुद्भवैः गीत्यन्विता गानयुक्ताः षट्पदाः गाथाविशेषा येषु तैरन्यत्र झङ्कारप्रयुक्तैः भ्रमरैः नवीनैरभिनवैः स्तवैः स्तोत्रैः प्रसूनस्तवकैः कुसुमगुच्छैश्चानर्च अर्चयामास पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा तुष्टावेत्यर्थः । अर्चेभौवादिकाल्लिटि अत आदेरित्य

भक्त्या तयैव प्रससाद तस्यास्तुष्टं स्वयं देवचतुष्टयं तत्।
स्वेनानलस्य स्फुटतां यियासोः फूत्कृत्यपेक्षा कियती खलु स्यात्॥७
प्रसादमासाद्य सुरैः कृतं सा सस्मार सारस्वतसूक्तिसृष्टेः।
देवा हि नान्यद्वितरन्ति किन्तु प्रसद्य ते साधुधियं ददन्ते॥८॥

भावदोषौ तस्यानच्। अत्र स्तवानां प्रसूनस्तवकानां चोभयेषा-मप्यर्चनसाधनत्वेन प्रकृतानां धर्म्मतोऽन्येनौपम्यस्य गम्यमानत्वात् केवल-प्रकृतविषया तुल्ययोगिता लक्षणन्तूक्तं प्राक्॥ ६॥

भक्त्येति। स्वयं स्वतएव तुष्टं सेवादिक्रियापि तत्कारित्वदार्थादेव सन्तुष्टं तत्प्रकृतं देवचतुष्टयम् इन्द्रादिदेवचतुष्कं तस्या भैम्या तया भक्त्या सेवया प्रससादैव अनुजग्राहैव एवकारस्त्वविलम्बसूचनार्थं तथाहि स्वेनैव स्वतएव स्फुटतां प्रज्वलिततत्वं यियासोर्यातुमिच्छोरनलस्य वह्नेः फूत्कृतेः फूत्कृतस्य फूत्कारमारुतस्यापेक्षा कियती खलु स्यात्? नात्यन्तमपेक्षत इत्यर्थः। स्वतएव प्रसत्सुतो देवगणस्य तत्कृता भक्तिः स्वतएव प्रज्वलिष्यतोऽग्नेः फूत्कृतिरिव झटिति कार्य्यप्रादुर्भावमात्रफला अन्यथापि प्रज्वलनवत् प्रसादावश्यम्भावादिति भावः। अत्र वाक्यद्वये भक्तिफूत्कृत्योः कार्य्यानपेक्षितत्वलक्षणसमानधर्म्मस्यैव कारको यच्छब्दाभ्यां विम्बप्रतिविम्ब तयोक्तेर्दृष्टान्तालङ्कारः। विम्बानुविम्बन्यायेन निर्देशे धर्म्मधर्म्मिणाम्। दृष्टान्तालङ्कृतिर्ज्ञेया भिन्नवाक्यार्थसंश्रयेति विद्याचक्रवर्त्तिलक्ष-णात्॥ ७॥

प्रसादमिति। सा भैमी सुरैः कृतं प्रसादमनुग्रहमासाद्य सरस्वत्या इयं सारस्वती तस्याः सूक्तिसृष्टेः अत्याजीत्यादेः पूर्व्वसर्गोक्तश्लिष्टोक्तिगुम्फस्य सस्मार तदर्थतत्त्वं जज्ञावित्यर्थः। अधीगर्थेत्यादिना कर्म्मणि शेषे षष्ठी। नलप्राप्तौ तस्याः कोऽयमनुग्रहो यज्ञाथापरिज्ञानस्य तत्वाह तथा हि देवाः अन्यत् वस्तु यत् न वितरन्ति न प्रयच्छन्ति किन्तु ते देवाः प्रसद्य प्रसन्ना भूत्वा साधुधियं सम्यक्प्रतिपत्तिं ददन्ते प्रयच्छन्ति ददान

श्लेषं नलं प्रत्यमरेण गाथा या या समार्था खलु येन येन ।
तां तां तदन्येन सहालगन्तीं तदा विशेषं प्रतिसन्दधे सा ॥९॥
एकैकवृत्तेः प्रतिलोकपालं पतिव्रतात्वं जगृहुर्दिशां याः ।
वेद स्म गाथा मिलितास्तदाऽसावाशा इवैकस्य नलस्य वश्याः ॥१०॥

इति धातोर्भौवादिकाल्लट् तङ् । तदाहुः न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् । यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या स याति तत् फलमिति । तथा हि ते देवाः प्रसाद्यानुगृह्य सदेः क्लोल्यम् । अन्यद्बुद्धेरन्यद्देयं न किन्तु साधुधियं फलप्राप्त्युपायपरिज्ञानं ददन्ते प्रयच्छन्ति दददान इति धातोर्भौवादिकाल्लट् तङ् तदाहुः न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् । यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तमिति ॥ ८ ॥

श्लेषमिति । सा दमयन्ती श्लेषं परमार्थं नलं प्रति विरचितेति शेषः या या गाथा अत्याजि लक्ष्मेत्यादिको यो यः श्लोको येन येनामरेन्द्रेण देवेन समार्थाः समानाभिधेयाः खलु ? अतएव तदन्येन तत इन्द्रादेरन्येन सत्येन नलेन सहालगन्ती असङ्गतां तत्परत्वेनानिश्चितां तां तां गाथां तदा देवतानुग्रहलब्धस्मृत्युद्बोधकाले विशेषं प्रति सत्यनलं प्रति सन्दधे नलपरत्वेन योजयामासेत्यर्थः । इन्द्रादिपरत्वशङ्कां विहाय नलपरत्वं निश्चिकायेति तात्पर्य्यार्थः ॥ ९ ॥

एकैकेति । या गाथा अत्याजीत्यादयः श्लोका एकैकस्मिन् लोकपाले वृत्ते वर्त्तनाद्धेतोः साम्यात् दिशां प्रतिलोकपालं यत्पतिव्रतात्वं तज्जगृहुः प्राच्यादिदिश इव इन्द्राद्येकैकलोकपालपरा बभूवुरित्यर्थः । तदा देवताप्रसादकाले असौ भैमी मिलिताः समस्ता गाथा आशा इवैकस्य नलस्य वश्याः वशङ्गताः वशङ्गत इति यत्प्रत्ययः । वेद स्म लट् स्म इति भूते लट् विदो लटो वेति णलादेशः । आशा इव गाथा अपि आपातत एकैकश एकैकलोकेशपरतया प्रतीता इति सामस्त्येन नलपरा एवेति विवेदेत्यर्थः । तस्य सर्व्वाशाविजयित्वादाशानां तत्परत्वं गाथानान्तु देव्या चतुरोक्तिभङ्गिपर्य्यालोचनयेति भावः ॥ १० ॥

निश्चित्य शेषं तमसो नरेशं प्रमोदमेदस्वितरान्तराऽभूत्।
देव्या गिरा भावितभङ्गिराख्यच्चित्तेन चिन्तार्णवयादसेदम्॥११॥
सा भङ्गिरस्याः खलु वाचि काऽपि यद्भारती मूर्त्तिमतीयमेव।
श्लिष्टं निगद्याद्दृत वासवादीन् विशिष्य मे नैषधमप्यवादीत्॥१२॥
जयन्य सेयं मदनुग्रहेण वचःस्रजः स्पष्टयितुं चतस्रः।
द्वे ते नलं लक्षयितुं क्षमेते ममैव मोहोऽयं तद्दो महीयान्॥१३॥

निश्चित्येति। असौ दमयन्ती शेषं पञ्चमन्तं प्रसिद्धं नरेशं नैषधं निश्चित्य प्रमोदमेदस्वितरमानन्दमेदुरतरमान्तरमन्तरङ्गं यस्याः सा ऽभूत् अथ देव्या गिरा भाविता भङ्गिः प्रयोगचातुरीविशेषो यया सा सती चिन्तार्णवयादसा चिन्तासागरजलग्रहभूतेन चित्तेनेदं वक्ष्यमाणमाख्यदवोचत् ख्याते लुङि अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङि त्तेरङा-देशः॥ ११॥

अथ चित्तेन यदाख्यत्तदेवाह सेति। अस्या देव्या वाचि सा वक्ष्यमाणा काचिदपूर्वा भङ्गिः प्रयोगप्रकारः खलु? यद्यस्माद्भङ्गिविशेषादियं पुरोवर्त्तिनी मूर्त्तिमती विग्रहवती सती सत्यवादिनी भारती वाग्देवता श्लिष्टं श्लिष्टार्थं यथा तथा निगद्योक्त्वा वासवादीनिन्द्रादीनाद्दृत आदृतवती तानेवोपाचरदेवेत्यर्थः दृङो लुङि ह्रस्वादङ्गादिति सलोपः। अथ च नैषधं नलमपि मे मह्यं विशिष्य इन्द्रादिभ्यो वियिच्यावादीत् किन्तु अहमेव न वेद्मीति भावः॥ १२॥

जयन्येति। सेयं देवी मदनुग्रहेण मदनुग्रहबुद्ध्या स्पष्टयितुं नलं व्यक्तीकर्तुमेतस्याः वचःस्रजो वचनमालिकाः--जयन्य कथितवती तल--ते इन्द्राग्निप्रत्यायिके आद्ये द्वे एव स्रजौ नलं लक्षयितुमभिव्यक्तुं क्षमेते शक्नुतः तत्रैव स्फुटतरं प्रतीतेरन्ये द्वे इत्येति भावः। किन्तु ममैवायं महीयान् महत्तरो मोहः अहो यच्चतसृभिरपि नवेद्मीति भावः॥१३॥

श्लिष्यन्ति वाचो यदमूरमुष्याः कवित्वशक्तेः खलु ते विलासाः ।
भूपाललीलाः किल लोकपालाः समाविशन्ति व्यतिभेदिनोऽपि १४
त्यागं महेन्द्रादिचतुष्टयस्य किमभ्यनन्दत् क्रमसूचितस्य ।
किं प्रेरयामास नले च तन्मां का सूक्तिरस्या मम कः प्रमोहः ॥१५
परस्य दारान् खलु मन्यमानैरस्पृश्यमानाममरैर्धरित्रीम् ।
भक्त्येव भर्त्तुश्चरणौ दधानां नलस्य तत्कालमपश्यदेषा ॥ १६ ॥

अत्याजीत्यादिश्लोकचतुष्टयेन नलमेवाचष्टे किमिति इन्द्रादि-चतुष्टयञ्च स्पृशतीत्य शङ्क्याह श्लिष्यन्तीति । अमूरत्याजीत्यादयो गाथा अमुष्या देव्याः वाचः श्लिष्यन्ति नलमिवेन्द्रादीनपि स्पृशन्तीति यत् तच्छ्ले-षणमित्यर्थः । विधेयविलासप्राधान्यात्तल्लिङ्गसङ्ख्यानिर्देशः । कवित्वशक्ते-र्विलासाः खलु ? कवित्वधर्म्मोऽयं यदन्यपरेणापि शब्देन श्लेषभङ्ग्यार्थान्तर-प्रत्यायनमलङ्कारत्वान्न तु तात्पर्य्यमिति भावः । तथा च श्लेषमहिम्ना तेषां नलसारूप्याच्च तत्परत्वभ्रान्तिरित्याह भूपालस्य नलस्य लीलेव लीला येषां ते तद्रूपधारिणो लोकपाला व्यतिभेदिनो नलाद्भेदवन्तोऽपि समाविशन्ति श्लोकबुद्धौ लगन्ति किल ? ततो ममैवायं व्यामोह इत्यर्थः ॥१४॥

स्वव्यामोहमेव प्रकटयति त्यागमिति । क्रमसूचितस्य क्रमनिर्दिष्टस्य महेन्द्रादिचतुष्टयस्य त्यागं पुराकृतं परिहारं किं किमर्थमभ्यनन्दत् अन्व-मोदत माञ्च किं किमर्थं नले विषये प्रेरयामास यदीयं मदनुजिघृक्षा न स्यादिति भावः । तत्तस्मादस्या देव्याः सूक्तिः साधूक्तिः अत्याजीत्यादि सत्योपदेशः का मम प्रमोहः कः अहो घण्टापथे स्खलितमिति भावः ॥१५॥

अस्पृश्या सा षड्भि र्नलज्ञानप्रकारमाह परस्येत्यादि । परस्य दारान्मन्यमानैरिव परदारा इति बुध्यमानैरिवेत्युत्प्रेक्षा । राजदार-त्वाद्भूमय इति भावः । भार्य्या जायाथ पुं भूम्नि दारा इत्यमरः । अ-मरैरस्पृश्यमानां परस्त्रीस्पर्शनिषेधादिति भावः । भक्त्येव पतिभक्त्ये-वेत्युत्प्रेक्षा । भर्तुः पत्युर्नलस्य चरणौ दधानां धरित्री मेषादमयन्ती तत्-

सुरेषु नापश्यदवैक्षताक्ष्णोर्निमेषमुर्व्वीभृति सम्मुखे सा।
इह त्वमागत्य नले मिलेति सञ्ज्ञानदानादिव भाषमाणम्॥१७

नाबुद्ध बाला विबुधेषु तेषु क्षोदं क्षितेरैक्षत नैषधे तु।
पत्ये सृजन्त्याः परिरम्भमस्याः सम्भूतसम्भेदमसंशयं सा॥ १८॥

स्वेदः स्वदेहस्य वियोगतापं निर्व्वापयिष्यन्निव संसिसृक्षोः।
हीराङ्कुरश्चारुणि हेमनीव नले तयालोकि न दैवतेषु॥ १९॥

कालं तस्मिन् काले अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। अपश्यत् देवा हि भूमिं न स्पृशन्ति अयन्तु स्पृशतीत्येतदेकं तावच्चिह्नमित्यर्थः॥ १६॥

सुरेष्विति। सा दमयन्ती सुरेष्विन्द्रादिष्वक्ष्णोर्निमेषं नापश्यत् निजसम्मुखे स्वाभिमुखे उर्व्वीभृति नृपे नले त्वमिहागत्य इत एत्य नले मिल सङ्गच्छस्वेति सञ्ज्ञानदानात् सञ्ज्ञाकरणाद्भाषमाणं ब्रुवाणमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा। निमेषमिवैक्षत इदमपरं चिह्नमित्यर्थः॥ १७॥

नेति। सा बाला भैमी तेषु विबुधेषु देवेषु क्षितेः क्षोदं रजो न बुद्ध, नैक्षतेत्यर्थः। तैजसेषु तदसंक्रमादितिभावः। बुध्यते र्लुङि तङि झलो झलीति सिज्लोपः। नैषधे नले तु पत्ये स्वभर्त्रे नलाय परिरम्भं सृजन्त्या आलिङ्गनं ददन्त्याः अस्याः क्षितेः सकाशात् असंशयं यथा तथा सम्भूतसम्भेदं सञ्जातसंश्लेषमित्युत्प्रेक्षा। आलिङ्गनसंक्रान्तस्थितमित्यर्थः। क्षोदमैक्षत। रजः सम्भेदोऽपरं चिह्नमित्यर्थः॥ १८॥

स्वेद इति। तया दमयन्त्या संसिसृक्षोर्नलेन संस्रष्टुं सङ्गन्तुमिच्छोः स्वदेहस्य वियोगतापं नलविरहसन्तापं निर्वापयिष्यन् शमयिष्यन्निव स्थित इत्युत्प्रेक्षा। स्वेदः चारुणि शुद्धिमति श्यामिकारहिते हेमनि हेम्नि हीराङ्कुरो वज्राङ्कुर इव वज्रो हीरश्च कथ्यत इति हलायुधः। नले आलोकि दृष्टः दैवतेषु सुरेषु नालोकि॥ १९॥

सुरेषु मालाममलामपश्यन्नले तु बाला मलिनीभवन्तीम् ।
इमां किमासाद्य नलेऽद्य म्रद्वीं श्रद्धास्यते मामिति चिन्तयेव ॥२०॥
श्रियं भजन्तां कियदस्य देवाश्छाया नलस्यास्ति तथापि नैषाम् ।
इतीरयन्तीव तया निरैक्षि सा नैषधे न त्रिदशेषु तेषु ॥ २१ ॥
चिह्नैरमीभिर्नलसंविदस्याः सम्वादमाप प्रथमोपजाता ।
सा लक्षणव्यक्तिभिरेव देवप्रसादमासादितमप्यबोधि ॥ २२ ॥

सुरेष्विति । दमयन्ती भैमी सुरेष्वमला मम्लानां मालां स्रजमपश्यत् नले तु अद्य म्रद्वीं सुकुमारा मिमां दमयन्ती मासाद्य किं किमर्थं मां श्रद्धास्यते आदरिष्यत इति चिन्तयैव मलिनीभवन्तीं म्लायन्तीं माला मपश्यत् म्लानकुसुमत्वमन्यचिह्नमित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रियमिति । देवा इन्द्रादयोऽस्य नलस्य श्रियं कान्तिं कियदल्प यथा तथा भजन्तां तथास्य हि एषा मिन्द्रादीनां नलस्य च्छाया कान्तिः स-मग्रेतिभावः । अनातपस्य च्छाया त्वनातपे कान्तावि ति वैजयन्ती । नास्ति नलरूपधारित्वेऽपि तेषु तत्कान्तिरीषदेव न समग्रेत्यर्थः । इतीरयन्ती क-थयन्तीव स्थिता छाया कान्तिरनातपश्च तया दमयन्त्या नैषधे नले निरैक्षि दृष्टा ईक्षतेः कर्मणि लुङ् । तेषु त्रिदशेषु इन्द्रादिषु न निरैक्षि तेषान्तैजसत्वान्न तत्र छत्रादिच्छाया लग्ना नले तु लग्नेत्येकं चिह्न मित्यर्थः । अत्र श्रियमिव श्रियं च्छायेव च्छाश्रेति साहश्याक्षेपाच्चिदर्शने ताभ्या मङ्गाभ्यामितीरयन्तीवेत्युत्प्रेक्षायाः सङ्करः ॥ २१ ॥

चिह्नैरिति । अस्या दमयन्त्याः प्रथमोपजाता इतरमसतुलाभागेष शेष इत्युक्ता नलसम्वित् नलोऽयमिति चिरमेभिश्चिह्नैः पूर्वोक्तैः भूस्पर्शादिभिः सम्वादमैकमत्यम् आप दर्ढ्यं प्रापेत्यर्थः । सा दमयन्ती लक्षणानां पूर्वोक्त चिह्नानां व्यक्तिभिरभिव्यक्तिलक्षणकार्य्यैरेव देवप्रसादं देवतानुग्रहं मच्छितकारणभूतमासादितं प्राप्तमबोधि कारणं विना कथं कार्य्यं भवेदिति भावः । बुध्यतेः कर्तरि लुङ् दीपजनेत्यादिना चिकल्पात् चिण् ॥ २२ ॥

नले विधातुं वरणस्रजन्तां स्मरः स्म रामां त्वरयत्यथैनाम् ।
अपत्रपा तां निषिषेध तेन द्वयानुरोधं तुलितं दधौ सा ॥२३॥
स्रजा समालिङ्गयितुं प्रियं सा रसादधत्तैव बहुप्रयत्नम् ।
स्तम्भत्रपाभ्यामभवत्तदीये स्पन्दस्तु मन्दोऽपि न पाणिपद्मे ॥२४॥
तस्या हृदि व्रीड़मनोभवाभ्यां दोलाविलासं समवाप्यमाने ।
श्रितं धृतैणाङ्ककुलातपत्रे शृङ्गारमालिङ्गदधीश्वरश्रीः ॥ २५ ॥

नल इति । स्मरो नले वरणस्रजं विधातुं निधातुं तां रामां दमयन्तीं त्वरयतिस्म त्वरयामास अथैनां त्वरावतीं भैमी मपत्रपा लज्जा निषिषेध निवारयामास स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येति धात्वभ्यास सकारलोपयोः षत्वं । तेन कारणद्वयेन सा भैमी द्वयानुरोध मुभयानुरोधं तुलितं समीभूतं यथा तथा दधौ न वर्त्मनापि विररामेवेत्यर्थः एतेनास्या मध्यमानायिकात्व मुक्तं ! तुल्य लज्जास्मरा मध्येति लक्षणात् ॥ २३ ॥

स्रजेति । सा भैमी रसाद्रागात्प्रियं नलं सृज्यत इति स्रक् सम्ब-रणमाला ऋत्विक् दधृगित्यादिना क्रमार्थे क्विप् कगागमश्च । तया समा-लिङ्गयितुं समाश्लेषयितुं बहु प्रयत्नं महोद्योगम् अधत्तैव किन्तु तदीये तस्याः सम्बन्धिनि पाणिपद्मे स्तम्भो निष्क्रिय त्वलक्षणः स त्विकविशेषः सच त्रपाच ताभ्यां हेतुभ्यां मन्दोऽल्पोऽपि स्पन्दो व्यापारो नाभ-वत् ॥ २४ ॥

तस्या इति । व्रीडमनोभवाभ्यां लज्जास्मराभ्यां दोलाविलासं प्रेङ्खणलीलां समवाप्यमाने नीयमाने आन्दोल्यमान इत्यर्थः । धृतमैणाङ्क कुलस्य सोमवंशस्यातपत्र भूतो नलो येन तस्मिन् तस्याः हृदि हृदये-श्रितमाश्रित्य स्थितं शृङ्गारमधीश्वरश्री राजलक्ष्मीरालिङ्गत् दोलाधि-रूढ़ा स्त्रियो भीताः पुमांसमालिङ्गन्ति इति भावः। नलाधिष्ठिते हृदि-भैमी परां कोटिमारूढ़ा इत्यर्थः ॥ २५ ॥

कर: स्रजा सज्जतरस्तदीय: प्रियोन्मुखी भूय पुनर्व्यरंसीत् ।
तदाननस्यार्द्धपथं ययौ च प्रत्याययौ चातिचल: कटाक्ष: ॥२६॥
तस्या: प्रियं चित्तमुदेतुमेव प्रभूर्बभूवाक्षि न तु प्रयातुम् ।
सत्य: कृत: स्पष्टमभूत्तदानीं तयाक्षि-लज्जेति जनप्रवाद: ॥२७॥
कथं कथञ्चिन्निषधेश्वरस्य कृत्वास्यपद्मं दरवीक्षितश्रि ।
वाग्देवताया वदनेन्दुबिम्बं त्रपावती साऽकृत सामिदृष्टम् ॥२८॥

कर इति । तदीयो दमयन्तीसम्बन्धिनः करः स्रजा वरणस्रजा-करणेन सज्जतरोऽतिसन्नद्धः सन् नलस्योन्मुखीभूयाभिमुखीभूय पुनर्व्य-रंसीत् विरराम रमेर्लुङि व्याङ्परिभ्यो रम इति परस्मैपदं यमरमन मातां सक्चेति सगिड़ागमौ, अस्ति सिचोऽपृक्त इतीड़ागमे इट ईटीति सलोपे च सवर्णे दीर्घः । तथा अतिचलोऽत्यन्तचञ्चलः कटाक्ष स्तदाननस्य नलमुखस्य अर्धः पन्था इति विशेषणसमासे समासान्तः । अर्द्धं नपुं-सक मिति नैकदेशी समासः समप्रविभागे प्रमाणाभावात् । तमर्द्धपथं ययौ च प्रत्याययौ प्रत्यावृत्तश्च उभयत्र लज्जयेतिभावः ॥ २६ ॥

तस्या इति । तस्या दमयन्त्याश्चित्तं प्रियं नलमुदेतुं प्राप्तुमेव प्रागेव नेदानीमितिभावः । अक्षि तु प्रयातुं नलं गन्तुं न प्रभूर्बभूव न शशा-केत्यर्थः प्रभुशब्दादभूततद्भावे च्वौ दीर्घः । अक्ष्णि चक्षुषि लज्जा नतु चेत-सीति शेषः इति जनप्रवादः तत्त्वया तया भैम्या स्पष्टं यथा तथा सत्यो कृतोऽभूत् अन्तःकरणवृत्तेरात्मैक संवेद्यत्वान्न तस्य लज्जा चक्षुषस्तु न तथेति तत्रैव लज्जेतिभावः ॥ २७ ॥

कथं कथमिति । त्रपावती लज्जावती सा भैमी कथं कथञ्चिदति-कृच्छ्रेण निषधेश्वरस्य नलस्यास्यपद्मं मुखारविन्दं दरवीक्षिता ईषद्दृष्टा श्रीरस्य तत् कृत्वा लेशतोदृष्टेत्यर्थः शैषिकत्वस्य वैभाषिकत्वादभावः ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वः । ईषदर्थे दरोऽव्ययं । वाग्देवतायाः

न जानतीवेदमवोचदेनाम् आकूतमस्यास्तदवेत्य देवी।
भावस्त्वपोर्मिप्रतिसीरया ते वितीर्यते लक्षयितुं न मेऽपि ॥२९॥
देव्याः श्रुतौ नेति नलार्द्धनाम्नि गृहीत एव त्रपया निपीता।
अथाङ्गुलीरङ्गुलिभिः स्पृशन्ती दूरं शिरः सा नमयाञ्चकार ॥३०॥
करे विधृत्येश्वरया गिरां सा पान्था पथीन्द्रस्य कृता विहस्य।
नमेति नामैव बभाज सार्थं पुरन्ध्रिसाधारणसंविभागम् ॥३१॥

सरस्वत्या वदनेन्दुबिम्बं सामिदृष्टमर्धदृष्टमकृत अकार्षीत् तत्रापि लज्जेति भावः सामीत्यर्थे जुगुप्सित मित्यमरः। नाहं शक्नोमि त्वया कारयितव्य-मिति देवीमुखवीक्षणे तात्पर्य्यमवधार्य्यम् ॥ २८ ॥

नजानतीति। देवी वाग्देवी अस्या भैम्या स्तत्पूर्वोक्त माकूत मभिप्रायम् अवेत्य ज्ञात्वा न जानतीव बुध्यमानेव एनां भैमी मिदं वक्ष्य-माण मवोचत् वचेर्लुङादेशस्य वा लुङ् वचे रुमित्युमागमः। तदेवाह त्रपायाः ऊर्मिरेव प्रतिसीरा यवनिका प्रतिसीरा यवनिका स्यात्तिर-स्करणी च सेत्यमरः। तया कर्त्र्या ते तव भावोऽभिप्रायो मे ममापलक्षयितुं ज्ञातुं न वितीर्य्यते न दीयते लज्जान्तर्हितो भावमयो न ज्ञायत इत्यर्थः कण्ठोक्ति मन्तरेण दुर्ज्ञान इत्यर्थः तुमनुप्रयोगस्तूदीच्यानां ॥ २९ ॥

देव्या इति। सा भैमी देव्याः सरस्वत्या नेत्येवं नलस्यार्द्ध नाम्नि नाम्नोऽर्द्धे अर्धनामधेये अर्धं नपुंसकम् इत्येकशेषी समासः। श्रुतौ श्रोत्रे गृहीत एव उच्चारिते सत्येव त्रपया निपीता ग्रस्ता सती अथ त्रपाव्याप्त्य-नन्तरमङ्गुलीभिः अङ्गुलीमिषेण अङ्गुलीः स्पृशन्ती सतीत्यर्थः दूरमत्यन्तं शिरोनमयाञ्चकार ननाम लज्जातिरेकादेदिनैराश्याच्चेतिकर्तव्यतामूढ़ा केवलं नता न तं विना स्थितेत्यर्थः ॥३०॥

कार इति। सा भैमी गिरामधीश्वरया वाग्देवतया स्वेशभासपि-शकशेर्वरच्। विहस्य करे विधृत्य गृहीत्वा इन्द्रस्य पथि पन्थानं वा गच्छति नित्यमिति पान्था नित्य पथिकीकृता इन्द्रसमीपं नीता सतीत्यर्थः।

भैमीं निरीक्षाभिमुखीं मघोनः स्वाराज्यलक्ष्मीरभजताभ्यसूयाम्।
दृष्ट्वा ततस्तत्परिहारिणीं तां व्रीडां बिडौजःप्रवणाभ्यपादि ॥ २२
त्वत्तः श्रुतो नेति नले मयातः परं वदस्वेत्युदिताथ देव्या।
ह्रीमन्मथद्वैरथरङ्गभूमिर्भैमी द्विधा भाषितनैषधाऽभूत् ॥ २३ ॥

पथोऽण्नित्यमित्यण्प्रत्यये पथः पन्थादेशे च ङीप्। पुरन्ध्रीणां सर्व-योषितां साधारण्यः संविभागः सर्वनामत्वे संविभज्य पक्षयं यस्य तद्वा-मेति नामैव सार्थं वक्तृत्वेनार्थवद्यथा तथा बभाज बभार वक्त्रेणाभूत् वासं सर्वे प्रदीपेच चारौ पक्षेच योषितीत्यजमलः ॥ २१ ॥

भैमीमिति। मघोन इन्द्रस्याभिमुखीं भैमीं निरीक्ष्य स्वः स्वर्गस्य राज्य स्वरव्ययं स्वर्गनाकेत्यमरः। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः। तस्य लक्ष्मीरभ्य-सूयामिन्द्रे भैम्यां चेर्ष्यामभजत बभार भज् लङ् तङ् ह्रस्वादङ्गादिति सलो-पः। ततोऽसूयानन्तरं तत्परिहारिणी मिन्द्रप्रतिषेधिनीपताकां भैमीं दृष्ट्वा बिडौजःप्रवणा पुनरिन्द्रानुरक्ता सती व्रीडामभ्यपादि अभिपेदे तथा माया-शङ्कितं सा तु न गणयतीति लज्जितेत्यर्थः। पद्यतेः कर्तरि लुङि तङि ह्रस्वादङ्गादिति सलोपः चिण्ते पदः चिणो लुङि तिङि चिण्पपदः चिणो लुङिति प्रत्ययस्य लुक्। ॥ २२ ॥

त्वत्त इति। अथ नले प्रश्निते सति मया नेति त्वत्त एव श्रुतः श्रुत एवायं त्वन्निष्टयैव ज्ञातइत्यर्थः। अन्यथा ज्ञात्वापि तं किमिति न वृणीष इति भावः। अतो नलात्परमन्यं वदस्व नृपान्तरं ब्रूहीत्यर्थः। इति देव्या वाग्देवतया उदिता ह्रीमन्मथ द्वैरथरङ्गभूमि र्लज्जाकामरथद्वय-प्रवृत्तयुद्ध नाट्यशालेव भैमी द्विधा द्विरेव भाषितो नैषधो नलो यया साभूत् ह्रिया कुण्ठेन वक्तुमशक्ता कामाद्वक्तुञ्चाशक्ता कटाक्षदृष्ट्या नलं सानुरागमै-क्षतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

इषत्स्विति। दिवि सीदन्तीति दिविषदो देवा आदितेया दिविषद इत्यमरः। सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्। हृद्युभ्याञ्चेत्युपसङ्ख्यानमिति सप्तम्य

इस्तसु भैमीं दिविषत्सु पाणौ पाणिं प्रणीयाप्सरसां रसात् सा।
आलिङ्ग्य नीत्वाऽकृत पान्यदुर्गां भूपालदिक्पालकुलाध्वमध्यम्॥३४
अदेङ्गितामप्यवलोक्य मन्दं मन्दं नलस्यैव दिशा चलन्तीम्।
भूयः सुरानर्द्धपथात्तथासौ तानेव तां नेतुमना नुनोद॥३५॥
मुखाब्जमावर्त्तनलोलनालं कृत्वालिझङ्कारवलक्ष्यम्।
भीमोद्भवा तां नुनुदेऽङ्कपालीं देव्या नवोढेव हृथा विवोढुः॥३६॥

लुक् सुषमादिषु चेतिषत्वम्। अवहित लक्षण मूर्धन्याः सुषमादिषु द्रष्टव्या इति वचनात्। तेषु रसाअर्थादप्सरसां पाणौ पाणिं प्रणीय इस्तसु अहो नराअर्होति परिहसतसु सा सरस्वती भैमी मालिङ्ग्य भूपालानां दिक्पालानाञ्च कुलयोर्वर्गयोरध्वा तस्य मध्यन्नीत्वा पान्थानां तन्मार्गचारिणां दुर्गां दुर्गां देवीम् अकृत तद्वदलङ्घ्यामेकलक्ष्यां कृतवतीत्यर्थः कृञ् कर्तरि लुङि इस्वादङ्गादिति सिच् सकार लोपः॥३४॥

अदेङ्गितामिति। असौ देवी अदेङ्गितामचोदितामपि दिशेश्वौरादिकात्कर्मणि क्तः। मन्दं मन्दं नलस्यैव दिशा चलन्तीञ्चलन्तीं चलेरात्मनेपदमनित्यज्ञापनादिति वामनः। तां भैमीम् अवलोक्य भूयस्तानिन्द्रादीन् सुरान् एव नेतुं मनो यस्याः सा सती तुं काममनसोरपीति मकार लोपः। तथार्धपथादर्धमार्गात् पुरावत् नुनोद प्रेरयामास॥३५॥

मुखेति। भीमोद्भवा भैमी मुखाब्जं स्वमुखारविन्दम् आवर्तनेन दिग्वलनेन लोलनालं व्यावृत्तकण्ठनालं तथा आलीनां सखीनां झंझं रवाणां झंझमिति निवारण शब्दानाम् अन्यत्र अलीनां भृङ्गाणां झङ्कारशब्दानां लक्ष्यैः सङ्ख्याविशेषैः लक्ष्यं दर्शनीयं च कृत्वा नवोढा नववधूर्विवोढुः परिणेतु रिव तामालिङ्ग्य नीत्वेत्यलोक्तां देव्याः सम्बन्धिनीं हृथा अङ्कपालीं परिरम्भणबन्धनम् अङ्कपाली स्मृता कोष्यां दारिका परिरम्भयोरिति विश्वः। नुनुदे तत्याज॥३६॥

देवीति। देवी तां भैमीं कथञ्चित् खलु कथञ्चिदपि देवानञ्चतीति देवद्रीची देवानञ्चतीति देवद्र्यङित्यमरः। ऋत्विगित्यादिना

देवी कथञ्चित् खलु तामदेवद्रीचीभवन्तीं स्मितसिक्तसृक्का ।
आह स्म मां मय्यपि ते भृशं का शङ्का शशाङ्कादधिकास्यबिम्बे ! ३७

एषामकृत्वा चरणप्रणामं येषामनुज्ञामनवाप्य सम्यक् ।
सुपर्ववैरे तव वैरसेनिं वरीतुमीहा कथमौचितीयम् ॥ ३८ ॥

इतीरिते विश्वसितां पुनस्तामादाय पाणौ दिविषत्सु देवी ।
कृत्वा प्रणम्रां वदति स्म सा तान् भक्तेयमर्हत्यधुनानुकम्पाम् ॥ ३९

अञ्चतेः क्विन्प्रत्ययः विष्वग्देवयोश्च देवद्र्यञ्चतावप्रत्यय इति टेरद्र्यादेशः अञ्चतेश्चोपसङ्ख्यानमिति ङीप् । सा न भवन्तीमित्यदेवद्रीचीं तान् देवाननभिगच्छन्तीमित्यर्थः विचिन्त्य विचार्य्य स्मितेन सिक्ते सृक्कणी ओष्ठप्रान्तौ यस्याः सा सती प्रान्तावोष्ठस्य सृक्कणीत्यमरः । शशाङ्कादधिक सुतरामास्यबिम्बं मुखस्वरूपं यस्यास्तस्याः सम्बुद्धिः सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । मयि स्थिते ते तव का शङ्का अविश्वासः न काचिदित्यर्थः इति तां भैमीं भृशमाह स्म उवाच लट् स्म इति भूते लट् ब्रुवः पञ्चानामित्यादिना णलाहादेशः ॥ ३७ ॥

एषामिति । हे वत्से ! एषामिन्द्रादीनां चरणप्रणाम मकृत्वा येषा मनुज्ञां सम्यक् भवत्यनिश मनवाप्य अनाकर्ण्य सुपर्ववैरे देवताद्वेषे सति तव वीरसेनस्यापत्यं वैरसेनि नलम् अत इञ् । वरीतुं इतो वेति विकल्पादिटो दीर्घः । इयमीहा स्पृहा कथमौचिती औचित्यं न कथञ्चिदित्यर्थः ॥ ३८ ॥

इतीति । सा देवी इतीरिते सति विश्वसितां तां प्रतीतां भैमीं पुनर्भूयः पाणौ हस्ते आदाय तत्पाणिं गृहीत्वेत्यर्थः । दिविषत्सु देवेषु विषये प्रणम्रां प्रणतां तानिन्द्रादिदेवान् वदति स्म उक्तवती लट् स्म इति भूते लट् । किमिति भक्ता युष्मद्भक्ता इयं दमयन्ती अधुना इदानीम् अनुकम्पां भवत्कृपाम् अर्हति त्वद्वरणाशां विहाय नलवरणार्थ मनुग्रहं कुरुतेतिभावः ॥ ३९ ॥

युष्मान् वृणीते न बहून् सतीयं शेषात्रमानाच्च भवत्सु नैकम्।
तद्वः समेतं नृपसंशमेनं वरीतुमन्विच्छति लोकपालाः! ॥४०॥
भैम्याः स्रजः सञ्जनया पथि प्राक् स्वयम्बरं सम्बरयांबभूव।
सम्भोगमालिङ्गनयास्य वेधाः शेषन्तु कं हन्तुमियद्यतध्वम् ॥४१॥
वर्णाश्रमाचारपथात् प्रजाभिः स्वाभिः स्खलद्भिर्नस्खलते नलाय।
प्रसेदुषो वेद्मयशस्तभङ्ग्या दित्सैव कीर्त्तेर्भुवमानयद्वः ॥ ४२ ॥

युष्मानिति। हे लोकपालाः! सती साध्वी इयं भैमी युष्मान् बहून् वृणीते पातिव्रत्यभङ्गादितिभावः। शेषाणामवशिष्टानां मवमाना-दवमानप्रसङ्गाद्भवत्सु मध्ये एकञ्च न वृणीते तत्तस्माद्वो युष्माकं सम्बन्धिनं समेतं मिलितमंशं सर्वांशसमष्टिरूपम् अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभि-र्निर्मितोनृप इति भावः। एनं नृपं वरीतुम् अन्विच्छति सर्वावरणैक वरणोक्तदोषानवकाशादितिभावः ॥ ४० ॥

किञ्च भैम्या नलवरणसम्भोगौ तत्र प्रागेव ब्रह्मणैव निवर्तितौ किमपरमवशिष्यते यद्विघातार्थमयं वः प्रयास इत्याह भैम्या इति। किञ्च वेधाः स्रष्टैव प्राग्यशुद्दूत्यानुसन्धानकाले पथि अन्तःपुरमार्गे स्रजः-सञ्जनया कण्ठे योजनया युगपन्मनुभोयच्। भैम्याः स्वयम्बरं नलवरणं सम्ब-रयांबभूव निवर्तयामास तथा आलिङ्गनया आश्लेषणया पूर्ववद्युच्। सम्भोगं सम्बरयांबभूव एतच्चोभयं षष्ठसर्गे प्रसूप्रसादाधिगता मनो-ज्ञमस्यवदित्यत्र च श्लोकद्वयोक्तरीत्यनुसन्धेयं। शेषमितोऽवशिष्टन्तु अथ शेषं त्रिष्वन्यस्मिन् उपयुक्ततमामत्तता दिवाने स्त्री ना नागेशप्रधानयो-रिति वैजयन्ती। कं हन्तुं वियोक्तुं इयद्देतावद्यथा तथा यतध्वं प्रयतात सम्भ्रमे लोट्। भग्नस्य हैरलङ्कृत्वाद्वृथा वः प्रयास इति भावः ॥ ४१ ॥

यद्वा किमेषु दोषप्रदर्शनेन येनेत्य मुपालभ्यन्ते किन्तु गुणप्रदर्शने नैव तान् प्रसादयामीत्याशयेनाह वर्णेति। वर्णानां ब्राह्मणादीनाम् आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनाम् आचारपथाद्वृत्तमार्गात् स्वाभिः स्वकी-

इति श्रुतेऽस्या वचने च हास्यात् कृत्वा नलस्याधरमास्यबिम्बम् ।
भ्रूविभ्रमाकूतकृताभ्यनुज्ञेष्वेतेषु तां साथ नलाय निन्ये ॥४३॥
मन्दाक्षनिस्यन्दतनोर्मनोभूदुष्प्रेरमप्यानयति स्म तस्याः ।
मधूकमालामधुरं करं सा कण्ठोपकण्ठं वसुधासुधांशोः ॥४४॥
अथाभिलिख्येव समर्प्यमाणां राजिं निजस्वीकरणाक्षराणाम् ।
दूर्वाङ्कुराढ्यां नलकण्ठनाले वधूर्मधूकस्रजमुत्ससर्ज ॥ ४५ ॥

याभिः प्रजाभिः सह अस्खलते अचलते नलाय प्रसेदुषः प्रसन्नान् भाषायां षद्वसस्रुव इति सदेः क्वसुरादेशः । वो युष्मानीदृश्या दूत्यकृत्यदृष्या वृत्तभङ्ग्या चरित्रवैचित्र्या तद्राजेनेत्यर्थः स्त्रियाः पुंवदित्यादि पुंवद्भावः । कीर्तिर्दित्सा नलाय दातुमिच्छेव कर्त्री ददातेः सनि मीमेत्यादिना इसादेशेऽभ्यासलोपः । अप्रत्यया इत्यकारप्रत्ययेऽट् । सुवमान यद्दा अतो नीतवती किं नीवह्योरित्यादिना नयते द्विकर्मकता नलस्य कीर्तिम् अलङ्कर्तुमयं वः प्रयासो नतु भैमीं पीड़यितुमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

इतीति । किञ्चेतिचार्थः इतीत्यम्भूते अस्या देव्या वचने श्रुते सति हास्याद्वचनाद्धेतोरास्यबिम्बं नलस्याधरं चलदोष्ठं कृत्वा एतेषु देवेषु भ्रूविभ्रमेण भ्रू चेष्टयैवाकूतेनाकपटभावेन कृता अभ्यनुज्ञा यैस्तेषु सत्सु अथानुज्ञानन्तरं सा देवी तां भैमीं नलाय निन्ये नलसमीपं निनायेत्यर्थः क्रियापदग्रहणाच्चतुर्थी ॥ ४३ ॥

मन्दाक्षेति । सा सरस्वती मन्दाक्षनिष्यन्दतनो लज्जानिश्चलाङ्ग्यास्तस्या भैम्या मनोभुवा कामेनापि दुष्प्रेरं प्रेरयितुमशक्यं मधूकमालया मधुरं रम्यं करं वसुधासुधांशोर्भूचन्द्रस्य नलस्य कण्ठोपकण्ठं कण्ठसमीपमानयति स्म तदास्याः स्मरादपि लज्जा बलीयसीति भावः ॥४४॥

अथेति । अथ वधूः कन्या भैमी अभिलिख्य लिखित्वा समर्प्यमाणां निजस्यात्मीयस्य यत् स्वीकरणं तस्याक्षराणां तद्वाचकवर्णानां राजिं मालामिव दूर्वाङ्कुराढ्यां तद्भूयिष्ठां मधूकस्रजं मधूकद्रुम-

तां दूर्वया श्यामलयातिवेलं शृङ्गारभासन्निभया सशोभाम्।
मालां प्रसूनायुधपाशभासं कण्ठेन भूभृद्बिभरांबभूव॥ ४६॥
दूर्वाग्रजाग्रत्पुलकावलिं तां नलाङ्गसङ्गादृश्यमुल्लसन्तीम्।
मानेन मन्ये नमितानना सा सासूयमालोकत पुष्पमालाम्॥४७॥
सा निर्म्मले तस्य मधूकमाला हृदि स्थिता च प्रतिबिम्बिता च।
कियत्यमग्ना कियती च मग्ना पुष्पेषुबाणालिरिव व्यलोकि॥४८

कुसुममालाम् अथ मधूकं गुडपुष्पमधुद्रुमावित्यमरः। नलकण्ठनाले उत्ससर्ज मुमोच॥ ४५॥

तामिति। अतिवेलं भृशं श्यामलया अतएव शृङ्गारभासन्निभया शृङ्गाररसप्रभासदृश्या दूर्वया सशोभां शोभमानां प्रसूनायुधस्य कुसुमास्त्रस्य यः पाशः पाशायुधं तस्येव भा यस्याः तां मालां भूभृन्नलः कण्ठेन बिभरां बभूव भीह्रीभृहुवां श्लुवच्चेति विकल्पादाम् प्रत्ययस्य भवद्भावाद्द्विर्भावः कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटीति भुवोऽनुप्रयोगः॥ ४६॥

दूर्वाग्रेति। सा भैमी दूर्वाग्राण्येव जाग्रती पुलकावलिर्यस्याः तां नलाङ्गसङ्गाद्भृशमत्यर्थं मुल्लसन्तीम् आभरणस्याप्याभरणत्वात् तदङ्गसङ्गस्येतिभावः। तां पुष्पमालां मानेन साफल्यरूपेण नमितानना सती सा सासूय मालोकतेति मन्ये अत्र दूर्वाग्रेत्यादि प्रस्तुतमालाविशेषणसाम्यादप्रस्तुतसपत्नीप्रतीतेः समासोक्तिः तदुपजीवनेन लज्जाहेतुकनलाननालोकने मानकृतासूयाहेतुकत्वोत्प्रेक्षणादनयो रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः॥ ४७॥

सेति। तस्य नलस्य निर्मले स्वच्छे हृदि वक्षसि स्थिता वहिरवस्थिता चलन्ती प्रतिबिम्बिता च सा मधूकमाला कियती स्वल्पा अमग्ना कियती मग्ना अन्तः प्रविष्टा च अर्धमग्ना चेत्यर्थः पुष्पेषोः कामस्य बाणावलिरिव व्यलोकीत्युत्प्रेक्षा॥ ४८॥

कापि प्रमोदास्फुटनिर्जिहानवर्णैव या मङ्गलगीतिरासाम् ।
सैवाननेभ्यः पुरसुन्दरीणामुच्चैरुलूलुध्वनिरुच्चचार ॥ ४९ ॥
रोमाणि सर्वाण्यपि बालभावाद्वरश्रियं वीक्षितुमुत्सुकानि ।
तस्यास्तदा कण्टकिताङ्गयष्टेरुद्ग्रीविकादानमिवान्वभूवन् ॥५०॥
रोमाङ्कुरैर्दन्तुरिताखिलाङ्गी रम्याधरा सा सुतरां विरेजे ।
शरव्यदण्डैः श्रितमण्डनश्रीः स्मारी शरोपासनवेदिकेव ॥५१॥

कापीति । प्रमोदेन हर्षातिरेकेणास्फुटं यथा तथा निर्जिहाना निर्गच्छन्तो वर्णा यस्याः सैव हर्षपारवश्यादस्फुटाक्षरैव निर्गच्छन्तीत्यर्थः । काप्यपूर्वा पुरसुन्दरीणां या मङ्गलगीतिः सैव अस्फुटाक्षरा मङ्गलगीतिरेवासामाननेभ्यः उलूलुध्वनिः सन्नुच्चैस्तार मुच्चचार उत्थितः अनुकारिशब्दोऽयम् उलूलुरित्येवं रूपः कश्चिद्वर्णात्मको मुखोच्चार्यो ध्वनिविशेष उत्सवादौ स्त्रीभिरुच्चार्यत इत्युदीच्यानामाचारः । तथाच पुरसुन्दरीणां यत् धार्मिकमङ्गले गानं तदेव हर्षपारवश्यादस्फुटाक्षरत्वात् उलूलुध्वनिकल्पमभूदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

अथास्यास्त्रिभिः पुलकोदयमाह रोमाणीत्यादि । तदा तत्काले कण्टकिताङ्गयष्टेः पुलकिताङ्गयष्टेः तस्या भैम्याः सर्वाण्यपि रोमाणि बालभावात्कचत्वात् वबयोरभेदेन शिशुत्वाच्च बालः कचे शिशौ मूर्खे इति विश्वः । वरस्य वोढुर्नलस्य श्रियं वीक्षितु मुत्सुकानि सन्ति उद्ग्रीविका उन्नमितग्रीवीकरणं ग्रीवोन्नमनमिति यावत् उद्ग्रीवयते तत्करोतीति ण्यन्ताद्भावार्थनिर्देशेऽपि ण्वुल्प्रत्ययः । तस्या आदानं स्वीकारमन्वभूवन्निवेत्युत्प्रेक्षा बाला ह्युद्ग्रीवा भृशं पश्यन्तीतिभावः ॥ ५० ॥

रोमाङ्कुरैरिति । रोमाङ्कुरैः पुलकैर्दन्तुरितं विषमित मखिलाङ्गं यस्याः सा रम्यौ अधरोष्ठौ अन्यत्राधोभागश्च यस्याः सा अधरे दन्तवनेऽनूर्द्धेऽधरोऽन्यवदिति विश्वः । सा भैमी शरव्यदण्डैर्लक्ष्ययष्टिभिः श्रिता मण्डनश्रीः प्रसाधनश्रीः यस्याः सा । स्मरस्येयं स्मारी शरोपासनस्य

चेष्टा व्यनेशन्निखिलास्तदास्याः स्मरेषुपातैरिव ता विधूताः।
अभ्यर्थ्य नीताः कलिना मुहूर्त्तं लाभाय तस्या बहु चेष्टितुं वा॥५२॥
तन्न्यस्तमाल्यस्पृशि तस्य कण्ठे स्वेदं करे पञ्चशरश्चकार।
भविष्यदुद्वाहमहोत्सवस्य हस्तोदकं तज्जनयाम्बभूव॥ ५३॥
तूलेन तस्यास्तुलना मृदोस्तत् कम्प्रास्तु सा मन्मथबाणपातैः।
चित्रीयितं तत्तु नलो यदुच्चैरभूत् स भूभृत् पृथुवेपथुस्तैः॥५४॥

शराभ्यासस्य वेदिकेव सुतरां विरेजे शराभ्यासिनो व्याधप्रवर्या निखात-लक्ष्ययष्टिकां वेदीं कुर्वन्तीति प्रसिद्धम्॥ ५१॥

चेष्टा इति। तदा तत्काले अस्या भैम्यास्ताः प्रागनुभूता निखिला श्चेष्टाः कटाक्षवीक्षणाङ्गविक्षेपादयः स्मरस्येषुपातैर्बाणप्रहारैर्विधूता निरस्ता इवेत्युत्प्रेक्षा व्यनेशन् विनष्टाः नशेर्लुङि पुषादित्वा दङ् नशोऽम-न्तेन एत्वं वक्तव्यमित्येत्वं विनेशुरिति पाठे लिट्यनादेशादित्वादत एकहल्मध्येनादेशादेर्लिटीत्येत्वाभ्यासलोपौ। प्रकारान्तरेणोत्प्रेक्षते अथ वा तस्या भैम्या लाभाय स्वप्राप्तये बहु बहुविधं चेष्टितुं विलसितुं कलिना कलिपुरुषेणाभ्यर्थ्य मयि तिष्ठन्त्विति प्रार्थ्य मुहूर्तमीषत् कालं नीता वा दमयन्त्यामायां पापिष्ठस्य कलेरप्यागमिलाषात्तस्याः विक्रतरूपस्य चतुर-चेष्टाशून्यत्वाच्चेत्यु त्प्रेक्षा। एतेनास्याः स्तम्भाख्यसात्त्विकउक्तः स्तम्भः स्याद्विक्रियाङ्गत्वमिति लक्षणात्॥ ५२॥

अथ चतुर्भिर्नलस्यापि सात्त्विकोदयमाह। तया भैम्या न्यस्तं माल्यं स्पृशतीति तत्स्रक् स्पृशोऽनुदके क्विप् या। तस्मिन् तस्य कण्ठे करे च पञ्चशरः स्मरः स्वेदञ्चकार जनयामासेति यत् तत् भविष्यत उद्वाह-महोत्सवस्य सम्बन्धि हस्तोदकम् अर्घ्यजलं जनयां बभूवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जका प्रयोगाद्गम्या॥ ५३॥

तूलेनेति। मृदो मृद्वाः वोतोगुणवचनादिति विकल्पादनोकारः। तस्या भैम्यास्तूलेन कार्पासादिना तुलना साम्यं तत्तस्मात् सा भैमी म-न्मथबाणपातैः कम्प्रा चला अस्तु किन्तूच्चैर्महान् भूभृद्राजा गिरिश्च भूभृद्

दृशोरपि न्यस्तमिवास्त राज्ञां रागादृगम्बु प्रतिबिम्बि माल्यम् ।
नृपस्य तत्पीतवतोरिवाक्ष्णोः प्रालम्बमालम्बत युक्तमन्तः ॥५५॥
स्तम्भस्तथालम्बितमां नलेन भैमीकरस्पर्शमुदः प्रभावः ।
कन्दर्पलक्ष्मीकरणार्पितस्य स्तम्भस्य दम्भं स चिरं यथाऽऽपत् ॥५६॥

भूमिधरे नृप इत्यमरः । स नलस्तैर्बाणपातैः पृथुवेपथुः महाकम्पः ट्वितो-ऽथुच् । अभूदिति यत् तत्तु चित्रीयितं चित्रीकरणं नमो वरिवश्चित्रङः क्यच् । अस्याद्दीतिकारः क्यजन्तत्वाद्भावेनिष्ठा । अल्पवायुना तूलचलने किं चित्रं शैलचलनन्तु चित्रीयत इत्यर्थः । धीरो राजा नलोऽपि चलति भीरुर्भैमी चलतीति किं चित्रमितिभावः ॥ ५४ ॥

सात्त्विकानां सर्वरससाधारणत्वाद्राज्ञां रोषादश्रूत्पन्नत्वं नलस्य हर्षादित्येवं स्थिते तदाश्रित्योभयत्रोत्प्रेक्षते दृशोरिति । राज्ञां रागात्मात्सर्याद्यदृदृगम्बु वाष्पः रागोऽनुरक्तौ मात्सर्ये इति विश्वः। सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । तत्र प्रतिबिम्बते प्रतिफलतीति तत् प्रतिबिम्बि माल्यं सम्बरणस्रक् दृशो रक्ष्णोरपि न्यस्त मिवास्त स्थित मित्युत्प्रेक्षा । अस्तेर्लङ् । अपि सम्भावनायां यथोरसि तथा दृशोरपि न्यस्तं किमित्यर्थः नृपस्य नलस्य तु तन्माल्यं कर्तृ अनुरागोत्थाश्रुप्रतिविम्बितम् अक्ष्णोः पीतवतोस्तृष्णया तन्माल्यङ्गिलतोरिव सतोः प्रालम्बं सत्प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठा-दित्यमरः । अन्तर्मध्ये तथा प्रान्ते स्वीकारेऽपि च दृश्यत इति विश्वः । युक्तम् आलम्बत अवलम्बते स्म अत्रापि राज्ञां द्वेषादक्ष्णा तत् प्रतिविम्बि-माल्ययुक्तमक्षिगतमेव कृत मित्युत्प्रेक्षा । नलस्य तु रागातिरेकादक्षिस्थं तत् तृष्णया पीत मित्युत्प्रेक्षितस्यैव बाह्यविम्बमाल्याध्यवसायभेदेन मध्ये मालम्बितया लम्बन मित्युत्प्रेक्ष्यते ॥ ५५ ॥

स्तम्भ इति । नलेन भैमीकरस्पर्शेण या मुत् आनन्दः तस्याः प्रभावः तदनुभाव इत्यर्थः । "स्तम्भो निष्क्रियाङ्गलक्षणः सात्त्विक विशेषः सोऽपि तथा तेन प्रकारेणालम्बितमामतिशयेनालम्बि लम्बेः कर्मणि लुङ् । चिणि विभाषा चिण्णमुलोरिति विकल्पान्नुमागमः तिङ् भादा

उत्सृज्य साम्राज्यमिवाथ भिक्षां तारुण्यमुल्लङ्घ्य जरामिवारात्।
तं चारुमाकारमुपेक्ष्य यातुं निजां तनूमादधिरे दिगिन्द्राः॥५७

मायानलत्वं त्यजतो निलीनैः पूर्वैरहंपूर्विकया मघोनः।
भैमीोद्भवासात्त्विकभावशोभादिदृक्षयेवाविरभावि नेत्रैः॥५८॥

गोत्रानुकूल्यप्रभवे विवाहे तत्प्रातिकूल्यादिव गोत्रघातुः।
पुरश्चकार प्रवरं वरं यमायन् सखायं ददृशे तया सः॥५९॥

सुगमत्वयः। यथा स नलः कन्दर्पस्य लक्ष्मीकरणायार्पितस्य शराभ्यास-
काले शरव्यत्वेन स्थापितस्य स्तम्भस्य स्थूणायाः स्थम्भस्थूणा जड़ीभावा
वित्यमरः। दम्भं व्याजत्वं भावप्रधानो निर्देशः व्याज दम्भोपधय इत्य-
मरः। चिरमापत् प्रापत्॥५६॥

उत्सृज्येति। अथ दिगिन्द्रा इन्द्रादिदिक्पाला यातुं गन्तुं सम्रा-
जतीति सम्राट् महाराजविशेषः। येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च
यः। शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडित्यमरः। सत्सूद्विषेत्यादिना
क्विप् मोराजसमः क्वादिति समो मकारस्य मकारादानुस्वारः। तस्य भावः
कर्म वा साम्राज्यं तदुत्सृज्य भिक्षां याच्ञामिव तारुण्यं यौवन मुल्लङ्घ्य
जरामिव आरात्समीपे तत्रैवेत्यर्थः तं कान्तं सुन्दरमाकारं नलरूप मु-
पेक्ष्य हित्वा निजां तनूमाकार मादधिरे स्वीचक्रुः॥५७॥

मायेति। मायानलत्वं त्यजतो मघोन इन्द्रस्य निलीनै र्निगूढैः
पूर्वैः प्राचीनैः नेत्रैः भैमीोद्भवाया भैम्याः सात्त्विकभावानां शोभाया
दिदृक्षया द्रष्टुमिच्छयेवेति फलोत्प्रेक्षा द्रष्ट्या आविर्भावफलत्वाच्छोभादर्शनस्य।
अहं पूर्वोऽहं पूर्वइति योऽभिमानः क्रियायां साऽहं पूर्विका मयूरव्यंस-
कादित्वात् समासः। स्वार्थे मत्वर्थे वा ठच्प्रत्ययः। आविरभावि आविर्भूतं
भावे लङ्। स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू। अश्रु वैस्वर्यमित्यष्टौ
सात्त्विकाः परिकीर्त्तिताः॥५८॥

गोत्रेति। गोत्रानुकूल्यप्रभवे कुलानुकूल्यप्रसक्ते विवाहे गोत्रघातुर्गोत्रं
कुलश्चाचलश्च गोत्रं नाम्नि कुलेऽचल इति विश्वः। तद्धन्तुरिन्द्रः तत्प्राति-

स्वकामसम्मोहमहान्धकारनिर्वापमिच्छन्निव दीपिकाभिः ।
उद्गत्वरीभिस्फुरितं वितेने निजं वपुर्वायुसखः शिखाभिः ॥६०॥
पत्यौ हृते भीमजया न वह्नौ वह्निः स्वमङ्गाय निजुह्नुवे यः ।
जनादपत्रप्य सहासहायस्तस्य प्रकाशोऽभवदप्रकाशः ॥ ६१ ॥
सदण्डमालक्तकनेत्रचण्डं तमःकिरं कायमधत्त कालः ।
तत्कालमन्तःकरणं नृपाणामध्यासितुं कोप इवोपनम्रः ॥६२॥

कूल्यात् गोत्रशत्रुत्वादिव न हि यो यस्य शत्रुः स तदनुकूलकार्य्यं सहत इति भावः । अत आयन् स्वयम्बरार्थमागच्छन् इणोलटः शतरि णादेशः । प्रवरं श्रेष्ठं यं वरं वोढारमेव रुखाग्रं पुरस्कार इत्येन सहायत्वेन स्वो चकारेत्यर्थः सएव तया दृष्टो न सहेसाच इत्यर्थः। केचित्तु प्रवरनामा कश्चिदिन्द्रेण सहायत्वेनानीत इति व्याचक्षते तत्तु अमूलं चिन्त्यं भारतादिष्वदर्शनादिति ॥ ५९ ॥

स्वेति । अथ वायुसखोऽग्निर्दीपिकाभिः दीपैः स्वः स्वीयः कामेन संमोहोऽज्ञानमेव महान्धकारस्तस्य निर्वापं प्रशान्ति मिच्छन्निव उद्गत्वरीभिरुद्गमनशीलाभिः गत्वरश्चेति करवन्तो निपातः । शिखाभिर्ज्वालाभिस्फुरितं व्याप्तं निजं वपुर्वितेने प्रकाशयामास ॥ ६० ॥

पत्याविति । यः प्रकाशः पत्यौ स्वामिनि वह्नौ भीमजया भैम्या न हृते अनादृते सति जनादपत्रप्य लज्जित्वा लज्जा सापत्रपान्यत इत्यमरः । जुगुप्साविरामप्रमदार्थाना मुपसङ्ख्यानात्पञ्चमी । अङ्गाय शीघ्र मङ्गा करणेन स्वन्निजमात्मस्वरूपञ्च निजुह्नुवे अपह्नुतवान् अहमि वह्नेर प्रकाशादितिभावः ह्नुतेः कर्तरि लिट् । तस्य वह्नेः सहायोऽनुचरः सोऽप्रकाशोऽनुज्ज्वलोऽभवत् हा कष्टं प्रयासवैयर्थ्यादग्निरपत्रपय त्व निस्तेजा एवासीदित्यर्थः ॥ ६१ ॥

सदण्डमिति । अथ कालो यमस्तत्कालं तस्मिन् स्वयम्वरकाले अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । नृपाणा मन्तःकरणमध्यासितु मधिष्ठातुम् उपनम्र

दृग्गोचरोऽभूदथ चित्रगुप्तः कायस्थ उच्चैर्गुण एतदीयः ।
ऊर्द्ध्वं तु पत्रस्य मषीद एको मषेर्दधच्चोपरि पत्रमन्यः ॥६३॥
तस्यां मनोबन्धविमोचनस्य क्रतस्य तत्कालमिव प्रचेताः ।
पाशं दधानः करबद्धवासं विभुर्बभावाप्यमवाप्य देहम् ॥६४॥

उपागतः कोपः दमयन्त्यनादरोत्थक्रोध इव यद्दण्डं दण्डहस्तम् अ-लक्तके रक्ते तेन रक्तं रागादित्यण्प्रत्ययः । कषायौ गर्दभस्य कर्णाविति वदलक्तके इत्युपमानाप्रयोगः । ताभ्यां नेत्राभ्यां चण्डं क्रूरं किरतीति किरः इगु पदद्वाम्नीकिरः कः । तमसः किरः तं तमःस्यमं कायं देह मधत्त कालोऽपि स्वरूपं प्रादर्शयदित्यर्थः ॥ ६२ ॥

दृगिति । अथ एतदीयः कालसम्बन्धि उच्चैर्महान् गुणः प्रधानं शेषभूतः चित्रगुप्तः चित्रगुप्ताख्यः कायस्थो लेखको जातिविशेषः दृग्गोचरो दृश्योऽभूत् लेखकः स्याल्लिपिकरः कायस्थोऽचरजीविक इति हला-युधः । अन्यत्र चित्रं यथा तथा पूर्वं निगूहितः कायस्थः कायनिष्ठ एत-दीयः कालसम्बन्धि उच्चैर्महान् गुणो नीलगुणो दृग्गोचरोऽभूत् एकः पत्त्रार्थः चित्रगुप्तनीलगुणयोरेक श्चित्रगुप्तस्तु पत्त्रस्योर्ध्वं उपरितले मषि-न्ददातीति मषीदः मषीमयलिपिकरो लेखक इत्यर्थः । अन्यश्च पूर्व-वच्चार्थः अन्यो नील गुणस्तु मषेर्मषिद्रव्यस्योपरि कृदिकारादक्तिनो वेति ईकारविकल्पादुभयथा प्रयोगः । पत्रं पत्रालम्बनं दधत् दधानोऽभूत् मषितोऽपि कोऽयं नीलिमेत्यर्थः । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमभावः । अत्र मषेरुपरि पत्रमिति प्रतीतेराभासीकरणाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥६३॥

तस्यामिति । तस्यां दमयन्त्यां विषये तस्मिन् काले तत्कालं नल वरणकाल इत्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । कृतस्य मनोबन्धविमोचनस्यै-तत्प्रतियोगिसम्बन्धमिव स्थित मित्यर्थः उत्प्रेक्षा । करे बद्धवासं कृतस्थितिं करगतं पाशं बन्धनरज्जुं दधानो विभुः प्रभुः प्रचेताः वरुणः अपां विकारमाप्य मम्मय माप्यञ्चेति चान्द्रव्याकरणसूत्रात् साधुः । देह मवाप्य बभौ ॥ ६४ ॥

सहद्वितीयः स्त्रियमभ्युपेयादेवं स दुर्बुध्य नयोपदेशम्।
अन्यां सभार्य्यः कथमृच्छतीति जलाधिपोऽभूदसहाय एव ॥६५॥
देव्यापि दिव्यां नु तनुः प्रकाशीचक्रे मुदश्चक्रभृतः सृजन्ती।
अनिह्नुतैस्तामवधार्य चिह्नैस्तद्वाचि बाला शिथिलाङ्कुताऽभूत्॥६६॥
विलोकके नायकमेलकेऽस्मिन् रूपान्यथाकौतुकदर्शिभिस्तैः।
बाधा वशीन्द्रादिभिरिन्द्रजालविद्याविदां वृत्तिवधाद्व्यधायि ॥६७

सहेति। जलाधिपोऽपांपतिः लडयोरभेदाज्जडाधिपः मूढाग्रणीश्च स वरुणः स्त्रियं कान्तामपि द्वितीयेन सह वर्तत इति सहद्वितीयः ससहाय एव तेन सहेति तुल्ययोग इति बहुव्रीहिः वोपसर्जनस्येति विकल्पान्न सहस्य स भावः। उपेयादित्येवं नयोपदेशं नीतिवाक्यम् अन्यां स्त्र्यन्तरं सभार्य्यः सस्त्रीकः सन् कथमृच्छति गच्छेदित्येवं दुर्बुध्य विपरीतं बुद्धा समासात् कौल्यवादेशः असहाय एवाभूदस्त्रीक एवाभूदित्यर्थः। दमयन्ती लोभात्सर्वत्र ससहायएवोपेयादिति नीति मप्युल्लङ्घ्य सदारानादरे सम्प्रति साऽपि दुर्लभेत्यहो वरुणस्य दुर्बुद्धिरितिभावः॥ ६५ ॥

देव्येति। अथ देव्या सरस्वत्यापि चक्रभृतो गगनगतस्य विष्णोरपि मुदो हर्षान् सृजन्ती दिव्यां स्वतनुं प्रकाशीचक्रे मानुषीवेषमुत्सृज्य निजरूपमाविश्चकारेत्यर्थः। तदा बाला दमयन्ती अनिह्नुतैः प्रकाशितै श्चिह्नैर्वीणापुस्तकादिभिः तां सरस्वती मवधार्य्य सम्यङ् निर्वर्ण्य निश्चित्य तस्या वाचि वागुपन्यासे शिथिलाङ्कुता कियदेतस्या भगवत्या इति शिथिलितविस्मयाभूत्॥ ६६ ॥

विलोकक इति। विलोकके विलोकितवति अस्मिन् नायक मेलके पुरोवर्त्तिनीनां शुकमेलके राजसङ्घे रूपान्यथा रूपनानात्वं सैव कौतुकं विनोदस्तद्दर्शिभि स्तत्प्रदर्शकैः दर्शयितृत्वेनात्तात्मीयत्वे र्णिनिः। तैरिन्द्रादिभि रिन्द्रजाल विद्याविदा मैन्द्रजालिकानां वृत्तिवधाज्जीवनोच्छेदाद्धेतोर्बाधा पीडा व्यधायि विहिता बतेति खेदे एतन्महेन्द्रजालाद्भुतावलोकिना

विलोक्य तावाप्तदुरापकामौ परस्परप्रेमरसाभिरामौ।
अथ प्रभुः प्रीतमना बभाषे जाम्बूनदोर्वीधरसार्वभौमः ॥६८॥
वैदर्भि! दत्तस्तव तावदेष वरो दुरापः पृथिवीश एव।
दूत्यन्तु यत्त्वं कृतवानमायं नल! प्रसादस्त्वयि तन्मयायम्॥६९॥
प्रत्यक्षलक्ष्यामवलम्ब्य मूर्त्तिं कृतानि यज्ञेषु तवोपभोक्ष्ये।
संशेरतेऽस्माभिरवीक्ष्य भुक्तं मखं हि मन्त्राधिकदेवभावे॥७०॥

मिन्द्रजालान्तरेषु अरुच्या तदुपजीविनां तेषां वृत्तिविच्छेदः प्राप्त इत्यहो सेयं देवमायेतिभावः ॥६७॥

विलोक्येति। अथ साक्षात्कारानन्तरं जाम्बूनदोर्वीधरस्य हेमाद्रिसम्बन्धि सर्व्वस्या भूमेरीश्वरः सार्वभौमः सर्वाध्यक्षः सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणाञावित्यप्रत्ययः अनुशतिकादीनां चेत्युभयपदवृद्धिः। प्रभुर्महेन्द्रः आप्तदुरापकामौ प्राप्तदुर्लभमनोरथौ परस्परप्रेमा अन्योन्यानुरागः स एव रसस्तेनाभिरामौ अन्यथा रसाभावार्दितिभावः। तौ दमयन्ती नलौ विलोक्य प्रीतमनाः सन्तुष्टान्तरङ्गः सन् बभाषे ॥ ६८ ॥

ता बभाषेत्युक्तं तत्र वैदर्भीं तावदाह वैदर्भीति। हे वैदर्भि! तव तावदेष पृथिवीशो नल एव दुरापो अस्मदनुग्रहं विना दुर्लभो वरो दत्तः प्रातिस्विकस्तावदेष वर उभयसाधारण्येव तु वरान्तरञ्च भविष्यतीतिभावः। नलञ्चाह हे नल! त्वं तु अमायमकपटं दूत्यं दूतकर्म दूतस्य भावः कर्मणीति यत्प्रत्ययः। कृतवानिति यत्तत्तस्मात्त्वयि विषये मया अयं वक्ष्यमाणः प्रसादो वरो दत्तः॥ ६९ ॥

प्रत्यक्षेति। हे नल! तव यज्ञेषु प्रत्यक्षेण लक्ष्यां दृश्यां मूर्त्तिं विग्रहमवलम्ब्य इह कृतानि हवींष्युपभोक्ष्ये अनुभोक्ष्ये प्रोपाभ्यां युजेरित्यात्मनेपदं। तथा हि अस्माभिर्भुक्तं मखं यज्ञमवीक्ष्य प्रत्यक्षेणादृष्ट्वा मन्त्राधिकदेवभावे शब्दातिरिक्तदेवसद्भावे संशेरते सन्दिहते चतुर्थ्यन्तशब्दो देवतेति मीमांसकाः। तत्सन्देहनिवृत्त्यर्थं ते विग्रहं दर्शयिष्यामीत्यर्थः॥ ७० ॥

भवानपि त्वद्दयितापि शेषे सायुज्यमासादयतं शिवाभ्याम् ।
प्रेत्यास्मि कीदृक्भवितेति चिन्ता सन्तापमन्तस्तनुते हि जन्तोः ॥७१॥
तवोपवाराणसि नाम चिह्नं वासाय पारेऽसि पुरं पुरास्ते ।
निर्वातुमिच्छोरपि तत्र भैमी सम्भोगसङ्कोचभियाधिकाशि ॥७२॥
धूमावलिश्मश्रु ततः सुपर्वा मुखं मखास्वादविदां तमूचे ।
कामं मदीयामयकामधेनोः पयायतामभ्युदयस्त्वदीयः ॥७३॥

अथोभयसाधारणं वरमाह भवानिति । भवानपि त्वञ्च त्वद्दयितापि च ते च शेषे आयुरवसाने शिवा च शिवश्च ताभ्यां शिवाभ्यां पार्वतीपरमेश्वराभ्यां सह पुमांस्त्रियेत्येकशेषः । सयुजोभावः सायुज्यन्तादात्म्यम् आसादयतं प्राप्नुतम् आमुष्मिकफलोक्तौ कारणमाह प्रेत्य लोकान्तरं गत्वा कीदृग्भविता कीदृशो भविष्यामीति चिन्ता जन्तोरन्तरन्तरङ्गे सन्तापं तनुते तन्निवृत्त्यर्थैयमुक्तिरित्यर्थः ॥ ७१ ॥

तवेति । किञ्च तव वासाय निवासाय उपवाराणसि वाराणस्याः समीपे अव्ययं विभक्त्यादिना अव्ययीभावः । असिनाम नदी तस्याः पारे पारे मध्ये षष्ठ्यावेत्यव्ययीभावः । नाम चिह्नं त्वन्नामाङ्कितं पुरं नलपुरं पुरास्ते आसिष्यते भविष्यतीत्यर्थः आसी र्भविष्यदर्थे यावत् पुरानिपातयोर्लट् । तत्पुरं निर्वातुं भोक्तुमिच्छोः मुमुक्षोरपि तव भैमीसम्भोगस्य सङ्कोचात् प्रतिबन्धाद्भिया अधिकाशि काश्यां न भविष्यति मुमुक्षुरपि त्वं यावज्जीवं भैम्या सह नलपुरे विहर अन्ते काश्यां शिवसायुज्यमाप्नुहीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

धूमेति । तत्र इन्द्रवाक्यानन्तरं धूमावलिरेव श्मश्रूणि यस्य तत् मखास्वादविदां मखरसज्ञानां क्रतुरिङ् मुखं मुखभूतः सुपर्वा देवोऽग्निः अग्निमुखा वै देवा इति श्रुतेः । तं नल मूचे तदेवाह हे नल ! त्वदीयोऽभ्युदयो वृद्धिः मदीयामयी मद्दृष्टिरिव कामधेनुः तस्याः कामं पयायतां चीरायतां मत्कटाक्षमात्रेण ते सर्वार्थसिद्धिर्भविष्यतीत्यर्थः ।

या दाहपाकौपयिकी तनुर्मे भूयात् त्वदिच्छावशवर्त्तिनी सा।
तया पराभूततनोरनङ्गात् तस्याः प्रभुः सन्नधिकस्त्वमेधि ॥७४॥
अस्तु त्वया साधितमन्नमीनरसादि पीयूषरसातिशायि।
तद्भूय विद्मस्तव सूपकारक्रियासु कौतूहलशालि शीलम् ॥७५॥
वैवस्वतोऽपि स्वत एव देवस्तुष्टस्तमाचष्ट नराधिराजम्।
वरप्रदानाय तवावदानैश्चिरं मदीया रसनोद्गुरेयम् ॥७६॥

कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्चेति पयःशब्दादाचारार्थे क्यङ् प्रत्ययो वैभाषिकः सलोपश्च ओजसोऽप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषयेति वचनात् ॥७३॥

येति। दाहो भस्मीकरणं पाकस्तण्डुलविक्लेदनादि तयोः औपयिकी उपायभूता विनयादित्वात् स्वार्थे ठकि ङीप् उपायाद्ध्रस्वत्वञ्च। ईदृशी या मे तनुः सा त्वदिच्छया वशवर्तिनी भूयात्। किञ्च त्वं तस्यास्तनोः प्रभुः स्वामी नियामकः सन् तया तन्वा पराभूततनोर्दग्धाङ्गात् किं स्मरहरभटान्यतममूर्तित्वादस्या इति भावः। अनङ्गादधिक एधि भव न केवलं रूपादेवानङ्गोऽधिकः किन्तु तज्जेतृ रूपैरपि जेतृत्वादिति भावः। अस्तेर्लोटि सिपि हेर्धिः घ्वसोरेत्त्वादित्वम् ॥ ७४ ॥

अस्त्विति। किञ्च हे भूप! त्वया साधितं पक्वम् अन्नं शाल्यादि मीनेति मांसोपलक्षणं तयोः रसः स्वादः आदिर्यस्य आदिशब्दाद्वीर्यविपाकादि तत्सर्वं पीयूषरसममृतस्वादमतिशेतइत्यतिशायि ततोऽप्युत्कृष्टमस्तु ईदृग्वरदाने कारणमाह तदिति तत्प्रसिद्धं तव शीलं स्वभावं सूपं सूपादिपाकं कुर्वन्तीति सूपकाराः सूदाः सूपकारास्तु बल्लवाः आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणा इत्यमरः। कर्मण्यण्। तेषां क्रियासु पाकक्रियासु सूपकारक्रियासु च कौतूहलेन शालत इति तच्छालि उत्सुकं विद्मः अतस्तवेयं सूपविद्या दत्तेत्यर्थः ॥७५॥

वैवस्वत इति। देवो वैवस्वतो यमोऽपि स्वत एव अप्रार्थित एव तुष्टः सन् तं धराधिराजं नलम् आचष्ट अब्रवीत् तदेवाह हे नृप! तव अव-

सर्वाणि शस्त्राणि सहाङ्गचक्रैराविर्भवन्तु त्वयि शत्रुजैत्रे।
अवाप्यमस्मादधिकं न किञ्चिज्जागर्त्ति वीरव्रतदीक्षितानाम्॥७७
कृच्छ्रङ्गतस्यापि दशाविपाकं धर्म्मान्न चेतः स्खलतात् तवेदम्।
अमुञ्चतः पुण्यमनन्यभक्तेः स्वहस्तवास्तव्य इव त्रिवर्गः॥७८॥

दानैरद्भुतकर्मभिः इयं मदीया रसना चिरं चिरात्प्रभृति वरप्रदानाय ऊढा धूः वरदानभारो यया सा ऊढ़ुरा ऋत्पूःमुका इत्यादिना समासान्तः॥ ७६॥

सर्वाणीति। हे नल! सर्वाणि शस्त्राणि आयुधानि अङ्गचक्रैः स्वाङ्गकलापैः सह शत्रून् जेतर्य्येव जैत्रे जयशीले शत्रु जैत्रे जेतृशब्दात्ताच्छील्ये तृन्नन्तात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययः नलोकेत्यादिना षष्ठी प्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया योगविभागात् समस्यते। त्वयि विषये आविर्भवन्तु एतावता को लाभस्तत्राह वीरव्रतम् आहवेष्वनिवर्तित्वं तत्र दीक्षितानां कृत सङ्कल्पानां त्वादृशां शूराणां अस्मादस्त्रलाभादधिकं सत्कृष्टम् अवाप्यं लभ्यं किञ्चित् न जागर्ति न स्फुरति सामान्येन विशेषणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥ ७७॥

कृच्छ्रमिति। किञ्च कृच्छ्रं कष्टं दशाविपाकम् अवस्थापरिणामं गतस्यापि दुर्दशापन्नस्यापि तवेदञ्चेतो धर्मात् न स्खलतात् न स्खलतु तोस्तातङादेशः। ततः किं तत्राह पुण्यं धर्मम् अमुञ्चतः अत्यजतः न विद्यते अन्यस्मिन् अधर्मे भक्तिर्यस्य तस्यानन्यभक्तेः अधर्मविमुखस्य त्वयाणां धर्मकामर्थानां वर्गः त्रिवर्गः त्रिवर्गो धर्मकामार्थैः चतुर्वर्गः स मोक्षकैरित्यमरः। स्वहस्ते वास्तव्यो वस्तेव हस्तस्थप्राय इवेत्यर्थः। वसेस्तव्यवत् कर्तरि णिच्च वक्तव्यम्। अत्र त्रिवर्गसिद्धिलक्षणकार्येण धर्मत्यागरूपकारणसमर्थनात्कार्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥७८॥

स्मितेति। अथ प्रसन्नचेताः प्रचेता वरुणः एनं नैषधं नलं स्मिता स्मितां मन्दहासमधुरां वाच मवोचत् तदेवाह अधुना ते तुभ्यं भैमी

स्मिताञ्चितां वाचमवोचदेनं प्रसन्नचेता नृपतिं प्रचेताः।
प्रदाय भैमीमधुना वरौ ते ददामि तद्यौतककौतुकेन ॥७९॥
यत्राभिलाषस्तव तत्र देशे नन्वस्तु धन्वन्यपि तूर्णमम्भः।
आपो वहन्तीह हि लोकयात्रां यया न भूतानि तया पराणि॥८०
प्रसारितापः शुचिभानुनास्तु मरुः समुद्रत्वमपि प्रपद्य।
भवन्मनस्कारलवोद्गमेन क्रमेलकानां निलयः पुरेव ॥ ८१ ॥

प्रदाय तस्मिन् प्रदाने यद्यौतकं युवयोर्वधूवरयोः देयं हरणोपरागःस्त्वं युतकादिषु यद्देयं स दायो हरणं च तदित्यमरः। कङ् प्रत्ययः। तत्कौतुकेन तद्दानोत्कण्ठया वरौ वक्ष्यमाणौ ते ददामि यौतकत्वेन दास्यामीत्यर्थः॥ ७९ ॥

तावेव वरावाह यत्रेत्यादि। ननु भो नल! यत्र देशे तव वा अभिलाषो जलेच्छा तत्र धन्वनि मरुस्थलेऽपि समानौ मरुधन्वाना वित्यमरः। तूर्णमाशु अर्णोऽम्भोऽस्तु उद्भवतु अस्य वरस्य स्लाघ्यतामाह इह लोके यथा आपो लोकस्य जनस्य यात्रां जीवनं गमने जीवने यात्रेति वैजयन्ती। वहन्ति प्रापयन्ति तथा अपराण्यन्यानि भूतानि पृथिव्यादीनि वहन्ति हि यदाह वाग्भटः। पानीयं प्राणिनां प्राणो विश्वमेतच्च तन्मयमिति। अतः श्लाघ्योऽयं वर इत्यर्थः॥ ८०॥

प्रसारितेति। किञ्च मरुर्निर्जलस्थलं भवतो मनस्कारः चित्ताभोगः सङ्कल्प इति यावत् अतः क्रमेत्यादिना सत्वं। तस्य लवो लेशस्तस्योद्गमे सतीति सम्प्रत्यन्तच्छेदः। नक्राणां जलजन्तुविशेषाणां मेला एव मेलकाः सङ्घास्तेषां निलयः तथा शुचिभानुना शुभ्रांशुना चन्द्रेण प्रसारिताः सम्बर्धिता आपो यस्य स प्रसारितापस्स सन् ऋक्पूरित्यादिना समासान्तः। समुद्रत्वं प्रपद्यापि सम्प्रति भवन्मनस्कारलवोद्गमेनेति तृतीयान्तच्छेदः त्वदिच्छामात्रेणेत्यर्थः। क्रमेलकाणां उष्ट्राणां निलयः सन् उष्ट्रा मरुप्रियः इति प्रसिद्धिः। तथा शुचिभानुना ग्रीष्मसूर्येण शुचिरित्यनुहृत्तौ

अम्लानिरामोदभरश्च दिव्यः पुष्पेषु भूयाद्भवदङ्गसङ्गात्।
इष्टं प्रसूनोपमया मयान्यत्न धर्म्मशर्म्मोभयकर्म्मठं यत्॥ ८२॥
वाग्देवतापि स्मितपूर्व्वमुर्व्वीसुपर्वराजं रभसाद्बभाषे।
त्वत्प्रेयसीसम्मदमाचरन्त्या मत्तो न किञ्चिद्ग्रहणोचितं ते॥ ८३॥
अर्थी विनैवार्थनयोपसीदन्नाल्पोऽपि धीरैरवधीरणीयः।
मान्येन मन्ये विधिना वितीर्णः स प्रीतिदायो बहु मन्तुमर्हः॥ ८४

धौम्ये कृतवत्वेऽपि स्यादिति विश्वः। प्रसारितायोऽयम रितोदकः सन् पुरे वास्तु पूर्ववन्निर्जल एव स्वित्यर्थः॥ ८१॥

द्वितीयं वरमाह अम्लानिरिति। हे नल! भवतोऽङ्गसङ्गात्करस्पर्शादेव पुष्पेष्वम्लानिरम्लानता दिव्य आमोदभरः सौरभ्यसम्पच्च भूयात् अस्य वरस्य श्लाघ्यतामाह यद्यस्मात् प्रसूनोपमया पुष्पसाम्येन धर्मशर्मणोः सुकृतसुखयोरुभयस्मिन्नपि कर्मठं कर्मणि घटं कर्मशूरमित्यर्थः। कर्मशूरस्तु कर्मठ इत्यमरः। कर्मणि घटोऽठजिति ठच्प्रत्ययः। अन्यन्मया न इष्टं सुरार्चनःस्वोपभोगाभ्यामिहामुत्र चोपयोग इत्युभयोरयं वर इत्यर्थः॥ ८२॥

वागिति। वाग्देवतापि स्मितपूर्वं यथा तथा उर्वीसुपर्वराजं भूदेवेन्द्रं नलं रभसाद्धर्षात् बभाषे रभसो वेगहर्षयोरिति विश्वः। अथ स्वाप्तत्वोक्तिपूर्वकं स्वदेयस्य वरस्यापरिहार्यत्वं तावत्सार्धश्लोकेनाह त्वदिति त्वत्प्रेयस्या दमयन्त्याः सम्मदं हर्षं त्वद्वरणरूपं प्रियमित्यर्थः। प्रेम सम्मदौ हर्ष इति निपातः। आचरन्त्या कुर्वन्त्या अत एव मत्तो मत् सस्माद्विभक्तौ पञ्चम्यर्थे तसिल् प्रत्ययः। ग्रहणोचितमाप्तत्वेन स्वीकारार्हं ते तव किञ्चित् ग्रानान्तरं नास्ति अतो मद्वाक्यं ग्राह्यमित्यर्थः॥ ८३॥

अर्थ इति। किञ्च अर्थनया याच्ञया दैन्येन विनोपसीदन्नुपनमन्नल्पोऽप्यर्थी हितार्थी धीरैः प्रेक्षावद्भिः अवधीरणीयः उपेक्ष्यो न प्रत्युत मान्येन पूज्येन विधिनैव ब्रह्मणैव वितीर्णो दत्तः दीयत इति दायः कर्मणि

अवामा वामार्द्धे सकलमुभयाकारघटनाद्-
द्विधाभूतं रूपं भगवदभिधेयं भवति यत्।
तदन्तर्मन्त्रं मे स्मर हरमयं सेन्दुममलं
निराकारं शश्वज्जप नरपते! सिध्यतु स ते ॥ ८५ ॥

घञ्प्रत्ययः। अतो युक् चिण्कृतोरिति युगागमः। प्रीत्या दायः प्रीतिदानं रूपः अधिक इत्येव मन्तुमर्हः मन्ये मन्तव्य इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

अथ परस्वरूपमेव पञ्चभिः प्रपञ्चेनाह अवामेत्यादि। हे नरपते! नरेन्द्र! अर्द्धे एकभागे अवामा अस्त्री पुमानित्यर्थः। पुनरर्द्धभागान्तरेण वामा स्त्री अत एव द्विधाभूतं स्त्रीपुंसात्मकम् उभयाकारघटनादुभयोराकारयोर्मेलनात्सकलं सम्पूर्णं भगवदभिधेयं भगवच्छब्दवाच्यं च यन्मे रूपं भवति विद्यते मन्त्रं मन्त्रात्मकं तद्गोप्यं वा हरमयमीश्वरात्मकं सेन्दुमिन्दुकलासमेतम् अमलं निर्मलं निराकारं परमार्थतो निरंशन्तन्मे रूपं स्वरूपम् अन्तरन्तःकरणे स्मर चिन्तय शश्वज्जप मन्त्रात्मकत्वाज्जपरूपेण चोपास्स्व स मन्त्रमूर्तिर्भगवानर्धनारीश्वरस्ते तव सिध्यतु प्रसीदतु फलत्वित्यर्थः। मन्त्रपक्षे तु वा ओँकारेण मामकारेण प्रणवेन वामार्धे तथा अवामार्द्धे वोपलक्षितम् एव मुभयाकारघटना दुभयाभ्यामाकाराभ्यां प्रणवस्वरूपाभ्यां घटनात्सम्पुटीकरणात् द्विधा भूतं द्व्याकारं सकलं समग्रं यद्रूपं भवति यत्स्वरूपं निष्पद्यत इति यत्तदेव हरमयं हकाररेफात्मकं तथा ई च इन्दुश्च ताभ्यामीन्दुभ्यां सह वर्तत इति सेन्दु तुरीयस्वरबिन्दुसहित ममलं निर्दोषं निराकार ममूर्तिं मे मदीयं मन्त्रं प्रणवद्वयसम्पुटित ह्रींखात्मकं सारस्वतचिन्तामणिमन्त्रमित्यर्थः। तदुक्तं पारमेश्वरे, ॐकारस्तु परोक्षेण परोक्षप्रियतास्तुतेः। शान्तोष्टावङ्गि संयुक्तो ब्रह्मद्वितयमन्तरा। तुरीयस्वरशीतांशुरेखोङ्कारसमन्वितः। एष चिन्तामणिर्नाम मन्त्रः सर्वार्थसाधकः। जगन्मातुः सरस्वत्या रहस्यं परमं मतमिति ब्रह्मद्वितय मन्तरा प्रणवद्वितयमध्य इत्यर्थः। अन्तरित्यादि पूर्ववत्।

सर्व्वाङ्गीणरसामृतस्तिमितया वाचा स वाचस्पतिः
स स्वर्गीयमृगीदृशामपि वशीकाराय मारायते ।
यस्मै यः स्पृहयत्यनेन स तदेवाप्नोति किं भूयसा
येनायं हृदये कृतः सुकृतिना मन्मन्त्रचिन्तामणिः ॥८६॥
पुष्पैरभ्यर्च्य गन्धादिभिरपि सुभगैश्चारु हंसेन मां चे-
न्निर्यान्तीं मन्त्रमूर्त्तिं जपति मयि मतिं न्यस्य मय्येव भक्तः।

यन्त्रपक्षे भगवद्योनीव दृश्यं यद्रूपं त्रिकोणाख्यम् उभयाकारघटनात् त्रिकोणद्वयमेलनात् षट्कोणं भवति तस्य षट्कोणस्य मध्यमे मन्त्रम् अनन्तरोक्तं नरपते इत्यादि पूर्ववत् । अत्र देवतामन्त्रयन्त्राणां त्रयाणामपि प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतश्लेषोऽलङ्कारः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ८५ ॥

सम्प्रति श्लोकद्वयेन मन्त्रमाहात्म्यमाह सर्वाङ्गीणेत्यादि । येन सुकृतिना पुण्याधिकेनायं पूर्वोक्तो मन्मन्त्र एव चिन्तामणिः हृदये कृतोऽनुस्मृतः सोऽनुकृतः सर्वाङ्गीणेन सर्वाङ्गव्यापिना तत्सर्वादेरित्यादिना ख प्रत्ययः । रसः शृङ्गारादिः तेनैवामृतेन स्तिमितया भरितया वाचा वाग्वैदग्ध्येन स वाचस्पतिर्बृहस्पति स्तत्सदृशो भवतीत्यर्थः । कस्मात्पादलक्कोऽषष्ठ्याः पति पुत्रेत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वमिति स्वामी तत्र च्छन्दोविषयत्वादिति । स्वर्गे भवाः स्वर्गीया वा नामधेयस्येति वृद्धत्वाच्छप्रत्ययः । तासां स्वर्गीदृशां स्त्रीणां वशीकाराय वशीकरणाय मार इवाचरति मारायते न केवलं वाक्प्रदः स्त्रीवशीकरणश्चेत्यर्थः । यद्वा भूयसा बहुतरोक्तेन किं किन्तु यो यस्मै स्पृहयति यत्कामयते स्पृहेरीप्सित इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी, स कामी तत्सर्वमनेन मन्त्रेणाप्नोति एव यतोऽयं चिन्तामणिरिति भावः ॥ ८६ ॥

पुष्पैरिति । किञ्च हंसेन वाहनभूतेन चारु सम्यङ्निर्यान्तीं मञ्जुरन्तीं मन्त्रमूर्तिं मन्त्ररूपां मां सुभगैर्मनोज्ञैः पुष्पैर्गन्धादिभिरादि शब्दाद्धूपाद्युपचारैरभ्यर्च्य मयि मतिं न्यस्य मनो निधाय मय्येव भक्तः सन्

सम्प्राप्ते वत्सरान्ते शिरसि करमसौ यस्य कस्यापि धत्ते
सोऽपि श्लोकानकाण्डे रचयति रुचिरान्कौतुकं दृश्यमस्य ॥ ८७

गुणानामास्थानीं नृपतिलक ! नारीतिविदितां
रसस्फीतामन्तस्तव च तव वृत्ते च कवितुः।
भवित्री वैदर्भीमधिकमधिकण्ठं रचयितुं
परीरम्भक्रीड़ाचरणशरणामन्वहमहम् ॥ ८८ ॥

अपति चेत्तर्हि वत्सरान्ते सम्प्राप्ते सत्यसौ जपिता यस्य कस्यानचरस्यापि शिरसि करं धत्ते निधत्ते सोऽनचरोऽप्यकाण्डे अकस्माद्रुचिरान् श्लोकान् रचयति अस्य मन्त्रस्यैतत्कौतुक मद्भुतं दृश्यं द्रष्टव्यम् ॥ ८७ ॥

अथ श्लोकद्वयेन नलं प्रत्युपयोगविशेषमाह गुणाना मित्यादि। हे नृपतिलक ! नृपश्रेष्ठ ! गुणानां रूपलावण्यादीनां श्लेषप्रसादादीनाञ्च आस्थानीमाधारभूताम् आस्थानी क्लीब मास्थान मित्यमरः। नारी उत्तमस्त्रीति विदितां विश्रुताम् अन्यत्र रीतिषु गौड़ीपाञ्चाल्यादिषु विदिता प्रसिद्धा सा न भवतीत्यरीतिविदितां नञ् समासः। सापि न भवतीति नारीतिविदितां नञर्थस्य नशब्दस्य सुपुपेति समासः। तां रीतिषु विदिता मित्यर्थः। अन्तरन्तरङ्गे रसस्फीतां रागभूतां अन्यत्र शृङ्गारादिरसाढ्यां शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रस इत्यमरः। वैदर्भीं दमयन्तीं वैदर्भरीतिं च यथासङ्ख्यन्तव च तव वृत्ते चरित्रविषये कवितु र्वर्णयितुः कवेश्च कवि वर्णन इति धातोस्तृच्। अधिकण्ठं कण्ठे विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। परिरम्भक्रीड़ाचरणमालिङ्गनविनोदाचरणमेव शरणं प्राणत्राणं यस्याः स्तां तदेकजीविता मन्वह मनुदिनं यथार्थेऽव्ययीभावः नपुंसकादन्यतरस्यामिति समासान्तष्टच् अङ्गस्यटेरेवेति टिलोपः। अधिकमत्यर्थं रचयितुं कर्तुमहं भवित्री भविष्यामीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

भवदिति। किञ्च हे नल ! भवतो वृत्तस्य चरित्रस्य स्तोतुः स्तावकस्य मया उपहृतकण्ठस्याधिष्ठितकण्ठनालस्य कवितुः कवे र्मुखात्

भवद्भर्त्तुःस्तोतुर्मदुपहितकण्ठस्य कवितु-
र्मुखात् पुण्यैः श्लोकैस्त्वयि घनमुदेयं जनमुदे ।
ततः पुण्यश्लोकः क्षितिभुवनलोकस्य भविता
भवानाख्यातः सन् कलिकलुषहारी हरिरिव ॥ ८९ ॥

देवी च ते च जगदुर्जगदुत्तमाङ्ग-
रत्नाय ते कथय किं वितराम कामम् ।
किञ्चित्त्वया न हि पतिव्रतया दुरापं
भस्यास्तु यस्तव बत व्रतलोपमिच्छुः ॥ ९० ॥

त्वयि विषये पुण्यैः पवित्रैः चारुभिर्वा पुण्यन्तु चाराव पीत्यमरः। श्लोकैः पद्यैः जनमुदे घनं निरन्तरम् उदेयम् उदेतव्यम् उदेयता मित्यर्थः। एतेः क्यपो यत्प्रत्ययः। ततः को मे लाभस्तत्राह तत इति ततः श्लोकोदयात् पुण्यश्लोकः पुण्यकीर्तिः भवानाख्यातः कीर्तितः सन् हरिर्जनार्दन इव क्षितिभुवनलोकस्य भूलोकस्य कलिकलुषहारी कलिकालकल्मषनाशनो भविता भविष्यति भवते लुटि शेषे प्रथमः पुरुषः। पुण्यश्लोको नलोराजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः। पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जनार्द्दनः॥ कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च। ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनं मिति ॥ ८९ ॥

अथ ते सर्वे दमयन्तीं प्रत्याहुः देवीति। देवी सरस्वती च ते देवाश्च जगदुः जगदुत्तमाङ्गरत्नाय त्रैलोक्यशिरोमणये उत्तमाङ्गं शिरः शीर्ष मित्यमरः। ते तुभ्यं कङ्क्षास्यत इति काममभीप्सितं कर्मणि घञ्। वितराम प्रयच्छाम सम्प्रश्ने लोट्। कथय पत्यौ व्रतं नियमोऽस्खलितत्वं यस्याः तया त्वया दुरापं दुष्प्रापं नास्ति पातिव्रत्यतेजसोऽप्रतिहतशक्तित्वा-दिति भावः। तथापि यः पापी तव पत्यौ व्रतभस्खलितत्वं तस्य लोपं नाश-मिच्छुः अभिलाषुकः विन्दरिच्छुरित्युप्रत्ययान्तो निपातः न लोकेत्यादिना

कूटकायमपहाय नो वपु-
र्बिभ्रतस्त्वमसि वीक्ष्य विस्मिता।
आप्नुमाकृतिमतो मनीषितां
विद्यया हृदि तवाप्युदीयताम्॥ ९१॥
इत्थं वितीर्य्य वरमम्बरमाश्रयत्सु
तेषु चणादुदलसद्विपुलः प्रणादः।
उत्तिष्ठतां परिजनालपनैर्नृपाणां
स्वर्वासिवृन्दहतदुन्दुभिनादसान्द्रः॥ ९२॥

षष्ठी प्रतिषेधात्कर्मणि द्वितीया। स पापी भस्मास्तु तथाचास्मद्वरप्रसादा देव तत्प्रतीकारात्तव ततो व्ययो न भविष्यतीति भावः। एतच्चोत्तरत्र वनवासे अजगरग्रस्तां दमयन्तीमजगरादुन्मोच्य पुन स्तां कामयमानस्य पापिष्ठस्य व्याधस्य बधे फलिष्यतीति भारती कथात्वानुसन्धेया॥ ९०॥

अथ वरान्तरञ्च कूटेति। कूटकायं कपटदेहं नलाकार मपहाय वपुर्निजविग्रहं बिभ्रतो बिभ्राणान्नोऽस्मान् वीक्ष्य त्वं विस्मिता विस्मयाविष्टा तेन तत्कामास्वर्यमिति प्रतिभासीति भावः। अतो हेतोर्मनीषिता मभिलषिता माकृतिं शरीरमाप्नु तवापि हृदि हृदये विद्यया कामरूपसम्पादकविद्यया उदीयता मुद्भूयताम् उत्पूर्वादिणो भावे लोट्॥ ९१॥

इत्थमिति। तेषु देवेष्वित्थं वरं वितीर्य्य दत्वा अम्बर माकाश माश्रयत्सु सत्सु उत्तिष्ठता मासनेभ्यः चञ्चलतां नृपाणां प्रणादो हर्षोत्थध्वनिः प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागज इत्यमरः। परिजना नामालापनै राभाषणैर्विपुलः सन् तथा स्वर्वासिनां दिव्यजनानां वृन्देन हतानां ताड़ितानां दुन्दभीनां नादेन सान्द्रो घनः सन् चणादुदल सदुत्थितः॥ ९२॥

न दोषं विद्वेषादपि निरवकाशं गुणमये
वरेण प्राप्तास्ते न समरसमारम्भसदृशम् ।
जगुः पुण्यश्लोकं प्रति नृपतयः किन्तु विदधुः
स्वनिश्वासैर्भैमीहृदयमुदयन्निर्भरदयम् ॥ ८३ ॥

भूभृद्भिर्लम्भितासौ करुणरसनदीमूर्त्तिमद्देवतात्वम्
तातेनाभ्यर्थ्य योग्याः सपदि निजसखीर्दापयामास तेभ्यः ।
वैदर्भ्यास्तेऽप्यलाभात् कृतगमनमनःप्राणवाञ्छां निजघ्नुः
सख्याः संशिष्य विद्यां सततधृतवयस्यानुकाराभिराभिः ॥ ८४॥

नेति । प्राप्ताः स्वयम्वरागताः ते नृपतयो गुणमये गुणैकनिलये नले निरवकाशं दोषं विद्वेषादपि द्वेषे सत्यपीत्यर्थः । न जगुः नोत्घाटयामासुः तादृशगुणसम्पत्तिरदोषता चास्येति भावः । किन्तु वरेण शत्रीदत्तेन हेतुना पुण्यश्लोकं नलं प्रति समरसमारम्भस्य युद्धोद्योगस्य सदृशमनुकूलञ्च किञ्चिन्न जगुः नोचुः गैशब्दे इति धातोर्लिट् । सान्निध्ययोगात्किल तत्र शच्याः स्वयम्वरक्षोभकृतामभाव इति भावः । किन्तु स्वनिश्वासैर्दुःखोत्थैः । भैमीहृदयञ्चेतः उदयन्ती निर्भरा अतिमात्रा दया यस्य तत्तथाभूतं विदधुः तद्दुःखं विदधुश्चक्रुः स्वावरण दुःखितान्नृपान् दृष्ट्वा तद्दुःखप्रहाणेच्छुरासीदित्यर्थः ॥ ८३ ॥

भूभृद्भिरिति । असौ दमयन्ती भूभृद्भिः भूपालैः करुणस्य रसनद्याः करुणस्य रसप्रवाहस्य मूर्तिमद्देवतात्व मधिदेवतात्वं लम्भिता प्रापिता सती स्वदुःखेन दुःखाक्रान्ता सतीत्यर्थः । सपदि योग्या राजार्हा निजसखीस्तेभ्यो भूभृद्भ्यः सम्प्रदाने चतुर्थी । तेन पित्रा भीमेनाभ्यर्थ्य सम्प्रार्थ्य दापयामास ते भूभृतोऽपि वैदर्भ्या अलाभाद्धेतोः कृतं गमनं निष्क्रमणेच्छा यैस्तेषां मनः प्राणानां वाञ्छां निष्क्रमणेच्छाकर्माणि सख्या भैम्या आख्यातोपयोग इति अपादानत्वात्पञ्चमी । विद्यां कामरूपधारणविद्या मिन्द्रादयुक्तां संशिष्याभ्यस्य सततं नित्यं धृतो वयस्यानुकारो भैमीसादृश्यं याभि

अहह सह मघोना श्रीप्रतिष्ठासमाने
निलयमभि नलेऽथ स्वप्रतिष्ठासमाने।
अपतदमरभर्त्तुर्मूर्त्तिबद्धेव कीर्त्ति-
र्गलदलिमधुवाष्पा पुष्पवृष्टिर्नभस्तः॥ ९५॥

स्वस्यामरैर्नृपतिमंशममुं त्यजद्भि-
रंशच्छिदाकदनमेव तदाध्यगामि।
उत्का स्म पश्यति निवृत्य निवृत्य यान्ती
वाग्देवतापि निजविभ्रमधाम भैमीम्॥ ९६॥

स्वाभि राभिः सखीभिः साधनैर्निजहस्तैः अन्यथापि सद्योऽमियैरचिन्तिति अहो दमयन्त्या दयालुत्वमौचित्यञ्चेति भावः॥ ९४॥

अहहेति। अथेन्द्रप्रस्थानानन्तरं मघोना इन्द्रेण सह श्रीप्रतिष्ठया सम्पल्लीम्ना समाने सदृशे नले स्वन्निलयमभि शिविरं प्रति अभिर भाग इति लक्षणार्थे कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे द्वितीया। प्रतिष्ठासमाने प्रस्थातुमिच्छति सति प्रपूर्वात्तिष्ठतेः सनन्ताल्लटः शानजादेशः समव प्रविश्य इत्यात्मने पदत्वात् पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदं। गलत् स्रवत् अलिमधु युक्तमकरन्द एव वाष्पोऽस्रु यस्याः सा साश्रुनवाष्प युक्तेत्यर्थः। मूर्तिबद्धा बद्ध मूर्ति मूर्तिमतीत्यर्थः वाहिताग्न्यादिष्विति निष्ठायाः पर निपातः। अमरभर्तुरिन्द्रस्य कीर्तिरिव पुष्पवृष्टिर्नभस्तो नभसः पञ्चम्यास्त- सिल्। अपतत् पतिता अहहेत्यद्भुते स्वामिदुर्व्यसनदुःखादुभ्रश्य- तीति कीर्तिरिव स्थितेत्युत्प्रेक्षा॥ ९५॥

स्वस्येति। स्वस्यात्मनोऽंशम् अंशसम्भवं तम् अष्टाभिश्च सुरे- न्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृप इति स्मरणात्। अमुं नृपतिं नलं त्यज- द्भिरमरैरिन्द्रादिभिरंशच्छिदा अवयवच्छेदः षिद्भिदादिभ्योऽङ्। तया यत्कदनं दुःखं तदेव तदाध्यगामि अधिगतं स्वान्तोद्भूतजनवियोगः स्वा वयवच्छेदादुद्वहतीति भावः। किञ्च वाग्देवता सरस्वती अपि निज मात्मीयं विभ्रमधाम विहारभवनं यान्ती उत्का उन्मना उत्सुका सती

सानन्दं तनुजाविवाहनमहे भीमः स भूमीपति-
र्वैदर्भीनिषधाधिपौ नृपजनानिष्टोक्तिसंसृष्टये ।
स्वानि स्वानि धराधिपाश्च शिविराण्युद्दिश्य यान्तः क्रमा-
देको द्वौ बहवश्चकार सृजतः स्मातेनिरे मङ्गलम् ॥ ९७ ॥
श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतम्
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
यातस्तस्य चतुर्दशः शरदिजज्योत्स्नाच्छसूक्तेर्महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥९८॥

उत्क उन्मना इति निपातः। भैमीं निवृत्य निवृत्य पुनः पुनः परावृत्य पश्यति स्म सख्युत्ते भृशमरतिं सुहृद्वियोग इति भावः ॥९६॥

सानन्दमिति। तत्र तस्मिन् तनयाया दुहितुः दमयन्त्या विवाहनं परिणयनं विपूर्वाद्वहतेर्ण्यन्ताद्भावे ल्युट्। तदेव मह उत्सवः तस्मिन् स भीमो भूमीपति भूपतिस्तथा वैदर्भीनिषेधेश्वरौ दमयन्तीनलौ तथा स्वानि स्वानि शिविराण्युद्दिश्य यान्तो धराधिपा एको द्वौ बहव एते त्रितयेऽपि नृपाणां ये जनाः परिजनास्तेषां या अनिष्टोक्ति रश्लीलवाक्यानि तासां संसृष्टये तद्दोषपरिहाराय मङ्गलं नगरसंस्कारेष्ट देवतानुस्मरणाद्यर्थं घोषादिमङ्गलाचरणं क्रमादेको भीमश्चकार द्वौ दमयन्तीनलौ सृजतः स्म असृजतां चक्रतुरित्यातेनिरे बहवो धराधिपाश्चक्रुरित्यर्थः क्रमालङ्कारः ॥ ९७ ॥

श्रीहर्षमिति। शरदिभवा शरदिजा सप्तम्यां जनेर्डः। प्रावृट्शरत्कालदिवाञ्ज इति सप्तम्या अलुक्। सा च सा ज्योत्स्ना तद्वदच्छाः स्वच्छाः सूक्तयो यस्य तस्य स गतमन्यत् ॥९८॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां नैषधव्याख्यायां जीवातुसमाख्यायां चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

नैषधचरितम् ।

पञ्चदशः सर्गः ।

अथोपकार्य्यां निषधावनीपतिर्निजामयासीद्वरणस्रजान्वितः ।
वसूनि वर्षन् सुबहूनि वन्दिनां वशिष्य भैमीगुणकीर्त्तनाकृतां ॥१॥
तथा पथि त्यागमयं वितीर्णवान् यथाऽतिभाराधिगमेन मागधैः ।
तृणीकृतं रत्ननिकायमुच्चकैश्चिकाय लोकश्चिरमुञ्छमुत्सुकः ॥२॥

अथेति । अथ स्वयम्वरविसर्गानन्तरं निषधावनीपतिर्नलः वरणस्रजान्वितः सन् वन्दिनां स्तुतिपाठकानां तत्रापि भैमीगुणकीर्तनां कुर्वन्तीति तत्कृतां तत्कारिणां क्विप् । विशिष्यातिशय्य बहूनि भूयिष्ठानि वसूनि धनानि वर्षन् निजामात्मीयाम् उपकार्य्याम् उपकारिकामयासीद्गमत् यातेर्लुङि यमरमनमातां सक्चेति सगितागमौ अस्तिसिचोऽपृक्ते इतीड़ागमः ॥ १ ॥

तथेति । अयं नलः तथा तेन प्रकारेण पथि स्वनिवेशमार्गे त्यज्यत इति त्यागं धनं कर्मणि घञ् । वितीर्णवान् दत्तवान् यथा येन प्रकारेण अतिभारस्यातिगुरुत्वस्याधिगमेन प्राप्त्या मागधैर्वन्दिभिस्तृणीकृतं तृणवत्त्यक्तम् उच्चकैरुच्छ्रितं रत्नानां निकायं समूहं लोको जन उत्सुकः सन् चिरं बहुकालम् उञ्छश्चिकाय उञ्छेन सञ्चितवान् विभाषा चेति कुत्वम् उञ्छो धान्यत आदानं कटिकाद्यर्जनं शीलमिति च यादवः ॥ २ ॥

त्रपास्य न स्यात्सदसि प्रियान्वयात्कुतोऽतिरूपः सुखभाजनं जनः।
अमूदृशी तत्कविवन्दिवर्णनैरपाकृता राजकरञ्जिलोकवाक् ॥३॥
अदोषतामेव सतां विवृण्वते द्विषां मृषादोषकणाधिरोपणाः ।
न जातु सत्ये सति दूषणे भवेदलीकमाधातुमवद्यमुद्यमः ॥४॥
विदर्भराजोऽपि समं तनूजया प्रविश्य हृष्यन्नवरोधमात्मनः ।
शशंस देवीमनुजातसंशयां प्रतीच्छ जामातरमुत्सुके नलम्॥५॥

त्रपेति। अस्य नलस्य सदसि सभायां प्रियान्वयात्प्रियासमागमात् त्रपा अनुचितमाचरामीति लज्जादुःखं न स्यादिति काकुः-स्यादेवेत्यर्थः। तथा हि अतिरूपोऽतिमात्रसौन्दर्यो जनः कुतः कुत्र सुखभाजनं सुखास्पदम्भवेत् न कुत्रापीत्यर्थः। असाविव दृश्यत इति अमूदृशी एतादृशी उक्तरूपेत्यर्थः। अदःशब्दोपपदाद्दृशेस्त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् चेति कञ् टिड्ढाण इत्यादिना ङीप् आसर्वनाम्न इत्यात्वे अदसोऽसेर्दादुदोम इत्युत्वमत्वे। राजकं राजसमूहं रञ्जयतीति राजकरञ्जिनां तदिच्छानुकूलवादिनां लोकानां जनानां वाक् पूर्वोक्ता निन्दोक्तिः तस्य नलस्य कवीनां वन्दिनाञ्च वर्णनैः अहो निखिलं राजकमवधूय त्वया स्त्रीरत्नं लब्धं सर्वोत्तरोऽसीत्यादिस्तवैरपाकृता-न्यकृता वागपाकृतेति विरोधस्फुरणाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥३॥

अदोषतामिति। द्विषां सम्बन्धिन्य सत्कृता इत्यर्थः। मृषादोषकणाधिरोपणाः अलीकदोषलवारोपाः सतां सज्जनानाम् अदोषतां निर्दोषतामेव विवृण्वते प्रकाशयन्ति सूर्ये कलङ्कारोपणवदित्यर्थः। सद्दोषे दोषारोपणं दोषमेव प्रकाशयन्तीत्यःशङ्क्याह नेति। जातु कदाचिदपि सत्ये दूषणे सति अलीक मसत्यम् अवद्यं दूषणम् अवद्यपण्येत्यादिना निपातः। आधातुम् आरोपयितुम् उद्यमः उद्योगो न भवेत् शशाङ्के कलङ्कारोपणवदितिभावः॥ ४ ॥

विदर्भेति। अथ विदर्भराजो भीमोऽपि तनूजया दुहित्रा भैम्या समम् आत्मनोऽवरोधं मन्तःपुरं हृष्यन् प्रविश्य जातसंशया मिष्ट वरलाभे

तनुत्विषा यस्य तृणं स मन्मथः कुलश्रिया यः पविताऽस्मदन्वयम्
जगत्त्रयीनायकमेलकेऽवरं सुता परं वेद विवेक्तुमीदृशम् ॥६॥
सृजन्तु पाणिग्रहमङ्गलोचिताः मृगीदृशः स्त्रीसमयस्पृशः क्रियाः।
श्रुतिस्मृतीनान्तु वयं विदध्महे विधीनिति स्माह च निर्ययौ च सः॥७॥
निरीय भूपेन निरीक्षिताननाः शशंस मौहूर्तिकसंसदंशकम्।
गुणैररीणैरुदयास्तनिःसुखं तदा स दातुं तनयां प्रचक्रमे ॥८॥

शन्दिहानां देवीं निजमहिषीम् अनु लक्षीकृत्य हे उत्सुके! इष्टवरो-द्युक्ते! इष्टोद्युक्त उत्सुक इत्यमरः। नलं जामातरं दुहितुः पतिं प्रतीक्ष्य स्वीकुरु इति शशंस सिद्धं नः समीहितमिति भावः॥५॥

तन्विति। किञ्च यस्य नलस्य तनुश्रिया कायकान्त्या सः प्रसिद्धो मन्मथः तृणं तृणमिव इत्यर्थः। यः कुलश्रिया अभिजनसम्पदा अस्मद-न्वयं पविता पवित्रीकर्ता पुनातेस्तृन् नलोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया। किञ्च जगत्त्रय्यां ये नायकास्तेषां मेल एव मेलके सङ्घे मेलात् सङ्घात् स्वार्थे कः। ईदृशं वरं विवेक्तुं सुता परं त्वत्सुतैव वेद वेत्ति विदो लटो वेति णलादेशः। अहो भाग्यं सर्वानुकूलत्वमिति-भावः॥६॥

सृजन्त्विति। स भीमः मृगीदृशः पुरन्ध्र्यः पाणिग्रहमङ्ग-लोचिता मङ्गलयोग्याः स्त्रीसमयं स्पृशन्तीति तत्स्पृशः तत्समाचार-प्राप्ता इत्यर्थः। स्पृशोऽनुदके क्विन्। क्रियाः मङ्गलकर्माणि सृजन्तु नि-र्मान्तु वयं च श्रुतिस्मृतीनां सम्बन्धिन स्तदुक्तान्विधीन् कर्माणि विदध्म-हे कुर्म्महे इत्याह स्मोवाच लट् स्मे इति भूते लट्। निर्ययौ अन्तःपुरान्नि-र्जगाम च॥७॥

निरीयेति। भूपेन निरीय अन्तःपुरान्निर्गत्य ईङ् गताविति धातोः सकाशात् क्त्वो ल्यबादेशः। निरीक्षितान्याननानि यस्याः सा सती मुहूर्त्तं विन्दन्तीति मौहूर्त्तिकाः तदधीते तद्वेदेति ठक्। तेषां संसत् ज्यौतिषक-

अथावदद्दूतमुखः स नैषधं कुलञ्च बाला च ममानुकम्प्यताम् ।
स पल्लवत्वद्य मनोरथाङ्कुरश्चिरेण नश्चरणोदकैरिति ॥९॥
तथोत्थितं भीमवचःप्रतिध्वनिं निपीय दूतस्य स वक्त्रगह्वरात् ।
व्रजामि वन्दे चरणौ गुरोरिति ब्रुवन् प्रदाय प्रजिघाय तं बहु॥१०

परिषत् अरीणै रक्षीणैः समग्रैरित्यर्थः। ऋञ्ज् गताविति धातोः कर्तरि क्तः त्वादिभ्य इति निष्ठानत्वं। गुणैः शुभग्रहवीक्षणादिभिरुपलक्षितमुदये विवाहलग्ने जामित्रास्थेऽस्तनिस्तुषं निर्दोषमंशमेवांशकं लग्ननवांशकं शशंस कथयामास तदा स भूपस्तनयां दातुं प्रचक्रमेऽन्वतिष्ठदित्यर्थः ॥ ८ ॥

अथेति। अथ स भीमो दूत एव मुखं यस्य स सन् मम कुलञ्च बाला भैमी चानुकम्प्यता मनुग्राह्यता मद्य नोऽस्माकं मनोरथाङ्कुरः प्रागङ्कुरितो मनोरथः चिराय त्वच्चरणोदकैः पाद्योदकैः पल्लवेन सहवर्त्तत इति सपल्लवः स इवाचरतु सपल्लवतु उपल्लयः सपल्लव इवास्त्वित्यर्थः। सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वक्तव्यम् इति पल्लवशब्दादाचारक्विबन्तौ धातोः प्रार्थनायां लोट्। इति नैषधं नलमवदत् नलाह्वानाय दूतं प्रेषितवानित्यर्थः ॥ ९ ॥

तथेति। स नलो दूतस्य वक्त्रमास्यमेव गह्वरं गुहा तस्मात्तथा उदित मुत्थितं भीमवचसः प्रतिध्वनिं निपीय दूतमुखात् भीमवचनं श्रुत्वेत्यर्थः। व्रजामि गुरोः श्वशुरस्य चरणौ वन्दे स्वयमहम् आगच्छामि गुरुपादवन्दनायेति ब्रुवन् बहु बहुधनं प्रदाय पारितोषिकं दत्त्वा तं दूतं प्रजिघाय प्राहिणोत् हिगताविति धातोः लिटि हेरच इति कुत्वम् ॥ १० ॥

निपीतेति। स विदर्भभर्त्ता भीमो निपीतदूतालपितः श्रुत दूतवाक्यः सन् निशावसाने श्रुता ताम्रचूडवाक् कुक्कुटकूजितं येन सः कृकवाकु स्ताम्रचूड़ः कुक्कुटश्चरणायुध इत्यमरः। रथाङ्गश्चक्रवाकः रथाङ्गाह्वय

निपीतदूतालपितस्ततो नलं विदर्भभर्त्ताऽऽगमयाम्बभूव सः।
निशावसाने श्रुतताम्रचूडवाग्यथा रथाङ्गस्तपनं धृतादरः ॥११॥
क्वचित्तदा लेपनदानपण्डिता कमप्यहङ्कारमगात्पुरस्कृता।
अलम्भि तुङ्गासनसन्निवेशनादपूपनिर्म्माणविदग्धयादरः ॥१२॥
मुखानि मुक्तामणितोरणान्तरा मरीचिभिः पान्थविलासमाश्रितैः
पुरस्य तस्याखिलवेश्मनामपि प्रमोदहासच्छुरितानि रेजिरे ॥१३

नामकः इति रथाङ्गपर्य्यायाणां चक्रवाक नामत्वाभिधानात् पुंलिङ्गता। तपनं यथा सूर्य्यमिवेति श्रुतोपमा। इव वत् वा यथाशब्दानां प्रयोगे श्रौतीतिलक्षणात्। धृतादरः सन् नलमागमयांबभूव। नलागमनं प्रतीक्षितवानित्यर्थः। तादृगुपमासामर्थ्यादिति ॥ ११ ॥

क्वचिदिति। तदा तत्काले आलेपनदानपण्डिता सुधालेपनादिक्रियादक्षा काचित् आलेपनकर्म्मणि पुरस्कृता प्राधान्येन नियुक्ता सती कमप्यवाच्य महङ्कारं गर्वमगात् अपूपानां भक्ष्यभेदानां निर्माणे विदग्धया कयाचित्तुङ्गासने सन्निवेशनादुपवेशनादादर आत्मन्यभिमानोऽलम्भि प्रापि लेभेश्चेतिनुमागमः ॥ १२ ॥

मुखानीति। तदा तत्काले तस्य पुरस्य सम्बन्धिनामखिलवेश्मनामपि मुखानि द्वाराणि वक्त्राणि च मुक्तामणीनान्तोरणात् तन्मय बहिर्द्वारादपादानात् तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वार मित्यमरः। पान्थविलासं नित्य पथिकविभ्रम माश्रितैः नित्यनिर्गतैरित्यर्थः। मरीचिभिः मयूखैः किरणैः मरीचिः स्त्रीपुंसयो रित्यमरः। प्रमोदहासच्छुरितानि रेजिरे अट्टहासव्याप्तानीव रेजिर इत्यर्थः। मुखत्वाच्छुभ्रत्वाच्च इय मुत्प्रेक्षाव्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥१३॥

पथामिति। तथा तेन प्रकारेणाधिवासनाद्गन्धकादिभिः अधिवासितत्वान्मधुव्रतानां मधुलिहामपि दत्तविभ्रमाः कृतस्रक्भ्रान्तय इति भ्रान्तिमदलङ्कारः। आतपनिर्भया आतपेऽप्यम्लाना इत्यर्थः। पटच्छिदा

पथामनीयन्त तथाधिवासनान्मधुव्रतानामपि दत्तविभ्रमाः ।
वितानतामातपनिर्भयास्तदा पटच्छिदाकालिकपुष्पजाः स्रजः ॥१४

विभूषणैः कञ्चुकिता बभुः प्रजा विचित्रचित्रैः स्नपितत्विषोऽटृहाः ।
बभूव तस्मिन्मणिकुट्टिमैः पुरे वपुः स्वमुर्व्याः परिवर्त्तितोपमम् ॥१५

तदा निसस्वानतमां घनं घनं ननाद तस्मिन्नितरान्ततं ततम् ।
अवापुरन्यैः सुषिराणि राणितामसानमानद्धमियत्तयाऽध्वनीत् ॥१६

पटकर्तनेन कृतानि यान्यकालिकान्यकालोद्भवानि पुष्पाणि तेभ्यो जाताः स्रजः स्रजो मालिकाः पथां नगरमार्गाणां वितानतां उल्लोचनताम् अस्तोविताने उल्लो च इत्यमरः । अनीयन्त नीताः नयतेर्द्विकर्मकात् प्रधाने कर्मणि लङ् प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहु र्द्विकर्मणामिति वचनात् । पुष्पवितानभ्रान्तिता कपटविधानात् सर्वत्र बद्धा इत्यर्थः ॥ १४ ॥

विभूषणैरिति । तस्मिन् पुरे प्रजा जना जनो लोकः प्रजाः प्रोक्ता इति हलायुधः । विभूषणैः कञ्चुकिताः सञ्जातकञ्चुकाः सर्वाङ्गीणाभरणा बभुः अट्टहाः विचित्रचित्रैर्विविधालेख्यैः स्नपितत्विषो व्याप्तकान्तयो बभुः मग्नाः स्नावनुपमाचेति स्नानेरनुपसर्गस्य मित्वविकल्पाद्ध्रस्वत्वम् उर्व्यास्तत्रत्यभूमेः स्वं वपुर्निजस्वरूपं मणीनां कुट्टिमैर्मणिबद्धप्रदेशैः कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूरिति स्वामी । परिवर्तितोपमं निरस्तोपमानम् असदृशं बभूव कुट्टेन वर्द्धेन निर्वृत्तं कुट्टिमं भावप्रत्ययान्तादिमनिज्वक्तव्यम् ॥ १५ ॥

तदेति । तदा तस्मिन् पुरे घनं कांस्यतालादिवाद्यं घनं निरन्तरं निसस्वानतमामतिशयेन सस्वान किमेत्तिङव्ययघादाम्वित्यादिना आमुप्रत्ययः । ततं वीणादिकं वाद्यं नितरामतिशयितं अव्ययघादामुप्रत्ययः । ततं विततं यथा तथा ननाद । आनद्धं मुरजादिवाद्यमुपजातिकं वंशादिकन्तु सुषिरं कांस्यतालादिकं इयत्तया केनचिन्मानेनामानं मानरहितं यथा तथा अध्वनीत् दध्वान ध्वनतेर्लुङ् अतो हलादेर्लघो-

विपञ्चिराच्छादि न वेणुभिर्न ते प्रणीतगीतैर्न च तेऽपि झर्झरैः।
न ते हुडुक्केन न सोऽपि ढक्कया न मर्दलैः सापि न तेऽपि ढक्कया॥१७

विचित्रवादित्रनिनादमूर्च्छितः सुदूरचारी जनतामुखारवः।
ममौ न कर्णेषु दिगन्तदन्तिनां पयोधिपूरप्रतिनादमेदुरः॥१८॥

उदस्य कुम्भीरथ शातकुम्भजाश्चतुष्कचारुत्विषि वेदिकोदरे।
यथाकुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरन्ध्रिवर्गः स्नपयाम्बभूव ताम्॥१९

रिति विकल्पादिड्प्रतिषेधः। सुषिराणि वंशादिवाद्यानि उच्चैस्तरां रणितं राणनं रणतेर्ण्यन्ताद्भावे क्तः। अथापुः ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम्। वंशादिकन्तु सुषिरं कांस्यं तालादिकं घनमिति सर्वत्राप्यमरः॥ १६॥

विपञ्चिरिति। विपञ्ची वीणादि विपञ्चिर्वल्लकी वीणेति वैजयन्ती। कृदिकारादक्तिन इति ङीपः विकल्पादीकाराभावः। वेणुभिर्वेणुवाद्यैः नाच्छादि न च्छादिता च्छादयतेः कर्मणि लुङ्। ते वेणवः प्रणीतगीतैः प्रयुक्तगानैः गायकैरित्यर्थः। नाच्छादिषत इति विपरिणामेनैव उत्तरत्रापि योज्यं झर्झरादयो वाद्यविशेषाः॥ १७॥

विचित्रेति। विचित्राणि वादित्राणि च ततादि चतुर्विध मिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामक मित्यमरः। तेषां निनादे संमूर्च्छितः प्रवृद्धः सुदूरचारी अतिदूरव्यापी च जनतानां जनसमूहानां मुखेभ्य आरवः वरुलापकोलाहलः पयोधीनां पूरेषु लहरीषु प्रतिनादेन प्रतिध्वनिना मेदुरो मेदस्वी प्रवृद्धः सन् भञ्जभासमिदोघुरच्। दिगन्तदन्तिनां दिग्गजानां कर्णेषु न ममौ न मातिस्मेति अतिशयोक्तिः। वधूमङ्गलस्नानार्थं महान्तं मङ्गलतूर्यघोषणमकार्षुरित्यर्थः॥ १८॥

उदस्येति। अथ मङ्गलतूर्यघोषणान्तरं पुरन्ध्रीवर्गः सुवासिनीसङ्घः शातकुम्भजाः सौवर्णीः कुम्भीः पूर्णकलशीः उदस्य उन्नमय्य अथ तदनन्तरं चतुष्केन चतुस्तम्भमण्डपेन चारुत्विषि अतिशयशोभे

विजित्य दास्यादिव वारिहारितामवापितास्तत्कुचयोर्द्वयेन ताः।
शिखामवाञ्चुः सहकारशाखिनस्त्रपाभरग्लानिमिवाननैर्मुखैः ॥२०॥
असौ मुहुर्जातजलाभिषेचना क्रमाद्दुकूलेन सितांशुनोज्ज्वला।
द्वयस्य वर्षाशरदां सदातनीं सनाभितां साधु बबन्ध सन्धया॥२१॥
असौ प्रभिन्नाम्बुददुर्दिनीकृतां निनिन्द चन्द्रद्युतिसुन्दरीं दिवम्।
शिरोरुहैर्वेणिघनेन संयुता तथा दुकूलेन सितांशुनोज्ज्वला॥२२

वेदिकोदरे वेदिमध्ये यथाकुलाचारमनतिक्रम्य कुलाचारमित्यर्थः। तामवनीन्द्रजां भैमीं स्नपयां बभूव स्नानं कारयामास स्नातेर्विभाषा मित्त्वाद्ध्रस्वत्वम् ॥१९॥

विजित्येति। तत्कुचयोर्द्वयेन भैमीकुचद्वयेन विजित्य दास्याद्दासीकरणादिव वारिहारितां जलवाहिनीत्वमवापिताः प्रापिताः आपेर्ण्यन्तादणिकर्तुः कर्मणि क्तः गत्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति वचनात्। ताः कुम्भ्यः आननैर्मुखैः द्वारैश्च आननैश्च सहकारशाखिनः शिखाङ्कुतपल्लवं त्रपाभरेण या ग्लानिः ग्लानता तामिव तामेव अवाञ्चुरधार्षुः वञ्चो लुङि सिचि नवदव्रजत्यादिना वृद्धिः छोड़ः षड़ो कः सिविकत्वे इरणोरिति षत्वं सिजभ्यस्तेत्यादिना झर्झरि अडागमः। लोके दासीकृता स्त्रियो नतानना जलाहरणादिकर्म कुर्वन्तीति भावः। अत्र दास्यादिवेति हेतूत्प्रेक्षा ग्लानिमेवेति गुणस्वरूपोत्प्रेक्षा तयो रङ्गाङ्गिभावेन सजातीयसङ्करः ॥ २० ॥

असाविति। असौ भैमी मुहुर्जातं जलाभिषेचनं यस्याः सा जलाभिषिक्ता सती क्रमात् शीतांशुना शुभ्रतरेण दुकूलेन उज्ज्वला वर्षाशरदां द्वयस्य सन्धया सन्धिस्थलेन सदातनीं सनातनीं सनाभितां तुल्यत्वं साधु यथा तथा बबन्ध, दधार वर्षर्तुरपि जलाभिषिक्तः, शरच्च, शीतांशूज्ज्वलो भवतीत्युपमा ॥ २१ ॥

असाविति। असौ भैमी प्रभिन्नैर्वर्षुकै रम्बुदैर्दुर्दिनीकृता मभिद्दष्टामित्यर्थः। अथ चन्द्रद्युत्या चन्द्रकान्त्या सुन्दरीं दिवं नभःस्थलीं

विरेजिरे तच्चिकुरोत्कराः किराः चणं गलन्निर्मलवारिविप्रुषाम्
तमःसुहृच्चामरनिर्ज्जयार्ज्जिताःसितावमन्तःखलुकीर्त्तिमौक्तिकाः२३
म्रदीयसा स्नानजलस्य वाससा प्रमार्ज्जनेनाधिकमुज्ज्वलीकृता।
अदभ्रमभ्राजत साऽश्मशाणनात् प्रकाशरोचिः प्रतिमेव हेमजा२४
तदा तदङ्गस्य बिभर्त्ति विभ्रमं विलेपनामोदमुचः स्फुरद्रुचः।
दरस्फुटत्काञ्चनकेतकीदलात् सुवर्णमभ्यस्यति सौरभं यदि ॥२५॥

निनिन्द तदुपमाभूदित्यर्थः। कदर्थयती निन्दयतीति सादृश्यवाचकेन दण्डी उपमालङ्कारः। घनेन सान्द्रेन मेघेन च शिरोरुहौघेण केशप.शेनोपलक्षितेति वर्षासाम्योक्तिः क्वचिदेक देशे शितांशुना चन्द्रेण च दुकूलेनोज्वलेनेति शरत्साम्योक्तिः ॥ २२ ॥

विरेजिर इति। चणं क्षणमात्रं गलन्त्यो निर्म्मलाश्च या वारिविप्रुषो स्तोयविन्दवस्तासां कर्म्मणि षष्ठी। किरन्तीति किराः विक्षेपका इग्र पधज्ञाप्रीकिरः क इति कः। तस्या भैम्याश्चिकुरोत्कराः केशनिकराः तमःसुहृद स्तमोनिभस्य चामरस्य लीलाचामरस्य निर्जयेनार्जिताः सम्पादिताः सिता शुक्ला एव मौक्तिकाः अभाषितपुंस्काच्चे तिकात्पूर्वस्य विकल्पादिकारः। कीर्तिरेव मौक्तिका वमन्तः उद्गिरन्त इवेत्युत्प्रेक्षा व्यञ्जका प्रयोगाद्गम्या। विरेजिरे खलु फणानाञ्च सप्तानामित्येत्वाभ्या सलोपौ ॥ २३ ॥

म्रदीयसेति। म्रदीयसा मृदुतरेण वाससा स्नानजलस्याङ्गसङ्गिनः प्रमार्जनेन अपाकरणेन अधिक मुज्ज्वलीकृता विमलीकृता सा भैमी अश्मशाणनात् उत्तेजणोपलेन शाणनात् उत्घर्षणात् प्रकाशमुज्ज्वलं रोचिर्दीप्तिर्य्यस्याः सा हेमजा हैमी प्रतिमेव अदभ्रं बहुलम् अभ्राजत अराजत ॥ २४ ॥

तदेति। सुवर्णं कल्टे दरस्फुटतः ईषद्विकसतः ईषदर्थेदरोऽव्ययमित्यमरः। काञ्चन केतकी दलात काञ्चनवर्णकेतकपत्रात् व्याख्यातो पयोग इत्यपादानत्वात्पञ्चमी। सौरभ मामोदमभ्यस्यति यदि अधीते

अवापिताया: शुचि वेदिकान्तरं कलासु तस्या: सकलासु पण्डिता:
क्षणेन सख्यश्चिरशिक्षयास्फुटं प्रति प्रतीकं प्रतिकर्म निर्ममु: ॥२६॥
विनापि भूषामवधि: श्रियामियं व्यभूषि विज्ञाभिरदर्शि चाधिका ।
न भूषयैषाऽतिचकास्ति किन्तु सा ऽनयेति कस्यास्तु विचारचातुरी॥२७॥

चेत् तथा तर्हि विलेपनेनाङ्गरागेण य आमोदो मनोज्ञगन्धस्तं कुर्वति किरतीति तन्मुचः स्फुरद्रुचः स्फुरत्कान्तेः तदङ्गस्य विभ्रममिव विभ्रमं शोभां विभर्ति विभ्रमः संशये भ्रान्तौ शोभायामिति वैजयन्ती । तथा च तदङ्गस्य सौरभगुणेन तद्रूह्रितान् सुवर्णाधिक्यकथनाद्व्यतिरेकस्तावदेकः । यदिशब्देन सुवर्णस्य सौरभासम्बन्धेऽपि सम्भावनया तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः विभ्रममिव विभ्रममिति सादृश्याक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपो निदर्शनाभेदः तदङ्गोपमानसुवर्णस्योपमेयत्वकल्पनात् प्रतीपालङ्कारः तेनचाङ्गिनाङ्गत्वेन तेषां सङ्कर इति विवेकः ॥ २५ ॥

अवापितताया इति । सकलासु कलासु शिल्पविद्यासु पण्डिताः कुशलाः कला शिल्पे कालभेदे इत्यमरः । सख्यः शुचि शुद्धं वेदिकान्तरं स्नानवेदेरन्यां वेदिमवापितायाः तस्या दमयन्त्या शिरशिक्षणेन चिराभ्यासेन स्फुटं सुश्लिष्ट प्रति प्रतीकं प्रत्यवयवम् अङ्गं प्रतीकोऽवयव इत्यमरः । प्रतिकर्म प्रसाधनं क्षणेन निर्ममुः चक्रुरित्यर्थः ॥ २६ ॥

विनेति । भूषां विना अलङ्कार मन्तरेणापि श्रियां शोभानामवधिः सीमा इयं भैमी विज्ञाभिः प्रवीणे निपुणाभिज्ञ विज्ञनिष्णातशिक्षित इत्यमरः । व्यभूषि विभूषिता तदा अधिका पूर्वावस्थातोऽप्युत्कृष्टा अदर्शि दृष्टा च तथा अमानीत्यर्थः । वस्तुतस्तु एषा भैमी भूषया नातिचकास्ति किन्तु सा भूषैवानया भैम्यातिचकास्तीति विचारचातुरी विमर्शनकौशलं कस्यास्तु न कस्यापीत्यर्थः । लोकदृष्ट्या भूषणे भूष्यत्वभ्रमादलङ्कृतः भूषणं भूष्यमिति तु न काचिदिति भावः ॥ २७ ॥

विधाय बन्धूकपयोजपूजनं कृतां विधोर्गन्धफलीबलिश्रियम् ।
निनिन्द लक्ष्माधरलोचनार्चनं मनःशिलाचित्रकमेत्य तन्मुखम् ॥२८॥
महीमघोनां मदनान्धतातमीतमःपटारम्भणतन्तुसन्ततिः ।
अबन्धि तन्मूर्द्धजपाशमञ्जरी कयापि धूपग्रहधूमकोमला ॥२९॥
पुनः पुनः काचन कुर्वती कचच्छटाधिया धूपजधूमसंयमम् ।
सखीस्मितैस्तर्कितनिजभ्रमा बबन्ध तन्मूर्द्धजचामरं चिरात् ॥३०॥

विधायेति । लक्ष्मधरेण लोचनाभ्यां चार्चनं येन तदधरलोचनार्चित मित्यर्थः तन्मुखं कर्तृ मनःशिलया धातुविशेषेण चित्रकं तिलकमेत्य तमालपत्र तिलक चित्रकाणि विशेषक मित्यमरः । विधोश्चन्द्रस्य बन्धूकेन बन्धूजीवक-कुसुमेन पयोजाभ्याञ्च यत्पूजनं तद्विधाय कृतां गन्धफल्यां चम्पक कलि-कायां बलेः पूजनस्य श्रियं शोभां निनिन्द अथ चाम्पेयश्चम्पको हेम-पुष्पकः एतस्य कलिका गन्धफलीत्यमरः । अधराद्यञ्चितं तन्मुखं बन्धू-काद्यञ्चितं चन्द्रबिम्बमिव बभावित्यर्थः ॥ २८ ॥

महीति । महीमघोनां भूदेवेन्द्राणां या मदनान्धता सैव तमी र-जनी रजनीयामिनीतमीत्यमरः । तस्या तम एव पटः तस्यारम्भणे तन्तु सन्ततिः तत्तदर्थं तन्तुपुञ्जवत्स्थितेत्युत्प्रेक्षा । धूपग्रहेण ग्रहणेन यो धूमः तेन कोमला रम्या तन्मूर्धजपाशमञ्जरी तत्केशपाशवल्लरी कयापि सख्या अबन्धि बद्धा ॥ २९ ॥

पुनः पुनरिति । काचन कचच्छटाधिया केशपाशभ्रान्त्या धूपज-धूमस्य संयमं बन्धनं पुनः पुनः कुर्वतीति भ्रान्तिमदलङ्कारः । सखीनां स्मितैः तर्कितः ऊहितः स पूर्वोक्तो निजभ्रमो यया सा सती चिरात्तस्या मूर्धजाश्चामरमिव तद्बबन्ध ॥ ३० ॥

बलस्येति । या कलिन्दकन्या कालिन्दी बलस्य बलभद्रस्य हलेन कृष्टेव अद्यापि कर्षणविशिष्टेव घनैर्निरन्तरैर्भङ्गैः सुङ्गैस्तरङ्गैर्भङ्गुरा अराला भाति तां कालिन्दीं तस्याः कुटिला वक्रा कचच्छटा केशपाशः तदा तत्काले

बलस्य कष्टेव हलेन भाति या कलिन्दकन्या घनभङ्गभङ्गुरा ।
तदार्पितैस्तां करणस्य कुड्मलैर्जहास तस्याः कुटिला कचच्छटा॥३१

धृतैतया हाटकपट्टिकालिके बभूव केशाम्बुदविद्युदेव सा ।
मुखेन्दुसम्बन्धवशात् सुधाजुषः स्थिरत्वमूहे नियतं तदायुषः ॥३२

ललाटिकासीमनि चूर्णकुन्तला बभुस्तमां भीमनरेन्द्रजन्मनः ।
मनःशिलाचित्रकदीपसम्भवा भ्रमीभृतः कज्जलधूमवल्लयः ॥३३॥

अपाङ्गमालिङ्ग्य तदीयमुन्नकैरदीपि रेखा जनिताञ्जनेन या ।
अपाति सूत्रं तदिव द्वितीयया वयःश्रिया वर्द्धयितुं विलोचने॥३४

अर्पितैर्न्यस्तैः करणस्य वृक्षविशेषस्य करणस्तु रसोवृक्ष इति विश्वः । कुड्मलैः जहास जहासेवेत्यर्थः व्यञ्जका प्रयोगाद्गम्योत्प्रेक्षा ॥ ३१ ॥

धृतेति । एतया भैम्या अलिके ललाटे धृता ललाटमलिकं गोधि- रित्यमरः । सा हाटकपट्टिका सुवर्णपट्टः केश एवाम्बुदस्तस्य विद्युदेव बभूव विद्युच्चेत्कथं स्थिरत्वं तत्राह । मुखेन्दुसम्बन्धवशात् सुधाजुषोऽमृत- पायिनः तस्या विद्युतः सम्बन्धिनः आयुषः स्थिरत्वं चिराय स्थायित्वं नियतम् ऊहे उत्प्रेक्षे उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनमित्यात्मनेपदम् ॥३२॥

ललाटिकेति । भीमनरेन्द्राज्जन्म यस्या तस्या भैम्याः अवर्ण्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद इति वामनः । ललाटस्यालङ्कारो ललाटिका कर्णललाटात्कनलङ्कार इति कन् प्रत्ययः । तस्याः सीमनि- प्रान्ते चूर्णकुन्तलाः अलका मनःशिलाया धातुविशेषस्य चित्रकं तिलकं सएव दीप ततः सम्भवाः जाताः भ्रमीं भ्रमं बिभ्रतीति भ्रमीभृतो भ्र- मन्त्यः कज्जलस्य धूमस्तस्मादकधूमस्तस्य वल्लयो लता इवेत्युत्प्रेक्षा बभुस्तमा मतिशयेन बभुः तिङ्घादाम्प्रत्ययः ॥ ३३ ॥

अपाङ्गमिति । अञ्जनेन जनिता या लेखा तदीयं दमयन्तीय मपा- ङ्गमालिङ्ग्य स्पृष्ट्वा अदीपि आयतत्वान्नेत्राद्बहिः प्रसारिता सतो रराज ।

अनङ्गलीलाभिरपाङ्गधाविनः कनीनिकानीलमणेः पुनः पुनः।
तमिस्रवंशप्रभवेन रश्मिना स्वपद्धतिः सा किमरञ्जि नाञ्जनैः॥३५॥
असेविषातां सुषमां विदर्भजादृशाववाप्याञ्जनरेखयान्वयम्।
भुजद्वयज्याकिणपद्धतिस्पृशोः स्मरेण बाणीकृतयोः पयोजयोः॥३६॥
तदक्षितत्कालतुलागसा नखं निखाय कृष्णस्य मृगस्य चक्षुषी।
विधिर्यदुद्धर्तुमियेष तत्तयोरदूरवर्त्तित्वतता स्म शंसति॥३७॥

तत् सुलेखेत्यर्थः विधेयस्त्वापेक्षया नपुंसकनिर्देशः। द्वितीयया वयःश्रिया यौवनसम्पदा विलोचने वर्द्धयितुं दीर्घीकर्त्तुं सूत्रमपातीव पातितमिवेत्युत्प्रेक्षा। पातेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ्। एतावन्मे चेत्वमिति निश्चित्य पातितं सीमासूत्रमिव साञ्जनरेखा विरराजेत्यर्थः॥ ३४॥

अनङ्गेति। अनङ्गलीलाभिः स्मरविलासैर्हेतुभिः पुनः पुनः अपाङ्गधाविनो नेत्रान्तगामिनः कनीनिका तारका सैव नीलमणिः इन्द्रनीलोपलः तस्य सम्बन्धि तमिस्रवंशप्रभवेन तद्रूपततमःकुलसम्भवेनासितेनेत्यर्थः। रश्मिना सा रेखारूपा स्वपद्धतिः रश्मिमार्ग एवारञ्जि रञ्जितम् किम्? अञ्जनैः कज्जलैः नारञ्जीति सापह्नवोत्प्रेक्षा॥ ३५॥

असेविषातामिति। विदर्भजादृशौ वैदर्भीनेत्रे अञ्जनलेखया सहान्वयं सम्बन्धमवाप्य भुजद्वये ये ज्याकिणपद्धती ज्याघातरेखे तत्स्पृशोस्तद्युक्तयोः एतेन स्मरस्य सव्यसाचित्वं गम्यते। स्मरेण बाणीकृतयोः पयोजयोः सरोजयोः सुषमामिव सुषमां तां परमशोभामसेविषातां प्राप्नुतामित्यसम्भवस्तुसम्बन्धो निदर्शनाभेदः साञ्जनरेखे तद्दृशौ ज्याघातरेखास्पृशौ स्मरसुमबाणसरोजे इव रेजतुरित्यर्थः॥ ३६॥

तदिति। तस्याः अक्षिभ्यां सह तत्काले प्रसाधनकाले तुला सादृश्यं तेनैवागसा अपराधेन हेतुना विधिर्वेधाः कृष्णस्य मृगस्य सारङ्गस्य चक्षुषी नखं निखाय निक्षिप्योद्धर्त्तुं नखेनोत्पाटयितुम् इयेष ऐच्छदिति यत् तदेवैषणं कर्म तयोर्मृगचक्षुषोरदूरवर्तित्वतता निकटवर्तित्वतत्वं कनी

विलोचनाभ्यामतिमात्रपीडिते ऽवतंसनीलाम्बुरुहद्वयीं खलु ।
तयोः प्रतिद्वन्द्विधियाऽधिरोपयाम्बभूवतुर्भीमसुताश्रुती ततः ॥ ३८
धृतं वतंसोत्पलयुग्ममेतया व्यराजदस्यां पतिते दृशाविव ।
मनोभुवाभ्यङ्गमितस्य पश्यतः स्थिते लगित्वा रसिकस्य कस्यचित् ।
विदर्भसुभ्रूश्रवणावतंसिकामणीमहः किंशुककार्मुकोदरे ।
उदीतनेत्रोत्पलवाणसम्भृतिर्नलं परं लक्ष्यमवैक्षत स्मरः ॥ ४० ॥

पांसतिस्म यद्यंस स्फगस्य स्वाभाविकेत्वणे पूर्वोक्तापराधप्रयुक्ता विधिनखोत्पाटनव्यतत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ३७ ॥

विलोचनाभ्यामिति । तत्र भीमसुताश्रुती भैमीश्रोत्रे विलोचनाभ्यामतिमात्रं पीडिते सत्यौ अवतंसनीलाम्बुरुहद्वयीमवतंसनीलोत्पलयुगलं तयोर्विलोचनयोः प्रतिद्वन्द्विधिया प्रतिपक्षबुद्ध्या अधिरोपयाम्बभूवतुः आरोपयामासतुः खल्वित्युत्प्रेक्षा बलिना पीडितस्तुल्यं प्रतिपक्षं मन्विच्छेत् इति भावः ॥ ३८ ॥

धृतमिति । एतया भैम्या धृत मवतंसोत्पल युग्ममस्यां भैम्यां पतिते सत्यौ तत्रैव लगित्वा आसज्य स्थिते पश्यतः सतो मनोभुवा कामेन आभ्यङ्गमितस्य तदेकासक्तीकृतस्य कस्यचिद्रसिकस्य रसवतो रागिण इत्यर्थः । अत इन्निति ईठनाविति ठक्प्रत्ययः । दृशाविव व्यराजीत् विरराजेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३९ ॥

विदर्भेति । विदर्भसुभ्रुवो वैदर्भ्याः श्रवणावतंसिका कर्णावतंसीभूता या मणी कृदिकारादीकारः । तस्य महः प्रभैव किंशुककार्मुकं पलाशकुसुमचापं तस्योदरे मध्ये उदीता उत्पन्ना नेत्रस्यैवोत्पलवाणस्य सम्भृतिः सम्भरणं यस्य स सन् स्मरो नलं परं नलमेव लक्ष्यमैवैक्षत सर्वथा नलस्यायमीदृक् स्मरवाणो भविष्यति इति ॥ ४० ॥

अनाचरत्तथ्यविचारणां तदाननं कर्णलतायुगेन किम्।
बबन्ध जित्वा मणिकुण्डले विधू द्विचन्द्रबुद्ध्या कथितावसूयकौ ४१
अवादि भैमी परिधाप्य कुण्डले वयस्यायाभ्यामभितः समन्वयः।
त्वदाननेन्दोः प्रियकामजन्मनि अयत्ययं धौरधुरीं धुरं ध्रुवम् ४२
निवेशितं यावकरागदीप्तये लगत्तदीयाधरसीम्नि सिक्थकम्।
रराज तत्रैव निवस्तुमुत्सुकं मधूनि निर्धूय सुधासधर्मिणि ४३॥

अनाचरदिति। तदाननं कर्त्तृ तथ्यस्य सत्यविचारणा मनाचरत् सत्यासत्यविमर्शमकुर्वत् द्विचन्द्रबुद्ध्या द्वौ चन्द्राविमाविति भ्रान्त्या कथितावसूयकौ सूचितावसूयकौ स्वद्वेषिणौ मणिकुण्डले एव विधू चन्द्रौ जित्वा कर्णलतयोर्युगेन बबन्धकिमिति मिथ्याचन्द्रयोरेव बन्धन मुत्प्रेक्षते जितस्य शत्रोर्बन्धन मुचितमिति भावः॥ ४१॥

अवादीति। वयस्यया सख्या कुण्डले मणिकुण्डले परिधाप्यारोप्य भैमी अवादि उदिता किमिति हे भैमि! त्वदाननेन्दोरनयो मणिकुण्डलाभ्या मय मभित उभयतः समन्वयः समायोगः प्रियस्य नलस्य कामजन्मनि त्वयि रागोदये दौरधुरीन्दूदयाख्ययोगसम्बन्धिनीं धुरं श्रयति फलदानभारं वहति ध्रुव मित्युत्प्रेक्षा। चन्द्रस्यार्कातिरिक्तोभयपक्षमध्यगते धौरधुरयोगः यदाह वराह मिहिरः। हित्वार्कं सुनयानयाड्र धुरा स्वान्त्योभयस्थैर्ग्रहैः शीतांशोरिति॥ ४२॥

निवेशितमिति। तदीयस्य दमयन्तीयाधरस्य सीम्नि प्रदेशे यावकरागस्यालक्तकरागस्य दीप्तये स्फुरणाय निवेशितं न्यस्तं लगत् सत् सिक्थकं मधूच्छिष्टं मधूनि द्राक्षाणि निर्धूय निरस्य सुधया समानो धर्मः स्वादात्मा यस्याः सा सुधाधरा नामगोत्र रूप स्थान वर्ण वयो वचन धर्म जातीयेषु समानस्य सभाव इति वर्धमानसूत्र। समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केष्विष्यते समानस्येति योगविभाग स्यपचसधर्मसंस्थानादिसिद्धिरिति का-

स्वरेण वीणेत्यविशेषणं पुराऽस्फुरत्तदीया खलु कण्ठकन्दली ।
अवाप्य तन्त्रीरथ सप्त मौक्तिकासरानराजत् परिवादिनी स्फुटम् ॥४४॥
उपास्यमानाविव शिञ्जितुं ततो मृदुत्वमप्रौढमृणालनालया ।
विरेजतुर्माङ्गलिकेन संयुतौ भुजौ सुदत्या वलयेन कम्बुनः ॥ ४५ ॥
पदद्वयेऽस्या नवयावरञ्जना जनैस्तदानीमुदनीयतार्पिता ।
चिरय पद्मौ परिरभ्य जाग्रती निशीव विश्लिष्य नवा रविद्युतिः ४६

शिका । धर्मादनिच् केवलात्मनो बहुव्रीहिरिति प्रतिषेधाद्यनेभ्य इति ङीप् । तस्यां सुधासधर्मिणि अमृततुल्यायां तत्रैव तदीयाधरसीम्नि एव निवस्तुं स्यात्सुतत्सुकं रराज अन्यथा कथम् अत्रैव लगेदित्युत्प्रेक्षा उत्कृष्टस्थानलाभे चिरपरिचितमपि स्वस्थानमुत्सृजति नत्वौचित्यं गम्यते विशेषार्थिभिरिति भावः ॥ ४३ ॥

स्वरेणेति । तदीया दमयन्तीया कण्ठकन्दली कण्ठनालः पुरा पूर्वं स्वरेण ध्वनिना वीणेत्यविशेषणं निर्विशेषं यथा तथा अस्फुरत् वीणेत्येवाबोधीत्यर्थः । अथ वीणेति स्फुरणानन्तरं सप्त मौक्तिकासरान् मुक्तायष्टीरेव सप्ततन्त्रीरवाप्य परिवादिनी परिवादिन्याख्या वीणा सती अराजत् स्फुटमित्युत्प्रेक्षायां विपञ्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनीत्यमरः ॥ ४४ ॥

उपास्यमानाविति । ततः कण्ठभूषणानन्तरं माङ्गलिकेन मङ्गलार्थेन प्रयोगजनमिति ठक् । कम्बुनः शङ्खस्य वलयेन संयुतौ शङ्खः स्यात्कम्बुरस्त्रिय मित्यमरः । सुदत्या तस्या भुजौ अप्रौढमृणालनालया बालबिसकान्तिदण्डेन मृदुत्वं मार्दवं शिञ्जितु मभ्यसितु मुपास्यमानौ सेव्यमानाविव विरेजतु रित्युत्प्रेक्षा ॥ ४५ ॥

पदेति । तदानीं प्रसाधनकाले अस्या भैम्याः पदद्वये अर्पिता नवयावस्य नवालक्तस्य रञ्जना यावोऽलक्तो द्रुमामय इत्यमरः । निशि रात्रौ विश्लिष्य वियुज्य चिर य प्रभाते पद्मौ पद्मे वा पुंसि पद्मं नलिन मित्य-

कृतापराधः सुतनोरनन्तरं विचिन्त्य कान्तेन समं समागमम्।
स्फुटं सिषेवे कुसुमेषुपावकः सरागचिह्नश्चरणौ न यावकः ४७॥
स्वयं तदङ्गेषु गतेषु चारुतां परस्परेणैव विभूषितेषु च।
किमूचिरेऽलङ्करणानि तानि तत् कृथैव तेषां करणं बभूव यत् ४८
क्रमाधिकामुत्तरमुत्तरं श्रियं पुपोष यां भूषणचुम्बनैरियम्।
पुरः पुरस्तस्युषि रामणीयके तया ववाधेऽवधिबुद्धिधोरणिः ४९

मरः। परिरभ्य प्राप्य जाग्रती प्रकाशमानां नवा प्रत्यग्रा रविद्युतिरिव बालार्कप्रभेव स्थितेति जनैर्ददृशे। इत्थं भूता उत्प्रेक्षितेत्यर्थः॥ ४६॥

कृतेति। सुतनोर्भैम्याः कृतापराधः पूर्वं विरहकाले सापराधः कुसुमेषुपावकः कामाग्निः अनन्तरं कान्तेन समं नलेन सह समागमं विचिन्त्य सरागचिह्नो रक्तचिह्नसहितः सन् अन्यथा कुत एष राग इति भावः। चरणौ सिषेवे स्फुट याव एव यावकोऽलक्तस्तु नेति सापह्नवोत्प्रेक्षा यावादिभ्यः कन्निति स्वार्थे कन्प्रत्ययः॥ ४७॥

स्वयमिति। स्वयं स्वभावत एव चारुताङ्गतेषु परस्परेण इतरेतरेणैव विभूषितेषु च परस्परमेलनात् प्रत्यवयवं कस्यचित्कमनीयविशेषस्य च स्फुरणादिति भावः। तदङ्गेषु भैमीगात्रेषु तेषां पूर्वोक्तहेमपट्टादीनां करणमर्पणं वृथैव बभूवेति यत्तद्वास्तव्यान्यलङ्करणानि कर्तॄणि ऊचिरे किम् उक्तिः सम्भावितेत्युत्प्रेक्षा॥ ४८॥

क्रमेति। इयं दमयन्ती भूषणचुम्बनैराभरणसम्बन्धैरुत्तरमुत्तरमुपर्युपरि उपर्युदीच्य श्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यादित्यमरः। क्रमेणाधिकां यां श्रियं शोभां पुपोष तया श्रिया रामणीयके कमनीयत्वे मनोज्ञादित्वाद्वुञ्प्रत्ययः। पुरोऽग्रे तस्थुषि स्थिते सति अवधिबुद्धिधोरणिरियत्ताधीपरम्परा ववाधे बाधिता इयत्तारहिता सा शोभासम्पत्तिरितिभावः। धोरणिशब्दः पङ्क्तौ देशीय इति सम्प्रदायः॥ ४९॥

मणीसनाभौ मुकुरस्य मण्डले बभौ निजास्यप्रतिबिम्बदर्शिनी ।
विधोरदूरं स्वमुखं विधाय सा निरूपयन्तीव विशेषमेतयोः ५०

जितस्तदास्येन कलानिधिर्दधे द्विचन्द्रधीसाक्षिकमायकायताम् ।
तथापि जिग्ये युगपत्सखीयुगप्रदर्शितादर्शबहूभविष्णुना ॥५१॥

श्रिमालियुग्मार्पितदर्पणद्वये तदास्यमेकं बहु चान्यदम्बुजम् ।
हिमेषु निर्वाप्य निशासमाधिभिस्तदास्यसालोक्यमितं व्यलोक्यत ५२

मणीति । मणीसनाभौ रत्नप्रख्ये मुकुरस्य मण्डले दर्पणतले निजास्यप्रतिबिम्बदर्शिनी सा भैमी स्वमुखं विधोश्चन्द्रस्यादूरं समीपगतं विधाय एतयोः स्वमुखचन्द्रयोर्विशेषं तारतम्यं निरूपयन्ती परीक्षमाणेव बभौ परीक्षका ह्युभयमेकत्रावस्थाप्य परीक्षन्त इति भावः ॥ ५० ॥

जित इति । कलानिधिश्चन्द्रः शिल्पे कला विधोरंश इत्यभिधानात् । तदास्येन भैमीमुखेन जितः सन् द्वौ चन्द्राविति धीरेव कार्यभूता साक्षी प्रमाणं यस्याः सा तत्साक्षिका माया कारणभूता यस्य स समायः कायो यस्य तस्य भावस्तत्ता तां दधे दधारेति एकाकिना तन्मुखस्य दुर्जयत्वादेकोऽपि चन्द्रो मायया द्वा बभूवित्यर्थः । तन्मुखन्तु स्वयमपि कपटादेव त्रित्वमापद्य पुनस्तञ्जिगायेत्याह तथापि द्विभूतोऽपि युगपत्सखीयुगेन प्रदर्शिताभ्यामादर्शाभ्यां दर्पणाभ्यां तद्गतप्रतिबिम्बद्वयवशेनेत्यर्थः । दर्पणे मुकुरादर्शौ वित्यमरः । बहूभविष्णुना ताच्छील्येन बहूभवित्रा प्रतिबिम्बद्वयेनात्मना च त्रित्वमापन्नेन तन्मुखेनेत्यर्थः । भुवश्चेति इष्णुच्प्रत्ययः जिग्ये जितः त्रिभिर्द्वौ सुजयाविति भावः ॥ ५१ ॥

श्रियमिति । आलीयुग्मेन सखीद्वयेन अर्पिते दर्पणद्वये तदास्यं भैमीमुखम् एकमनेकार्कप्रतिबिम्बितार्कवदनेकाविद्याप्रतिबिम्बितब्रह्मवच्चेति भावः । अब्ज नैकम् अन्यत् तन्मुखसदृशं चाम्बुजं पद्मं निशासु समाधिभिस्तन्मुखध्यानैः मुकुलभावलक्षणैरुपलक्षितं सत् हिमेषु निर्वाप्य मृत्वा स्नात्वा च तदास्यस्य भैमीमुखस्य आलोकेन दर्शनेन सह वर्तत इति

पलाशदामेति मिलच्छिलीमुखैर्वृता विभूषामणिरश्मिमण्डलैः।
अलक्षि लक्षैर्धनुषामसौ तदा रतीशसर्वस्वतयाभिरक्षिता ॥५३॥
विशेषतीर्थैरिव जह्नुनन्दना गुणैरिवाजानिकरागभूमिका।
जगाम भाग्यैरिव नीतिरुज्ज्वलैर्विभूषणैस्तत्सुषमा महार्घताम्।

सालोकम् तस्य भावः सालोक्यमालोकनीयत्वं रम्यत्वमिति यावत् तदानन-सालोक्यं तदानन समानालोकत्वञ्च इतम्प्राप्तं सत् इणः कर्तरि क्तः। व्यलोक्यत किम्? दृष्टं किमित्युत्प्रेक्षा। निर्वाणकाले यां देवतां ध्यायन्ति तत्-सालोक्यं लभन्त इत्यागमः। निशि हिमोपघातान्मुकुलीभावाच्च तत्सास्य-कथैव नास्ति दिवा तदभावात्तदा समानालोकैर्वा कथञ्चित्तत्सास्यं लभते पद्ममिति तात्पर्यम् ॥ ५२ ॥

पलाशेति। पलाशदाम किंशुकमालेति मिलन्तः शिलीमुखा अलयो वाणाश्च येषु तैरिति भ्रान्तिमदलङ्कारः। विभूषामणिरश्मिमण्डलै-राभरणरत्नकान्तिपटलैर्वृता असौ भैमी तदा रतीशस्य कामस्य सर्वस्वतया सर्वधनत्वेन धनुषां लक्षैः शतसहस्रैरभिलक्षिता अलक्षी-त्यर्थः। व्यञ्जका प्रयोगाद्गम्योत्प्रेक्षा राजधनं शस्त्रिभिरभिरक्ष्यत इति भावः ॥ ५३ ॥

विशेषेति। विशेषतीर्थैर्यमुना सरयूप्रमुखैः जह्नुनन्दना जाह्नवीव नन्द्यादित्वाल्ल्युप्रत्यये टाप्। गुणैर्विद्याविनयादिभिः अजनादुत्पन्नोऽजा-निकः सहजः शैषिकष्ठञ् प्रत्ययः। तस्य रागस्य प्रेम्णो भूमिरेव भूमिका आस्पदं पुत्रादिभिरिव भाग्यैर्दैवानुकूल्यैः नीतिरिव उज्ज्वलैर्विभूषणैः तस्याः सुषमा परमा शोभा कान्तिर्महार्घतां महामूल्यता मत्यन्तोत्कृ-ष्टतां जगाम जाह्नव्या इव पावनत्वमुत्कर्षः पुत्रादेः परमप्रेमास्पदत्व-नीतेः फलप्राप्तिः सुषमायास्तु लोकोत्तरचमत्कारकारित्वमिति विवेकः ॥ ५४ ॥

नलात् स्ववैधव्यमनाप्नुमानता नृपस्त्रियो भीममहोत्सवागताः ।
तदङ्घ्रिलाक्षामदधन्त मङ्गलं शिरःसु सिन्दूरमिव प्रियायुषे ॥ ५५ ॥
अमोघभावेन सनाभिताङ्गताः प्रसन्नगीर्वाणवराक्षरस्रजाम् ।
ततः प्रणम्याधिजगाम सा स्त्रिया गुरुर्गुरुब्रह्मपतिव्रताशिषः ॥ ५६ ॥
तथैव तत्कालमथानुजीविभिः प्रसाधनारम्भनशिल्पपारगैः ।
निजस्य पाणिग्रहणक्षणोचिता कृता नलस्यापि विभोर्विभूषणा ॥ ५७ ॥

नलादिति । नलात्प्रकाशात् स्वस्य वैधव्यं वैधव्यं विश्वस्ता विधवे समे इत्यमरः । अनाप्नुमप्राप्नुमानताः अन्यथा नलः स्वभर्तॄन् वैराय-मात्रान् हनिष्यतीति भयात् भैमीं प्रणता भीमस्य महोत्सवे भैमीविवाह इति आगता नृपस्त्रियः राज्ञस्तद्राजकान्ताः प्रियायुषे न केवलं प्रणमन्तु मङ्गलाचरणादपि स्वभर्तृजीवनाय मङ्गलं सिन्दूरमिव तस्या भैम्याः अङ्घ्रेः लाक्षां प्रणामात्संसक्तं मलक्तकं शिरःस्वदधन्त अधारयन् दधधा-रण इति धातोः लङि तङ् । स्त्रीणां सिन्दूरधारणं पतिमत्या इत्यागमः ॥ ५५ ॥

अमोघेति । ततः प्रसाधनान्तरं स्त्रिया गुरुः देवतातिभारा सा भैमी प्रणम्य गुर्वादीनभिवाद्य अमोघभावेन अवैफल्यगुणेन प्रस-न्नानाङ्गीर्वाणाना मिन्द्रादिदेवतानां वराक्षरस्रजां वरदानवाग्गु-म्फाणां सनाभितां सादृश्यं गतास्तद्वदमोघाः गुरूणां पित्रादीनां ब्रह्मणां ब्राह्मणानां पतिव्रताना माशिष आशीर्वादानभिजगाम लेभे ॥ ५६ ॥

तथैवेति । अथास्मिन्नवसरे सएव कालो यस्मिन् कर्मणि तदविल-म्बित मित्यर्थः । तथैव तथा भैम्यास्तथैव प्रसाधनारम्भनं प्रसाधनाकरणं तदेव शिल्पं विद्याविशेषः तस्य पारगैः पारदर्शिभिः अन्तात्यन्तेत्यादिना डप्रत्ययः । अनुजीविभिः सेवकैः निजस्यात्मीयस्य विभोः स्वामिनो नल-स्यापि पाणिग्रहणक्षणोचिता विवाहकालोचिता विभूषणा प्रसाधना कृता ॥ ५७ ॥

नृपस्य तत्राधिकृताः पुनः पुन-
र्विचार्य्य तान् बन्धमवापयन् कचान्।
कलापलीलोपनिधिर्गरुत्त्यजः
स यैरपालापि कलापिसंसदः ॥ ५८ ॥

पतत्त्रिणां द्राघिमशालिना धनु-
र्गुणेन संयोगजुषां मनोभुवः।
कचेन तस्यार्जितमार्जनश्रिया
समेत्य सौभाग्यमलम्भि कुट्मलैः ॥ ५९ ॥

नृपस्येति। तत्र प्रसाधने अधिकृताः नियुक्ताः तान् वक्ष्यमाणान् नृपस्य नलस्य कचान् केशान् विचार्य्य अपराध मनुचिन्त्य पुनः पुनः बन्धमवापिवन् प्रापितवन्तः प्रायेणैः चङ् द्वितीयस्यैकाचोद्विर्भावः यत्तदोर्नित्यसम्बन्धादृयैः कचैर्गरुतः पक्षांस्त्यजतीति त्यजः त्यजन्त्याः तस्याः कलापिसंसदो मयूरसङ्घस्य कलापस्य वर्हभारस्य लीला विलासः सएवोपनिधिर्न्यासः वर्हमोचनकालकृतो निक्षेप इत्यर्थः। पुमानुपनिधि-र्न्यास इत्यमरः। अपालापि अपलपितः पुनः वर्होद्दयेऽपि न प्रत्यर्पित इत्यर्थः। अतो बन्धनमुचितमिति भावः ॥ ५८ ॥

पतत्त्रिणामिति। कुड्मलैरर्धविकसितकुसुमैः कर्तृभिः द्राघिमशालिना दैर्घ्यशोभिना प्रियस्थिरेत्यादिना दीर्घशब्दस्य द्राघ्यादेशः। अर्जित मार्जनश्रिया सम्पादितभङ्गादिसंस्कारसम्पदा तस्य कचेन केशपाशेन समेत्य मिलित्वा द्राघिमशालिना अर्जितमार्जनश्रिया सम्पादितोत्तेजनसम्पदा धनुर्गुणेनालिमालारूपेण संयोगजुषां सन्धानभाजां मनोभुवः कुसुमेषोः पतत्त्रिणां वाणानां सौभाग्यमिव सौभाग्यं सौन्दर्य्य मलम्भि लब्धमिति निदर्शनाभेदः ॥ ५९ ॥

अनर्घ्यरत्नौघमयेन मण्डितो
रराज राजा मुकुटेन मूर्द्धनि।
वनीयकानां स हि कल्पभूरुह-
स्ततो विमुञ्चन्निव मञ्जुमञ्जरीम्॥ ६०॥

नलस्य भाले मणिवीरपट्टिका-
निभेन लग्नः परिधिर्विधोर्बभौ।
तदा शशाङ्काधिकरूपतां गते
तदानने मातुमशक्तिमुद्वहन्॥ ६१॥

बभूव भैम्याः खलु मानसौकसम्
जिघांसतो धैर्य्यभरं मनोभुवः।

अनर्घ्येति। हि यस्मात् स राजा नलः वनीयकानामर्थिनां कल्पभूरुहः कल्पवृक्षः वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिना वित्यमरः। ततोऽर्थिकल्पवृक्षत्वादनर्घ्यरत्नौघमयेन अमूल्यमणिनिचयप्रचुरेण मुकुटेन मूर्धनि मण्डितोऽलङ्कृतः सन्मञ्जुं फलदां मञ्जरीं सकलिकां बालशाखां मुञ्चन्नर्थिनां त्यजन्निव रराजेत्युत्प्रेक्षा॥ ६०॥

नलस्येति। विधोरिन्दोः परिधिः परिवेषो नलस्य भाले ललाटे मणिवीरपट्टिकानिभेन मणिमयवीरोचितपट्टमिषेण लग्नः सन् ततः शशाङ्कादधिकं रूपं स्वरूपं सौन्दर्य्यं वा यस्य तस्य भावस्तत्ताङ्गते तदानने नलमुखे मातुमभिव्याप्तमशक्तिमुद्वहन् बभौ यः परिवेषश्चन्द्रं परिवेष्ट्य शोभते इति स्तोकैकदेशवर्त्तीत्याधाराधेययो रानुरूप्यादधिकालङ्कारः। आधाराधेययोरानुरूप्याभावोऽधिको मत इति लक्षणात्॥६१॥

बभूवेति। भैम्या मानसं स्वान्तं सरोविशेषस्य मानसं स्वान्तमिति विश्वः। तदोकः स्थानं यस्य तं मनोनिष्ठं हंसं चक्राङ्गा मानसौकस इत्यमरः। धैर्य्यभरं धैर्य्यातिशयं धैर्य्यघनं जिघांसतो हन्तुमिच्छत

उपभ्रु तद्वर्त्तुलचित्ररूपिणी
धनुःसमीपे गुलिकेव सङ्गता ॥ ६२ ॥
अचुम्बि या चन्दनबिन्दुमण्डली
नलीयवक्त्रेण सरोजतर्जिना ।
श्रियं श्रिता काचन तारका सखी-
कृता शशाङ्कस्य तयाङ्कवर्त्तिनी ॥ ६३ ॥
न यावदग्निभ्रममित्युदूढतां
नलस्य भैमीति हरेर्दुराशया ।

हन्तेः सनन्तात् लुट् घत्वादेशः सन्यङोरिति द्विर्भावः अभ्यासाच्चेति कुत्वं अज्झनगमांसनीति दीर्घः । मनोभुवः कामस्य धनुः समीपे गुलिका या पक्षिवेधगुटिका सैवास्योपभ्रु भ्रूसमीपे सामीप्यस्याव्ययीभाव नपुंसकह्रस्वत्वम् । तस्य नलस्य यद्वर्त्तुलं चित्रं तिलकं तद्रूपिणी सती सङ्गतेवेत्युत्प्रेक्षा बभूव खलु ? चित्रं स्यादद्भुतालेख्यतिलकेति विश्वः । सद्यो भैमी चित्ताकर्षकं वर्त्तुलतिलकं दधारेत्यर्थः । त्रिपुण्ड्रं सुरविप्राणां वर्त्तुलं नृपवैश्ययोः । अर्द्धचन्द्रन्तु शूद्राणामन्येषामूर्द्ध्वपुण्ड्रकमिति स्मरणाद्वर्त्तुलेत्युक्तम् ॥ ६२ ॥

अचुम्बीति । सरोजतर्जिना पद्मधिक्कारिणा नलस्येदं नलीयं वा नामधेयस्येति वृद्धत्वाच्छप्रत्ययः । तेन वक्त्रेण वक्त्रचन्द्रेणेत्यर्थः । सरोजतर्जिविशेषणसामर्थ्याद्वक्ष्यमाणतारायोग्यसामर्थ्याच्च या चन्दनबिन्दोर्मण्डली विम्बं पूर्वोक्तवृत्ततिलकमित्यर्थः । विम्बोऽस्त्रीमण्डलं त्रिष्वित्यमरः । अचुम्बि चुम्बिता स्पृष्टेत्यर्थः । तया मण्डल्या तद्व्याजेनेत्यर्थः । शशाङ्कस्याङ्कवर्तिनी समीपवर्तिनी श्रियं श्रिता श्रीः सती काचन तारका दिनकृतमागता काचिदश्विन्याद्यन्यतमा तारका सखी सहचरी कृतेत्युत्प्रेक्षा चन्दनबिन्दुतिलके तु नलमुखन्दैनन्दिनतारायुक्तचन्द्रवच्चकासामासेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

स विन्दुरिन्दुः प्रहितः किमस्य सा
न वेति भाले पठितुं लिपीमिव ॥ ६४ ॥
कपोलपालीजनितानुविम्बयोः
समागमात् कुण्डलमण्डलद्वयी ।
नलस्य तत्कालमवाप चित्तभू-
रथस्फुरच्चक्रचतुष्कचारुताम् ॥ ६५ ॥
श्रितास्य कण्ठं गुरुविप्रवन्दना-
द्विनम्रमौलेश्चिवुकाग्रचुम्बिनी ।

नेति। स पूर्वोक्तो विन्दुवर्तुलचन्दनतिलकः यावानग्निभ्रमो-यावदग्निभ्रमं प्रदक्षिणीकरणपर्यन्त मित्यर्थः। यावदवधारण इत्य-व्ययीभावः। भैमी नलस्य उद्वहता सुहाइसंस्कृतत्वं भार्यात्वं नेति प्राप्नोतीति इरेरिन्द्रस्य दुराशया दुराभिलाषेण हेतुना सा भैमी अस्य नलस्य किं भवेदिति न वेति भाले लिपीं ललाटलिखितं ह्रदिकारा-दीकारः। पठितुं वाचयितुं प्रहित इन्द्रेण प्रेषितः इन्दुरिवाभातीति शेषः उत्प्रेक्षा ॥ ६४ ॥

कपोलेति। नलस्य कुण्डलमण्डलद्वयी कर्णवेष्टन युगली कपोलपाली-साम्यात् जनितयोः गण्डमण्डलसंक्रान्तयोर्निजानुविम्बयोः स्वप्रतिवि-म्बयोः समागमान्मेलनात् तत्कालं तस्मिन् काले चित्तभुवः कामस्य रथे स्फुरतः चक्रचतुष्कस्य चारुता मवाप रथस्य चतुश्चक्रत्वात् कुण्डलद्वयं स्वप्रतिविम्बद्वयेन सह मन्मथः श्रितेति रथचक्रचतुष्टयवतो भाती-त्यर्थः ॥ ६५ ॥

श्रितेति। गुरूणां मातापित्रादीनां विप्राणाञ्च वन्दनात्प्रणामात् वि-नम्रमौलेर्नम्रशिरसोऽस्य नलस्य कण्ठं श्रिता चिवुकं मधुराधरभागः अधस्ता-च्चिवुकम् इत्यमरः। तस्याग्रं चुम्बति स्पृशति इति तच्चुम्बिनी मुक्ता-

अवाप मुक्तावलिरास्यचन्द्रमः-
स्रवत्सुधातुन्दिलविन्दुवृन्दताम्॥ ६६॥
यदुद्भवा श्रीर्बलवान् बलं द्विषन्
बभूव यस्याजिषु वारणेन सः।
अपूपुरत्तान् कमलार्थिनो घनान्
समुद्रभावं स बभार तद्भुजः॥ ६७॥

वलिरास्यचन्द्रमसो मुखचन्द्रात् स्रवन्त्या सुधायास्तुन्दिलानां स्थूलानां विन्दूनां वृन्दतां समूहत्वमवाप तद्भावमित्यर्थः॥ ६६॥

यदिति। श्रीः सम्पत्तिः पद्मा च यदुद्भवा यस्मात्समुद्राद्भुजाच्चोद्भवा यद्वा यदिति भिन्नं पदम् अव्ययं पञ्चम्यर्थे येऽव्ययम्। शोभा सम्पत्ति पद्मे च लक्ष्मीः श्रीरिव कथ्यत इति विश्वः। बलं सैन्य द्विषन् विरुन्धन् स नलः आजिषु युद्धेषु यस्य भुजस्य कर्तृसम्बन्धिना वारणेन शत्रुनिवारणशक्त्या बलवान् प्रबलो बभूव अन्यत्र सः प्रसिद्धो बलं द्विषन् बलासुरस्य द्विडिन्द्रः द्विषोऽमित्र इति शतृ प्रत्ययोऽजादेशः तस्यापि हृन्त्विति प्रत्याहाराल्लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात्कर्मणि षष्ठी। यस्य समुद्रस्य सम्बन्धिना वारणेनापि साधनेनाजिषु बलवान् बभूव बलं सैन्यं बलं स्थौल्यं बलं शक्तिर्बलोऽसुर इति शाश्वतः। यो भुजः घनान् निरन्तरान् तान् प्रसिद्धान् कमलार्थिनो लक्ष्मीकामान् अन्यत्र यः समुद्रः तान् कमलार्थिनो जलार्थिनो घनान् मेघानपूपुरत् पूरयामास पिवतेः पृणोतेर्वा लुङ्। कमला श्रीर्जलं पद्मं कमलं कमलो मृगः घनं सान्द्रं घनं वाद्यं घनो मुस्ता घनोऽम्बुद इति च शाश्वतः। स तद्भुजो नलबाहुः मुद्रया सह वर्तत इति समुद्रो मुद्रयासहितः स मुनक्तीति समुद्रः सागरस्य वा विपञ्चीत्यादिना जलधेः कारणादिकः ठप्रत्ययः। तस्य भावं समुद्रत्वं बभार मुद्रिताभरणमासुमोचेति प्रकृतार्थः सागरार्थस्तु ध्वनिरेव विशेषण विशेष्ययोरुभयोरिति श्लिष्टत्वादिति॥ ६७॥

कृतार्थयन्नर्थिजनाननारतम्
बभूव तस्यामरभूरुहः करः ।
तदीयमूले निहितं द्वितीयवत्
ध्रुवं दधे कङ्कणमालवालताम् ॥ ६८ ॥
रराज दोर्मण्डनमण्डलीजुषोः
स वज्रमाणिक्यसितारुणत्विषोः ।
मिषेण वर्षन् दशदिङ्मुखोन्मुखौ
यशःप्रतापाववनीजयार्जितौ ॥ ६९ ॥
घने समस्तापघनावलम्बिनाम्
विभूषणानां मणिमण्डले नलः ।

कृतार्थयन्निति । तस्य नलस्य करेण हस्तेनानारतमश्रान्तमर्थिजनान् कृतार्थयन् सार्थान् कुर्वन् अमरभूरुहः कल्पवृक्षो बभूव तदीये वृक्ष-सम्बन्धिनि मूले मणिबन्धे निहितं आसक्तं द्वितीयवत् अद्वितीयं कङ्कणं कनकवलयमालवालतां दधे दधार ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायाम् ॥ ६८ ॥

रराजेति । स नलो दोर्मण्डने मण्डलीजुषोः बाहुभूषणपटल-भाजोर्वज्राणां हीराणां माणिक्यानां पद्मरागाणाञ्च यथासङ्ख्यं सितारुणयोः श्वेतलोहितयोः त्विषोः कान्त्योर्मिषेण दशदिगन्तोन्मुखौ दशदिगन्तव्यापिनौ अवनीजयार्जितौ भूविजयसम्पादितौ यथासङ्ख्यं यशःप्रतापौ वर्षन् रराज अत्र त्विषोर्मिषेणेति छलादिशब्दैः रसत्यत्व प्रतिरूपोऽपह्नवालङ्कारभेदः । तस्य पूर्वसूचितयथासङ्ख्यद्वयभेदेन सङ्करः वर्षन्निवेत्युत्प्रेक्षा गम्यते सा च सापह्नवेति सङ्करः ॥ ६९ ॥

घन इति । नलः समस्तापघनावलम्बिनां सर्वावयवगतानां अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघन इत्यमरः । विभूषणानां सम्बन्धिनि घने सान्द्रे मणिमण्डले स्वरूपरेखामाकारसंस्थानं अवलोक्य सेवया वित्तः सेवाचणः सेवाकुशलः तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपाविति चणप्प्रत्ययः ।

स्वरूपरेखामवलोक्य निष्फली-
चकार सेवाचणदर्पणार्पणम् ॥ ७० ॥
व्यलोकि लोकेन न केवलं चलन्-
मुदा तदीयाभरणार्पणद्युतिः।
अदर्शि विष्फारितरत्नलोचनैः
परस्परेणैव विभूषणैरपि ॥ ७१ ॥
ततोऽनु वार्ष्णेयनियन्तृकं रथम्
युधि क्षतारिर्चितिभृज्जयद्रथः।

तेषां दर्पणार्पणं दर्पणसन्निधापनं निष्फलीचकार दर्पणे काकतालीयन्यायेन भणिमण्डली नैव कृतत्वादिति भावः। अतएव समाध्यलङ्कारोऽयम्। एकस्मिन् कारणे कार्य्यसाधनेऽन्यत्वमागतेति। काकतालीयनयतः स समाधिरुदीयत इति लक्षणात् ॥ ७० ॥

व्यलोकीति। तदीयानां नलीयानामाभरणानामर्पणेनामोचनेन या द्युतिः शोभा सा चलन्मुदा लोकेन जनेन केवलं न व्यलोकि विलोकिता किन्तु विष्फारितानि विस्तारितानि रत्नान्येव लोचनानि यैस्तैर्विभूषणैरपि अचेतनैरपीति भावः परस्परेण अदर्शि किमुत चेतनलोकेनेत्यर्थः। अर्थापत्तिरलङ्कारः सा रत्नलोचनेति रूपकोत्थेति सङ्करः तेन विभूषणानि रत्नलोचनैरन्योन्यं पश्यन्तो वा इत्युत्प्रेक्षा व्यज्यते ॥ ७१ ॥

ततोऽन्विति। ततः प्रसाधनानन्तरं युधि क्षता अरिक्षितिभृतः शत्रुभूपा येन सः जयप्रथो यस्य सः जयद्रथः जलरथ इत्यर्थः। अन्यत्र अरिक्षितिभृत् चासौ जयद्रथः सैन्धवश्च स क्षतो येन स तथोक्तः जन्यानां स्वस्निग्धानां यात्रया विवाहयात्रया मुदितो हृष्टः अन्यत्र युद्धयात्रया मुदितः जन्यं रणे च जनितं वित्तेऽपि जननीययोः। ज्ञातिभृत्या नवोढाया जन्या स्निग्धा वरस्य चेति वैजयन्ती। किरीटवान् किरीट युक्तः अन्यत्र

नृपः पृथासूनुरिवाधिरूढवान्
स जन्ययानं मुदितः किरीटवान्॥ ७२॥
विदर्भनाम्नस्त्रिदिवस्य वीक्षितुम्
रसोदयादप्सरसस्तमुज्ज्वलम्।
गृहाद्गृहादेत्य धृतप्रसाधना
व्यराजयन् राजपथानथाधिकम्॥ ७३॥
अजानती कापि विलोकनोत्सुका
समीरधूताङ्गमपि स्तनांशुकम्।
कुचेन तस्मै चलतेऽकरोत् पुरः
पुराङ्गना मङ्गलकुम्भसम्भृतिम्॥ ७४॥

किरीटवानिति प्रसिद्धः स नृपो नलः पृथासूनुरर्जुन इव, वार्ष्णेयो वार्ष्णेय नामा अश्वत्थ वृष्णेरपत्यं पुमान् वार्ष्णेयः कृष्णश्च, इतश्चानिञ् इति ठक्। स नियन्ता सारथिर्यस्य स वार्ष्णेयनियन्तृकस्तद्युक्तस्तेति कप्। रथ मधिरूढवान् अध्यारोहत। श्लिष्टविशेषणेयं पूर्णोपमा॥ ७२॥

विदर्भेति। अथ विदर्भनाम्नो विदर्भदेशाख्यस्य त्रिदिवस्य स्वर्गस्य सम्बन्धिन्योऽप्सरसः तत्कल्पाः पौराङ्गना उज्ज्वलं दीप्यमानन्तं नलं वीक्षितुं रसोदयाद्रागातिरेकाद्धृतं प्रसाधनं याभिस्ता अलङ्कृताः सत्यो गृहात् गृहात् वीप्सायां द्विर्भावः। एत्यागत्य राजपथान् राजमार्गान् अधिकं व्यराजयन्नशोभयन्॥ ७३॥

अथ पाराङ्गनानां तात्कालिकीः शृङ्गारचेष्टा नवभिर्वर्णयति अजानतीत्यादि। कापि पुराङ्गना विलोकनोत्सुका नलदर्शनासक्ता सती समीरेण धूतमर्धं यस्य अर्धापसृतमपि स्तनांशुकम् अजानती व्यासङ्गादपि कुचेन स्तनांशुकेन कुचकुम्भेन चलते गृहान्निर्गच्छते तस्मै नलाय पुरोऽग्रे मङ्गलकुम्भसम्भृतिं मङ्गलार्थं पूर्णकुम्भसम्भरणमकरोत्। प्रवेशोत्सवेषु नववस्त्रवेष्टितं पूर्णकलशमग्रे स्थापयेदित्याचारः॥ ७४॥

सखीं नलं दर्शयमानयाङ्कतो
जवादुदस्तस्य करस्य कङ्कणे ।
विषज्य हारैस्त्रुटितैरतर्कितैः
कृतं कयापि क्षणलाजमोक्षणम् ॥ ७५ ॥
लसन्नखादर्शमुखाम्बुजस्मित-
प्रसूनवाणीमधुपाणिपल्लवम् ।
यियासतस्तस्य नृपस्य जज्ञिरे
प्रशस्तवस्तूनि तदेव यौवतम् ॥ ७६ ॥

सखीमिति । अङ्कतः कुतश्चित् श्वेतच्छत्रादिचिह्नात् उत्सङ्ग चिह्नयोरङ्क इत्यमरः । सखीं नलं दर्शयमानया सख्या नलं दर्शयमानेत्यर्थः । णिचश्चेत्यात्मनेपदम् उपसङ्ख्यानाद्दृशि कर्त्री सख्या वैकल्पिकं कर्मत्वं । कयापि पुराङ्गनया जवादुदस्तस्य नलदर्शनायोत्क्षिप्तस्य करस्य सम्बन्धिनि कङ्कणे विषज्य लगित्वा त्रुटितैः छिन्नै रतर्कितै रचिन्तितोपनतैः हारैः क्षणं लाजमोक्षणं कृतं तदेव माङ्गलिके लाजावकिरणं जातमित्यर्थः । आवश्यकश्चायमाचारः यथोक्तं रघुवंशेऽपि अवाकिरन् वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषित इति ॥ ७५ ॥

लसदिति । नखा एवादर्शो मुखान्येवाम्बुजानि स्मितान्येव प्रसूनानि वाण्येव मधूनि माक्षिकाणि पाणय एव पल्लवास्तेषां द्वन्द्वः ते लसन्तो यस्मिन् वस्तथोक्तं तद्यौवतं युवतिसमूह एव गार्भिण्यं यौवतं गण इत्यमरः । भिक्षादिभ्योऽण् युवतिशब्दस्य गणे पठणसामर्थ्यादेव भस्याढे तद्धित इति पुंवद्भावः । यियासतोऽभिजिगमिषतः यातेः सन्नन्ताल्लट् शत्रादेशः । तस्य नृपस्य नलस्य प्रशस्तवस्तूनि तत्कालोचितमङ्गलद्रव्याणि जज्ञिरे जातानि जनेर्लिटि गमहनेत्यादिना उपधालोपः ॥ ७६ ॥

करस्थताम्बूलजिघत्सुरेकिका
विलोकनैकाग्रविलोचनोत्पला।
मुखे निचिक्षेप मुखद्विराजता-
रुषेव लीलाकमलं विलासिनी ॥ ७७ ॥

कयापि वीक्षाविमनस्कलोचने
समाज एवोपपतेः समीयुषः।
घनं सविघ्नं परिरम्भसाहसै-
स्तदा तदालोकनमन्वभूयत ॥ ७८ ॥

दिदृक्षुरन्या विनिमेषवीक्षणा
नृणामयोग्यां दधती तनुश्रियम्।

करस्थेति। करस्थताम्बूलं अत्तु मिच्छुर्जिघत्सुः घस्लादेशात्-सन्नन्तादुप्रत्ययः। एकैवैकिका विलोकनैकाग्रे तदेकासक्ते विलोचनोत्पले यस्याः सा सती काचित् विलासिनी मुखस्य द्वितीयो राजा द्विराजः इत्तिविषये सङ्ख्यावदस्यापूरणार्थत्वं त्रिभागेत्यादिवद्द्विराजः। द्विराजस्य भावोद्विराजता तत्र रुषा रोषेणेवेत्युत्प्रेक्षा। लीलाकमलं मुखे निचिक्षेप विदधे एतेन विभ्रमाख्य श्चेष्टानुभाव उक्तः विभ्रम स्त्वरयाऽकाले भूषास्थान विपर्य्यय इति लक्षणात् ॥ ७७ ॥

कयापीति। कयापि कान्तया विनिमेष वीक्षया नल दर्शनलालसेन विमनस्के विमुखे विषयान्तर विमुखे लोचने यस्य तस्य तस्मिन् समाजे जनसमूह एव समीयुषः समेतस्योपपतेर्जारस्य घनं गाढं यथा तथा परिरम्भसाहसैरालिङ्गनसाहसकर्म्मभिः तदा तत्काले नलविलोकनं सविघ्नं यथा तथा अन्वभूयत अनुभूतं कामान्धाः किं न कुर्वन्तीति भावः ॥ ७८ ॥

दिदृक्षुरिति। दिदृक्षुर्नलं द्रष्टुमिच्छुः अतएव विनिमेषवीक्षणा अनिमेषदृष्टिः नृणाम योग्याम मानुषीं तनुश्रिय मङ्गसौन्दर्यं दधती

पदाग्रमात्रेण यदस्पृशन्मही-
न तावता केवलमप्सरोऽभवत् ॥ ७९ ॥
विभूषणस्रंसनशंसनार्पितैः
करप्रहारैरपि धूननैरपि ।
अमान्तमन्तः प्रसभं पुरा परा
सखीषु सम्मापयतीव सम्मदम् ॥ ८० ॥
वतंसनीलाम्बुरुहेण किं दृशा
विलोकमाने विमनीबभूवतुः ।
अपि श्रुती दर्शनसक्तचेतसाम्
न ते न ते शुश्रुवतुर्मृगीदृशाम् ॥ ८१ ॥

अन्या पदाग्रमात्रेण महीं यदस्पृशत् तावता केवलं महीतलस्पर्शेनैव अप्सरोऽभवत् अन्यथाप्सरसोऽस्याः को भेद इति भावः। अत्र मही-सस्पर्शादित्युपमेयस्योपमानादीषदल्पत्वकथनेन भेदप्रधानसादृश्योक्तिव्यतिरेकालङ्कारभेदः ! भेदप्रधानं साधर्म्यमुपमानोपमेययोः। आधिक्याल्पत्वकरणाद् व्यतिरेकः स उच्यत इति लक्षणात् ॥ ७९ ॥

विभूषणेति। परान्या काचित् सखीष्वन्तरन्तःशरीरे अमान्तमत्याधिक्य दुःखवन्ते सम्मदं हर्षं विभूषणानां स्रंसनस्य शंसनाय यथास्थानाभिवेशनाय अर्पितैः प्रयुक्तैः करप्रहारैः पाणिघातैरपि तथा धूननैरपि प्रसभं बलात् पुरा संमापयतीव सम्मापयामासेवेत्युत्प्रेक्षा यावत्पुरानिपातयोर्लड्ितिभूते लट्। यदा तण्डुलादिसम्मापनाय प्रस्यादिकं मुष्टिभिर्घ्नन्ति धुवन्ति च तद्वदिति भावः ॥ ८० ॥

वतंसेति। दर्शनसक्तचेतसां नलविलोकनासक्तचित्तानां मृगीदृशां स्त्रीणां श्रुती कर्णौ वतंसनीलाम्बुरुहेण कर्णावतंसोत्पलेन दृशा चक्षुषेव

काञ्चिन्निर्माय चक्षुःप्रसृतिचुलुकितं तास्वशङ्कन्त कान्ता
मौग्ध्यादाचूड़मोघैर्निचुलितमिव तं भूषणानां मणीनाम्।
साहस्रीभिर्निमेषाकृतमतिभिरयं दृग्भिरालिङ्गितः किम्
ज्योतिष्टोमादियज्ञश्रुतफलजगतीसार्व्वभौमभ्रमेण॥ ८२॥
भवन् सुद्युम्नः स्त्री नरपतिरभूद्यस्य जननी
तमूर्व्वश्याः प्राणानपि विजयमानस्तनुरुचा।

रूपकं विलोकमाने नलं पश्यन्त्यौ अविमनसौ विमनसौ बभूवतुः दुःखिते किमित्युत्प्रेक्षा अरुर्मनश्चक्षुश्चेतो रहोरजसां सलोपश्चेति च्विप्रत्ययः स लोपश्च अस्य ईत्वाविकारः। तेन विमनीभावेन ते न शुशुभतुः अन्यथा कथं पथि करणानां स्वविषय ग्रहण मिति भावः॥८१॥

काश्चिदिति। तासु पौरकान्तासु मध्ये काचित्कान्ता भूषणानां सम्बन्धिनां मणीनामोघैः आचूड़माशिखण्डकम् अभिविधयाव्ययीभावः। निचुलितं छादित मिव स्थितं तं नलं चक्षुर्भ्यामिव प्रसृतिभ्यां निकुब्जपाणिभ्यां पाणिर्निकुब्जः प्रसृति रित्यमरः। चुलुकितं निर्माय स्फीतं कृत्वा अधिकं दृष्ट्वेत्यर्थः। मौग्ध्यान्मोहादशङ्कन्त शङ्काप्रकार मेवाह अयं पुमान् ज्योतिष्टोमादि यज्ञानां श्रुतं ज्योतिष्टोमादि वाक्यावगतं फलं फलभूता जगती लोकः स्वर्गस्तस्याः सार्वभौमः सर्वभूमेरीश्वरः इन्द्रः सर्वभूमोपृथिवीभ्या मणञावितिः अण्प्रत्ययः। इति भ्रमेण भ्रान्त्या निमेष मकृतकनिमिषकृतबुद्धिभिः अनिमेषाभिरित्यर्थः। साहस्रीभिः सहस्रसङ्ख्याकाभिः अण्चेति मत्वर्थीयोऽण् प्रत्ययः। दृग्भिर्नेत्रैरालिङ्गितः किमित्याशङ्कन्तेत्येकान्वयो वा मणिभूषितमेनं दृष्ट्वा पौरकान्ता अस्मिन् इन्द्रभ्रान्त्या नेत्र सहस्र मेनं प्राप्तं किमित्युत्प्रेक्षितवत्य इत्यर्थः। भ्रान्तिमदलङ्कारोऽयमुत्प्रेक्षा॥ ८२॥

भवन्निति। सुद्युम्नो नाम राजा स्त्री भवन्नीश्वरशापात् सन् यस्य पुरूरवसो जननी माताभूत् उर्वश्याः प्राणान् प्राणभूत मसुरो

हरारब्धक्रोधेन्धनमदनसिंहासनमसा-
वलङ्कर्मीणश्रीरुदभवदलङ्कर्त्तुमधुना ॥ ८३ ॥
अर्थी सर्वसुपर्वणां पतिरसावेतस्य यूनः कृते
पर्य्यत्याजि विदर्भराजसुतया युक्तं विशेषज्ञया।
अस्मिन्नाम तया कृते सुमनसः सन्तोऽपि यन्निर्ज्जरा
जाता दुर्मनसो न सोढुमुचितास्तेषां तु सानौचिती ॥ ८४ ॥

मनोहारिरूप मित्यर्थः। तस्या मिलायां बुधादुत्पन्न मैलं पुरूरवस मैलं तनुरुचा अङ्गलावण्येन विजयमानो अतिशयानोऽसौ नलः हरेणारब्धस्यावेशितस्य क्रोधस्य क्रोधाग्नेरिन्धनस्य दाह्यस्य मदनस्य सिंहासन मलङ्कर्तुम् अधिष्ठातु मलङ्कर्मणि अलङ्कर्मीणः कर्मक्षमोऽलङ्कर्मीण इत्यमरः। अषड्क्षेत्यादिना खप्रत्ययः। सा श्री र्यस्य सः मदन राज्याभिषेकार्हः सन्नधुना उदभवत् ततोऽपि सुन्दर इत्यर्थः। अत्र सुद्युम्नो नाम राजा मृगयासक्तो हिमवत्पार्श्वे पार्वतीवनं प्रविष्टः ईश्वरशापात् स्त्रीत्वं प्राप्य बुधात्पुरूरवसमतिसुन्दरमिन्दुवंशवर्तकं जनयामासेति पौराणिकी कथानुसन्धेया ॥ ८३ ॥

अर्थीति। अर्थित्वं प्राप्तोऽसौ प्रसिद्धः सर्वसुपर्वणां पतिर्देवेन्द्र एतस्य यूनः कृते यत्नलार्थं विशेषज्ञया विदर्भराजसुतया वैदर्भ्या पर्यत्याजि परित्यक्तस्त्यक्तः युक्तम् अन्यथा अज्ञत्वं स्यादिति भावः। किन्तु अस्मिन्नले तया वैदर्भ्या वृते सति निर्जरा देवा इन्द्रादयः सुष्ठु मन्यन्ते जानन्तीति सुमनसः सुञोऽजाणादिकोऽसुन्प्रत्ययः। शोभनचित्तास्त सन्तोऽपि दुर्मनसो दूनमनसो जाता नामेति यत् नामेति सम्भावनायान्तेषां देवानां सा तु दुर्मनीकरणन्तु विधेयप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। अनौचिती अनौचित्यं सोढुं नोचिता विशेषज्ञाना सुतकृष्टवस्तुस्वीकरण मुचितमेव किन्तु देवतादिवशीकरण साहसमनुचित मिति भावः ॥ ८४ ॥

अस्योत्कण्ठितकण्ठलोठिवरणस्रक्साचिभिर्दिग्धवैः
स्वं वक्षः स्वयमस्फुटन्न किमदः शस्त्रादपि स्फोटितम् ।
व्यावृत्योपनतेन हा शतमखेनाद्य प्रसाद्या कथम्
भैम्या व्यर्थमनोरथेन च शची साचीकृतास्याम्बुजा ॥ ८५ ॥
मा जानीत विदर्भजामविदुषीं कीर्त्तिं मुदः श्रेयसीम्
सेयं भद्रमचीकरन्मघवता न स्वं द्वितीयां शचीम् ।
कः शच्याः रचयाञ्चकार चरितं काव्यं स नः कथ्यता
मेतस्यास्तु करिष्यते रसधुनीपाते चरित्रे न कैः ॥ ८६ ॥

अस्येति । अस्य नलस्योत्कण्ठिते कण्ठे लुण्ठतीति लोठिन्या वरण-स्रजः साचिभि र्दिग्धवैः स्वयं स्वतः स्फुटदपि त्रुटदपि इदं स्वं वक्षः शस्त्रादपि किं न स्फोटितं तत्र यावद्विस्फोटितव्य मेवेत्यर्थः । किञ्चाद्य भैम्यां व्यर्थमनोरथेन व्यावृत्योपनतेन प्रत्यावृत्तेन शतमखेनेन्द्रेण साचीकृतं तिर्य्यक्कृतम् आस्याम्बुजं यस्याः सा पराङ्मुखी शची कथं प्रसाद्या प्रसादयितव्या न कथञ्चिदित्यर्थः हा विषादे ॥८५॥

मेति । विदर्भजां वैदर्भीमविदुषीम विशेषज्ञां मा जानीत मन्यध्वं देवानन्दं विहाय मानुषानन्दे प्रवृत्ता कथमविदुषीशङ्कान्निरस्यति । मुद आनन्दात्कीर्त्तिं श्रेयसीं प्रशस्यतरां ततः किं तत्राह सेयं दमयन्ती प्रयोजका मघवता इन्द्रेण प्रयोज्येन स्वमात्मानं द्वितीयां शची मचीकरत् नकारितवती नेन्द्रं वव्र इत्यर्थः । करोतेर्णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः चङीति द्विर्भावे सन्वद्भावे सन्वत इत्यभ्यासात्वंदीर्घे लघोरिति दीर्घः । भद्रम् इन्द्रस्यावरणं साधु कीर्तिकरत्वादित्यर्थः । साधु शचीत्व मेयाह कः कविः शच्याश्चरिते काव्यं रचयाञ्चकार स कवि र्नोऽस्मभ्यं कथ्यतां न कोऽपीत्यर्थः । एवं स दमयन्त्याः सम्बन्धिनी रसधुनी रसवती तटिनी ह्रादिनी धुनीत्यमरः । तस्याः पाते कूलद्वयमध्ये

वैदर्भीबहुजन्मनिर्मिततपःशिल्पेन देहश्रिया
नेत्राभ्यां स्वदते युवायमवनीवासः प्रसूनायुधः।
गीर्वाणालयसार्वभौमसुकृतप्राग्भारदुष्प्रापया
योगं भीमजयानुभूय भजतामद्वैतमद्य त्विषाम् ॥ ८७ ॥

स्त्रीपुंसव्यतिषञ्जनं जनयतः पत्युः प्रजानामभू-
दभ्यासः परिपाकिमः किमनयोर्दाम्पत्यसम्पत्तये।
आसंसारपुरन्ध्रिपूरुषमिथःप्रेमार्पणक्रीडया-
प्येतज्जम्पतिगाढरागरचनात् प्राकर्षि चेतोभुवः ॥ ८८ ॥

प्रवाहस्थान इत्यर्थः। पात्रं तु भाजने योग्ये वित्ते कूलद्वयान्तरे इति वैजयन्ती। चरित्रे कैः कविभिर्न करिष्यते सर्वैरपि स्वतएवेत्यर्थः। स्वयमेव दृष्टान्त इति कवेस्तात्पर्यं तस्मात्कीर्तिकरत्वादेतदेव भद्रमिति भावः ॥ ८६ ॥

वैदर्भीति। अवन्यां वासो यस्य भूलोकमन्मथोऽयं युवा नलो वैदर्भ्या दमयन्त्या बहुषु जन्मसु निर्मितेन तपसा शिल्पेन निर्माणेन दमयन्तीतपःफलेनेत्यर्थः। देहश्रिया कायकान्त्या नेत्राभ्यां स्वदते रोचते नेत्रानन्दं करोतीत्यर्थः। रुच्यर्थानां प्रीयमाणत्वाच्चतुर्थी। तस्मादयं गीर्वाणालयसार्वभौमसुकृतप्राग्भारैर्नाकनायकसुकृतराशिभिरपि दुष्प्रापया इन्द्रादिदुर्लभयेत्यर्थः। भीमजया भैम्या योगमनुभूय अद्य त्विषां कान्तीनामद्वैतमद्वितीयत्वमसाधारण्यं भजतां गच्छतु ॥ ८७ ॥

स्त्रीपुंसेति। स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ अचतुरादिना निपातनात् साधुः। तयोर्व्यतिषञ्जनं जनयतः सङ्घटनं कुर्वतः प्रजानाम्पत्युः स्रष्टुः परिपाकेन निर्वृत्तः परिपाकिमः परिपक्व इत्यर्थः। भावप्रत्ययान्तादिमनिज्वक्तव्यः। अभ्यासः स्वाभ्यासः अनयोर्दमयन्तीनलयोर्दाम्पत्यस्य जायापतित्वस्य सम्पत्तये सम्पादनायाभूत् किं? नोचेत्कथमीदृगनुरूपसङ्घटकत्वमिति भावः।

ताभिर्दृश्यत एष यान् पथि महाज्यैष्ठीमहे मञ्चहे
यद्दृग्भिः पुरुषोत्तमः परिचितः प्राग्मञ्चमञ्चत्कृतः ।
सा स्त्रीराट् पतयालुभिः शितिसितैःस्यादस्य दृक्चामरैः
सन्ने माघमघाभिघातियमुनागङ्गौघयोगे यया ॥८९॥

किञ्च चेतोभुवः कामस्यापि आसंसारं संसारमारभ्य अभिविधावव्ययीभावः । पुरन्ध्रीपुरुषयोः स्त्रीपुंसयोः मिथोऽन्योन्यं प्रेम्णोऽर्पणमनुरागोत्पादनमेव क्रीड़ा तथापि एतज्जम्पत्योर्यो गाढोरागः प्रेमा तस्य रचनात् सम्पादनात् प्राकर्षि प्रकर्षङ्गमित इत्यर्थः । तथाभ्यासं विना कथमीदृगन्योन्यानुरागजननचातुरीभावः कृषेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ् । दम्पती जम्पती जायापतीत्यमरः । जायाशब्दस्य दम्भावो जम्भावश्च निपातितः ॥ ८८ ॥

ताभिरिति । ताभिः स्त्रीभिरेष नलः पथि राजपथे यान् गच्छन् यातेर्लटः शत्रादेशः । दृश्यते याभिः पूर्वस्मिन् जन्मनि ज्येष्ठया नक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी नक्षत्रेण युक्तः काल इति ङीप् । सा महती पूज्या ज्येष्ठी तस्यां यो मह उत्सवः तस्मिन् मञ्चपर्य्यङ्कमञ्चन् मञ्चस्थ इत्यर्थः । शयनं मञ्चपर्य्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समा इत्यमरः । पुरुषोत्तमः परिचितः कृतः उपासित इत्यर्थः । तादृक्सुकृतं विना कथमीदृङ्महाभागदर्शनं लभ्यत इति भावः । यथाहुः । दोलारूढञ्च गोविन्दं मञ्चस्थं मधुसूदनम् । रथस्थं वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते । सा स्त्री पतयालुभिरुत्परिपातुकैः स्पृहि गृहिपतीत्यादिना चौरादिकात्पतेरालुचिरयान्तेत्यादिना णेरयादेशः । शितिभिः सितैश्चास्य नलस्य दृग्भिः दृष्टिभिरेव स्त्रीणां राट् स्त्रीराट् सत्सू द्विषेत्यादिना क्विप् । राजचिह्नत्वात् चामराणामिति भावः । यया स्त्रिया अघान्यतिहन्तीत्यघातिघातो पापविनाशो माघ्याख्ये तिथिनि हो हेरिति कत्वं हनस्तोऽचिण्णलोरिति नकारस्य तकारः । तस्मिन् यमुनागङ्गयोरोघयोगे समीपे गङ्गायमुनासङ्गमे प्रयाग इत्यर्थः । सामीप्ये अव्ययीभावः तृतीयासप्तम्यो

वैदर्भीविपुलानुरागकलनासौभाग्यमत्राखिल-
चौणीचक्रशतक्रतौ निजगदे तद्वृत्तवृत्तक्रमैः ।
किञ्चास्माकनरेन्द्रभूसुभगतासम्भूतये लग्नकम्
देवेन्द्रावरणप्रसादितशचीविश्राणिताशीर्वचः ॥ ९० ॥
आसुत्राममपासनान्मखभुजां मैत्र्यैव राजव्रजे
तादर्थ्यागमनानुरोधपरया मुक्तापि लज्जास्रजा ।

वैक्लव्यमिति विकल्प इत्यभावाभावः। मघाभिर्नक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी माघी नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यण् स माघोऽस्मिन्निति माघः मासोऽस्मिन् पौर्णमासीति संज्ञाया मित्यण्प्रत्ययः। तं माघं माघमासम् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। स्नाते स्नातं स्नातेर्भावे लिट्। यथा प्रयागे सैव मेतेनावलोक्यते अन्यथा कथमीदृङ्महालाभ इति भावः। अत्राप्याहुः सितासितेषु यैः स्नातं माघमासे युधिष्ठिर!। न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपीति मनुमह्वे वाक्यद्वयार्थः कर्म ॥ ८९ ॥

वैदर्भीति । अखिलचौणीचक्रशतक्रतौ अखिलभूलोकदेवेन्द्रे अत्राखिन्नजे वैदर्भीविपुलानुरागकलना दमयन्तीगाढ़ानुरागलाभः सैव सौभाग्यं वाल्लभ्यं कर्म तस्या भैम्या वृत्त वृत्त क्रमैरितीव चरित्रप्रकारैरिन्द्रप्रतिषेधादिभिः कर्तृभिः वृत्तं पद्ये चरित्रे च वर्तुलं निस्तलं वृत्तमित्युभयत्राप्यमरः। निजगदे गदितं तादृगनुरागाभावे कथमिन्द्रादिप्रतिषेध इति भावः। किञ्च देवेन्द्रस्यावरणेन, वरणप्रतिषेधेन प्रसाधितया सन्तोषितया शच्या विश्राणितं दत्तमाशीर्वच एव अस्माकमियमास्माकी त्यदादीनामन्यतरस्यां खञ् चेति चकारादण् तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकाविति अस्माकादेशः। तस्याः नरेन्द्र भुवो राजपुत्र्या भैम्याः सुभगतायाः पतिवाल्लभ्यस्य सम्भूतये लाभाय लग्नकं प्रतिभूः स्युर्लग्नकाः प्रतिभुव इत्यमरः। स्त्रीणां सौभाग्यस्य शचीप्रसादलभ्यत्वादिति भावः ॥ ९० ॥

आत्मानं त्रिदशप्रसादफलितं पत्ये विधायानया
व्रीडोपापयशः कथानवसरः स्पष्टः सुराणामपि ॥ ९१ ॥
इत्यालेपुरनुप्रतीकनिलयालङ्कारसारश्रियाऽ-
लङ्कुर्वन्तनुरामणीयकममूरालोक्य पौरस्त्रियः ।
सानन्दं कुरुविन्दसुन्दरकरस्यानन्दनं स्यन्दनम्
तस्याध्यास्य यतः शतक्रतुहरित्क्रीडाद्रिमिन्दोरिव ॥ ९२ ॥

आसुत्रामेति । राज्ञां भूभुजां राजव्रजे स्वयम्बरगतराजसमाजे तादर्थ्येन नलार्थं यदभिगमनं स्वयम्बरप्रवेशनं तस्यानुरोधोऽनुवर्तनमेव परं प्रधानं यस्या तया नलैकपरया भैम्या आसुत्राम मिन्द्रपर्यन्तं मर्यादाभिविधावव्ययीभावः अनश्चेति समासान्त टच् । मखभुजां देवानाम् पाशनात्प्रतिषेधाद्धितो. लज्जा या त्रपा प्रमार्जन युक्ता योग्यैवाजि र्जिता आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सुखी भवेदिति न्यायादिति भावः । अनया भैम्या त्रिदशप्रसादेन फलितं सफलमात्मानं पत्ये वीराय नलाय दत्त्वा सुराणां व्रीडोपापयशसां सप्रतिषेधप्रसक्तानां कथाया अप्यनवसरः स्फुटः अनवकाशः अतः तदनुज्ञयैव प्रवृत्तेन कश्चिद्दोषावकाश इत्यर्थः ॥ ९१ ॥

इतीति । कुरुविन्दः पद्मरागः कुरुविन्दस्तु मुस्तायां कुल्माषव्रीहि-भेदयोः । हिङ्गुले पद्मरागेऽपि मुकुरेऽपि समीरित इति विश्वः । तद्वत्-सुन्दरौ करौ हस्तौ अन्यत्र सुन्दराः करा अंशवो यस्य तस्य आनन्दय-तीत्यानन्दनम् आनन्दकरं नन्द्यादित्वाल्ल्युः । स्यन्दनं रथमध्यास्य अधिष्ठाय यतो गच्छत इत्योलटः शत्रादेशः । तस्य नलस्य शतक्रतुहरितः प्राच्याः क्रीडाद्रिमुदयाद्रिं त मध्यास्य यतो गच्छत इन्दोरिव अनुप्रतीक-निलयानां प्रत्यवयवसंश्रयाणाम् अलङ्कारसाराणाम् आभरणश्रेष्ठानां श्रिया शोभासाधनेन.लङ्कुर्वन्त्या आत्मानं प्रसादयन्त्या तनोर्मूर्तेः राम-णीयकं रमणीयत्वं योगोपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् । आलोक्य सानन्दममूः

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतम्
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
यातः पञ्चदशः कृशेतररसस्वादाविहायं महा-
काव्ये तस्य किं वैरसेनिचरिते सर्गोनिसर्गोज्ज्वलः॥ ९३॥

पौरस्त्रिय इति पूर्वसम्भोगोक्तरीत्या आलेपुरालपन् आलपेर्लिट्। अतएव एत्वाभ्यासलोपौ॥ ९२॥

श्रीहर्षमिति। कृशेतरेणाकृशेन निर्भरेण रसेन शृङ्गारेण स्वादौ रुचिरे तस्य कृतौ काव्ये पञ्चदशानां पूरणः पञ्चदशः तस्य पूरणोऽप्। सर्गो यातो गतः समाप्त इति यावत्॥९३॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण श्रीमहोपाध्यायकोलाचल-मल्लिनाथसूरिविरचितायां नैषधव्याख्यायां जीवातुसमाख्यायां पञ्चदशः सर्गः॥ १५॥

नैषधचरितम् ।

षोडशः सर्गः ।

इतः प्रतस्थे स रथैरथो रथी
गृहान् विदर्भाधिपतेर्धराधिपः ।
पुरोधसङ्गौतममात्मवित्तमम्
द्विधा पुरस्कृत्य गृहीतमङ्गलः ॥ १ ॥

स्वभूषणांशुप्रतिबिम्बितैः स्फुटम्
भृशावदातैः स्वनिवासिभिर्गुणैः ।
मृगेक्षणानां समुपासि चामरै-
र्विधूयमानैः स विधुप्रभैः प्रभुः ॥ २ ॥

इत इति । अथो प्रसाधनानन्तरम् रथोऽस्यास्तीति रथी रथिकः स धराधिपो नलः अतिशयेनात्मवित्तम मात्मतत्त्वज्ञानिनं गौतमं गौतमाख्यमृषिं पुरोधसं पुरोहितं द्विधा पुरस्कृत्य पूरयित्वाग्रे कृत्वा च पुरस्कृतः पूजितेऽभियुक्तेऽग्रतः कृत इत्यमरः । गृहीतमङ्गलः स्वीकृतमङ्गलाचारः सन् तथैव रथैर्युतो विदर्भाधिपतेर्भीमस्य गृहान् प्रति प्रतस्थे प्रास्थित समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदम् ॥ १ ॥

स्वेति । स प्रभुर्नलः स्वभूषणानामंशुषु मणिषु प्रतिबिम्बितै-र्भृशमवदातैः स्वच्छैर्विधूयमानैः कम्प्यमानैः विधोः प्रभेव प्रभा येषान्तै-र्मृगेक्षणानां चामरग्राहिणीनां सम्बन्धिभिश्चामरैः चामरव्यजनेनेत्यर्थः । भृशावदातैः स्वनिवासिभिः स्वनिष्ठैर्गुणैः श्रुतिशीलादिगुणैरेव समुपासि

परार्ध्यवेशाभरणैः पुरःसरैः
सहाजिहाने निषधावनीभृति।
दधे सुनासीरपदाभिधेयताम्
स रूढिमात्राद्यदि वृत्रजान्नवः॥ ३॥

नलस्य नासीररुजां महीभुजाम्
किरीटरत्नैः पुनरुक्तदीपया।
अदीपि रात्रौ वरयात्रया तया
चमूरजोभिश्चतमिस्रसम्पदा॥ ४॥

उपासितः स्फुटं प्रतिबिम्बितचामरैः स्वामिसेवार्थं माविर्भूत चामरगुणत्व मुत्प्रेक्षते॥ २॥

परार्ध्येति। निषधावनीभृति नले परार्ध्यानि श्रेष्ठानि परावराधरोत्तम पूर्वाद्येति यत्प्रत्ययः। तानि वेषा आकल्पा वस्त्राभरणादि शोभाः आकल्पवेषौ नेपथ्य मित्यमरः। ते च आभरणानि कटकमकुटादीनि च येषां तैः पुरःसरैः सुनासीरैः सहाजिहाने गते सति स प्रसिद्धो वृत्रशात्रव इन्द्रः सुः पूजायाञ्च सुर इति वदिति स्वामी। सुः शोभना नासीरा यस्य सः सुनासीरः तस्य पदस्याभिधेयतां वाच्यत्वं रूढिमात्रादश्वकर्णादिवत् समुदाय प्रतीतिमात्राद् दधे यदि न तु नवयरणपदार्थयोगाद्यथा युक्त मित्यर्थः। एतन्नासीरदर्शनामयमेव सुनासीरइन्द्र इति प्रतीयत इति भावः॥ ३॥

नलस्येति। चमूरजोभिश्चस्तमिस्रसम्पदो यस्यां तया चमूरजोमेलनाद्गाढ़ान्धकारयेत्यर्थः। तथापि नलस्य नासीररुजाम् अग्रेसरसम्पादकानां महीभृतां राज्ञां किरीटगतैः पुनरुक्ता दीपा यस्यां तया प्रकृतया वरस्य वोढुर्यात्रया विवाहैकयात्रयालया रात्रावपि अदीपि दीप्त भावे लुङ्। दीप प्रकाशेन सा याता गाढ़ान्धकारेऽपि दीपवदिति इत्यर्थः॥ ४॥

विदर्भराजः क्षितिपाननुक्षणम्
शुभक्षणासन्नतरत्वसत्वरः।
दिदेश दूतान् पथि यान् यथोत्तरम्
चमूममुष्योपचिकाय तच्चयः॥ ५॥
हरिद्विपद्वीपिभिरङ्कुलैर्नभो-
नभस्वदाध्मापनपीनितैरभूत्।
तरस्वदश्वध्वजिनीध्वजैर्वनम्
विचित्रचीनांशुकवल्लिवेल्लितम्॥ ६॥
भुवाऽऽह्वयन्तीं निजतोरणस्रजा
गजालिकर्णानिलखेलया ततः।

विदर्भेति। विदर्भराजो भीमः शुभक्षणस्य विवाहमुहूर्तस्य आसन्नतरत्वेन सत्वरः सन् अनुक्षणं ये क्षितिपास्तानेव दूतान् उत्तरोत्तरं यथार्थे विप्साया मव्ययीभावः। दिदेश तच्चयस्तेषां प्रेषितानां राज्ञां समूहः पथि मार्गे अमुष्य नलस्य चमूमुपचिकाय वर्धयामास सश्लिष्टेति कृत्यं। तावन्तः प्रेषणा इति लग्नातिक्रमभीरोराश्च त्वरातिशयोक्तिः॥ ५॥

हरीति। विचित्राणि चीनांशुकानि पट्टवस्त्राणि तैरेव वल्लिभिर्वेल्लितं नभोऽन्तरिक्षं नभस्वतो वायोराध्मापनेन पूरणेन पीनितैः स्थूलितैः पीनित स्थूल पीवर इत्यमरः। हरिद्विपद्वीपिभिः सिंहराजव्याघ्रैः तदाकारैरित्यर्थः। शार्दूल द्वीपिनौ व्याघ्रेत्यमरः। अंशुकैरंशुक निर्मितैः तरस्विनां वेगवतामश्वानां ध्वजिनीषु सेनासु ध्वजैर्वनमभूत् वनकल्प मभूदित्यर्थः॥ ६॥

भुवेति। स महीपतिर्नलः "गजालीनां गजघटानां कर्णानिलैः खेलया निजया तोरणस्रजा तोरणमालयैव भुवा आह्वयन्तीं भीम

ददर्श दूतीमिव भीमजन्मनः
स तत्प्रतीहारमहीं महीपतिः ॥ ७ ॥
स्वर्थैर्दलैस्तम्भयुगस्य रम्भयो-
श्चकास्ति चण्डातकमण्डिता स्म सा।
प्रियासखीवास्य मनःस्थितिस्फुरत्-
सुखागतप्रश्नतदूर्यनिस्वना ॥ ८ ॥
विनेतृभर्तृद्वयभीतिदान्तयोः।
परस्परस्मादनवाप्तवैशसः।
अजायत द्वारि नरेन्द्रसेनयोः
समागमः स्फारमुखारवोद्गमः ॥ ९ ॥

मागच्छेति व्याह्वयन्तीं भीमजन्मनो भैम्या दूतीमिवेत्युत्प्रेक्षा तस्य भीमस्य प्रतीहारमहीं ददर्श स्त्रीद्वाद्वारि प्रतीहार इत्यमरः ॥ ७ ॥

स्वर्थैरिति। रम्भयोः स्तम्भयुगस्य द्वारशोभार्थं प्रस्थापितकदलिस्तम्भयुगलस्य स्वर्थैर्दलैः पर्णैः चण्डातकेन अर्द्धोरुकेण मण्डिता भूषिता अर्द्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातक मंशुक इत्यमरः। सा द्वारमही मनसि स्थित्या मनोगतत्वेन स्फुरन् बलान्निर्गच्छन् स सुखागतप्रश्नः प्रश्नोक्तः करोतेर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः। तूर्यनिस्वनो यया सा सती अस्य नलस्य प्रिया सखी भैमीसखीव चकास्तिस्म चकासामास कदलीदलतूर्यनिस्वनयोगात् सुरसना स्वागतं पृच्छती भैमीसखीव बभाविव्युत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

विनेत्रेति। विनेत्रोर्नियामकयो र्भर्त्रोः स्वामिनो र्द्वयोर्भीत्या दान्तयोर्नरेन्द्र सेनयो र्भीम नलसेनयोः परस्मादन्योन्यस्मादनवाप्तं वैशसं हिंसनं यस्मिन् स्फारस्तारो मुखरोद्गमः कलकलोदयो वा यस्मिन् स समागमो मेलनं द्वारि राजभवनद्वारे अजायत जातः ॥ ९ ॥

निवेश्य बन्धूनिति इत्युदीरितम्
दमेन गत्वार्द्धपथे कृतार्हणम्।
विनीतमाद्वारत एव पद्गताम्
गतं तमैक्षिष्ट मुदा विदर्भराट्॥ १०॥

अथायमुत्थाय विसार्य्य दोर्युगम्
मुदा प्रतीयेष तमात्मजन्मनः।
सुरस्रवन्त्या इव पात्रमागतम्
धृताभितो वीचिगतिः सरित्पतिः॥ ११॥

यथावदस्मै पुरुषोत्तमाय ताम्
स साधुलक्ष्मीं बहुवाहिनीश्वरः।

निवेश्येति। दमेन भीमजात्मजेन बन्धून् जामातृबन्धून् निवेश्य उपवेश्य गत्वा प्रत्युद्गत इत इत्युदीरितम् इत्यागमनमेवधार्य्यतामिति प्रार्थितं अर्द्धपदे अर्द्धमार्गे कृतार्हणं कृतपूजां विनीत मनुगतम् आ-द्वारतो द्वारमारभ्य पादाभ्यां गच्छति पद्गः तत्तां पद्गतां पादचारित्वं गतं पादस्य पदाज्यातिगोपहतेष्विति पादस्य पदादेशः। तं नलं विद-र्भराट् भीमो मुदा ऐक्षिष्ट अद्राक्षीत्॥ १०॥

अथेति। अथ नलेक्षणानन्तरम् अयं विदर्भराडुत्थाय दोर्युगं प्रसार्य्य आत्मजन्मनः आत्मजायाः भैम्याः पात्रं योग्यमभ्यागतं नलं धृता अभितोवीचिगतिरुभयतस्तरङ्गप्रसारो यस्य स सरित्पतिः समुद्रः सुरस्रवन्त्या भागीरथ्या इव अस्या गतं पात्रं तीर्थद्वयान्तरमिव मुदा हर्षेण प्रतीयेष प्रत्यैच्छदालिलिङ्गेत्यर्थः। ॥ ११॥

यथा वदिति। अथ वरप्रत्युद्गमनानन्तरं बहुवाहिनीश्वरः बहु-सेनाधीश्वरः महीभृतां राज्ञां पतिराजराजः स भीमः पुरुषोत्तमाय

शिवामथ स्वस्य शिवाय नन्दिनाम्
ददे पतिः सर्व्वविदे महीभृताम् ॥ १२ ॥
अशिस्वदद्यन्मधुपर्कमर्पितम्
स तद्व्यधात्तर्कमुदर्कदर्शिनाम्।
यदेष पास्यन्मधु भीमजाधरम्
मिषेण पुण्याहविधिं तदा कृतम् ॥ १३ ॥

पुरुषश्रेष्ठाय शिवाय भद्रमूर्त्तये सर्वविदे सर्वज्ञाय अस्मै नलाय साधु-लक्ष्मीं समीचीनशोभां शिवां भद्रमूर्त्तिं स्वस्य नन्दनां दुहितरं तां दम-यन्तीं यथावद्यथार्हं विधिवदित्यर्थः। तदर्हमिति वतिप्रत्ययः। ददे दत्तवान् अन्यत्र वाहिनीश्वरो नदीपतिः समुद्रः पुरुषोत्तमाय विष्णवे लक्ष्मीं ददे ददौ तथा महीभृतां पर्वतानां पतिर्हिमवान् स्वनन्दनां शिवां गौरीं शिवाय शम्भवे ददौ च अर्थान्तरं प्रति विशेषणविशेष्ययो-रपि श्लिष्टत्वादभिधायाः प्रकृतार्थोपक्षीणत्वात् द्वाप्यार्थानु पपत्त्याभाक्षे-लक्षणाच्च ध्वनिरेवौपम्यपर्य्यवसायी। शिवं भद्रं शिवः शम्भुः शिवा गौरी शिवा भयेति सर्वत्र शाश्वतः ॥ १२ ॥

अशिस्वदिति। स नलः अर्पितं दत्तं मधुपर्कं दधिमधुघृतात्मकं त्रिमधुरमशिस्वदत् स्वादितवानिति यत् स्वादेर्णौ चङ्युपधाह्रस्वः तन्मधुपर्कस्वादनम् उदर्कदर्शिनामागामिफल ज्ञाना मुदर्कफल मुत्तर मित्यमरः। तर्कं कश्चिदूहस्य व्यधादकार्षीत् तं तर्कमेवाह एष नलः भीमजाया भैम्या अधरमेव मधु माक्षिकं पास्यन्धास्यन् मिषेण मधु-पर्कपानव्याजेन पुण्याहविधिं कर्मादौ कर्त्तव्यं पुण्याहकर्ममेव चका-रेति सापह्नवोत्प्रेक्षा इति यत्तं तर्कमिति पूर्वेण सम्बन्धः मङ्गल्यकृत्ये-ष्वादौ पुण्याहक्रिया प्रसिद्धैव ॥ १३ ॥

वरस्येति। वरस्य नलस्य पाणिः परघातकौतुकी शत्रुवध लम्पटः परहिंसालोलुपश्च वधू करः पङ्कजकान्तिस्कार चोरश्च तद्रूपहृतो

वरस्य पाणिः परघातकौतुकी
बधूकरः पङ्कजकान्तितस्करः ।
सुराज्ञि तौ तत्र विदर्भमण्डले
ततो निबद्धौ किमु कर्कशैः कुशैः ॥ १४ ॥
विदर्भजायाः करवारिजेन यन्-
नलस्य पाणेरुपरि स्थितं किल ।
विशङ्क्य सूत्रं पुरुषायितस्य तद्
भविष्यतोऽस्मायि तदा तदालिभिः ॥ १५ ॥
सखा यदस्मै किल भीमसंज्ञया
स यक्षसख्याधिगतं ददौ भवः ।

रित्यादिना सुट् तल्लोपौ । ततः पूर्वापराधाद्धेतोस्तौ बधूवरौ शोभनो राजा यस्य तस्मिन् सुराज्ञि विदर्भमण्डले विदर्भराज्ये कर्कशैः कुशैर्निबद्धौ संयतौ किमु ? धार्मिकराज्ये दुष्टा बध्यन्त इति भावः । बधूवरयोः कुशसूत्रेण करबन्धनं केषाञ्चिदाचारप्राप्तस्य बन्धनस्य अपराधहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ १४ ॥

विदर्भजाया इति । विदर्भजायाः वैदर्भ्याः करवारिजेन करकमलेन नलस्य पाणेरुपरि स्थितं किलेति यद्भावे क्तः । सूत्र्यते अनेनेति सूत्रं भविष्यतः पुरुषायितस्य पुरुषवदाचरितस्य सूचकसूत्रान्तरं विशङ्क्य विभाव्य तदा तदालिभिर्भैमीसखीभिः अस्मायि मन्दमहासि स्मयतेर्भावे लुङ् चिण्युक्छायादेशः । हस्तेन करस्योपरि स्थित्या पुंभावमुत्प्रेक्ष्य स्मितं कृतम् इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अथैकविंशतिश्लोक्या यौतकदानं वर्णयति सखेत्यादि । स प्रसिद्धो भगवान् ईश्वरो यक्षसख्याधिगतं कुबेरमैत्रीलब्धं कुबेराल्लब्धमित्यर्थः । यक्षः कपिङ्गैलविलेत्यमरः । यच्चिन्तामणिदामः भीम इति संज्ञया नाम्ना सखा सन् स्वनामधारणात्प्रीतः सन्नित्यर्थः । व्योमकेशो भवो भीमः इत्यमरः । अस्मै भीमभूपाय ददौ स्वनामकरण पारितोषिकत्वेनेतिभावः ।

ददे तदेष श्वशुरः सुरोचितम्
नलाय चिन्तामणिदाम कामदम्॥ १६ ॥
बहोर्दुरापस्य वराय वस्तुन-
श्चितस्य दातुं प्रतिबिम्बकैतवात्।
बभौतरामन्तरवस्थितं दधद्
यदर्थमभ्यर्थितदेयमर्थिने॥ १७ ॥
असिं भवान्याः क्षतकासुरासुरम्
वराय भीमः स्म ददाति भासुरम्।

ददे तत् सुरोचितं देवतायोग्यं कामदुघं चिन्तामणीनां दाम मालिकां श्वशुरः पत्न्याः पिता भीम भूपतिः वराय जामात्रे ददौ॥ १६ ॥

तन्मणिदामैव वर्णयति। बहोरिति यद्दाम वराय दातुं चितस्य राशीकृतस्य दुरापस्य दुर्लभस्य बहोरनेकस्य भाषितपुंस्कत्वात् पुंवद्भावः। वस्तुनः पदार्थजातस्य प्रतिबिम्बस्य कैतवान्मिषादन्तरभ्यन्तरे स्थितम् अर्थिने याचकाय अभ्यर्थितो याचितः सन् देयो देयत्वेन निश्चितः तं मभ्यर्थितं तद्देयमर्थं वस्तुजातं तद्देतच्चिन्तामणिदाम स्वयं दातृत्वादर्थिदेयमर्थजातं पूर्वोक्तप्रतिबिम्बव्याजादन्तर्धानमिवेति सापह्नवोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या बभौतराम् अतिशयेन बभौ तिङश्चादामु प्रत्ययः॥ १७ ॥

असिमिति। भीमः क्षतकासुरासुरं कृतमहिषासुरं लुलापो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभा इत्यमरः। भासुरं भास्वरं भवान्या दुर्गायाः असिं दत्तमित्यर्थः। वराय नलाय ददाति स्म स्वयम्बरणरागिण्या दुर्गया अस्मै दत्तं तस्माद् शम्भुसम्भोगनिमग्नया महिषादिमर्दनानन्तरं निष्ठत्तरणरागया केवल सुरत सुखासक्तया तया दुर्गया भवस्य स्वप्रियस्य शम्भोर्नाभिधारिणेति वात्सल्यकरुणोक्तिः भवः। प्रियः पति भर्त्तेत्यमरः। तस्मै भीमभूभुजे सोऽसि ददे दत्तः खलु? ददातेः कर्मणि लिट्॥ १८ ॥

ददे हि तस्मै धवनाशधारिणे
स शम्भुसम्भोगनिमग्नयाऽनया ॥ १८ ॥
अधारि यः प्राङ्महिषासुरद्विषा
कृपाणमस्मै तमदत्त कूकुदः ।
अहायि तस्या हि धवाङ्गमज्जिना
स दक्षिणार्द्धेन पराङ्गदारणः ॥ १९ ॥
उवाह यः सान्द्रतराङ्ककाननः
स्वशौर्य्यसूर्य्योदयपर्व्वतव्रतम् ।
सनिर्झरः शाणनधौतधारया
समूढसन्ध्यः क्षतशत्रुजासृजा ॥ २० ॥

अधारीति। यः कृपाणः प्राक् पूर्वं महिषासुरद्विषा दुर्गया अधारि धृतः तं कृपाणम् असिं कूकुदः कन्या कूकुरित्युच्यते कन्या इति स्मरणात् तां ददातीति कूकुदः कन्याप्रदो भीमः सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां यो ददाति स कूकुद इत्यमरः। अस्मै नलाय दत्तवान् दाने कारणान्तरमाह तस्या दुर्गायाः सम्बन्धिना धवस्य प्रियस्यार्धे वामार्धे मज्जतीति तन्मज्जिना दक्षिणार्द्धेन कर्त्रा यः कृपाणधारीति भावः। परेषां संसर्गिणाम् अङ्गदारणो न त्वविदारणः अहायि अत्याजि खलु अन्यथा स्वप्रियाङ्गदारणप्रसङ्गादिति भावः। हातेः कर्मणि लुङ् चिणि युगागमः ॥१९॥

उवाहेति। सान्द्रतरा निरन्तरा अङ्काश्छायाख्यानि चिह्नान्येव काननानि यस्य स शाणनेनोत्तेजनेन धौतया निर्मलया धारया अस्या आसारेण सनिर्झरः सप्रवाहः क्षतेषु प्रहृतेषु शत्रुषु जातं तज्जन्येना असृजा रक्तेन समूढा धृता सन्ध्या येन स यः कृपाणः स्वशौर्यमेव सूर्यस्योदयपर्वतस्य व्रतं सूर्योदयनियमं उवाह वहति स्म इति रूपकालङ्कारः ॥ २० ॥

यमेन जिह्वा प्रहितेव या निजा
तमात्मजां याचितुमर्थिना भृशम्।
स तां ददेऽस्मै परिवारशोभिनीम्
करग्रहार्हामसिपुत्त्रिकामपि ॥ २१ ॥

यदङ्कभूमीबभतुः स्वयोषिता-
मुरोजपत्त्रावलिनेत्रकज्जले।
रणस्थलस्थण्डिलशायितावृते
गृहीतदीक्षैरिव दक्षिणीकृते ॥ २२ ॥

पुरैव तस्मिन् समदेशि तत्सुता-
भिकेन यः सौहृदनाटिनाग्निना ॥

यमेनेति। या निजा असिपुत्त्रिका भृशमत्यर्थमर्थिना याचकेन यमेनान्तकेन तं भीममात्मजां भैमीं याचितुं प्रेषिता प्रहिता स्थितेत्युत्प्रेक्षा स भीमः परिवारेण कोशेन परिजनेन च शोभिनीं परिवारः परिजने खड्गकोशे परिच्छद इति विश्वः। करग्रहस्य हस्तधारणस्य चार्हां तामसिपुत्त्रिकां छुरिकां स भीमो भूपतिरस्मै ददे शस्त्रीपुत्त्रिकयोः प्रकृतत्वात् केवलप्रकृत श्लेषः ॥ २१ ॥

यदिति। यस्या असिपुत्त्रिकाया अङ्कभूमी प्रान्तदेशौ रणस्थलमेव स्थण्डिलमनास्तृतभूः तत्र शेरत इति तच्छायिनः व्रत इति णिनि। तच्छायितैव व्रतं तत्र गृहीतदीक्षैः दक्षिणीकृते असिपुत्त्रिकायै तत् क्षात्त्विज्ये दक्षिणीकृते इत्यर्थः। स्वयोषितामुरोजयोः पत्त्रावलिः, स्तनपत्त्ररचना; नेत्र कज्जलन्ते इव बभतुर्विरेजतुः इत्युत्प्रेक्षा भावे लिटि अतुसादेशः ॥ २२ ॥

पुरेति। तत्सुताभिकेन भैमीकामुकेन कम्रः कामयिताभीकः इत्यमरः। कमितेति निपातनात्साधुः। अतएव सुहृदयस्य भावः सौहृदं सौहार्दं युवादित्वादण् हृद्भावादिना हृद्भगेत्यादिनोभयपदवृद्धिः

नलाय विश्राणयति स्म तं रथम्
हरः सुलङ्घ्याद्रिसमुद्रकापथम् ॥ २३ ॥

प्रसूतवत्ता नलकूबरान्वय-
प्रकाशितस्या च महारथस्य यत् ।
कुवेरदृष्टान्तबलेन पुष्पक-
प्रकृष्टतैतस्य ततोऽनुमीयते ॥ २४ ॥

महेन्द्रमुच्चैःश्रवसा प्रताप्य य-
न्निजेन पत्याकृत सिन्धुरन्वितम् ।

अतएव सौहृदशब्दादपि हृद्भावादिति वामनः । तन्नाटयति यत्नेन सौहृदनाटिना अग्निना यो रथः पुरैव स्वयम्वरात्प्रागेव तस्मिन् भीमे समदेशि सन्दिष्टः दत्त इत्यर्थः । सुलङ्घ्याः सुसञ्चरा अद्रयः समुद्राः कापथाः अन्ये कुत्सितपथाश्च यस्य तङ्कापथ्यक्षयोरिति कोः कदादेशः । तमग्निदत्तं रथं नलाय वरो भीमो विश्राणयति स्म ददावित्यर्थः । विश्राणनं वितरणम् इत्यमरः ॥ २३ ॥

प्रसूतवत्तेति । यद्यस्मीदस्यापि कुवेरवदितिभावः महारथस्य महतोरथस्य अन्यत्र महानूथो यस्य तस्य रथिकविशेषस्य प्रसूतवत्ता प्रकृष्टसारथिवत्ता सूतवत्ता च सारथिः इत्यमरः । मत्वन्तत्वात्तल्प्रत्ययः । अन्यत्र सूतवत्ता प्रजनितता प्रपूर्वात् सूतेः क्तवन्तत्वात्तल्प्रत्ययः । अनलेन अग्निना दात्रा कुवेरेण पुत्रेण चान्वयाद्योगात्प्रकाशत इति तत्प्रकाशितस्य भावस्तत्तायतः कारणादेतस्य महारथस्य कुवेर एव दृष्टान्तो निदर्शनं तद्बलेन पुष्पकप्रकृष्टता अनुमीयते अयं महारथः पुष्पकप्रकृष्टो भवितु मर्हति प्रसूतवत्तादि धर्मयोगी महारथत्वात् कुवेरवदिति अनुमातुं शक्यत्वादित्यर्थः । अतएवानुमानालङ्कारः साध्यसाधन निर्देशस्त्वनुमान मुदीरितम् इति लक्षणात् । रूपहेतुत्वेन तर्कानुमानेन वैलक्षण्यं रूपकञ्च प्रसूतवत्तादिप्रकाशितैः तत्प्रकाशितेनेति श्लिष्टरूपकं द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

स तद्ददेऽस्मै हयरत्नमर्पितम्
पुरानुबद्धुं वरुणेन बन्धुताम् ॥ २५ ॥
जवाद्‌वारीकृतदूरदृक्पथ-
स्तथाक्षियुग्माय ददे मुदं नयः।
ददृक्षिताद्रदासतां यथा
तथैव तत्पांशुलकण्ठनालताम् ॥ २६ ॥
दिवस्पतेरादरदर्शिनादरा-
दढौकि यस्तम्प्रति विश्वकर्मणा।

महेन्द्रमिति। सिन्धुः समुद्रः उच्चैःश्रवसा महेन्द्रं प्रतार्य्य वञ्च-यित्वा यद्धयरत्नं उच्चैःश्रवसोऽपि श्रेष्ठमित्यर्थः। निजेन पत्या स्वामिना वरुणेन अन्वितमकृत तस्मै ददौ इत्यर्थः। पुरा स्वयम्वरात्पूर्वं बन्धुतां बान्धवतम् अनुबद्धुं प्रवर्त्तयितुं वरुणेनार्पितं दत्तं हयरत्नं स भीम-स्तस्मै नलाय ददे दत्तवान् ॥ २५ ॥

जवादिति। अक्षि युग्माय दृष्टिद्वयुगलाय दिदृक्षायां दर्शनेच्छा-याम् आदरः आस्था तस्य दासतां विधेयतां दधत् अत्यन्तदिदृक्षामेव कुर्वन् यो हयो जवाद्वेगात्तथा तेन प्रकारेण अवारीकृतोऽवारीकृतो माग दूरीकृत इति यावत् निर्जलीकृतश्च गम्यते पारावारे परार्वाचीत्यमरः। स दूरदृक्पथो येन स तथा मुदन्तमपि न दधे किन्तु तृष्णामेव वर्धयति अवारि कृतमार्गत्वादिति भावः तथा तेन प्रकारेण तत्तस्य पूर्वोक्ता अवारि करणतृष्णा व्यकारि तद्धेतोः पांशुलः पांशुमान् शुष्कश्च कण्ठ-नालो यस्य तस्य भावस्तत्तान्तदर्थमुदं न दधे कण्ठशोषकारी कथं मुदं दद्यादितिभावः अक्षियुग्मस्य पांशुलकण्ठनालत्वं नाम दूरोद्धृतधूली धूसरप्रान्तत्वञ्च उत्कण्ठाचरितत्वम् अजस्रदर्शनीयवेगोऽयमश्व इति तात्पर्य्यम् अवारि करणादुसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्ते रतिशयोक्तिः ॥२६॥

दिवस्पतेरिति। दिवस्पतेरिन्द्रस्य दमयन्तीरागिण इति भावः कस्मादिवात् अनुकूलत्वे। आदरदर्शिना आदरेण विश्वकर्मणा देव

तमेकमाणिक्यमयं महोन्नतम्
पतद्ग्रहं ग्राहितवान्नलेन सः ॥ २७ ॥
नलेन ताम्बूलविलासिनोज्झितै-
र्मुखस्य यः पूगकणैर्भृतो न वा ।
इति व्यवेचि स्वमयूखमण्डला-
दुदश्चदुच्चारुणचारुणश्चिरात् ॥ २८ ॥
मयेन भीमं भगवन्तमर्चता
नृपेऽपि पूजा प्रभुनाम्नि या कृता ।
अदत्त भीमोऽपि स नैषधाय ताम्
हरिन्मणेर्भोजनभाजनं महत् ॥ २९ ॥

शिल्पिना यः पतद्ग्रहः तं भीमं प्रत्यादरात् अढौकि प्रापितः ढौकते-र्गत्यर्थे ण्यन्तात्कर्मणि लुङ् । तं विश्वकर्मदत्तमेकमाणिक्यमयमेकपद्मरागोपलविकारं महती उन्नतिर्यस्य तमत्युन्नतं गृह्यते अनेनेति ग्रहः पततोग्रहः निष्ठ्यूतताम्बूलभाजनं पतग्राहः पतद्ग्रहः इत्यमरः । विभाषाग्रह इति णप्रत्ययाभावः पचे इतनिश्चो गमश्चेति अप्रत्ययः । तं स भीमो नलेन ग्राहितवान् ग्राहयत् नलाय ददावित्यर्थः ॥ २७ ॥

नलेनेति । यः पतग्राहः उदश्चदुद्गच्छत उच्चादुन्नतादरुणाद्रक्तवर्णात् स्वमयूखमण्डलाद्धेतोश्चारुणः, ताम्बूलविलासिना ताम्बूलशोभिना नलेनोज्झितैः निष्ठ्यूतैर्मुखस्य सम्बन्धिभिः पूगकणैः क्रमुकशकलैर्भृतः पूर्णो न वेति सन्दिह्यतिशेषः चिरादुव्यवेचि विविक्तः निश्चयान्तः सन्देहालङ्कारः ॥ २८ ॥

मयेनेति । भगवन्तं भीममीश्वरम् अर्चता अर्चते र्भौवादिकाल्लटः शत्रादेशः । मयेन दैत्यशिल्पिना प्रभोर्नायकस्य तस्मिन् प्रभुनाम्नि स्वामिनामधारिणि नृपे भीमे या पूजा कृता स भीमोऽपि हरिन्मणेर्गारुत्मतमणेः सम्बन्धि तन्मयं महद्भोजनपात्रं भोजनभाजनं भोजनपात्ररूपान्तां पूजां नैषधाया नलाय दत्त ॥ २९ ॥

छदे स्वदैव छविमस्य बिभ्रतां
न केकिनां सर्पविषं प्रसर्पति ।
न नीलकण्ठत्वमभास्यदत्र चेत्
स कालकूटं भगवानभोक्ष्यत ॥ ३० ॥
विरोध्य दुर्वाससमस्य वल्लिदिवः
स्रजं त्यजन्नस्य किमिन्द्रसिन्धुरः ।
अदत्त तस्मै स मदक्षतात् सदा
यमभ्रमातङ्गतयेव वर्षुकम् ॥ ३१ ॥
मदान्मदग्रे भवतायवा भिया
परं दिगन्तादपि यात जीवत ।

छद इति । अस्य गारुत्मतभाजनस्य छविं कान्तिं सदा सर्वथैव छदे पक्षे बिभ्रतां केकिनां बर्हिणां सर्पविषं न विसर्पति न व्याप्नोति स भगवानीश्वरोऽपि अत्र गारुत्मतभाजने कालकूटमभोक्ष्यत चेत् भुञ्जीत यदि नीलकण्ठत्वं नाभास्यत् तदभावात्कालकूटविषस्य कण्ठव्याप्य नीलकण्ठत्वमस्येत्यर्थः । यस्मादवगर्तात् केकिनो निर्विषास्तत्पात्रे भोजने किं वक्तव्य मित्यर्थः ॥ ३० ॥

विरोध्येति । अभ्रमातङ्गतया मेघरूपगजत्वेन हेतुना मदच्छला-न्मदस्रावमिषात् वर्षुकं वर्षणशील मिवस्थितम् इति सापह्नवोत्प्रेक्षा लषपतेत्यादिना उकञ् प्रत्ययः । यं सिन्धुरं स भीमोऽस्मै नलाय अदत्त दत्तवान् स नलशात्कृतसिन्धुरो दुर्वाससं विरोध्य विरुध्य अस्य दुर्वाससः सम्बन्धिनीं तद्दत्तामित्यर्थः । स्रजं त्यजन् क्षिपन् इन्द्रसिन्धुर ऐरावत इव दिवः स्वर्गादस्खलत्किम् ? स्वदत्तस्रजस्त्यागापराधनिमित्ता दुर्वाससः शापादिन्द्रस्य ऐरावत एवायं किमित्युत्प्रेक्षा ॥ ३१ ॥

मदादिति । यो गजो हे दिक्करिणः । दिग्गजाः ! मदान्मदपारव-श्यमदग्रे ममाग्रएव भवत तिष्ठत अथवा भिया दिगन्तादपि परं दूरं

इति स्म यो दिक्करिणः ! स्वकर्णयोः
विनाह वर्णस्रजमागतैर्जनैः ॥ ३२ ॥
अधत्त बीजं निजकीर्त्तये रदौ
द्विषामकीर्त्त्यै खलु दानविप्रुषः ।
श्रवः श्रमैः कुम्भकुचां शिरः श्रियम्
मुदे मदस्वेदवतीमुपास्त यः ॥ ३३ ॥
न तेन वाहेषु विवाहदक्षिणी-
कृतेषु सङ्ख्यानुभवेऽभवत् क्षमः ।
न शातकुम्भेषु न मत्तकुम्भिषु
प्रयत्नवान् कोऽपि न रत्नराशिषु ॥ ३४ ॥

दूरानादोत्तमाः परेत्यमरः । यात गच्छत जीवत यथा-कथञ्चित्प्राणान् धारयत इति इत्थं मन्त्रस्रजं वर्णपङ्क्तिं विनैव वाग्व्यापारमन्तरेणेत्यर्थः । किन्तु स्वकर्णयोः आगतागतैर्यातायातैः चेष्टाभिरेव आह स्म ब्रूते स्म वेत्यर्थः गम्योत्प्रेक्षा लट् स्म इति भूते लट् ब्रुवः पञ्चादित्यादिना णलाहादेशौ ॥ ३२ ॥

अधत्तेति । यो गजो निजकीर्त्तये तत्प्ररोहायेत्यर्थः । रदौ दन्तावेव बीजमधत्त द्विषामकीर्तये तत्प्ररोहाय दानविप्रुषो मदबिन्दूनेव बीजमधत्त कीर्त्यकीर्त्त्योः सितासितकारित्वात् सितासितयोरेव दन्तदानयोर्बीजत्वेनोत्प्रेक्षा । किञ्च कुम्भावेव कुचौ यस्यां तां मदेन स्वेदवतीमिति सात्त्विकोक्तिः शिरः श्रिय शिरः शोभामेव श्रवसोः श्रमैः व्यापारैः कर्णतालैरेव व्यजनवातैरिति भावः मुदे हर्षाय उपास्त असेवतेत्युत्प्रेक्षात्रयस्य संसृष्टिः ॥ ३३ ॥

नेति । तेन भीमेन विवाहे दक्षिणीकृतेषु वरायाहरणीकृतेष्वित्यर्थः । वाहेषु वाजिषु विषयवाजि वाहार्वगन्धर्व इत्यमरः । प्रयत्नवानुद्योगवानपि सङ्ख्यानुभवे इयत्तापरिच्छेदे क्षमो नाभवत् शातकुम्भेषु स्वर्णेषु तपनीयं शातकुम्भमित्यमरः । मत्तकुम्भिषु मदगजेषु

करग्रहे वाम्यमधत्त यस्तयोः
प्रसाद्य भैम्या न च दक्षिणीकृतः।
कृतः पुरस्कृत्य ततो नलेन स
प्रदक्षिणस्तत्क्षणमाशुशुक्षणिः॥ ३५॥
स्थिरा त्वमश्मेव भवेति मन्त्रवा-
गनेशदाशास्य क्रिमाशु तां ह्रिया।

एतत्स्वाधिषु न सर्वत्र सङ्ख्यानुभवे क्षम इत्यनुषङ्गः। विवाहादिषु सङ्ख्या सम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्ते रतिशयोक्तिभेदः॥ ३४॥

करेति। य आशुशुक्षणिः शोषितुमिच्छतीत्याशुशुक्षणि-रग्निः शिखावानाशुशुक्षणि रित्यमरः। आङि शुषेः सनन्ता-दाङ् पूर्वाच्छुषे धातोः सनन्तादुप्रत्ययः भाषायामपीष्यते। तयोर्भैमी-नलयोः करग्रहे पाणिग्रहे वाम्यं वक्रतां वामभागवर्त्तित्वम् अधत्त वाम्यं सव्ये प्रतीपञ्चेति विश्वः। अनु वाम्यानन्तरं भैम्या प्रसाद्य प्रसन्नी-कृत्य दक्षिणीकृतश्च दक्षिणभागवर्त्तीकृतश्च दक्षिणः स नलो वामपरः छन्दानुवर्त्तिन्यिति विश्वः। नलेन स आशुशुक्षणिस्तत्क्षणं सएव क्षणो यस्मिन् तत्कीर्मणोति क्रियाविशेषणं स चासौ क्षणश्चेति तत्पुरुषे वात्यन्तसंयोगे द्वितीया। पुरस्कृत्य अग्रतः कृत्वा च प्रदक्षिणोऽत्यन्ता-नुकूलो दक्षिणभागवर्त्ती च कृतः पूर्वं प्रतिकूलोऽप्यग्निः प्रार्थनया अनु-कूलित इत्येकोऽर्थः अग्निप्रदक्षिणो कृत्येत्यादि शास्त्रार्थोऽनुष्ठित इत्य-परार्थः॥ ३५॥

स्थिरेति। अश्मेव स्थिरा भवेति मन्त्र वाक् तां दमयन्तीम्-आशास्य आशंसां प्रकाश्य आशिषं शिलावदचला भवेति एवं कृपा हृदीयं ह्रिया ह्रीनोपमाकरणहेतुकलज्जया इवेत्युत्प्रेक्षा आशु सपदि अनेशदृश्यतां गता अन्तर्हितमध्वंसित्वादिति भावः। नशेर्लुङि पुषा-दित्वादङि नशिमन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यम्। ह्रीनोपमात्वं व्यनक्ति

शिला चलेत् प्रेरणया नृणामपि
स्थितेस्तु नाचालि विडौजसापि सा ॥ ३६ ॥
प्रियांशुकग्रन्थिनिबद्धवाससम्
तदा पुरोधा विदधे विदर्भजाम् ।
जगाद विच्छिद्य पटं प्रयास्यतो
नलाद्विभ्रासमिवैष विश्ववित् ॥ ३७ ॥
भ्रुवावलोकाय तदुन्मुखभ्रुवा
निर्दिश्य पत्याभिदधे विदर्भजा ।

शिला अश्मा नृणां मनुष्याणाम् अपि प्रेरणया चलेत् सा दमयन्ती विडौजसा देवेन्द्रेणापि स्थितेः पतिव्रतामार्गान्नाचालि न चालिता चलेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ् । अत्र पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ३६ ॥

प्रियेति । तदा तत्काले विदर्भजां वैदर्भीं प्रियस्य नलस्यांशुके ग्रन्थिना बन्धविशेषेण निबद्धवाससं ग्रन्थितांशुकं विदधत् कुर्वन् देशाचारप्राप्तत्वादिति भावः विश्ववित्सर्वज्ञ एष पूर्वोक्तः पुरोधाः गौतमः पटम्विच्छिद्य द्वेधा विपाट्य प्रयास्यतः परित्यज्य गमिष्यतो नलाद्विश्वासं जगादेव आग स्वयं ज्ञापनार्थं मिवानयोर्वस्त्राञ्चलद्वयं जग्रन्थेति उत्प्रेक्षा अत्रारण्यपर्वणि नलोपाख्याने श्लोकः । ततोऽर्धं वाससश्छित्वा त्रिवस्य च परं तप ।। सुप्तामुत्सृज्य वैदर्भीं प्राद्रवद्गतचेतन इति ॥ ३७ ॥

भ्रुवेति । विदर्भजा वैदर्भी भ्रुवावलोकाय ध्रुवमरुन्धतीश्च यं दर्शयति शास्त्रात् । तदुन्मुखभ्रुवा ध्रुवाभिमुखा भ्रूर्यस्य तेन पत्या नलेन निर्दिश्य पश्येत्यादि अभिदधे अभिहिता कर्मणि लिट् । किं तदाह अस्य ध्रुवस्य अणिमा अणुत्वम् अक्षिसाक्षी चक्षुः प्रमाणको न स्यात्किञ्चक्षुषा नलक्ष्यते किमित्यर्थः । तथापि चक्षुषा अणुतावगमेऽपि आगमोदितो ज्योतिःशास्त्रोक्तो महिमा महत्त्वं तथ्यः प्रामाणिकः अणुत्वग्राहि

किमस्य न स्यादणिमाञ्चिताञ्चिक-
स्तथापि तथ्यो महिमाऽऽगमोदितः॥ ३८ ॥

धवेन सादर्शि बधूररुन्धतीम्
सतीमिमां पश्य गतामिवाणुताम्।
क्रतस्य पूर्वं हृदि भूपतेः क्रते
तृणीक्रतस्वःपतिर्जनादिति॥ ३९ ॥

प्रसूनता तत्करपल्लवस्थितै-
रुदञ्चविष्योर्भि विहारिभिः पथि।
मुखेऽमराणामनले रदावले-
रभाजि लाजैरनयोज्झितैर्द्युतिः॥ ४० ॥

प्रत्यक्षस्य दूरत्वदोषदुष्करत्वेन दुर्बलत्वादिति भावः महदपि दूरादणु प्रतीयत इति प्रसिद्धम्॥ ३८ ॥

धवेनेति। पूर्वं विवाहात्प्रागेव हृदि क्रतस्य पतित्वेन मनसि निश्चितस्य भूपतेः स्वस्य नलस्य क्रते तदर्थमित्यर्थः। तादर्थ्येऽव्ययं तृणीक्रतस्वर्गपतेरगणित महेन्द्राज्जनात्स्वत्तः पञ्चमी विभक्त इति पञ्चमी। अणुतां सूक्ष्मतां पातिव्रत्यगुणेन न्यूनताञ्च गतामिव स्थितां सतीं साध्वीमरुन्धतीं सा बधूर्नवोढ़ा भैमी धवेन भर्त्रा नलेन इमां पश्येत्युक्ता इतिशेषः अदर्शि दृशेर्ण्यन्तादात्मनेपदिनः कर्मणि क्तः। अभिवादिदृशो रात्मनेपद इति वाच्यम् अणि कर्मत्वं णयन्ते कर्त्तुश्च कर्मणा इति अनभिहितकर्मत्वं बोढ़व्यस्वालितात्सङ्कुचितान्तःपुरः स्वालित्वं दुस्तरमित्युक्तम् अरुन्धत्या सङ्कुचितत्वमिति भावः॥ ३९ ॥

प्रसूनतेति। तत्करपल्लवस्थितैः कौमार्थं तस्याः पाणिपल्लवस्थितै रित्यर्थः। लाजैः भ्रष्टशालिभिः परिणापापरपर्य्यायैः लाजाः पुंभूम्नि परिणापक इति वैजयन्ती। प्रसूनता पुष्पत्वमभाजि तत्ताद्दश्यं प्राप्तमित्यर्थः। भजतेः कर्मणि लङ्। अथ अनया बध्वा उज्झितैस्त्यक्तै रतएव

तया प्रतिष्ठाकृतिधूमपद्धति-
र्गता कपोले मृगनाभिशोभिताम् ।
ययौ दृशोरञ्जनतां श्रुतौ श्रिता
तमाललीलामलिकेऽलकायिता ॥ ४१ ॥
अपह्नुतः स्वेदभरः करे तयो-
स्त्रपाजुषोर्दानजलैर्मिलन्मुहुः ।
दृशोरपि प्रस्रुतमश्रु सात्त्विकम्
घनैः समाधीयत धूमलङ्घनैः ॥ ४२ ॥

पथि मध्ये मार्गे व्योमचारिभिः खेचरैः सद्भिरुडुच्छवि नेत्रकान्तिरभाजि तथा अमराणां मुखे आस्यभूते अनले अग्निमुखा वै देवा इति श्रुतेः । रदावलेर्दन्तपङ्क्तेर्द्युतिरभाजि अलैकस्य लाजद्रव्यस्य क्रमेण करपल्लवाद्यनेकाधारवृत्तिकथनात्पर्यायभेदस्तावत् । तदुपमेन लाजानां प्रस्तुतदन्तशोभासम्बन्धान्निदर्शनाभेद इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ४० ॥

तयेति । तया वध्वा प्रतिष्ठा स्वीकृता आकृतिर्लाजाकृते धूमपद्धति धूमरेखा कपोले मृगनाभिः कस्तूरीव शोभत इति तच्छोभिताकृता दृशो रञ्जनतां ययौ तत्सादृश्यं गतेत्यर्थः । श्रुतौ श्रोत्रे तमालस्य तमालावतंसस्य लीलां विलासं श्रिता अलिके ललाटे ललाटमलिकं गोधी-त्यमरः । अलकायिता अलकवदाचरिता उपमानादाचारक्यङन्तात्कर्मणि क्तः । अत्राप्येकस्यैव धूमस्य क्रमादनेकाधारसम्बन्धपर्यायात्तदुपजीविना सुत्तरेमां यथायोग उपमानिदर्शनाभ्यां पूर्ववत्सङ्करः ॥ ४१ ॥

अथानयोस्त्रिभिः सात्त्विकोदयमाह अपह्नुत इत्यादिना । त्रपाजुषोर्लज्जाभाजोस्तयोर्वधूवरयोः करे स्वेदभरो मुहुर्दानजलैस्तत्कालोचितदानजलैर्मिलन्मिश्रीभवन्नपह्नुतः आच्छादितः दृशो रक्ष्णोः प्रस्रुतं गलितं सात्त्विकं सत्त्वसमुद्भूतमश्रु घनैः सान्द्रैर्धूमलङ्घनैः धूमपीडनैः

बहूनि भीमस्य वसूनि दक्षिणाम्
प्रयच्छतः सत्त्वमवेक्ष्य तत्क्षणम्।
जनेषु रोमाञ्चमितेषु मिश्रताम्
ययुस्तयोः कण्टककुड्मलश्रियः॥ ४३॥
बभूव न स्तम्भविजित्वरी तयोः
श्रुतिक्रियारम्भपरम्परात्वरा।
न कम्पसम्पत्तिमलुम्पदग्रतः
स्थितोऽपि वह्निः समिधा समेधितः॥ ४४॥

समाधीयत समाच्छितः परिहृतः इति यावत्। अत्र स्वेदाम्बुनोः सहज-योरागन्तुकदानोदकधूमाभिभवाभ्यां तिरोधानान्मीलनभेदः। मीलनं वस्तुना यत्र वस्त्वन्तरनिगूहनमिति लक्षणात्॥ ४२॥

बहूनीति। तयोर्वधूवरयोः कण्टककुड्मलश्रियः पुलकाङ्कुरसम्पदः बहूनि वसूनि धनान्येव दक्षिणां तत्कालदानं प्रयच्छतो ददतो भीमस्य सत्त्वमुत्साहमवेक्ष्य तत्क्षणं तत्काले अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। रोमाञ्चमितेषु गतेषु जनेषु मिश्रतां मेलनं ययुस्तेन रोमाञ्चे सति तिरोहिता इत्यर्थः। पूर्ववदलङ्कारः॥ ४३॥

बभूवेति। तयोर्वधूवरयोः श्रुतिक्रियाणां श्रुत्युक्तकर्मणामारम्भ-परम्परायां त्वरा प्रयोगाविच्छेदत्वरा ससम्भ्रमः स्तम्भस्य निष्क्रियाङ्गत्वल-क्षणस्य सात्त्विकस्य विजित्वरी विजेत्री इण्नशजिसर्त्तिभ्यः क्वरप् टिड्ढाण-ञित्यादिना ङीप्। न बभूव नापश्नोतु शशाकेत्यर्थः। समिधा इन्धनेन समेधितः प्रदीपितः अग्रतः स्थितो वह्निरपि कम्पसम्पत्तिं वेपथूद्रेकं नालु-म्पन्निरोद्धं नाशकदित्यर्थः। गाढानुरागविकाराणां दुर्वारवेगत्वा-दिति भावः। अत्र कर्मत्वरासमिधवह्निरूपकारणसद्भावेऽपि स्तम्भकम्प-निवृत्तिरूपकार्यानुत्पत्ते विशेषोक्तिरलङ्कारः। तत्सामग्र्या मनुत्पत्ति र्विशेषोक्तिरिति लक्षणात्॥ ४४॥

दमस्वसुः पाणिममुष्य गृह्णतः
पुरोधसा संविदधेतरां विधेः ।
महर्षिणेवाङ्गिरसेन साङ्गता
पुलोमजामुद्वहतः शतक्रतोः ॥ ४५ ॥

स कौतुकागारमगात् पुरन्ध्रिभिः
सहस्ररम्भीकृतमीक्षितुं ततः ।
अभात् सहस्राक्षतनुत्वमित्वरा-
मधिष्ठितं यत् खलु जिष्णुनामुना ॥ ४६ ॥

तथाशनाया निरशेषि नो ह्रिया
स सख्यगालोकि परस्परक्रिया ।

दमस्वसुरिति । दमस्वसुः पाणिं गृह्णतः तामुद्वहत इत्यर्थः । अमुष्य नलस्य पुलोमजां शचीम् उद्वहतः शतक्रतोरिन्द्रस्य महर्षिणा आङ्गिरसेन बृहस्पतिना पुरोधसा गौतमेन विधेरनुष्ठानस्य साङ्गता साङ्गुण्यं सम्विदधेतरां अतिशयेन सम्पादिता । तिङन्तत्वादाम्-प्रत्ययः ॥ ४५ ॥

स इति । ततो होमानन्तरं स नलो वीक्षितुं सर्वेषां विस्मयवीक्षणार्थं सहस्ररम्भीकृतमनेकशः रम्भीकृतं मङ्गलार्थं रम्भास्तम्भैर्भूषितं तद्भावेच्चिः । कौतुकागारं मङ्गलगृहं पुरन्ध्रिभिः सह वृद्धो यूनेति ज्ञापकात् सहाप्रयोगे सहार्थे तृतीया । अगात् प्राविशत् यथागारं जिष्णुना जयशीलेन इन्द्रेण चामुना नलेनाधिष्ठितं तं सहस्राक्षतनुत्वमित्वरतामिन्द्रकवच-तुल्यतामगात् ॥ ४६ ॥

तथेति । अथ वरेण वध्वा च यथाविधि यथा शास्त्रं त्र्यहं निदि-नम् अत्यन्त संयोगे द्वितीया । तद्धितार्थेत्यादिना समाहारे द्विगुः राजाहः-सखिभ्य टच् द्विगुरेकवचनं रात्राह्नाहाः पुंसि इति पुंलिङ्गता । अश-

विमुक्तसम्भोगमशायि सस्पृहम्
परेण बद्ध्वा च यथाविधि त्वहम् ॥ ४७ ॥
कटाक्षणाज्जन्यजनैर्निजप्रजाः
क्वचित् परीहासमचीकरत्तराम् ।
धराप्सरोभिर्वरयात्रयागता-
नभोजयद्भोजकुलाङ्कुरः क्वचित् ॥ ४८ ॥
स कश्चिदूचे रचयन्नु तैमनो-
पहारमत्राङ्ग ! रुचेर्यथोचितम् ।

नाया बुभुक्षात् अशनेति पिपासार्थेष्विति निपातनात्साधु । द्विया म निरपेक्षितानपर्याप्त मभोजि इत्यर्थः । परस्परक्रिया अन्योन्यचेष्टा मन्मथचेष्टा नालोकि नयीचिता तथा विमुक्तसम्भोगं यथा तथा सस्पृहं साभिलाषमेव अशायि शयितं भावे लुङ् । यथाह आपस्तम्बः त्रिरात्रमुभयोरधःशय्या ब्रह्मचर्यं क्षारलवणवर्जितञ्च तयोः शय्यामन्तरेण दण्डोपलिप्तवाससा सूत्रेण परिवीतस्तिष्ठतीति ॥ ४७ ॥

कटाक्षणादिति । भोजकुलाङ्कुरो भोजकुलकुमारो दमः निजाः प्रजाः स्वजनान् प्रजा स्यात्सन्ततौ जने इत्यमरः । कटाक्षणात्कटाक्षकरणात्तत्संज्ञित इत्यर्थः कटाक्षयते सत्करोतीति ण्यन्ताद्भावे ल्युट् । जन्यजनैः सह जन्याः स्निग्धाः वरस्येत्यमरः । परीहासं पद्रूयमिति यावत् द्रवः केली परीहास इत्यमरः । उपसर्गस्य घञ् मनुष्ये बहुलमिति दीर्घः । क्वचित्प्रदेशे अचीकरत्तरा अतिशयेन कारयामास करोतेर्णौ चङ् सन्वद्भावादभ्यासे दीर्घः तिङ् घादाम् प्रत्ययः । तदा क्वचित् प्रदेशान्तरे वरस्य यात्रया सह आगतान् जनान् धराप्सरोभिः क्षितिसुन्दरीभिः अभोजयद्भोजयामास तत्काले परिहासकरणसौकर्यादिति भावः । निगरण चलनार्थेभ्यश्चेति परस्मैपदं गति बुद्धीत्यादिना अणिकर्त्तुः कर्मत्वम् ॥ ४८ ॥

पिपासतः काञ्चन सर्वतोमुखम्
तवार्पयन्त्वामपि काममोदनम् ॥ ४९ ॥
सुखेन तेऽत्रोपविशत्वसाविति
प्रयाच्य दृष्टानुमतिं खलाहसत् ।
वराङ्गभागः स्वमुखं मतोऽमुना
स हि स्फुटं येन किलोपविश्यते ॥ ५० ॥

तात्कालिकमेव परीहासं बहुधा बहुधा वर्णयति स इत्यादि । स दमः कश्चिज्जन्यजनमूचे उवाच किमिति अङ्ग ! भो ! अत्र प्रदेशे पिपासतः उत्तृषतः पिबतेः सनन्ताल्लटः शतरि ङीप् । सर्वतोमुखम् उदकं पुष्करं सर्वतोमुखमित्यमरः । यथा तव काञ्चन स्त्रियः रुचेस्तृषाया यथोचितं यथार्हन्तेमनस्य निष्ठानार्थं स्वस्य चोष्यद्रवस्य उपहारं समर्पणं स्य तेमनन्तु निष्ठानमित्यमरः । रचयन्तु यथा कुर्वन्तु काममोदन भक्तं न चार्पयन्तां प्रयच्छन्त्विति अस्य पिपासतो सुरतपानेच्छोरङ्गरुचेः स्वाङ्गसौन्दर्याद्धेतोः मनो अपहरतीति मनोऽपहारं मनोहरं कर्मण्यण् । सुखमास्यं सर्वतः समन्तादर्पयन्तां कामस्य मोदनं समर्पणं रचयन्तु रमयन्तामिति चेत्यर्थः । इत्यूचे इत्यन्वयः अत्रोभयोरप्यर्थयोर्विवक्षितत्वेन प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतश्लेषः ॥ ४९ ॥

सुखेनेति । हे जन्य ! अत्र पङ्क्तावसौ ते तव सुखेन कास्यमुख्येन वक्त्रेण च अधिकरणे साधनत्वनिर्देशः सुख इत्यर्थः । उपविशत्विति प्रार्थनायां लोट् । प्रयाच्य प्रार्थ्य दृष्टानुमतिं कृताङ्गीकारं जन्यं खला काचिद्धूर्ता अपहसत् परिजहास किमिति अमुना जन्येन स वराङ्गभागो अस्याः गोप्यप्रदेशः वराङ्गं मूर्ध्नि गुह्ययोरित्यमरः । स्फुटं यथा तथा स्वमुखं मतो हि स्ववक्त्रसदृशत्वेन अनुमत इत्यर्थः । येन वराङ्गेन उपविश्यते किल सुखोपवेशनाङ्गीकारो नान्तरीयकः सिद्ध इति भावः ॥ ५० ॥

युवामिमे मे स्मितमे इतीरिणो
गले तयोक्ता निजगुच्छमेकिका।
न भास्वदस्तु छगलो वदन्निति
न्यधत्त जन्यस्य ततः पराक्रुषत्॥ ५१॥

नलाय बालव्यजनं विधुन्वती
दमस्य दास्या निभृतं पदेऽर्पितात्।
अहासि लोकैः सरटात् पटीज्झिनी
भयेन जङ्घायतिलङ्घिरंहसः॥ ५२॥

पुरस्थलाङ्गूलमदात् खला वृषी-
मुपाविशत् तत्र ऋजुर्वरद्विजः।

युवामिति। इमे युवां भवत्यौ मे मम अतिशयेन स्त्रियौ स्त्रितमे प्रियतमे इत्यर्थः। नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् इति विकल्पाद्भ्रस्वः। इतीरिणः इति वादिनः ईरतेर्णिनिः। जन्यस्य वरसखस्य गले कण्ठे तयोक्ता स्त्रीतमेत्युक्ता एकैवैकिका तयोरन्यतरा स्त्री कात्पूर्वस्येतीकारः। अदः इद स्त्रीतमेति वचो वदन् त्व तुच्छगलो रिक्तकण्ठः सन् न भासि न शोभसे इत्युक्तेतिशेषः गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः। निजमात्मीयं गुच्छं द्वात्रिंशद्यष्टिकहारं हारभेदा यष्टिभेदा गुच्छगुच्छार्धगोस्तना इत्यमरः। न्यधत्त निदधे अपरतयातु स्त्री अदोमे मेइदं शक्त् मयुक्तं वदन् च्छगलश्छागोऽसीत्यपा क्षपदाचकर्ष क्षपे सौदादिका लङ् अजाच्छागो स्तवच्छाग वस्तच्छगलका अजेत्यमरः॥ ५१॥

नलायेति। नलाय बालव्यजनं विधून्वती चामरग्राहिणी दमस्य दास्या निभृतं निगूढ़म्पदे अर्पिताद्विस्तटात् जङ्घायतिलङ्घिरंहसो जङ्घादैर्घ्यव्यपिवेगात् वेगेन जङ्घामारोहत इत्यर्थः। सरटात् कृकलासात् सरटः कृकलासः स्यादित्यमरः। भयेन पटोज्झिनी वस्त्रत्यागिनी सती लोकैर्जनैरहासि परिहसिता॥ ५२॥

पुनस्तमुत्थाप्य निजासनेर्वदाऽ
हसच्च पश्चात् कृतपुच्छतत्प्रदा ॥ ५३ ॥
स्वयं कथाभिर्वरपक्षसुभ्रुवः
स्थि ीकृतायाः पदयुग्ममन्तरा।
परेण पश्चान्निभृतं न्यधापयत्
ददर्श चादर्शतलं हसन् खलः ॥ ५४ ॥
अथोपचारोद्धुरचारुलोचना-
विलासनिर्वासितधैर्य्यसम्पदः।

पुरस्येति। खला काचिद्धूर्त्ता हसीमासनं मुनीनामासनं हसीत्यमरः। पुरस्थलाङ्कूलं पुरोभागस्थलपुच्छं यथा तथा अदाहृत्तवान् ददाते र्ल्हिः गाति-स्थादिना।सिचो लुक्। तत्र तस्यां ऋजुर्मुग्धो वरस्य सम्बन्धि द्विजः उपा-विशत् उपविष्टः निजासनेः स्वासनस्य वदतीति अज्ञानात्कृतमिति वद-तीत्यर्थः। पश्चाद्यच् वदा यद्दो वदावदोवक्ता इत्यमरः। पुनस्तं द्विजं उत्थाप्य पश्चात् कृतपुच्छां तां हसीं प्रददातीति तत्प्रदा सती प्रदेति प्रपूर्वा द्दातेः कर्मोपपदात्कप्रत्ययः। अहसत् जहास च पुच्छस्य पुरो-पस्थाने द्विजस्य प्रकाशमेहनत्वप्रतीतेः पृष्ठत उपस्थाने पशुत्वप्रतीतेश्चेति भावः। कूर्मादिपीठमुद्दौ पुंच्छव्यपदेशः ॥ ५३ ॥

स्वयमिति। खलो धूर्त्तः स्वयं स्वेन कथाभिरिष्टालापैः स्थिरीकृ-तायाः निश्चलीकृतायाः वरपक्षे सुभ्रुवः स्त्रियाः प्रदयुग्मं अन्तरा पाद-युगलस्यान्तराले अन्तरान्तरेण युक्ते इति द्वितीया। परेण पुरुषान्तरेण पश्चात् पृष्ठतो निगूढं यथा तथा आदर्शतलं दर्पणस्वरूपं न्यधापयत् निधापयामास स हसन् ददर्श च वराङ्गप्रतिबिम्बदर्शनाद्धासः ॥ ५४ ॥

अथेति। अथोपचारेषु उद्धुरा उद्भूढभारा तत्परा इत्यर्थः। ऋक् पूरित्यादिना समासान्तः। तासां चारुलोचनानां स्त्रीणां विलासैः साधनै

स्मरस्य शिल्पं वरवर्गविक्रिया-
विलोककं लोकमहासयन्मुहुः ॥ ५५ ॥
तिरोवलद्वक्त्रसरोजनालया
स्मिते स्मितं यत् खलु यूनि बालया।
तया तदीये हृदये निखाय तद्-
व्यधीयतासम्मुखलक्ष्यवेधिता ॥ ५६ ॥
कृतं यदन्यत्करणोचितत्यजा
दिदृक्षु चक्षुर्यदवारि बालया।
हृदस्तदीयस्य तदेव कामुके
जगाद वार्त्तामखिलां खले खलु ॥ ५७ ॥

निवारिता निष्कासिता धैर्यसमयेन तस्य स्मरस्य शिल्पं सृष्टिः स्मर कृता इत्यर्थः। वरवर्गस्य जन्यजनस्य विक्रिया वक्ष्यमाणविकाराः कर्त्र्यः विलोककं द्रष्टृजनं मुहुरहासयन् परिचारिकाविलासदर्शनादेव जन्यजनस्य जनहासकरः स्मरविकारोजात इत्यर्थः॥ ५५ ॥

तिर इति। तिरोवलत् तीर्य्यग्वलत् वक्त्रसरोजनालं कण्ठो यस्याः तया वलितकन्धरया बालया युवत्या यूनि तरुणे स्मिते स्मितवति सति कर्त्तरि क्तः। यत् स्मितं किल हसितं खलु भावे क्तः, तया बालया तदीये युवसम्बन्धिनि हृदये तस्मिन् तन्निखाय गाढं प्रवेश्य असम्मुखमनभिमुखं यल्लक्ष्यं तद्वेधिता तद्वेधित्वं व्यधीयत विहिता तत् स्मितं तस्य तिरश्चीन-लक्ष्यवधो जात इत्यर्थः॥ ५६ ॥

कृतमिति। करणोचितं क्रियार्हन्त्यजतीति तत्त्यजा तत् कर्त्तव्य-मकुर्वतेत्यर्थः। त्यजेः क्विप्। तादृश्या बालया तरुण्या अन्यदकर्त्तव्यं यत्कृतं दिदृक्षु दर्शनोत्सुकं चक्षुः स्वदृष्टिर्यदवारि वारितं तदेव कार्य्य-करण दिदृक्षुतादर्शनद्वयमेव तदीयस्य बालासम्बन्धिनो हृदो हृदय-स्याखिलां वार्त्तां वृत्तान्तं खले धूर्त्ते कामुके जगाद खलु तस्मै जगादे-

जलं ददत्याः कलितानतेर्मुखम्
व्यवस्यता साहसिकेन चुम्बितुम्।
पदे पतद्वारिणि मन्दपाणिना
प्रतीक्षितोऽन्येक्षणवञ्चनक्षणः ॥ ५८ ॥
युवानमालोक्य विदग्धशीलया
स्वपाणिपाथोरुहनालनिर्मितः।
श्लथोऽपि सख्या परिधिः कलानिधौ
दधावहो तं प्रति गाढबन्धताम् ॥ ५९ ॥

त्यर्थः। तत्र क्रियाद्वयात् मान्द्यरागपारवश्य मदर्शनोत्सुकं चक्षुः स्वदृष्टिः यद्वारि प्रणयकोपस्य सूचितेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

जलमिति। जलं ददत्याः आवर्जयन्त्याः अतएव कलिता आनतिर्यया तस्या नम्रमुख्या इत्यर्थः। मुखं चुम्बितुं व्यवस्यता उद्युञ्जानेन व्यवस्यतेर्लटः शत्रादेशः। अतएव मन्दपाणिना श्लथहस्तेन सहसा बलात्कारेण वर्त्तते यस्तेन सह साहसिकेन केनचित् ओजःसहोऽम्भसा वर्त्तते इति ठक्। पदे स्त्रीचरणे पतद्वारि यस्मिन् तस्मिन् सति चुम्बनव्यसनात् जलप्रापणसामर्थ्यविगमादित्यर्थः। अन्येक्षणावञ्चनक्षणः परदृष्टिवञ्चनसमयः प्रतीक्षितः आकाङ्क्षित इत्यर्थः। कामान्धाः किं न कुर्वन्तीति भावः ॥ ५८ ॥

युवानमिति। विदग्धशीलया प्रगल्भस्वभावया कयाचित् युवानमालोक्य कलानिधौ कामशिल्पाकरे चन्द्रे कला शिल्पे विधोरंश इत्यभिधानात्। सख्या स्वपाणिपाथोरुहनालाभ्यां निजभुजाभ्यां निर्मितः निजभावसूचनार्थं कृतः परिधिः परिवेषरूपत्वात् परिरम्भः परिवेषः चन्द्रे तत्सम्भावनयेति भावः। श्लथोऽपि सन् तं युवानं प्रति तस्मिन्नित्यर्थः। गाढबन्धतां दधौ गाढालिङ्गनसुखं तस्मादभूदित्यर्थः। अहो कार्य्यकारणवैरस्याद्विरुद्धकार्य्योत्पादाच्च आश्चर्यं अतएवासङ्गतिः विष-

नतभ्रुवः स्वच्छनखानुबिम्बन-
च्छलेन कोऽपि स्फुटकम्पकण्टकः ।
पयो ददत्याश्चरणे भृशं हतः
स्मरस्य बाणैः शरणे न्यविक्षत ॥ ६० ॥
मुखं यदस्मायि विभज्य सुभ्रुवा
ह्रियं यदालम्ब्य नतास्यमासितम् ।
अवादि वा यन्मृदु गद्गदं युवा
तदेव जग्राह तदाप्तिलग्नकम् ॥ ६१ ॥

मालङ्काराः संसृष्टाः कार्य्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे स्यादसङ्गतिः । विरुद्धकार्य्यस्योत्पत्तिरिति च लक्षणात् । अत्र रतिरहस्योक्तेः उत्सङ्गसङ्गतापि प्रियसख्यां विविधविभ्रमं तनुता । भायाद्दङ्गगतं पिपुमालिङ्गति चुम्बति भूते ॥ ५६ ॥

नतेति । स्मरस्य बाणै भृशं हतः अतएव स्फुटौ कम्पकण्टकौ वेपथुरोमाञ्चौ रागसात्त्विकौ प्रहारसात्त्विकौ च यस्य सः रोमाञ्चेऽपि च कण्टक इत्यमरः । कोऽपि युवा पयो दधत्या नतभ्रुवः स्त्रियः स्वच्छनखेष्वनुबिम्बनच्छलेन प्रतिबिम्बव्याजेन चरणे पाद एव शरणे रक्षितुं न्यविक्षत निविष्ट इति सापह्नवोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद् गम्या नेर्विश इति लुङि तङ् इगुपधादनिटकाः इति क्सेकनिर्देशः ॥ ६ ॥

मुखमिति । सुभ्रुवा कयाचिद्योषिता मुखं विभज्य कुटिलीकृत्य किञ्चिद्विकृत्येत्यर्थः । यदस्मायि विस्मितं स्मयतेर्भावे लुङि चिणि वृद्ध्यादेशौ, ह्रियमालम्ब्य यं नतास्यं नम्रमुखं यथा तथा आसितम् आसेर्भावे क्तः । मृदु गद्गदं अवादि वा उदितश्च वदेः कर्मणि लुङ् । युवा तदेव तद्देशान्त्यमेव तदाप्तौ तस्याः प्राप्तौ लग्नकं प्रतिभुवं जग्राह । गाढानुरागानुभावत्वात् तस्येति भावः ॥ ६१ ॥

विलोक्य यूना व्यजनं विधुन्वती-
मवाप्तसत्त्वेन भृशं प्रसिष्विदे ।
उदस्तकण्ठेन मृषोष्मनाटिना
विजित्य लज्जां ददृशे तदाननम् ॥ ६२ ॥

स तत्कुचस्पृष्टकचेष्टिदोर्लता-
चलद्दलाभव्यजनानिलाकुलः ।
अवाप नानानलनालशृङ्खला-
निबद्धनीडोद्भवविभ्रमं युवा ॥ ६३ ॥

विलोक्येति । व्यजनन्तालवृन्तकं विधुन्वतीं चालयन्तीं काञ्चिद्विलोक्य अवाप्तसत्त्वेन उद्रिक्तसत्त्वगुणेन यूना भृशं प्रसिष्विदे स्विन्नं सञ्जातसात्त्विकोऽभूदित्यर्थः । स्विद्यतेर्भावे लिट् । मृषोष्मनाटिना नाटकेन उदस्तकण्ठेन उद्ग्रीवेण सता तेन लज्जां विजित्य विसृज्येत्यर्थः । तदाननं तस्याः आननं ददृशे दृष्टं व्यजनपवनापेक्षयेति भावः । दृशेः कर्मणि लिट् । अत्रागन्तुकेन घर्मखेदेन सहजसात्त्विकखेदेन पिहितान्मीलनालङ्कारः । मीलनं वस्तुना यत्र वस्त्वन्तरनिगूहनमिति लक्षणात् ॥ ६२ ॥

स इति । स पूर्वोक्तो युवा तस्या व्यजनहस्तायाः कुचयोः स्पृष्टमेव स्पृष्टकं घर्षणं तदेव चेष्टा यस्याः तस्या दोर्लतायाश्च लद्दल इवाभातीति तदाभं इत्युत्प्रेक्षा लतायाः पत्रेण भवितव्यमिति भावः । तस्य व्यजनस्यानिलेन आकुलः उक्तरीत्या तत्कुचस्पृष्टबाहुस्पर्शाहित इत्यर्थः । नानानलनालो नानाविधतृणकाण्ड एव शृङ्खला निगडस्तया निबद्धस्य नीडोद्भवस्य पक्षिणो विभ्रमं विलासं अवाप उपरि सञ्चार्यमाण बालव्यजनवर्त्तिसुखनिश्चलाङ्गः पञ्जरबद्धपक्षीव तद्वभावित्यर्थः । नीडोद्भवा गरुत्मन्तः इत्यमरः ॥ ६३ ॥

आवक्कटा कापि कटाक्षणस्य सा
तथैव भङ्गी वचनस्य काचन।
यया युवभ्यामनुनाथने मिथः
क्षणोऽपि दूतस्य न प्रेषितः श्रमः॥ ६४॥

पपौ न कश्चित् क्षणमास्यमीलितम्
जलस्य गण्डूषमुदीतसम्मदः।
चुचुम्ब तत्र प्रतिबिम्बितं मुखम्
पुरः स्फुरन्त्याः स्मरकार्मुकभ्रुवः॥ ६५॥

हरिन्मणेर्भोजनभाजनेऽर्पिते
गताः प्रकोपं किल वारयात्रिकाः।

आवक्कटेति। सा तात्कालिकी दौष्यवाच्या कटाक्षणस्य कटाक्षोपयोगस्य तत्करोतीति णयन्ता क्लट्। आवक्कटा भङ्गी तथैव वचनस्य काचनभङ्गी जातेति विशेषः। यया कटाक्षवचनभङ्ग्या युवभ्यां युवत्या यूना च च पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः। मिथोऽनुनाथने परस्परप्रार्थने नाथतेर्याचार्थत्वात्ल्युट्। क्षणोऽल्पो दूतस्य श्रमः प्रयासो न प्रेषितः स्वयमेव तत्कार्य्यकारित्वान्नावेक्षित इत्यर्थः॥ ६४॥

पपाविति। उदीतसम्मदः उत्पन्नकौतुकः कश्चिद्युवा पुरः स्फुरन्त्याः पुरोवर्त्तिन्याः स्मरस्य कार्म्मुके कार्म्मुकभूते भ्रुवौ यस्या नवदारत्या आस्येन मीलितं मिश्रितं मत्कान्तं प्रतिविम्बजलस्य गण्डूषं गण्डूषितजलमित्यर्थः तच्च गण्डूषपानाय सुखसंयुक्ता मा भ्रष्टमिति द्रष्टव्यम् अन्यथा प्रतिविम्बादिकार्य्ययोगादिति भावः। स्वयं क्षणमात्रं न पपौ किन्तु तत्र जले प्रतिविम्बितं मुखं चुचुम्ब॥ ६५॥

हरिदिति। हरिन्मणेर्मरकतोपलस्य सम्बन्धिनि तन्मये भोजनभाजने भोजनपात्रे अर्पिते सति प्रकोपमतिरोषङ्गताः पत्नभाजन भा-

भृतं न शाकैः प्रवितीर्णमस्ति व-
स्त्विषेदमेवं हरितेति बोधिताः ॥ ६६ ॥
ध्रुवं विनीतः स्मितपूर्ववाग् युवा
किमप्यपृच्छन्न विलोकयन्मुखम् ।
स्थितां पुरः स्फाटिककुट्टिमे वधूम्
तदङ्घ्रियुग्मावनिमध्यबद्धदृक् ॥ ६७ ॥
अमी लसद्वाष्पमखण्डिताखिलम्
वियुक्तमन्योन्यमयुक्तमार्दवम् ।

भन्त्येति भावः । वरयात्रा प्रयोजनमेषामस्तीति वारयात्रिकाः वरेण सह भोक्तारः प्रयोजनमिति ठक् । इदं वो युष्माकं प्रवितीर्णं दत्तं भाजनं शाकैः शाकतरुपत्रैः शाके पृथक्छदाविति वैजयन्ती । भृतङ्कृतं नास्ति न भवति किन्तु हरिता हरितया पालाशो हरितो हरिदित्यमरः । त्विषा स्वकान्त्या एव मित्यं वा भ्रान्तिः कथमिति बोधिताः । अत्र कल्पितशाकान्मरकतभाजनेषु पत्रभाजनभ्रान्तिनिबन्धनाद्भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ६६ ॥

ध्रुवमिति । युवा कोऽपि तरुणः पुरोऽग्रे स्फाटिकेः स्फटिकमये कुट्टिमे निबद्धभूमौ स्थितां वधूं तस्याङ्घ्रियुग्मस्य अवनिमध्ये अन्तरालभूमध्ये बद्धदृग्दत्तदृष्टिः सन् तत्पङ्क्तान्तद्वराङ्गप्रतिबिम्बाकृष्टः सन्नित्यर्थः । मुखं न विलोकयन् न पश्यन् नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । ध्रुवं सत्यं विनीतः साधुः किल स्मितपूर्वा वाग्यस्य स सन् किमपि यत्किञ्चिदपृच्छत् अत्र यूनस्त्रीसम्भाषणे पादावलोकनेन मुखावलोकनादिति धर्मयोगाद्विनीतत्वोत्प्रेक्षा ॥ ६७ ॥

अमी इति । अमी जना जन्यजना लसन् वाष्पो यस्य तमखण्डितमखिलं स्वरूपं यस्य तदखण्डिताखिलमित्यर्थः । अन्योन्यं वियुक्तं मसंश्लिष्टं

रसोत्तरं गौरमपीवरं रसा-
दभुञ्जतामोदनमोदनं जनाः॥ ६८॥
वयोवशस्तोकविकस्वरस्तनीम्
तिरस्तिरश्चुम्बति सुन्दरे दृशा।
स्वयं किल स्रस्तमुरस्यमम्बरम्
गुरुस्तनी ह्रीणतराऽपराऽऽदधे॥ ६९॥
यदादिहेतुः सुरभिः समुद्भवे
भवेत्तदाज्यं सुरभि ध्रुवं ततः।
बधूभिरेभ्यः प्रवितीर्य्य पायसम्
तदोघकुल्यातटसैकतं कृतम्॥ ७०॥

तथाप्यसुक्रमादेवमकठिनं रसोत्तरं स्वादुभूयिष्ठं गौरं शुभ्रमपीवरमस्थूलं आमोदनमन्नमभुञ्जत सार्थकविशेषत्वात्परिकरः॥ ६८॥

वय इति। सुन्दरे रूपसम्पन्ने पुंसि वयोवशेन स्तोकविकस्वरस्तनीन्दिनेदिने किञ्चित्किञ्चिद्वर्द्धमानकुचां काञ्चित् तिरस्तिरोदृशा-तिरश्चीनदृष्ट्या चुम्बति तृष्णया पश्यति सति अपरा पृथुस्तनी स्त्री स्वयं किले पृथैवेति भावः। अतिशयेन ह्रीणा लज्जिता ह्रीणतरा सती ह्रीधातोः कालान्तरप् तुदविदेत्यादिना पक्षे निष्ठानत्वन्नसिलादिष्विति तत्वसुच इति पुंवद्भावः। स्रस्तमुरस्यमम्बरमुत्तरीयमादधे यथा स्थानं निदधे कैमुत्येनाप्यदर्शनसम्भवनाभिमानादिति भावः॥ ६९॥

यदिति। यद्युयस्मात् कारणात् समुद्भवे उत्पत्तौ सुरभिर्गौरः सुगन्धि स सुरभिर्वाच्यवत् सौम्ये सुगन्धौ स्त्रीष्वसौरभेति यादवः। आदिहेतुर्मूलकारणं ततः कारणाद् यदाज्यं सुरभि सुगन्धि भवेत् सुरभिस्तस्य सुरभित्व युक्तमिति भावः। ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायां बधूभिः परिवेष्ट्रीभिः एभ्यो जन्यजनेभ्यः पयसि संस्कृतं पायसं परमान्नन्तु पायसमित्यमरः।

यद्यपीता वसुधालयैः सुधा
तदप्यदः स्वादु ततोऽनुमीयते ।
अपि क्रतूपर्बुधदग्धगन्धिने
स्पृहां यदस्मै दधते सुधान्धसः ॥ ७१ ॥

अबोधि नो ह्रीनिभृतं मदिङ्गितम्
प्रतीत्य वा नादृतवत्यसाविति ।
लुनाति यूनः स्म धियं कियद्गता
निवृत्य बालादरदर्शनेषुणा ॥ ७२ ॥

संस्कृतं भिक्षादिभ्य इत्यण् प्रत्ययः। प्रवितीर्य्य दत्त्वा तस्य सुरभ्याज्यस्य ओघः प्रवाह स्तस्य कुल्या कृत्रिमसरित् तस्याः तटे सैकतं सिकतामयं पुलिनं कृतमिति रूपकं द्वेधे नुचचौ चिण् प्रत्ययः ॥ ७० ॥

यदपीति। यदपि यद्यपि सुधा वसुधालयै भूनिलयैरपि अपीता न पीता तथाप्यदः आज्य ततः सुधातोऽपि स्वाद्वनुमीयते यतः सुधैवा न्धोऽन्नं येषां ते सुधान्धसो देव्यः क्रतूपर्बुधदग्धगन्धिने यज्ञाग्निप्लुष्ट गन्धवति अस्मै आज्याय स्पृहामिच्छां दधते स्पृहेरीप्सित इति सम्प्रदान-त्वाच्चतुर्थी। अस्माकमुभयानुभवाभावेऽपि तद्वतुप्रवृत्तिलिङ्गेन तदुभयर-सतारतम्यानुमानं सुकरमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

अबोधीति। असौ बाला युवतिः ह्रीनिभृतं निगूढं मदिङ्गितं मदभिप्रायं नो अबोधि नाबोधिष्ट बुध्यतेः कर्त्तरि लुङि तङ् दीपजने-त्यादिना च्लेश्चिणादेशः। प्रतीत्य बुद्ध्वापि नादृतवती न गणितवतीत्येवं रूपां यूनोधियं संशयबुद्धिं कियत् कतिचित्पदानि गता निवृत्य आदर-दर्शनं सरागदृष्टिः किञ्चिद्वृर्यनमसकलदृष्टिरिति व्याचक्षते ईषदर्थे-दरोऽव्यय मित्यमरः। तेनैवेषुणा शरेण लुनाति स्म। एतावतैव यूनो विषमानुरागशङ्काशङ्कुरुद्धृतं इति भावः ॥ ७२ ॥

न राजिकाराद्धमभोजि तत्र कै-
र्मुखेन सीत्कारकृता दधद्दधि।
धुतोत्तमाङ्गैः कटुभावपाटवा-
दकाण्डकण्डूयितमूर्द्धतालुभिः॥ ७३॥
वियोगिदाहाय कटूभवच्छिष-
स्तुषारभानोरिव खण्डमाहृतम्।
सितं मृदु प्रागथ दाहदायि तत्
खलः सुहृत्पूर्वमिवाहितस्ततः॥ ७४॥
नवौ युवानौ निजभावगोपिना-
वभूमिषु प्राक्पिहितभ्रमिक्रमम्।

नेति। तत्र भोजने कैर्जनैः दधद्दधि दधिवद्दध्ना संस्कृतमित्यर्थः। राजिकाराद्धं राजसर्षपनिष्पन्नं तत्पिष्टमयं व्यञ्जनमित्यर्थः। अथो राजसर्षपेस्तवः क्षुधाभिजननो त्वाष्टिका राजिकेति यादवः। कटुभावपाटवात् कटुसामर्थ्यात् धुतोत्तमाङ्गैः कम्पितमस्तकैः यथा अकाण्डे असमये कण्डूयितं मूर्धतालु मूर्धानस्तालूनि च यै स्तैः सद्भिः सीत्कारकृता ससीत्कारेण मुखेन वक्त्रेण नाभोजि सर्वैरेवं कुर्वद्भिरेव अभोजि स्वभावोक्तिः अलङ्कारः॥ ७३॥

वियोगीति। वियोगिनां दाहाय कटूभवन्त्यस्तीक्ष्णीभवन्त्यस्त्विषो यस्य तस्य तुषारभानोश्चन्द्रस्य खण्डमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा। सितं शुभ्रं तद्राजसर्षपमिश्रं व्यञ्जनं पूर्व्वमादौ सुहृदाम्नः ततः पश्चात् कार्य्यकाले अहितो ऽनाम्नः खल इवेत्युपमा प्रागादौ मृदु अथ पश्चाद्दाहदायीति दाहकाले बभूवेतिशेषः॥ ७४॥

नवाविति। नवावपूर्वौ युवानौ युवतिश्च युवा च पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः। निजभावगोपिनौ स्वाभिप्रायवञ्चकौ सन्तौ अतएव प्राक् प्रथममभूमिष्वन्यविषयेषु नञर्थेन नञ् समासः। पिहितभ्रमिक्रमं कृतसञ्चार-

दृशोर्विभक्ताः स्म यदृच्छया किल
त्रिभागमन्योन्यमुखे पुनः पुनः ॥ ७५ ॥
व्यधुस्तमां ते मृदुमांससाधितम्
रसाद्दशित्वा मृदु तेमनं मनः ।
निशाधवोत्सङ्गकुरङ्गजैरदः
पलैः सपीयूषपलैः किमश्रपि ॥ ७६ ॥
परस्पराकूतजदूतकृत्ययो-
रनङ्गमाराद्धुमपि क्षणं प्रति ।

प्रकारं इत स्ततः प्रवर्त्तित मित्यर्थः दृशोस्त्रिभागं तृतीयभागमपाङ्गमित्यर्थः । वृत्तिविषये सङ्ख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वमिति कैयटः । पुनः पुनरन्योन्यस्य मुखे यदृच्छया किल अनिच्छयेन विधत्तः स्म आदौ ह्रिया विषयान्तरदर्शनव्याजादेव अन्योन्यमुखमपाङ्गदृष्ट्या ददृशतुरिति चक्षुः प्रीत्याख्या प्रथमावस्थैका ॥ ७५ ॥

व्यधुस्तमामिति । ते जन्याः मृदुना अकठिनेन मांसेन साधितं निष्पादितं तेमनं निष्ठानापराख्यं खाद्यविशेषः स्यात्तेमनं तु निष्ठानं इत्यमरः । रसाद्रागाद्दशित्वा आस्वाद्य अद इदन्तेमनं निशाधवस्येन्दो रुत्सङ्गे यः कुरङ्ग स्तज्जैः अत एव पीयूषरसैः अमृतद्रवमिश्रितैः पलैः मांसैरपि किमपाचि किं? श्रितेः पाकार्थत्वाद्धत्वात्कर्मणि लुङ् घटादि मित्वाद्ध्रस्वः । इति मनोमतिं व्यधुस्तमाम् अतिशयेन विदधुरित्युत्प्रेक्षितवन्त इत्यर्थः । दधातेर्लुङि तिङ्धादाम् प्रत्ययः ॥ ७६ ॥

परस्परेति । परस्पराकूतजम् अन्योन्याभिलाषजन्यं दूतकृत्यं दूतव्यापारो नयनादिचेष्टारूपो ययो स्तयोः संज्ञाभिरेव कृतसमागमनिश्चययो रित्यर्थः । यूनो स्तरुणयोः स्त्रीपुंसयो रनङ्गमाराद्धुं सेवितु मपि रन्तुमपीत्यर्थः । क्षणं कालं प्रति निर्णयः प्रत्ययः समागमकालनिश्चयोऽपि इत्यर्थः । जनेषु जनमध्य एव कियच्चिरायुषा किञ्चिच्चिरा-

निमिषेणैव कियच्चिरायुषा
जनेषु यूनोरुदपादि निर्णयः ॥ ७७ ॥
अहर्निशा वेति रताय पृच्छति
क्रमोष्णशीताङ्गकरार्पणादिटे।
ह्रिया विदग्धा किल तन्निषेधिनी
न्यधत्त सन्ध्यामधुरेऽधरेऽङ्गुलीम् ॥ ७८ ॥
कियत् त्यजन्नोदनमानयन् कियत्
करस्य पप्रच्छ गतागतेन याम्।
अहं किमेष्यामि किमेष्यतीति सा
व्यधत्त नम्रं किल लज्जयाननम् ॥ ७९ ॥

वस्यायिना निमेषणेन निमीलनेनैव उदपादि उत्पन्नः उत्पद्यते कर्त्तरि लुङ् चिण्णते पदः। परेषु निद्रितेष्वावयोः समागमः इति काल निश्चयोऽपि संज्ञयैव कृत इत्यर्थः ॥ ७७ ॥

अहरिति। विटे क्रमेण उष्णशीतयोः अङ्गयोः करार्पणात् सूचनात् रताय अहर्निशा वेति पृच्छति सति विदग्धा चतुरा ह्रिया किल तत्कालद्वयं निषेधतीति तन्निषेधिनी सती सन्ध्यामधुरे सन्ध्यासवर्णे अधरे अङ्गुलिं न्यधत्त सन्ध्यासवर्णाधरस्पर्शेन आवयोः सन्ध्यासमये समागम इति सूचयामासेत्यर्थः। ह्रिया स्त्रीभिरङ्गुल्याधर माच्छाद्यत इति प्रसिद्धम् ॥ ७८ ॥

कियदिति। कियदोदनन्त्यजन् अपसारयन् कियदानयन् आकर्षन् करस्य गतागतेन यातःयाताभ्यां विप्रतिषद्धञ्चानधिकरणवाचि इति वैभाषिको द्वन्द्वे एकवद्भावः। किमहमेष्यामि किं त्वमेष्यसि वेति याम्पप्रच्छ सा स्त्री लज्जया किल आनन नम्रं व्यधत्त शिरोऽवनतिभेदेन त्वमेवागच्छेति सूचितवतीत्यर्थः ॥ ७९ ॥

यथामिषे जग्मुरनामिषभ्रमम्
निरामिषे चामिषमोहमूहिरे ।
तथा विदग्धैः परिकर्मनिर्मितम्
विचित्रमेते परिहस्य भोजिताः ॥ ८० ॥

नखेन कृत्वाधरसन्निभां निभाद्
युवा मृदुव्यञ्जनमांसफालिकाम् ।
ददंश दन्तैः प्रशशंस तद्रसम्
विहस्य पश्यन् परिवेषिकाधरम् ॥ ८१ ॥

अनेकसंयोजनया तदा कृते-
र्निकृत्य निष्पिष्य च तादृगर्जनात् ।
अमी कृताकालिकवस्तुविस्मयम्
जना बहु व्यञ्जनमभ्यवाहरन् ॥ ८२ ॥

यथेति । ते जन्याः यथा आमिषे मांसे अनामिषमिति भ्रमं जग्मुः यथा निरामिषे अनामिषे आमिषमोहं मांसभ्रमं चोहिरे वहन्तिस्म तथा तेन प्रकारेण विदग्धैः कुशलपाचकैः परिकर्मणा संस्कारेण निर्मितम् अतएव विचित्रं भोज्यवस्तु परिहस्य विहस्य भोजिताः सर्वे सर्वस्त्वमादिताः इत्यर्थः ॥ ८० ॥

नखेनेति । युवा मृदोर्व्यञ्जनमांसस्य फालिकां खण्डिकां निभात् सञ्छिद्य भक्षणव्याजात् नखेनाधरसन्निभां परिवेषिकाधराकारां कृत्वा विहस्य परिवेषिकायाः भोज्यप्रदात्र्या अधरं पश्यन् दन्तैर्ददंश दृष्टवन् तस्य रसं स्वादुं प्रशंसश अहो अमृतकल्पमिति तुष्टाव चेत्यर्थः । तदधरबुद्ध्येति भावः ॥ ८१ ॥

अनेकेति । तदा भोजनकाले अमी जना भोक्तारः अनेकेषां संस्कारद्रव्याणां संयोजनया मेलनेन तदा निकृत्य छित्वा निष्पिष्य पिष्ट्वा च अर्ज-

पिपासुरस्मीति विबोधिता मुखम्
निरीक्ष्य बाला सुहितेन वारिणा ॥
पुनः करे कर्त्तुमना गलन्तिकाम्
इमात् सखीनां सहसा न्यवर्त्तत ॥ ८३ ॥

युवा समादित्सुरमत्रगं घृतम्
विलोक्य तत्रैणदृशोऽनुबिम्बनम्।
चकार तन्वीविनिवेशितं करम्
बभूव तच्च स्फुटकण्टकोत्करम् ॥ ८४ ॥

नात्मस्मादनाद्धेतोः तादृक्तया विचित्रं कृतं निष्पादितं किञ्च कृतम् आकालिकेष्वकालभवेषु तत्कालदुर्लभेषु वस्तुषु पदार्थेषु विस्मयो येन तत् बह्वनेकं व्यञ्जनं सुपदं समभ्यवाहरन्नभुङ्क्त ॥ ८२ ॥

पिपासुरिति। वारिणा सुहितेन वारिणा तृप्तेत्यर्थः। सौहित्यं तर्पणं तृप्तिरित्यर्थः। शेषार्थे षष्ठी पूरणगुणेत्यादिना समासनिषेधः। केनचिद्यूनेति शेषः, पिपासुः पातुमिच्छुरस्मीति विबोधिता बाला मुखं निरीक्ष्य पुनर्गलन्तिकां पात्रं कर्कर्यालुर्गलन्तिकेत्यमरः। करे हस्ते कर्त्तुमना धर्त्तुकामा तुं काममनसोरपि इति मकारलोपः। सखीनां इसाद्धास्यात् स्तनहसोर्वेति विकल्पादप्प्रत्ययः। सहसा सपदि न्यवर्त्तत निवृत्ता अधरपिपासोक्तित्वपरिज्ञानाद्धिति भावः ॥ ८३ ॥

युवेति। युवा अमत्रगं पात्रगतं घृतं समादित्सुः समादातुमिच्छुः सम् ददातेः सनन्तादु प्रत्ययः सनि मीमेत्यादिना इसादेशे अभ्यासलोपः। तत्र घृते एणदृशो मृगाक्ष्याः अनुबिम्बनं विलोक्य करं तस्य स्त्रीप्रतिबिम्बस्य नीव्यां निवेशितञ्चकार तत्प्रतिबिम्बञ्च स्फुटं कण्टकोत्करमव्यक्तपुलकप्रकरं बभूव तावतैव बिम्बस्य पुलकितत्वादिति भावः ॥ ८४ ॥

प्रलेहेति। कोऽपि युवा शितभोजनस्थलः प्राप्तभोजनभाजनः सन् प्रलेहजस्नेहे लेह्यद्रव्ये स्नेहरसे करतलगत इति भावः। कृतानु-

प्रलेहजस्ने हृतातनुविम्बनाम्
चुचुम्ब कोऽपि श्रितभोजनस्थलः।
मुहुः परिस्पृश्य कराङ्गुलीमुखे-
स्ततोऽनुरक्तैः स्वमवापितैर्मुखम्॥ ८५॥

अराधि यन्मीनमृगाजपत्रिजै-
पलैर्मृदु स्वादु सुगन्धि तेमनम्।
अशाकि लोकैः कुत एव जेमितुम्
न तत्तु सङ्घ्रातुमपि स्म शक्यते॥ ८६॥

कृतार्थनश्चाटुभिरिङ्गितैः परा
परासि यः किञ्चनकुञ्चितभ्रुवा।

बिम्बनां प्राप्तप्रतिबिम्बां कान्तामितिशेषः। मुहुः परिस्पृश्य ततः स्पर्शादनन्तरं स्वमुखमवापितैरास्यं प्रापितैश्चुम्बितै रित्यर्थः। अतएव अनुरक्तैः सस्नेहैः कराङ्गुली हस्तैरङ्गुल्यग्रैश्चुचुम्ब मुहुर्लेह्यलेहनव्याजेन कान्ताप्रतिबिम्बानुस्पृष्टाङ्गुलिमुखचुम्बनादेव तत्प्रतिबिम्बचुम्बनात् सुखमन्वभूदित्यर्थः॥ ८५॥

अराधीति। मीना मत्स्या मृगाः शशादयः अजाश्छागाः पत्रिणः पक्षिणश्चटकादयः तेभ्यो जातैस्तज्जैः पलैर्मांसैः पललं जाङ्गलं मांसं पललं क्रव्यमामिषम् इति हलायुधः। मृदु मनोहरं स्वादु रसवत् सुगन्धि सुरभि यत्तेमनं लेह्यमराधि अपाचि तत्तेमनं लोकैर्भोक्तृजनैः सङ्घ्रातुं गन्धयितुम् अपि न शक्यते स्म जेमितुं भक्षितुं कुत एवाशाकि बहुलत्वाच्चेति भावः पाके राध्यते रध्यतिजेमत्यपि चमतीति भट्टमल्लः॥ ८६॥

कृतेति। चाटुभिर्मनोहरैः इङ्गितैर्नयनादिचेष्टितैः कृतार्थनो देहीति कृतार्थनो यो युवा किं न किञ्चनकुञ्चितभ्रुवा कुटिलभ्रुवा स्त्रिया पुरा पूर्वं परासि पर्यहारि स युवा भोजनलीलया भोजनव्यापारेण तद्व्याजेनेत्यर्थः। मुखे अङ्गुलिं क्षिपन् प्रसन्नामनया तया

क्षिपन्मुखे भोजनलीलयाङ्गुली:
पुन: प्रसन्नाननयाऽन्वकम्पि स: ॥ ८७ ॥
अकारि नीहारनिभं प्रभञ्जना-
दधूपि यत्नागुरुसारदारुभि: ।
निपीय भृङ्गारकसङ्गि तत्र ते-
रवर्षि वारि प्रतिवारमीदृशम् ॥ ८८ ॥
त्वया विधातर्यदकारि चामृतम्
कृतञ्च यज्जीवनमम्ब साधु तत् ।
वृथेदमारम्भि तु सर्वतोमुखम्
तथोचित: कर्त्तुमिदं पिबस्तव ॥ ८९ ॥

पुनरन्वकम्पि अनुकम्पित: कार्य्यकातरो दष्टाङ्गुलि: कृपापात्रं भवतीति भाव: ॥ ८७ ॥

अकारीति । यद्वारि प्रभञ्जनाद्वायोर्वायुसञ्चारादित्यर्थ: । पवमान: प्रभञ्जन इत्यमर: । नीहारनिभं हिमकल्पं तद्वच्छीतल मित्यर्थ: । अकारि कृतम् अगुरुसारैर्दारुभि: धूपकाष्ठैरधूपि धूपितं वासितं चेत्यर्थ: ईदृशमीदृग्गुणं भृङ्गारकसङ्गि कनकालुकान्तर्गतं भृङ्गार: कनकालुके-त्यमर: । वारि निपीय प्रतिवारं प्रतिपानं तत्र तस्मिन्देशे काले वा तैर्भोक्तृभिरवर्षि वर्षितम् ॥ ८८ ॥

त्वयेति । हे विधात: ! त्वया अम्ब अमृतञ्च अमृतनामकं पीयूषञ्च यदकारि तदा जीवनं जीवनसंज्ञिकञ्च यत्कृतं तदुभयं साधु सफलं सर्वतो मुखानि सर्वाण्यवक्त्राणि च यस्य तत्तथा कृत मिति यावत् वृथैवारम्भि अकारि पेयस्य मुखवैयर्थ्यादिति भाव: । किन्तु तव अस्यात्मन: पिबतीति इदं पिब: पाता इदमभिभोजनस्तु पाघ्रादिना शप्रत्यय: । तथा सर्वतोमुख: कर्त्तुमुचित: तस्य तदुपयोगादिति भाव: पुष्करं सर्वतो मुख मित्यमर: ॥ ८९ ॥

सरोजकोशाभिनयेन पाणिना
स्थितेऽपि कूरे मुहुरेव याचते ।
सखि ! त्वमस्मै वितर त्वमित्युभे
मिथो न वादाद्ददतुः किलौदनम् ॥ ९० ॥

इयं कियच्चारुकुचेति पश्यते
पयःप्रदायाहृदयं समावृतम् ।
ध्रुवं मनोज्ञा व्यतरद्यदुत्तरम्
मिषेण भृङ्गारुघटेः करद्वयी ॥ ९१ ॥

अमीभिराकण्ठमभोजि तद्गृहे
तुषारधारामृदितेव शर्करा ।

सरोजेति । कूरे ओदने स्थितेऽपि अस्य: कूरं भक्तमन्नमोदनं भस्मेति हलायुधः । सरोजकोशस्याभिनयोऽनुकरणं यस्य सः कमलमुकुलानुकारी तदीयकुचग्रहणाभिलाषव्यञ्जक इत्यर्थः । तेन पाणिना मुहुरेव याचते पुनः पुनः कूरं याचते याचमानाय यूने याया इभयपदित्वाच्छप्रत्ययः । उभे स्त्रियौ हे सखि ! त्व मेवास्मै वितर देहि मिथोवादाद्विवादादोदनं न ददतुः किल खलु ? पराभिप्रायज्ञाने तद्वैयर्थ्यादिति भाव; ॥ ९० ॥

इयमिति । पयः प्रददातीति पयः प्रदाया तस्याः सम्बन्धि समावृत माच्छादितं हृदय वक्षः कर्म हृदयं कियन्तौ चारू कुचौ यस्याः सेति पश्यते कुचपरिमाणं जिज्ञासमानायेत्यर्थः । करद्वयी तस्याः पाणियुगली भृङ्गारुघटेर्मिषेण कनकालुकाधारणव्याजेन यद्यस्मादुत्तरमेतद्भृङ्गारुपरिमाण मित्येवं रूपमुत्तरं व्यतरददात्तस्माद्ध्रुवं मनोज्ञा चित्तज्ञेत्युत्प्रेक्षा ॥ ९१ ॥

अमीभिरिति । अमीभिर्जन्यैस्तद्गृहे भीमभवनेषु तुषारधारया हिमोदकेन मृदिता मर्दिता शर्करा खण्डविकारा इव तत्साधु शुभ्रं

वाहं द्विषद्वष्कयणीपयः स्नुतम्
सुधाह्रदात् पङ्कमिवोद्धृतं दधि ॥ ९२ ॥
तदन्तरन्तः सुषिरस्य विन्दुभिः
करम्बितं कल्पयता जगत्कृता।
इतस्ततः स्पष्टमचोरि मायिना
निरीक्ष्य तृष्णाचलजिह्वताभृता। ९३ ॥
ददासि मे तन्न रुचेर्यदास्पदम्
न यत्र रागः सितयापि किं तया।

चेत्यर्थः। खण्डविकाराः शर्करा सितेत्यमरः। सुधाह्रदादुद्धृतं पङ्कं अमृतकर्दममिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा। वाहं द्विषन्ती महिषी सा च सा वष्कयणी चिरप्रसूता स्त्रियाः पुंवदित्यादिना पुंवद्भावः लुलायो महिषो वाहद्विषन् इत्यमरः। तस्याः पयसः चीरात् स्नुतमुत्पादितं स्नौतेः कर्मणि क्तः। दधि आकण्ठमभोजि भुक्तम् ॥ ९२ ॥

तदिति। निरीक्ष्य वीक्ष्य स्रष्ट्रादौ स्रष्टुं दधि दृष्ट्वा तृष्णया-गर्द्धनेन चलजिह्वताभृता लोलजिह्वत्वधारिणा अतएव मायिना-"स्वचापल्यवञ्चनाचतुरेण जगत्कृता स्रष्ट्रा सद्यस्तद्दधि अन्तरन्तर्मध्ये सुषिरस्य जातावेकवचनम्।' सुषिराणां विन्दुभिर्मण्डलैः करम्बितं मिश्रितं कल्पयता तत्र वर्त्तुलच्छिद्रयुक्तं कुर्वता सता इतस्ततोऽचोरि चोरितं सर्वथा कतिपयावयवानां स्वादे कृतच्छिद्राणामिति भावः। स्पष्टमित्युत्प्रेक्षायां ब्रह्मणोऽप्याकर्षकं माहिषदधि किमुतान्येषामिति भावः ॥ ९३ ॥

ददासीति। यत् रुचेः रागस्यास्पदन्नास्ति मह्यं न ददासि यत्र स रागस्तया सितया कृतमलं खण्डविकाराः शर्करा सितेत्युक्तं रक्तवस्तु-रागिणः किं सितवस्तुनेति च गम्यते। इतीरिणे इतिवादिने रागिणे रुचिच्छलात् छलप्रयोगे छलप्रयोग एव कर्त्तव्य इति न्यायादित्यर्थः। विम्बमिव अधरो यस्याः तया विम्बौष्ठ्या स्त्रिया विम्बफलमदायि दत्तमित्ति-वान्तरेणाधरबिम्बं याचितं मिषान्तराद्दानमक्तो ततेत्यर्थः। तद्विम्ब-

इतीरिते बिम्बफलं फलच्छला-
ददायि बिम्बाधरयारुचच्च तत् ॥ ९४ ॥
समं ययोरिङ्गितवान् वयस्ययो-
स्तयोर्विहायोपहृतप्रतीङ्गिताम् ।
अकारि नाकूतमवारि सा यया
विदग्धयाऽरञ्जि तयैव भाववित् ॥ ९५ ॥
सखीं प्रति स्माह युवेङ्गितेक्षिणी
क्रमेण तेऽयं क्षमते न दित्सुताम् ।
विलोम तद्व्यञ्जनमर्प्यते त्वया
वरं किमस्मै न नितान्तमर्थिने ॥ ९६ ॥

फलमरुचत् अरोचिष्ट स्वादुबभूवेत्यर्थः । प्रियाधरप्रतिबिम्बप्रतिनिधित्वादिति भावः । रुचदीप्तौ प्रीत्यर्थाल्लुङ् द्युद्भ्यो लुङीति परस्मैपदं पुषादिद्युतादीत्यादिना च्लेरङादेशः ॥ ९४ ॥

सममिति । ययोर्वयस्ययोः सहचर्य्योः समं तुल्यं यथा तथा इङ्गितवान् इगादिसंज्ञावान् तयोर्मध्ये उपहृतप्रतीङ्गितां दत्तप्रतिसंज्ञां विहाय परिहृत्य किन्तु यया आकूतं प्रतीङ्गितं नाकारि किन्तु सा प्रथमा अवारि वारिता यदास्यामय मपरक्तो रक्तश्चात्मनः स्यात् तदोदासितमित्यर्थः । विदग्धया चतुरया द्वितीययैवायम्भावविज्ञावश्यः अरञ्जि रञ्जितः आकृष्टः एतेन पूर्व्वविला द्वितीया गम्भीरा सोऽपि भावज्ञस्तयुक्तमेतदिति गम्यते ॥ ९५ ॥

सखीमिति । युवेङ्गितेक्षिणी युवाभिप्रायदर्शिनी काचित् सखीं परिवेषिकां वयस्यां प्रत्याह स्म उवाच लट् स्म इति भूते लट् । किमिति अयं युवा ते तव सम्बन्धिनीं क्रमेण दित्सुतां न क्षमते पङ्क्तिक्रमेण परिवेषणं न सहत इत्यर्थः । कुतस्त्वया नितान्तमर्थिने याचकाय तस्मै वरकुतुकादि व्यञ्जनं निष्ठानं विलोम विपरीतं व्युत्क्रमेण नार्प्यते न दीयते अपाय

समाप्तिलिप्येव भुजिक्रियाविधे-
र्दलोदरं वर्त्तुलयाऽऽलयीकृतम् ।
अलङ्कृतं क्षीरवटैस्तदश्नताम्
रराज पाकार्पितगैरिकश्रिया ॥ ९७ ॥
चुचुम्ब नोर्वीवलयोर्वशीं परम्
पुरोऽधिपारि प्रतिबिम्बितां विटः ।
पुनः पुनः पानकपानकैतवा-
च्चकार तच्चुम्बनचुङ्कृतान्यपि ॥ ९८ ॥

शोभदेयमिति भावः । विलोम अरोमकं अतएव वरमुत्कृष्टं व्यञ्जनं वराङ्गमर्थिनेऽस्मै किं नार्प्पित इत्यर्थान्तरस्यापि विवक्षितत्वात् केवलप्रकृतश्लेषः व्यञ्जनं श्मश्रु निष्ठान चिह्नेष्ववयवेऽक्षरे इति यादवः ॥ ९६ ॥

समाप्तिमिति । तदा तत्काले क्षीरपक्वा वटाः क्षीरवटाः पिष्टकविशेषाः तै रलङ्कृतमश्नतामभ्यवहरतान्दलस्य लेख्यपत्रस्योदरं मध्यभागं समाप्तिः अभिव्यक्तिः पचि व्यक्तीकरणे इतिधातोर्घञन्तः । तदर्थमर्पिता न्यस्ता गैरिकश्री धातुरागो यस्यां तया क्षीरवटपाकेन अग्निसंयोगभेदेन अर्पिता उत्पादिता गैरिकस्येव श्रीः कान्तिर्येषां तैः इति परिणामः वर्तुलया निस्तलया अन्यत्र निस्तलैरित्यर्थः । भुजिक्रिया भुजिधात्वर्थः सैव विधिर्व्यापारो भोजनमिति यावत् तस्य समाप्तौ या लिपि स्तङ्गुलीकरणलेख्यविन्यास स्तया आलयीकृतमास्पदीकृतमिव तदङ्कितमिति यावत् रराजेत्युत्प्रेक्षा ॥ ९७ ॥

चुचुम्बेति । विटः पुरोऽग्रे पाल्यामधि अधिपारि पानपात्रामित्यर्थः । पारी पात्री पराङ्ग्योरिति विश्वः । वारिवहनभाण्डमिति स्वामी । प्रतिबिम्बितामुर्व्वीवलयोर्व्वशीं भूमण्डलोर्वशीं स्त्रीं परं केवलं न चुचुम्ब किन्तु पुनः पुनः पानकपानकैतवात्तस्याश्चुम्बने चुङ्कृतान्यपि चूषणचुङ्कारशब्दांश्चकार ॥ ९८ ॥

घनैरमीषां परिवेषकैर्जनै-
रवर्षि वर्षोपलगोलकावली ।
चलद्भुजाभूषणरत्नरोचिषा
धृतेन्द्रचापैः श्रितचान्द्रसौरभा ॥ ९९ ॥

कियद्बहु व्यञ्जनमेतदर्प्यते
ममेति तृप्तैर्वदतां पुनः पुनः ।
अमूनि सङ्घातुमसावढौकि तै-
श्छलेन तेषां कठिनीव भूयसी ॥ १०० ॥

विदग्धबालेङ्गितगुप्तिचातुरी-
प्रवल्हिकोत्पाटनपाटवे हृदः ।

घनैरिति । चलन्त्यो भुजास्तासां भुजानां भूषणरत्नानां रोचिषैव धृत-मिन्द्रचापं यैस्तैः परिवेषन्तीति परिवेषिका दातारस्तैर्जनैर्घनैर्मेघैरमीषा-म्भोक्तॄणां श्रितचन्द्रसौरभा प्राप्तकर्पूरगन्धा अथच श्रिते व्याप्ते चान्द्रस्य सूर्यस्य वा सौरी भा प्रभा च यया सूर्यतिष्यागस्त्यानां उपधाया इति यका-रलोपः । वर्षोपला इव गोलकाः घुटिकाकाराः पिष्टविशेषास्तेषामाव-लिरवर्षि वृष्टा ॥ ९९ ॥

कियदिति । ममैतत्कियत् बहुव्यञ्जनं शाकं कतिव्यञ्जनानीत्यर्थः । अर्प्यते इति वदतां तेषां भोक्तॄणां अमूनि व्यञ्जनानि सङ्घातुं भूयसी कठिनीव भूयस्यः करिका इव सन्धानघुटिका इवेत्यर्थः । करिका कठिनी इति विश्वः । असौ गोलकावलिः तैः परिवेषकैः छलेन परि-वेषण व्याजेन अढौकि ढौकिता दत्तेत्यर्थः ॥ १०० ॥

विदग्धेति । कामुकः कामी विदग्धबालायाः प्रौढाङ्गनायाः इङ्गित-गुप्तिचातुरी आकारगोपनचातुर्यं निगूढार्थचेष्टाप्रयोगचातुरी सैव प्रव-ल्हिका प्रहेलिका पराख्यो निगूढार्थोक्तिविशेषः तस्या उत्पाटने अर्थोद्भेदने यत्पाटवं तस्मिन् पटुमदुत्पाटने प्रसिक्ते सतीत्यर्थः । अस्मिन्-

निजस्य टीकां प्रबबन्ध कामुकः
स्पृशङ्गिराकूतशतैस्तदौचितीम् ॥ १०१ ॥

घृतप्लुते भोजनभाजने पुरः-
स्फुरत्पुरन्ध्रिप्रतिबिम्बिताकृतेः ।
युवा निधायोरसि लड्डुकद्वयम्
नखैर्लिलेखाथ ममर्द निर्दयम् ॥ १०२ ॥

विलोकिते रागितरेण सस्मितम्
ह्रियाऽथ वैमुख्यमिते सखीजने ।
तदालिरानीय कुतोऽपि शार्करीम्
करे ददौ तस्य विहस्य पुत्रिकाम् ॥ १०३ ॥

र्थोद्भेदेन औचितीमानुकूल्यं स्पृशद्भिस्तदानुकूलैरित्यर्थः । आकूताभि-प्रायैः निजस्यात्मीयस्य हृदो हृदयस्य टीकां व्याख्यां प्रबबन्ध स्वहृदयं तस्मै निवेदयामासेत्यर्थः । उचितोत्तरदानमेव प्रश्नार्थप्रकाशनात्तदेव तद्व्याख्यानमिति भावः ॥ १०१ ॥

घृतेति । युवा पुरोऽग्रे घृतेन प्लुते सिक्ते भोजनभाजने स्फुरन्ती या पुरन्ध्र्याः अङ्गनायाः प्रतिबिम्बिता आकृतिः शरीरं तस्या उरसि लड्डुकद्वयं वर्तुलपिष्टकविशेषपिण्डयुग्मं निधाय नखैर्लिलेख विददार निर्दयं ममर्द पीड़यामास तदीय कुचकुम्भयुगलभावनयेति भावः ॥ १०२ ॥

विलोकित इति । रागितरेण अत्यन्तानुरक्तेन केनचित् सस्मितं विलोकिते सख्येव जने तस्मिन् निजसख्याम् अथ विलोकनानन्तरं ह्रिया वैमुख्यमिते पराङ्मुखताङ्गते सति एतेन तस्या अपि तस्मिन् तथारागस्सूचित तदालिस्तत्सखी कुतोऽप्यानीय शार्करीं शर्करामयीं विकाराद्यर्थोऽत्राप्रत्ययः । पुत्रिकां कृत्रिमपुत्रीं पाञ्चालिकामित्यर्थः पाञ्चा-लिका पुत्रिका स्यादित्यमरः । पुत्राच्च कृत्रिमा पुत्रि इति कप्रत्यये कात्-पूर्वस्येकारः । करे विहस्य ददौ एव मेषा सखीकरगतेति सूचया-मासेत्यर्थः ॥ १०३ ॥

निरीक्ष्य रम्याः परिवेषिका ध्रुवम्
न भक्तमेवैभिरवाप्तलिप्सिभिः।
अशक्नुवद्भिर्बहुभुक्तवत्तया
यथोज्झिता व्यञ्जनपुञ्जराजयः॥ १०४॥

पृथक्प्रकारेङ्गितशंसिताशयो
युवा ययोदासि तयापि तापितः।
ततो निराशः परिभावयन् परा-
मये! तयाऽतोषि सरोषयैव सः॥ १०५॥

निरीक्ष्येति। यथा यथेष्टं बहुभुक्तवत्तया कृतभोजनतया अशक्नुवद्भिर्निःशेषं भोक्तुमशक्नुवद्भिस्तैर्व्यञ्जनपुञ्जराशयो भोज्यराशीनां श्रेणयः उज्झितास्त्यक्ताः तथा बहुलं परिवेषणादिति भावः। अतोत्प्रेक्षते रम्या रमणीयाः परिवेषिका योषितः निरीक्ष्य अवाप्तलिप्सिभि स्तावतैव तृप्तैरेभिर्भोक्तृभिर्न भुक्तमेव ध्रुव मित्युत्प्रेक्षा अन्यथा कथमेते भोज्यराशयः पात्रेषु तथैव हश्यन्त इति भावः॥ १०४॥

पृथगिति। यया पृथक्प्रकारेङ्गित संशिताशयो नानाविधचेष्टाप्रकाशितहृदयो युवा उदासि तया रोषादनादरपरया अतापि तापितः सन्तापितः अत्युपसर्गौ धात्वर्थाननुवर्त्तते। औदासीन्यात् निराशोऽस्पृहः परामन्यां परिभावय विभावय स युवा सरोषया अन्यावलोकनरुष्टया पूर्वयैव अतोषि तोषितः तोषयतेः कर्मणि लुङ्। अये इति सम्भ्रमे अन्यवलोकाद्धि रोषदर्शनात्पूर्वमभितापितोऽयं न तु विरक्तेति ज्ञात्वा सन्तोषात्सम्भ्रान्त इत्यर्थः। अये क्रोधे विषादे च स्मरणे सम्भ्रमेऽपि चेति विश्वः॥ १०५॥

पय इति। पयः पाथः क्षीरं वा स्मितं यस्याः सा खण्डमण्डलं मण्डपसमूह एवाम्बरं यस्याः सा वटाः वटकाः शुभ्रतण्डुलपिष्टकविशेषकः स एवाननेन्दुर्यस्याः सा पृथू लड्डुकाविव स्तनौ यस्याः सा रुचेः पदम्

पयःस्मिता खण्डपमण्डलाम्बरा
वटाननेन्दुः पृथुलड्डुकस्तनी ।
पदं रुचेर्भोज्यभुजां भुजिक्रिया
प्रिया बभूवोज्ज्वलकूरहारिणी ॥ १०६ ॥

चिरं युवाकूतशतैः कृतार्थन-
श्चिरं सरोषेङ्गितया च निर्धुतः ।
सृजन् करक्षालनलीलयाञ्जलिम्
न्यषेचि किञ्चिद्विधुताम्बुधारया ॥ १०७ ॥

न षड्विधः षिङ्गजनस्य भोजने
तथा यथा यौवतविभ्रमोद्भवः ।

अभिलाषास्पदं लावण्यास्पदञ्च उज्ज्वलैः स्वच्छैः कूरैः भक्तैः हारिणी हारवती मनोहरा च अन्नः कूरं भक्तमिति हलायुधः । भुजिक्रिया भोजनक्रिया भुज इति धातुनिर्देशेनार्थलक्षणा । भोज्यभुजाम्भोक्तॄणां भोगिनाञ्च प्रीणातीति प्रिया इष्टवल्लभा च बभूव रूपकालङ्कारः ॥ १०६ ॥

चिरमिति । चिरमाकूतशतैः चेष्टाशतैः कृतार्थनः कृतप्रार्थनो युवा चिरं सरोषेङ्गितया रोषचेष्टावत्या निर्धुत आवधुतोऽपि सन् करक्षालनलीलां तद्व्यापारस्तया तद्व्याजेनेत्यर्थः । अञ्जलिं सृजन्नञ्जलिबन्धेन प्रार्थयमान इत्यर्थः । किञ्चिद्विधुतया निर्धुतयाऽम्बुधारया धारा विधूननव्याजेनेत्यर्थः । न्यषेचि निषिक्तः कोपादिति भावः ॥ १०७ ॥

न षड्विध इति । षिङ्गजनस्य विटजनस्य षिङ्गपल्लविकौ विट इत्यमरः । भोजने भोजनकाले षड्विधो मधुरादिभेदेन षट्प्रकारः तथा अयन्तोषं नाधत्त नापुष्णात् पोषणार्थे लुङि लङ् । यथा युवतीनां समूहो यौवतं भिक्षादिभ्योऽण् । तत्र युवतीति सामर्थ्याद्भस्याढे तद्धित इति टिलोपः । विभ्रमै विलासैः उद्भवः उद्भूतः पचाद्यच् । सत्वन्निमत्तु सत्वुज्जृम्भमाणः अपारेऽपरिमितः शृङ्गारमयः शृङ्गारो नाम सप्तमोरसः मधु-

अपारशृङ्गारमयः समुन्मिषन्
भृशं रसस्तोषमधत्त सम्भ्रमः ॥ १०८ ॥
मुखे निधाय क्रमुकं नलानुगै-
रथोज्झि पर्णालिरवेक्ष्य वृश्चिकम् ।
दमार्पितान्तर्मुखवासनिर्मितम्
भयाविलैः सम्भ्रमहासिताखिलैः ॥ १०९ ॥
अमीषु तथ्यानृतरत्नजातयो
र्विदर्भराट् चारुनितान्तचारुणोः ।
स्वयं गृहाणैकमिहेत्युदीर्य्य तद्
द्वयं ददौ शेषजिघृक्षवे हसन् ॥ ११० ॥

रादिषड्रसापेक्षया इति भावः । तोषमधत्त एकोऽपि लोकोत्तरो बहून-तिशेत इति भावः ॥ १०८ ॥

मुख इति । नलानुगैर्नलानुचरैः क्रमुकं पूगीफलं मुखे निधाय दमेनार्पितमन्त मुखस्य अन्तर्मुखं विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । मुखवासं लवङ्ग-तक्कोलकर्पूरादिवासनाद्रव्यं कर्मण्यण् । तेन निर्मितं तयोर्विशेषण-विशेष्यभावविवक्षायां विशेषण समासः । वृश्चिकमवेक्ष्य भयेनाकुलैराविलैः अतएव सम्भ्रमेण हासिता अखिला यैस्तैः सद्भिः पर्णालिः नागवल्ली अथोज्झि उज्झिता उज्झ विसर्गे कर्मणि लुङ् ॥ १०९ ॥

अमीष्विति । विदर्भराट् विदर्भदेशाधीश्वरो भीमः चारुनितान्त-चारुणोर्यथासङ्ख्यं रम्यातिरमणीययो रिङ्गानयोस्तथ्यानृतरत्नजातयोः सत्यासत्यरत्नौघयोः जाते जात्यौघजन्मास्विति विश्वः । मध्ये एकं स्वयं गृहाणेत्युदीर्य्य शेषमसत्यमेव जिघृक्षवे ग्रहीतुमिच्छवे तस्यैवाति चा-रुत्वादितिभावः ग्रहेः सनन्तादुप्रत्ययः मधुपिपासादित्वाद्द्वितीया समासः । तयोः कृत्रिमाकृत्रिमयोर्द्वयं हसन् ददौ तत्र कृत्रिमं विनोदाय ददौ अन्यदौचित्यादिति भावः ॥ ११० ॥

इति द्विवारं शुचिमिष्टभोजिनाम्
दिनानि तेषां कतिचिन्मुदा ययुः ।
द्विरष्टसंवत्सरवारसुन्दरी-
परीष्टिभिस्तुष्टिमुपेयुषां निशि ॥ १११ ॥
उवास वैदर्भगृहेषु पञ्चषा
निशाः कृशाङ्गीं परिणीय तां नलः ।
अथ प्रतस्थे निषधान् सहानया
रथेन वार्ष्णेयगृहीतरश्मिना ॥ ११२ ॥
परस्य न स्प्रष्टुमिमामधिक्रिया
प्रिया शिशुः प्रांशुरसाविति ब्रुवन् ।
रथे स भैमीं स्वयमध्यरूरुह-
न्न तत् किलाशिश्रियदिमां जनेङ्गितः ॥ ११३ ॥

इतीति । इति द्विः कृतो द्विवारं सङ्ख्यायां क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति । शुचि पवित्रं मिष्टञ्च भुञ्जत इति तद्भोजिनान्तथा निशि द्विरावृत्ता अष्ट सम्वत्सरा यासां तासां षोडशवर्षाणां वारसुन्दरीणां गणिकानां परीष्टिभि र्भोजनैः परीष्टिर्मार्जने भक्ता विति वैजयन्ती । तुष्टि मुपेयुषां तेषां नलानुगानां कतिचिद्दिनानि मुदा ययुः ॥ १११ ॥

उवासेति । नलः कृशाङ्गीं तां दमयन्तीं परिणीय वैदर्भगृहेषु पञ्च षड्वा पञ्चषाः सङ्ख्याव्ययेत्यादिना बहुव्रीहौ डच्समासान्तः । निशा रात्रीः उवास अत्यन्त संयोगे द्वितीया । तथाऽनया भैम्या सह वृष्णेरपत्यं वार्ष्णेयो नलसारथिः इतश्चानिञ् इति ढक् । तेन गृहीता रश्मयः प्रग्रहा यस्य किरणप्रग्रहौ रश्मावित्यमरः । तेन रथेन निषधान् प्रतस्थे ॥ ११२ ॥

परस्येति । परस्य अन्यतरस्य इमां भैमीं स्प्रष्टुमधिक्रिया अधिकारो न प्रिया भैमी शिशुः असौ रथः प्रांशुरुन्नतः इति ब्रुवन् स्वयुक्तियुक्तं वदन् तत्किल तत्कारणादेव इमां भैमीं स नलो जनेङ्गितः सन्

इति स्मरः शीघ्रमति श्चकार तम्
वधूं च रोमाञ्चभरेण कर्कशौ ।
स्खलिष्यति स्निग्धतनुः प्रियादियम्
म्रदीयसी पीडनभीरुदोर्युगात् ॥ ११४ ॥
अथ किमाजन्मनिजाङ्कवर्द्धिताम्
प्रहित्य पुत्रीं पितरौ विषेदतुः ।
विसृज्य तौ तं दुहितुः पतिं यथा
विनीततालक्ष्यगुणीभवद्गुणाम् ॥ ११५ ॥
निजादनुव्रज्य स मण्डलावधे-
र्नलं निवृत्तौ चटुलापतां गतः ।

स्वयमेव रथे अध्यरुरुहत् अधिरोहयामास स्पर्शलोभादिति भावः कर्षेर्णौचङ् । नाश्लिषत् अनौचित्यादिति भावः । श्लिष आलिङ्गन इति श्लिषेर्लुङि च्लेः क्सादेशः ॥ ११३ ॥

इतीति । स्निग्धतनुर्मसृणाङ्गी म्रदीयसी अतिसुकुमाराङ्गी इयं भैमी पीडनाद्भीरु दोर्युग यस्य तस्मात् म्रदीयसः पीड़-नासहत्वादिति भावः । प्रियात् स्खलिष्यतीति मृदुत्वात् आलि-ङ्गने स्निग्धत्वात्प्रियभुजान्तरात् स्रंसेतेति शीघ्रमतिः प्रत्युत्पन्नमतिः स्मरः तं नलं वधूं भैमीं च रोमाञ्चभरेण पुलकोत्करेण कर्कशावस्निग्ध-गात्रौ चकार अस्य परस्पराङ्गसङ्गहेतुके रोमाञ्चे आलिङ्गनानीव स्खलितप्रतिबन्धार्थत्व मुत्प्रेक्ष्यते ॥ ११४ ॥

अथेति । अथ पितरौ माता पितरौ पिता मात्रेति विकल्पादेक-शेषः । आ जन्म जन्मप्रभृति अभिविधावव्ययीभावः । निजाङ्के स्वोत्सङ्गे वर्द्धितां पुत्रीं दुहितरं गौरादित्वादीकारः । प्रहित्य हिनोतेः क्त्वो ल्यप् । तथा विषेदतुः विषण्णौ किं नेत्यर्थं सदेर्लिट् । अतएक हलित्यादिना एत्वाभ्यासलोपौ । यथा तौ भैमी पितरौ विनीततया विनयसम्पन्न-तया लक्ष्यगुणीभवन्तो लक्ष्यगुणाः सन्तोषगुणा यस्य तथोक्तं दुहितुः

तडागकल्लोल इवानिलं तटा-
द्धृतानतिर्व्यावृहते विदर्भराट् ॥ ११६ ॥
पितात्मनः पुण्यमनापदः चमा
धनं मनस्तुष्टिरथाखिलं नलः ।
अतः परं पुत्रि ! न कोऽपि तेऽहमि-
त्युदश्रुरेष व्यसृजन्निजौरसीम् ॥ ११७ ॥
प्रियः प्रियैकाचरणाच्चिरेण ताम्
पितुः स्मरन्तीमचिकित्सदाधिषु ।

पतिं जामातरंच। समासादविभाषा स्वसृपत्योरिति विकल्पादलुक् विसृज्य विषीदतः ॥ ११५ ॥

निजादिति। स विदर्भराट् भीमो नल मनुव्रज्य निवृत्तौ निवृत्ति-समये चटुलपतीति अति चटुलापस्पाटुवादः सन् अन्यत्र चटुलाः आपः यस्य तत्तथोक्तं चटुलापः सन् ऋक्पूरित्यादिना समासान्तः। तड़ागस्य कल्लोलो महोर्मिः अथोर्मिषु महत्सूल्लोलकल्लोलावित्यमरः। अनिलं मनुव्रज्य तटात् धृता स्वीकृता आनतिर्नलनमस्कारः अन्यत्र मङ्क्ता यस्य स सन् निजान् मण्डलावधेराष्ट्रसीमान्तात् व्यावृहते निवृत्तः ॥ ११६ ॥

पितेति। हे पुत्रि! आत्मनस्तव पिता जनकः पुण्यं सुकृतम् अनापदः चमाः सर्वनिवृत्तिस्थानं धनं वित्तं मनस्तुष्टि र्मनोवृत्ति रथ किं बहुना अखिलसुकृमन्यच्च सर्वं नलो नलएव अतोऽस्मात्नलात् परमन्यन्नास्ति अहं तु ते तव वरोऽपि यः कश्चिदेवेत्यर्थः इति इत्य सङ्केतिशेषः एष भीम उदश्रुः उद्बाष्पः सन् निजामौरसीम् उरसा निर्मितां पुत्रीं उरसोऽण्यतरस्या मित्यण्प्रत्ययः संज्ञाधिकाराद्भिधेय-नियम इति काशिका। व्यसृजत् विससर्ज ॥ ११७ ॥

प्रियइति। प्रियैकाचरणात् केवलेष्टचरणात् तथोपलालना-दिति यावत्। पितुः स्मरन्तीं पितरं स्मरन्ती मित्यर्थः। अधीगर्थदयेशां कर्मणीति कर्मणि षष्ठी। तां दमयन्तीं प्रियो नलश्चिरेण आधिषु मनोव्य-

शशाम सोऽम्बाविरहौर्वपावको
न तु प्रियप्रेममहाम्बुधावपि ॥ ११८ ॥
असौ महीभृत्कुधा तु मण्डित-
स्तया निजोपत्यकयेव कामपि ।
भुवा कुरङ्गेक्षणदन्तिचारयो-
र्बभार शोभां कृतपादसेवया ॥ ११९ ॥
तदेकतानस्य नृपस्य रक्षितुम्
चिरोढया भावमिवात्मनि श्रिया ।
विहाय सापत्न्यमरञ्जि भीमजा
समग्रतद्वाञ्छितपूर्त्तिवृत्तिभिः ॥ १२० ॥

शाम्य विषये अचिकित्स्यदुःखं दूरयामास पितृरागातिरेकेण कथञ्चित् पितृविरह मसहतेत्यर्थः । कितनिवास इति धातोर्व्याधिप्रतिकारे गुप्तिच्किद्भ्यः सनिति सन् । सोऽनुभवसिद्धो अम्बाविरह एव और्वपावको बड़वाग्निः प्रियप्रेममहाम्बुधौ प्रियानुरागसमुद्रेऽपि न शशाम समुद्रे शाम्यौर्वस्य दुर्वारत्वादिति भावः कन्यानां पितृतो मातरि वात्सल्याद्विरहो दुःसह इति भावः ॥ ११८ ॥

असाविति । वसुधातु वसुधैव अन्यत्र वसुधातुभि र्गैरिकादिभि र्मण्डितोऽलङ्कृतो महीभृद्राजा पर्वतश्च कुरङ्गस्येव कुरङ्गाणाम् ईक्षणं दन्तिन इव दन्तिनां चारो गतिः स चारश्च तयोर्भुवा स्थानेन कृता पादसेवा प्रत्यन्तपर्वतसन्निकर्षश्च यया तया भैम्या कामस्य अनिर्वाच्यां शोभां कान्तिं बभार ॥ ११९ ॥

तदिति । चिरायऊढयाष्टतया परिणतया च श्रिया राज्यलक्ष्म्या तदेकतानस्य दमयन्त्येकवृत्तेः एकतानोऽनन्यवृत्ति रित्यमरः । नृपस्य नलस्य भावं चित्तवृत्तिम् आत्मनि विषये रक्षितुं स्थिरीकर्त्तुमिवेत्युत्प्रेक्षा सापत्न्यं सपत्नीवैरं विहाय भीमजा भैमी समग्राणां तद्वाञ्छितानां

मसारमालाञ्चलितोरणां पुरीम्
निजाद्वियोगादिव लम्बितालकाम्।
ददर्श पश्यामिव नैषधः पथा-
मथाश्रितोद्ग्रीविकमुन्नतैर्गृहैः॥ १२१॥

पुरीं निरीक्ष्यान्यमना मनागिति
प्रियाय भैम्या निभृतं विसर्ज्जितः।
ययौ कटाक्षः सहसा निवर्त्तिना
तदीक्षणेनार्द्धपथे समागमम्॥ १२२॥

पूर्त्तिवृत्तिभिः पूरणव्यापारैः ररञ्जि रञ्जिता परचित्तानुरञ्जनाय सपत्नीरप्युपास्ते साध्वी इति भावः॥ १२०॥

मसारेति। अथ नैषधो नलः मसारा निराकारा वलयः इन्द्रनीलमालिका एव तोरणानि यस्याः ताम् अतएव निजाद्वियोगान्नलविरहात् लम्बितालकां संस्काराभावाद्विस्रस्त कुन्तलामिवस्थिता मित्युत्प्रेक्षा। उन्नतैर्गृहैः प्रासादैराश्रिता उद्ग्रीविका उद्ग्रीवीभवनं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा उद्ग्रीवयतेस्तत्करोतीति ण्यन्ताद्भावार्थनिर्द्देशे ण्वुल् कात्पूर्वस्येतीकारः पथां नलागमनमार्गाणां तद्योगात्कर्मणि षष्ठी। पश्यतीति पश्यां दृष्टि मिव स्थिता मित्युत्प्रेक्षा। पाघ्राध्मेति शः प्रत्यये पुनरन्येन पाघ्रादिनाऽऽदेशः पश्यादेशः। पुरीं पुरं ददर्श प्रोषितभर्त्तृकाः लम्बालकाः पतिमार्गान् प्रतीक्षन्त इति भावः॥ १२१॥

पुरीमिति। मनागीषत् पुरीं निरीक्ष्य अन्यमना अन्यासक्तचित्त इति हेतोः प्रियाय भैम्या निभृतं गूढं विसर्जितः तद्रूपपरिज्ञानाय प्रहितः कटाक्षः सहसानिवर्त्तिना भैमीभयाद्विवृत्तेन तदीक्षणेन नलदृष्ट्या सह अर्धपथेन समागमं ययौ उभावप्यन्योन्याभिप्रायं जज्ञतुरित्यर्थः। ईषदपि भर्त्तुरन्यासङ्गं न सहते सा सोऽपि तथैव तामनुवर्त्तत इति भावः॥ १२२॥

अथ नगरधृतैरमात्यरत्नैः
पथि समियाय स जाययाऽभिरामः।
मधुरिव कुसुमश्रिया सनाथः
क्रममिलितैरलिभिः कुतूहलोत्कैः॥ १२३॥

कियदपि कथयन् स्ववृत्तजातम्
अवणकुतूहलचञ्चलेषु तेषु।
कियदपि निजदेशवृत्तमेभ्यः
श्रवणपथं स नयन् पुरीं विवेश॥ १२४॥

अथ पथि पथि लाजैरात्मनो बहुवल्ली-
मुकुलकुलसकुल्यैः पूजयन्त्यो जयेति।
क्षितिपतिमुपनेमुस्तन्दधाना जनाना-
ममृतजलमृणालीसौकुमार्य्यं कुमार्य्यः॥ १२५॥

अथेति। अथ जायया अभिरामो रमणीयः स नलः कुसुमश्रिया सनाथः पुष्पसम्पदा युक्तो मधुर्वसन्तः क्रमेणानन्तर्येण मिलितैः कुतूहलोत्कैः विनोदोत्सुकै रलिभिरिव नगरे धृतैः संरक्षिताय स्थितैः भ्रियतेः कर्त्तरि क्तः। अमात्यरत्नै र्मन्त्रिवर्य्यैः सह पथि नगरपथे मार्गे समियाय सङ्गतः॥ १२३॥

कियदिति। स नलः श्रवणकुतूहलेन चञ्चलेषु व्यग्रेषु तेष्वमात्येषु विषये स्ववृत्तजातं स्वचरितस्वरूपं कियदपि स्तोकं कथयन् तथा निजदेशवृत्तं स्वराष्ट्रवृत्तान्तम् एभ्यः सकाशात्कियदपि किञ्चिच्छ्रवणपथं नयन् शृण्वन् पुरीं विवेश॥ १२४॥

अथेति। अथ पथि पथि अमृतजलस्य या मृणाली विसतन्तु स्तद्वत् सौकुमार्यं दधानाः कोमलाङ्ग्यः कुमार्य्यो नार्य्यः आत्मनो बाहुवल्लीनां मुकुलकुलसकुल्यै र्मुकुलोत्करतुल्यैर्लाजैर्जयेति जयशब्दपूर्वं पूजयन्त्यः जनानां मध्ये तं क्षितिपतिं नलम् उपनेमुरुपतस्थिर इत्यर्थः॥ १२५॥

अभिनवदमयन्तीकान्तिजालावलोक-
प्रवणपुरपुरन्ध्रीवक्त्रचन्द्रान्वयेन।
निखिलनगरसौधाट्टावलीचन्द्रशालाः
क्षणमिव निजसंज्ञां सान्वयामन्वभूवन्॥ १२६॥
निषधनृपमुखेन्दुश्रीसुधां सौधवाता-
यनविवरगरश्मिश्रेणिनालोपनीताम्।
पपुरतुलपिपासापांशुलत्वोपरागा-
ण्यखिलपुरपुरन्ध्रीनेत्रनीलोत्पलानि॥ १२७॥
अवनिपतिरथोर्द्ध्वस्त्रैणपाणिप्रवाल-
स्खलितसुरभिलाजव्याजभाजः प्रतीच्छन्।
उपरि कुसुमवृष्टीरेष वैमानिकाना-
मभिनवकृतभैमीसौधभूमिं विवेश॥ १२८॥

अभिनवेति। निखिलासु नगरे सौधानामट्टालकपङ्क्तिषु चन्द्रशाला-श्चन्द्रशाला शिरोगृहमिति हलायुधः। अभिनवस्य दमयन्त्याः कान्तिजालस्य लावण्यराशेरवलोकप्रवणानां दर्शनतत्पराणां पुरपुरन्ध्रीणां पौराङ्गनानां वक्त्रचन्द्रैरन्वयेन योगेन क्षणं निजां संज्ञां चन्द्रशालाभिधानं सान्वयाम् चन्द्राणां शालेत्येव सुचितार्थामन्वभूवन्निव॥ १२६॥

निषधेति। अतुलया पिपासया पांशुलत्वं तदेव उपरागः उपप्लवो येषां तान्यखिलपुरपुरन्ध्रीणां पौराङ्गनानां यत्र चन्द्रे नेत्राण्येव नीलोत्पलानि सौधवातायनविवरैर्गच्छन्तीति तद्गास्ताभिः रश्मीनां नयनरश्मीनां श्रेणिभिरेव नालैरुपनीतामाकृष्टामपि निषधनृपस्य मुखेन्दुं तृष्णया सतृष्णं पपुः अद्राक्षुरित्यर्थः॥ १२७॥

अवनीति। एषः अवनीपतिः ऊर्द्ध्वेषु उपरिस्थदेशेषु ये स्त्रैणाः स्त्रीसम्बन्धिनः स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञावित्यादिना नञ्प्रत्ययः। तेभ्यः पाणिप्रवालेभ्यः स्खलिता ये सुरभयः सुगन्धयो लाजास्तद्व्याजम्भजन्ते तद्भाजः वैमानि-

इति परिणयमित्थं यानमेकत्र याने
दरचकितकटाक्षप्रेक्षितं चानयोस्तत् ।
दिवि दिविषदधीशाः कौतुकेनावलोक्य
प्रणिदधुरिव गन्तुं नाकमानन्दसान्द्राः ॥ १२९ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतम्
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
काश्मीरैर्महिते चतुर्दशतयीं विद्यां विदद्भिर्महा-
काव्ये तद्भुवि नैषधीयचरिते सर्गोऽगमत् षोडशः ॥ १३० ॥

कानां विमाने चरतां देवानां चरतीति ठक् । उपर्युपरिष्टात्, कुसुम-वृष्टीः प्रतीच्छन् स्वीकुर्वन्नभिनवकृतां प्रत्यग्रनिर्मितां भैम्याः सौधभूमिं विवेश ॥ १२८ ॥

इतीति । अनयो र्दमयन्तीनलयोरित्थमेवंविधं परिणयं विवाह-मिथ मेकत्र रथे यानं यात्रान्तङ्गिपूर्वोक्तं दरचकितमीषद्भयस्वभावं कटाक्ष-प्रेक्षितं कटाक्षवीक्षणं च दिव्याकाशे दिविषदामधीशादेवा अवलोक्य अ-थानन्दसान्द्राः आनन्दपूर्णाः सन्तः नाकं स्वर्गलोकं गन्तुं प्रणिदधुः चिन्त-यामासुः ॥ १२९ ॥

श्रीहर्षमिति । चतुर्दशतयीं चतुर्दशावयवां चतुर्दशविधा मित्यर्थः सङ्ख्याया अवयवे तयप् टिड्ढाणञ् द्वयसच् दघ्नञ् मात्रच् तयप्ठक्ठञ् कञ्क्वरप् इत्यादिना ङीप् । विद्यां विदद्भिः विपश्चिद्भिः चतुर्दश विद्या-स्थानानि जानद्भिः काश्मीरैः काश्मीरदेशीयैर्विद्वद्भिः महिते पूजिते तद्भुवि श्रीहर्षोत्पन्ने तद्विरचित इत्यर्थः । षोड़शानां पूरणः षोड़शः पूरणे डट् । गत मन्यत् ॥ १३० ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्याय कोलाचल-मल्लिनाथसूरिविरचितायां जीवातुसमाख्यायां नैषधव्याख्यायां षोड़शः सर्गः समाप्तः ॥ १६ ॥

नैषधचरितम् ।

सप्तदशः सर्गः ।

अथारभ्य वृथाप्रायं धरित्रीधावनश्रमम् ।
सुराः सरस्वदुल्लोललीला जग्मुर्यथागतम् ॥ १ ॥
भैमीमप्यस्ये भुवस्तस्मै चिरं चित्ते धृतामपि ।
विद्यामिव विनीताय न विषेदुः प्रदाय ते ॥ २ ॥
कान्तिमन्ति विमानानि भेजिरे भासुराः सुराः ।
स्फटिकाद्रेस्तटानीव प्रतिबिम्बा विवस्वतः ॥ ३ ॥

अथेति । अथ नागलोकजिगमिषानन्तरं सुरा इन्द्रादयः वृथाप्रायमिति मृदूक्तिः वृथैवेत्यर्थः धरित्रीधावनश्रमं भूभ्रमणायासमारभ्य कृत्वा सरस्वदुल्लोलानां समुद्रमहोर्मीणां लीलेव लीला येषान्ते सन्तः यथागतं जग्मुः यथा वृथैव सागरतरङ्गास्तटं धावित्वा यथातथ गच्छन्तीति तद्वद्गता इत्यर्थः ॥ १ ॥

भैमीमिति । ते देवाश्चिरं चित्ते धृताम् आकाङ्क्षितामपि तां भैमीं भुवः पत्ये नलाय विनीताय पश्रिताय विद्यामिव प्रदाय न विषेदुश्च न हि महान्तो दत्त्वानुतापिनश्च न तेषामदेयमस्ति भावः ॥ २ ॥

कान्तिमन्तीति । भासुराः भास्वराः इन्द्रादयः कान्तिमन्ति दीप्तानि विमानानि व्योमयानानि विवस्वतोऽर्कस्य प्रतिबिम्बाः स्फटिकाद्रेः कैलासस्य तटानीव भेजिरे एतेन विमानानां तदधिष्ठातॄणां च अतितेजस्वित्वमुक्तम् ॥ ३ ॥

जवावज्ञातेन वातेन बलाकृष्टबलाहकैः ।
श्वसनात् स्वस्य शीघ्रत्वं रथैरेषामिवाकथि ॥ ४ ॥
क्रमाद् दवीयसां तेषां तदानीं समदृश्यत ।
स्पष्टमष्टगुणैश्वर्य्यात् पर्य्यवस्यन्निवाणिमा ॥ ५ ॥
ततान विद्युता तेषां रथे पीतपताकताम् ।
लब्धकेतुशिखोल्लेखा लेखा जलमुचः क्वचित् ॥ ६ ॥
पुनः पुनर्मिलन्तीषु पथि पाथोदपंक्तिषु ।
नाकनाथरथालम्बि बभूवाभरणं धनुः ॥ ७ ॥

जवादिति। जवान्निजवेगाज्ज्ञातेन वातेन बलादाकृष्टा बलाहका मेघा यैस्ते षामिन्द्रादीनां रथै र्विमानैः स्वस्यात्मनः श्वसनात् शीघ्रत्वं वायु-वेगत्व मकथीवेत्युत्प्रेक्षा अन्यथा कथं तथा मेघाकर्षण मिति भावः कथेश्चौ-रादिकात्कर्मणि लुङ् मित्वाद्ध्रस्वत्वम् ॥ ४ ॥

क्रमादिति। क्रमाद्दवीयसान्दविष्ठानां सतां दूरशब्दादियसुनि स्थूलदूरेत्यादिना यणादिव रलोपः पूर्वगुणश्च। तेषा मिन्द्रादीनां तदानीं दूरिभावकाले अणिमा अणुत्वम् अष्टगुण मणिमाद्यष्टमगुणं यदैश्वर्य्यं सामर्थ्यं तस्मात्मकाशात् पर्यवस्यत् स्वयमेव परिशिष्यमाणमिव स्पष्टं सम-दृश्यत सन्दृष्ट दूरे अणुत्वेनावभासादिय मुत्प्रेक्षा ॥ ५ ॥

ततानेति। क्वचित्प्रदेशे जलमुचो मेघस्य लेखा लब्धैः केतुशिखाभि र्ध्वजाग्रै रुल्लेखा विदारणं यस्याः सा सती विद्युता करणेन तेषामि-न्द्रादीनां रथे पीताः पीतवर्णाः पताका येषां तेषां भावः स्तत्ता तां ततान ध्वजदण्डाग्रोल्लेखनेनोत्था स्तडितो रथेषु पीतपताका इव रेजु रित्यर्थः ॥ ६ ॥

पुनः पुनरिति। नाकनाथरथालम्बि इन्द्ररथस्थं धनुः पथि पुनः पुनर्मिलन्तीषु संसृज्यमानासु पाथोदानां मेघानां पङ्क्तिषु आभ-रणं बभूव यद्गन्धोघटनं सङ्गच्छते तस्य तस्याभरणं बभूवेत्यर्थः। पूर्वं

जले जलदजालानां वह्निवज्रानुबिम्बनैः।
जाने तत्कालजैस्तेषां जाताऽशनिसनाथता ॥ ८ ॥
स्फुटं सावर्णिवंश्यानां कुलच्छत्रं महीभुजाम्।
चक्रे दण्डभृतश्चुम्बन् दण्डश्चण्डरुचिं क्वचित् ॥ ९ ॥
नलभीमभुवोः प्रेम्णि विस्मितायाः बभौ दिवः।
पाशिपाशः शिरःकम्पस्रस्तभूषश्रवःश्रियम् ॥ १० ॥
पवनस्कन्धमारुह्य नृत्यत्तरकरः शिखी।
अनेन प्रापि भैमीति भ्रमभञ्जि नभःसदाम् ॥ ११ ॥

कान्तिमेन्द्रधनुर्योगेना अद्य सुखेन्द्रधनुर्योगात्स्य इति भावः अथवा तादृशासम्बन्धे सम्बन्धोक्ते रतिशयोक्ति रलङ्कारः ॥ ७ ॥

जले इति। जलदजालानां मेघवृन्दानां जले तत्कालजैः तत्-कालजातैः वह्निवज्रस्य इन्द्रकुलीशस्यानुबिम्बनैः प्रतिबिम्बैः तेषां जलदजालानामशनिसनाथता वज्रसाहित्यं रोहितयोगित्व मिति यावत् इन्द्रायुधं शक्र धनु स्तदेव ऋजु रोहितं इत्यमरः। जाता जाने इत्युत्प्रे-क्षायाम् ॥ ८ ॥

स्फुटमिति। क्वचित्प्रदेशे दण्डभृतो यमस्य दण्डो गदा चण्ड-रुचिं सूर्यं चुम्बन् सूर्यमण्डलं स्पृशन्नित्यर्थः सावर्णिः सूर्यमित्रः तद्वं-श्यानां महीभुजां कुलस्य छत्रं चक्रे दण्डसंयोगादर्कमण्डलं तद्वंश्य-राजकुलस्योद्धृतं छत्रमिव बभौ इत्यर्थः। स्फुटमित्युत्प्रेक्षा ॥ ९ ॥

नलेति। पाशिनो वरुणस्य पाशः पाशवलयं नलभीमभुवोः नल-भैम्योः प्रेम्णि अन्यान्यानुरागे विषये विस्मितायाः विस्मयाविष्टायाः दिवो नभसः शिरः कम्पेन स्रस्तभूषस्य गलितावतंसस्य श्रवसः श्रोत्रस्य श्रियं शोभां दधौ अत्र श्रियमिव श्रियमिति सादृश्याक्षेपान्निदर्शना-भेदः ॥ १० ॥

पवनेति। पवनस्कन्धं वायुस्कन्धाख्यं नभोदेश मारुह्य अतएव नृत्यत्तरा अतिशयेन नृत्यन्तः कराः अंशवो हस्ताश्च यस्य सः शिखी अग्नि

तत्क्षणं भारती दूना विरहाद्भैमजागिराम्।
अध्वनि ध्वनिभिर्वैणैरनुकल्पैर्व्यनोदयत्॥ १२॥
अथायान्तमवैचन्त ते जनौघमसित्विषम्।
तेषां प्रत्युद्गमप्रीत्या मिलद्व्योमेव मूर्त्तिमत्॥ १३॥
अद्राक्षुराजिहानं ते स्मरमग्रेसरं सुराः।
अक्षाविनयशिक्षार्थं कलिनेव पुरस्कृतम्॥ १४॥

नैभःसदां नभश्चराणाम् अनेनाग्निना नूनं भैमी प्राग्पि प्राप्ता अन्यथा कथमेतज्ज्वालम् मिति भ्रमं चक्रे भ्रान्तिं जनयामासेत्यर्थः॥११॥

तदिति। भारती सरस्वती भैमजागिरां विरहादभावाद्दूना परितप्ता तेषां देवानाम् अनुकल्पैः मुख्यकार्यवद्भैमीगिरां प्रतिनिधिभिः मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधमः इत्यमरः। वैणैः वीणासम्बन्धिभिः तस्येदमित्यण्। ध्वनिभिः शब्दैः व्यनोदयत् विनोदितवती॥ १२॥

अथेति। अथ देवा आयान्तमागच्छन्तं असितैरिवत्विट् यस्य तमसितत्विषम् श्यामशोभं जनौघं जनसमाजं तेषां देवानां प्रत्युद्गमप्रीत्या कौतुकान्मिलदागच्छन्मूर्त्तिमद्विग्रहवद्व्योमआकाशमिवेत्युत्प्रेक्षा अवैक्षन्त अपश्यन्॥ १३॥

अद्राक्षुरिति। ते सुराः इन्द्रादयः आजिहानमागच्छन्तम् ओहाङ् गताविति धातोर्लटः शानजादेशः। अग्रेसरं सङ्घाग्रवर्त्तिनम् अतएव अक्षाणा मिन्द्रियाणां च पाशकाणां च अक्षो रथस्यावयवे पाशकेऽप्यक्षमिन्द्रिय मिति विश्वः। अविनयस्य दुर्व्यापारस्य शिक्षार्थं मभ्यासार्थं कलिना कलिपुरुषेण पुरस्कृतं पूजितम् अग्रतः कृतमिव स्थितं स्मरं काम मद्राक्षु र्दृशेर्लुङि इरितोवेति विकल्पादङ्भाव पक्षे सिचि वृद्धिः॥ १४॥

अगस्त्येति। अगस्त्यार्थं मगस्त्यागमनार्थमित्यर्थः तृणप्रायाः तृणप्रायप्राणाः प्राणानविगणय्य अगस्त्यागन्तार इत्यर्थः। पुरस्कृते

अगम्यार्थं तृणप्राया: धृष्टस्वीकृतभीह्रियः ।
शम्भलीभुक्तसर्वस्वा जना यत्पारिपार्श्विकाः ॥ १५ ॥
बिभर्त्ति लोकजिद्भावं बुद्धस्य स्पर्द्धयेव यः ।
यस्येशतुलयेवात्र कर्तृत्वमशरीरिणः ॥ १६ ॥
ईश्वरस्य जगत्कृत्स्नं दृष्टिमाकलयन्निमाम् ।
अस्ति योऽस्त्रीकृतस्त्रीकस्तस्य वैरमनुस्मरन् ॥ १७ ॥
चक्रे शक्रादिनेत्राणां स्मरः पीतनलश्रियाम् ।
अपि दैवतवैद्याभ्यामचिकित्स्यमरोचकम् ॥ १८ ॥

धृष्टतः कृते भीह्रियौ यैस्ते लज्जाभयवर्जिता इत्यर्थः शम्भलीभिः धात्रीभिर्भुक्तं सर्वस्वं धनं येषान्ते कुट्टनीशम्भलीसमेत्यमरः। एवं विधा जनाः यस्य स्मरस्ययापारिपार्श्विकाः परिपार्श्ववर्त्तिनः परिजना इत्यर्थः। परिमुखञ्चेति चकारात् ठक्॥ १५ ॥

बिभर्त्तीति। यः स्मरो बुद्धस्य सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। बुद्धे-नेत्यर्थः। स्पर्धयेव लोकजिद्भावं लोकजितत्वं बिभर्त्ति यस्य स्मरस्य ईशतुलया ईश्वरसाम्यापेक्षयेत्यर्थः। शरीरं न भवतीत्यशरीरि तस्या नङ्गस्य सतो ऽत्र लोके कर्तृत्वं एकत्र जेतृत्वम् अन्यत्र स्रष्टृत्वं उपा-दानादिगोचरज्ञानादि मत्वा देवेश्वरस्य कर्तृत्वं शरीरमतन्त्रमिति तार्किकाः। पराभिभूता स्वन्मत्सरा तत्साम्यायतिद्वदाचरन्तीति भावः॥ १६ ॥

ईश्वरस्येति। स्मरः कृत्स्नं जगत् ईदृशीं स्त्रीपुंसात्मिका मित्यर्थः। ईश्वरस्य दृष्टिमाकलयन्नधिगच्छन् तस्य ईश्वरस्य वैर मनुस्मरन् स्त्रियो न भवन्तीत्यस्त्रियो अस्त्रापि कृता अस्त्री कृताः अभूततद्भावे च्विः अस्त्रीकृता स्त्रियो येन सोऽस्त्री कृतः सन् नद्यृतः कप्। अस्ति वर्त्तते ईश्वरवैरात् स्त्रीणामीश्वरकृत स्त्रीत्वमस्तन्नञ्चाकरोदित्यर्थः॥ १७ ॥

चक्र इति। स्मरः पीतनलश्रियां साक्षात्कृतनलसौन्दर्याणां

यत्तत् क्षिपन्तमुत्कम्पमुत्थायुकमथाक्रुधाम् ।
बबुधुर्विबुधाः क्रोधमाक्रोशक्रोशघोषणम् ॥ १९ ॥
यमुपासन्त दन्तौष्ठक्षतासृग्देश्यचक्षुषः ।
भ्रुकुटीफणिनीनादनिभनिश्वासफूत्कृताः ॥ २० ॥
दुर्गं कामाशुगेनापि दुर्लङ्घ्यमवलम्ब्य यः ।
दुर्वासोहृदयं लोकान् सेन्द्रानपि दिधक्षति ॥ २१ ॥

शक्रादिनेत्राणामिन्द्रादिचक्षुषां दैवतवैद्याभ्यामचिकित्स्यं चिकित्सितुमशक्यं न रोचयत इत्यरोचकं रोगविशेषं चक्रे नलरूपदर्शिभ्यस्तेभ्यः स्मररूपं नारोचतेत्यर्थः। स्मरादपि रमणीयत्वात्तस्येति भावः ॥ १८ ॥

यदिति। अथ स्मरदर्शनानन्तरं विबुधा देवा यत्तद्यत्किञ्चिदस्तु क्षिपन्तं प्रेरयन्तम् उत्कम्पं कम्पितं आक्रोशेषु क्रोशघोषणा उच्चैर्घोषः यस्य तं दूरादाह्वानघोषणं कुर्वाणमित्यर्थः। क्रोधं क्रोधपुरुषं बुबुधुः ददृशुरित्यर्थः। बुधेर्भौवादिकाल्लिट् ॥ १९ ॥

यमिति। यं क्रोधं दन्तैरोष्ठस्य क्षतेन यदसृग्रक्तं तद्देश्याणि तत्कल्पानि चक्षूंषि येषान्ते भ्रुकुट्येव फणिनी भुजङ्गी तन्नादनिभानि तत्फूत्कारकल्पानि निश्वासफूत्कृतानि येषान्ते ईदृशाः परिजनाः उपासत आसेर्लङ्। तत्सेवका अपि तादृशा एवेत्यर्थः ॥ २० ॥

दुर्गमिति। यः क्रोधः कामाशुगेन कामबाणेनापि दुर्लङ्घ्यं दुरतिक्रमं दुर्वाससो मुने हृदयमेव दुर्गमवलम्ब्य सेन्द्रान् सनाथानपि लोकान् दिधक्षति दग्धुमिच्छति दहतेः सन्नन्ताल्लटि ढत्वकत्वभावाः। दुर्लङ्घ्यदुर्गावलम्बिनो दुर्जयोऽस्तीति भावः। नित्यक्रुद्धो भगवान् दुर्वासा दुर्धर्षश्चेति प्रसिद्धम् ॥ २१ ॥

वैराग्यमिति। यः क्रोधः उच्चैरपि रञ्जनं रागं रक्तवर्णतां जनयन्नपि वैराग्यं तद्राहित्यं करोतीति विरोधः। नैस्पृह्यं करोतीति तदा-

वैराग्यं यः करोत्युच्चैरञ्जनं जनयन्नपि।
सूते सर्वेन्द्रियाच्छादि प्रज्वलन्नपि यस्तमः॥ २२॥
पञ्चेषुविजयासक्तौ भवस्य क्रुध्यतो जयात्।
येनान्यविग्टहीतारिजयकालनयः श्रितः॥ २३॥
हस्तौ विस्तारयन्निभ्ये बिभ्यदर्धपथस्थवाक्।
सूचयन् काकुमाकूतैर्लोभस्तत्र व्यलोकि तैः॥ २४॥

भासीकरणाद्विरोधाभासाऽलङ्कारः। क्रुद्धस्य न कुत्राप्यनुराग इति भावः। क्रोधः प्रज्वलन् प्रकाशमानोऽपि अन्तः सन्तापस्य सर्वेन्द्रियाण्या-च्छादयतीति तदाच्छादि तदावरकन्तमो मोहमन्धकारञ्च सूते जनयति क्रोधान्धो न किञ्चित्पश्यतीति भावः। अत्र प्रज्वलत्तमः शब्दयोः अर्थभेदेन विरोधपरिहारात् पूर्ववदलङ्कारः॥ २२॥

पञ्चेष्विति। येन क्रोधेन पञ्चेषु विजयासक्तौ स्मरविग्रहसक्ति-काले क्रुध्यतः स्मराय कुप्यतः भवस्य कर्मणि षष्ठी। जयाद्धेतोर्नन्यन्येन कार्यान्तरेण विग्टहीतस्य विरुद्धस्य अरे र्जये कालनयः श्रितः तत्कालोचितां नीतिमाश्रितः। स्मरसंहारकाले स्मरहरं क्रोधोजिगाय तत्काले तस्य क्रोधवशीकृतत्वादिति भावः। अत्र कामन्दकः वलिना वि-ग्टहीतस्य हिपता सन्धुवर्त्तिनः। कुर्वतापचयं शत्रोरात्मोच्छित्तिविशङ्क-येति॥ २३॥

हस्ताविति। तत्र सङ्घे तैरिन्द्रादिभि रिभ्ये धनिके ईभ्य आढ्यो धनी स्वामीत्यमरः। हस्तौ विस्तारयन् याच्ञासुद्रया प्रसारयन् विभ्यन्त्र-स्यन् अतएवार्द्धपथस्थवागर्द्धोक्तवाक्वाक्यम् आकूतै वितर्कैः काकुं विकृत-स्वरं सूचयन् गद्गदः सन्नित्यर्थः। लोभो व्यलोकि विषद्दवान् दृष्ट इत्यर्थः॥ २४॥

दैन्येति। यस्य लोभस्यानुजीविनोऽनुचराः दैन्यं कार्पण्यं स्तैन्यं स्तेयं स्तेनाद्यं नलोपश्चेत्यत्र स्तेनादिति योगविभागात्कालिकः ष्यङ्-

दैन्यस्तैन्यमया नित्यमत्याहारामयाविनः।
भुञ्जानजनसाकूतपश्या यस्यानुजीविनः॥ २५॥
धनिदानाम्बुवृष्टेर्यः पात्रपाणाववग्रहः।
स्वान् दासानिव हा निःस्वान्विक्रीणीतेऽर्थवत्सु यः॥ २६॥
एकद्विकरणे हेतू महापातकपञ्चमे।
न तृणो मन्यते कोपकामौ यः पञ्च कारयन्॥ २७॥
यः सर्व्वेन्द्रियसह्मापि जिह्वां बह्वावलम्बते।
तस्यामाचार्य्यकं याञ्चापटवे वटवेऽर्जितुम्॥ २८॥

मत्ययः। तदुभयमया तत्प्रचुरा नित्यं सर्वदा अत्याहारेण बहुभक्षित्वेनामया-विनो रोगिणः सर्वत्रामयस्यैत्यप सञ्ज्ञानाद् दीर्घस्य। भुञ्जानानाम् मश्नतां जनानां साकूतं साभिप्रायं पश्यन्तीति पश्याः इगुपधः पामादिना प्रत्ययः पश्यादेशस्य॥ २५॥

धनिदानेति। यो लोभः पात्रपाणौ सम्प्रदानीयहस्ते धनिनां दानाम्बुवृष्टेः दानोदकवर्षस्य अवग्रहः प्रतिबन्धकस्वरूपः। तथा निःस्वान् धनहीनान् स्वान् स्वजनान् पुत्रदारादीन् दासानिव अनायासदेयानिव अर्थवत्सु आढ्येषु विक्रीणीते वितरति लोभादिति भावः। हा इति विषादे अहो लोभस्य वैचित्र्यमयी शक्तिरिति॥ २६॥

एकेति। यो लोभो महापातकानां ब्रह्महत्यादीनां पञ्चके पञ्चकमध्ये एकं च द्वे च एकद्वीनि सङ्ख्येयद्वन्द्वे बहुत्वोपजननाद्बहुवचनं। तेषामेकद्विनां करणे यथासङ्ख्यं एकस्य ब्रह्महननस्य द्वयोः पानगमयोः करणे हेतू इत्यर्थः। कोपकामौ स्वयं पञ्चापि पातकानि धारयन् तृणेन मन्यते नाद्रियत इत्यर्थः। न हि बहुकारी स्वल्पकारिणं गणयतीति भावः। कामक्रोधाभ्यामपि पापिष्ठो लोभ इति रहस्यम्॥ २७॥

य इति। यो लोभः सर्वेन्द्रियाणि सद्मान्यो यस्य स सन्नपि जिह्वां बहु प्रचुरमवलम्बते प्रायेण तथैवास्त इत्यर्थः। किमर्थं तत्राह तस्यां

पथ्यां तथ्यामगृह्णन्त मन्दा बन्धुप्रबोधनाम्।
शून्यमाश्लिष्य नोज्झन्तं मोहमैचन्त हन्त ते॥ २९॥
श्वः श्वः स्वप्राणप्रयाणेऽपि न स्मरन्ति स्मरद्विषम्।
मग्नाः कुटुम्बजम्बाले बालिशा यदुपासिनः॥ ३०।
पुंसामलब्धनिर्वाणज्ञानदीपमयात्मनाम्।
अन्तर्म्लापयति व्यक्तं यः कज्जलवदुज्ज्वलम्॥ ३१॥
ब्रह्मचारिव्रतस्थायियतयो गृहिणां यथा।
तयो यमुपजीवन्ति क्रोधलोभमनोभवाः॥ ३२॥

जिह्वाया मध्ययनशालाभूतायामिति भावः। याचज्ञापटवे भिक्षानिपुणाय शिष्याय वटवे ब्राह्मणाय आचार्यकं गुरुत्वमर्जितुमिवेत्युत्प्रेक्षा। गुरवस्तु अध्ययनशालायां स्वशिष्येभ्यो विद्याभिक्षां ददतीति प्रसिद्धम्। अतोपमोत्प्रेक्षाभ्यां स्वजातीयकाभ्यां वाक्यार्थयोः शब्दहेतुत्वात् शब्दार्थहेतुककाव्यलिङ्गमलङ्कारो सङ्कीर्य्यते इत्यलङ्कारत्रयस्य परस्परसम्बन्धेनाङ्गाङ्गिभावः॥ २८॥

पथ्यामिति। ते देवाः मन्दा मूढस्वभावाः अतएव पथ्यां हितां तथ्यां सत्यां बन्धुप्रबोधनां सुहृदुपदेशम् अगृह्णन्तमस्वीकुर्वाणं शून्यं यत्किञ्चित्तुच्छं वस्त्वाश्लिष्य आदाय नोज्झन्तं मौढ्यादत्यजन्तं अतएव हन्तेति खेदः मोहं ऐचन्त॥ २९॥

श्वः श्वः इति। यदुपासिनो यत्सेवकाः बालिशाः मूर्खा अतएव कुटुम्बजम्बाले पुत्रकलत्रादिपङ्के मग्ना श्वःश्वः परश्वोवेत्यर्थः। प्राणानां प्रयाणे निष्क्रमणे सत्यपि स्मरद्विषमीश्वरं न स्मरन्ति॥ ३०॥

पुंसामिति। यो मोहः अलब्धोऽप्राप्तो निर्वाणज्ञानदीपमयः सुखचित्प्रकाशात्मकः आत्मा यैस्तेषाम् अनात्मज्ञानानां पुंसां मुज्ज्वलं निर्मलम् अन्तरन्तःकरणं कज्जलवदञ्जनवद्व्यक्तं स्फुटं म्लापयति मोक्षसाधनात्मसाक्षात्कारविघातकोऽयं दुरात्मेत्यर्थः॥ ३१॥

ब्रह्मचारीति। ब्रह्मचार्य्यादय स्त्रयः आश्रमा गृहिणं यथा क्रोधादय स्त्रयो यं मोह मुपजीवन्तीति मोहमूलास्ते तच्छिद्यौते निवर्त्तन्त इति भावः॥ ३२॥

जाग्रतामपि निद्रा यः पश्यतामपि योऽन्धता ।
श्रुते सत्यपि जाड्यं यः प्रकाशेऽपि च यस्तमः ॥ ३३ ॥
चिह्निताः कतिचिद्देवैः प्राचः परिचयादमी ।
अन्ये न केचनाचूडमेनःकञ्चुकमेचकाः ॥ ३४ ॥
तत्रोदीर्णे इवाम्भोधौ सैन्येऽभ्यर्णमुपेयुषि ।
कस्याप्याकर्णयामासुस्ते वर्णान् कर्णकर्कशान् ॥ ३५ ॥
ग्रावोन्मज्जनवद्यज्ञफलेऽपि श्रुतिसत्यता ।
का श्रद्धा तत्र धीदृग्धाः ! कामाध्वा यत्खिलीकृतः ॥३६॥

जाग्रतामिति । यो मोहो जाग्रतां प्रबुद्धानाम् अपि निद्रा यः पश्यतां चक्षुष्मतां मप्यन्धता तद्राहित्यं यः श्रुते शास्त्रे श्रवणे सत्यपि जाड्यं मौढ्यं यः प्रकाशे तेजसि सत्यपि तमश्च निद्रादिचतुष्टयकार्य्यकारित्वात्तद्ज्ञ.गरचक्षुराद्यनिवर्त्यत्वाच्च प्रसिद्धनिद्रादिचतुष्टयविलक्षणे कापि तत्सृष्टिरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

चिह्निता इति । कतिचिदमी पूर्वोक्तस्मरादयः अन्ये च आचूड़माशिखमेनसः कञ्चुकेन मेचकाः मलिनाः केचन देवैः कर्त्तृभिः प्राचः परिचयात् पूर्वानुभवजन्यसंस्कारात् चिह्निता लक्षिताः अतएव अमी ते इति प्रत्यभिज्ञाता इति यावत् ॥ ३४ ॥

तत्रेति । उदीर्णे उच्छलिते अर्णोधौ अम्भोधाविव अभ्यर्णं समीपं उपेयुषि समीपं गते तत्र तस्मिन् सैन्ये ते देवाः कस्यापि कस्यचित् पुरुषस्य कर्णकर्कशान् कर्णकटून् वर्णान्वाक्यानि आकर्णयामासुः ॥३५॥

अथ सप्तचत्वारिंशता श्लोकैस्तानेव वर्णानाह ग्रावेत्यादि । हे धीदग्धाः ! ज्ञानदग्धाः ! यज्ञफले स्वर्गादौ श्रुतिसत्यता ज्योतिष्टोमादिदेववाक्यप्रामाण्यं ग्रावोन्मज्जनवत् ग्रावप्लवनवाक्यस्येव तदेतदर्थे तत्र तादृशी श्रुतौ का श्रद्धा को विश्वासः यद्यच्छ्रद्धया काम द्वा तृतीय पुरुषार्थमार्गः खिलीकृतः हे ऽखिला प्रहते समे इत्यमरः। प्रमाणं सिद्धं विहाय तद्विरुद्धे न श्रद्धेय मित्यर्थः ॥ ३६ ॥

केनापि बोधिसत्त्वेन जातं सत्त्वेन हेतुना ।
यद्वेदमर्मभेदाय जगदे जगदस्थिरम् ॥ ३७ ॥
अग्निहोत्रं त्रयी तन्त्रं त्रिदण्डं भस्मपुण्ड्रकम् ।
प्रज्ञापौरुषनिःस्वानां जीवो जल्पति जीविकाः ॥ ३८ ॥
शुद्धं वंशद्वयीशुद्धौ पित्रोः पित्रोर्यदेकशः ।
तदनन्तकुला दोषाददोषा जातिरस्ति का ॥३९॥

केनेति। बोधिसत्त्वेन बुद्धेन बुद्धस्तु श्रीघनः शास्ता बोधिसत्त्वो विनायक इति यादवः। केनाप्यवाच्यमहिम्ना जातं भावे क्तः। सएव अज्ञेयवचन इत्यर्थः। यद्यस्माद्वेदस्य कर्मान्तरभाविफलयोगिनित्यात्म-साधकस्य ते मर्मभेदाय प्रामाण्यभङ्गाय सत्त्वेन हेतुना यत्सत्तत्क्षणिक-मित्यनुमानेन जगदस्थिरं क्षणिकं जगदे गदितम् अतो न पारलौकिक-सुखाशया हस्तगत मैहिकं सुखं हातव्य मित्यर्थः॥ ३७॥

सम्प्रति बृहस्पतिमतावलम्बेन वैदिकं विडम्बयति अग्निहोत्रमिति। अग्निहोत्र मग्निहोत्राख्यं कर्म त्रयी त्रिवेदी तन्त्रं तदर्थविचारात्मकं मीमांसाशास्त्रं त्रिदण्डं सन्न्यासः पात्रादिपाठात्नपुंसकत्वं। भस्मनः पुण्ड्र-कन्तिर्यक्तिलकम् एतानि जीवो बृहस्पतिः प्रज्ञा पौरुषाभ्यां निःस्वानान्त-द्रहितानामित्यर्थः। जीविकाः जीवनोपायान् जल्पति ब्रूते अस्मान्नास्ति परलोक इति निश्चयाद्यथेष्टचेष्टितमेव हितमिति भावः॥ ३८॥

शुद्धमिति। यद्यतः कारणात्पित्रोर्मातापितृपरम्परयोर्मध्ये नि-र्धारणे सप्तमी वीप्सायां द्विरुक्तिः पिता मातेत्येकशेषः। एकशः एकैक-स्येव वंशद्वयोशुद्धौ उभयकुलशुद्धौ सत्यां शुद्धं पुत्रस्य शुद्धता भवति तत्तस्मादनन्तानां कुलानाम् अदोषाद्दोषराहित्यान्निर्दोषा जातिः का-स्ति न कुत्रापीत्यर्थः। यथाहुः अनादाविह संसारे दुर्वारे मकरध्वजे। कुले च कामिनीमूले का जातिपरिकल्पनेति॥ ३९॥

कामिनीवर्गसंसर्गैर्न कः सङ्क्रान्तपातकः ।
नाश्नाति स्नाति हा मोहात् कामक्षाममिदं जगत् ॥ ४० ॥
ईर्ष्यया रक्षतो नारीर्धिक् कुलस्थितिदाम्भिकान् ।
स्मरान्धत्वाविशेषेऽपि तथा नरमरक्षतः ॥ ४१ ॥
परदारनिवृत्तिर्या सोऽयं स्वयमनादृतः ।
अहल्याकेलिलोलेन दम्भो दम्भोलिपाणिना ॥ ४२ ॥
गुरुतल्पगतौ पापकल्पनां त्यजत द्विजाः ! ।
येषां वः पत्युरत्युच्चैर्गुरुदारग्रहे ग्रहः ॥ ४३ ॥

कामिनीति । किञ्च कामिनीवर्गस्य स्त्रीजातस्य संसर्गैः सन्निकर्षैः कः पुमान् संक्रान्तपातकोऽपि न सर्वोऽपि पातक्येव अतएवेदं जगत्कामेन कामुकदोषेण क्षामव्रतं क्षीणव्रतं क्षायो मः इति निष्ठातकारस्य मकारः । तथा मोहात् स्वदुःखानाकलनान्नाश्नाति उपवसति स्नाति गुरुत्ववृत्त्यैव पुन व्रतानि चरतीत्यर्थः । हा इति खेदे किञ्चन व्रतसहस्रे पापस्यैकेनैव पातके सर्वनाशात् इति भावः ॥ ४० ॥

ईर्ष्ययेति । स्मरान्धत्वस्य अविशेषे समानेऽपि ईर्ष्यया असहिष्णुतया नारीं स्त्रियं रक्षतो निरुन्धतः तथा तद्वत् नरं पुरुषमरक्षतो अनिवारयतः कुलस्थित्या कुलवृत्तेन दम्भेन कैतवेन चरन्तीति दाम्भिकान्वञ्चकान् चरतीति ठक् । दम्भस्तु कैतवे कल्क इति विश्वः । धिक् धिगुपर्यादिषु इति द्वितीया । स्त्रीदोषादिव पुरुषदोषेऽपि कुलहाने रेकत्वाभिनिवेशे दम्भादन्यको हेतु रिति भावः ॥ ४१ ॥

परेति । या परदारेभ्यो निवृत्तिः सोऽयं दम्भः अहल्याकेलिलोलेन गौतमस्त्रीरतिलालसेन दम्भोलिपाणिनेन्द्रेण स्वयमात्मा अनादृतः अतोऽन पारदार्यमनाचार इति भावः ॥ ४२ ॥

गुरुतल्पेति । किञ्च हे द्विजाः ! गुरुतल्पगतौ गुरुदारगमने तल्पं शय्याट्टदारेषु इत्यमरः । पापकल्पनां पापसम्भावनां त्यजत कुतः

पापात्तापा मुदः पुण्यात् परासोः स्युरिति श्रुतिः।
वैपरीत्यं ध्रुवं साक्षात्तदाख्यात बलाबले ॥ ४४ ॥
सन्देहेऽप्यन्यदेहाप्तेर्विवर्ज्यं वृजिनं यदि।
त्यजत श्रोत्रियाः! सत्रं हिंसादूषणसंशयात् ॥ ४५ ॥
यस्त्रिवेदीविदां वन्द्यः स व्यासोऽपि जजल्प वः।
रामाया जातकामायाः प्रशस्ता हस्तधारणा ॥ ४६ ॥

येषां यः पत्युश्च तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणा इति श्रुतेः। गुरोर्बृहस्पतेर्दारपक्षे तद्भार्यागमने श्रुत्युक्तैरतिमहान्महः उत्सवः तस्मादत्रापि न दोषबुद्धिः कार्येति भावः ॥ ४३ ॥

पापादिति। परासोर्मृतस्य पुनः पापात्पापाचरणात्तापाः दुःखानि पुण्यात् पुण्याचरणान्मुदः सुखानि स्युरिति श्रुतिः। विधिनिषेधाभ्यामगम्यं तदित्यर्थः। वैपरीत्यं पानगमनादिपापात् सुखं तथा यज्ञादिपुण्यात् दुःखञ्च विपरीतफलं ध्रुवं सत्यम् एव साक्षात्प्रत्यक्षं तदित्यर्थं तयोरित्यर्थः। तयोः प्रत्यक्षागमयोः बलाबले आख्यात हे द्विजाः! कथयत ग्रावप्लवनवाक्यवत् प्रत्यक्षविरोधश्रुतिरिव दुर्बलेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

सन्देह इति। हे श्रोत्रियाः! छान्दसाः! श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ इत्यमरः। श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते इति छन्दःशब्दात्तदधीत इत्यर्थः। विकल्पेन घ प्रत्ययः श्रोत्रभावयोर्निपातनात् साधुः। अन्यदेहाप्तेर्मृतस्य देहान्तरप्राप्तेः सन्देहेऽपि देहात्मवादिना विप्रतिपत्तेरिति भावः। वृजिनं पारदार्य्यादिपापं कलुषं वृजनैनोऽघ मित्यमरः। विवर्ज्यं पाक्षिकदोषस्यापि परिहार्यत्वात् त्याज्यं यदि तर्हि हिंसादूषणसंशयात् वैधहिंसायामपि सांख्यादिभिः प्रत्यवायाङ्गीकारादिति भावः। सत्रं यज्ञं त्यजत पारदार्य्यादेः पुनरहिंसात्मकत्वात्प्रत्युत परतृप्तिकरत्वाच्च नकस्मिन्प्रत्यवाय इति भावः ॥ ४५ ॥

य इति। किञ्च यो व्यासस्त्रयाणां वेदानां समाहार स्त्रिवेदी

सुकृते वः कथं श्रद्धा सुरते च कथं न सा ।
तत्कर्म पुरुषः कुर्य्याद्येनान्ते सुखमेधते ॥ ४७ ॥
बलात् कुरुत पापानि सन्तु तान्यकृतानि वः ।
सर्व्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मनुरब्रवीत् ॥ ४८ ॥
स्वागमार्थेऽपि मा स्थास्मिंस्तीर्थिकाः! विचिकित्सव: ।
तं तमाचरतानन्दं स्वच्छन्दं यं यमिच्छथ ॥ ४९ ॥

त्रिलोकीवन्द्यक्रिया । तद्विदं त्रयीदृष्टानां वन्द्यः कोऽपि जातकामायाः जाताभिलाषायाः रामायाः स्त्रधारणा करग्रहणं प्रशस्ता कर्त्तव्येति प्रशस्ता वो युष्माकं जजल्प व्यक्तं उक्तवान् स्वयं चित्राङ्गदाविचित्रवीर्य्य-भार्य्यासु पुत्रोत्प दनादिति भावः । दृष्टाधारोऽप्यत्र प्रमाण मित्यर्थः ॥४६॥

सुकृत इति । सुकृते तपोयज्ञादौ वः कथं श्रद्धा विश्वासः सा श्रद्धा सुरते वः कथं न तत्रैव भवितव्य मित्यर्थः । कुतः पुरुषः तत्कर्म कुर्य्यादेव कर्मणामन्ते कर्मान्ते सुखं कर्म एधते वर्धते सुखार्थं कर्म कुर्य्या-दित्यर्थः । तच्च सुरतमेवानुभवसिद्धत्वात् न सुकृतं वैपरीत्यादिति भावः ॥ ४७ ॥

बलादिति । किञ्च बलात् बलात्कारात्पापानि कुरुत बलात्-कृतपापानि वो युष्माकमकृतानि सन्तु अकृतान्येव भविष्यन्तीत्यर्थः । कुतः सर्वान् बलकृतानर्थान् व्यापारानकृतान्मनुरब्रवीत् तस्माद्बलाच्चेत् कृते ऽपि दोषो नास्तीत्यर्थः । अत्र मनुः बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यच्चापि लेखि-तम् । सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत् । यद्यपि बलात्कृतं व्यव-हारपराहत्तिपरमेतत् तथापि पापस्याकृतता चार्वाकविषयतया मतप-तीति द्रष्टव्यम् ॥ ४८ ॥

स्वेति । हे तीर्थिकाः! शास्त्रिणः! मत्वर्थीयष्ठन् प्रत्ययः । तीर्थं शास्त्रोऽध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिष्वित्यमरः । तस्मिन्मनुप्रोक्ते स्वागमार्थे बलात्कारलक्षणे स्वशास्त्रार्थेऽपि विचिकित्सवः संशया-

श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेषु क्वैकमत्यं महाधियाम् ।
व्याख्या बुद्धिबलापेक्षा सा नोपेक्ष्या सुखोन्मुखी ॥ ५० ॥
यस्मिन्नस्मीति धीर्देहे तद्दाहे वः किमेनसा ।
क्वापि किन्तत् फलं न स्यादात्मेति परसाक्षिके ॥ ५१ ॥
मृतः स्मरति कर्म्माणि मृते कर्मफलोर्मयः ।
अन्यभुक्तैर्मृते तृप्तिरित्यलं धूर्त्तवार्त्तया ॥ ५२ ॥

यिकाः विचिकित्सा तु संशय इत्यमरः । कितः सनन्तादुप्रत्ययः अस्तेर्लुटि धादेशः । किन्तु यं यमानन्दमिच्छथ तं तमानन्दं स्वच्छन्दं यथेच्छमाचरत अनुभवतेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

ननु मनुवचनस्य व्यवहारविषयत्वान्नायमर्थ इत्याक्षेपन्त प्रत्याह श्रुतीति । महाधियां चित्तवृद्धानां पुंसां श्रुतिस्मृत्यर्थानां बोधेष्वैकमत्यं सम्प्रतिपत्तिः क न क्वापीत्यर्थः । किन्तु बुद्धिबलापेक्षा ज्ञानशक्त्यनुसारेण व्याख्या प्रतिपादनं सैव निर्णायिकेति शेषः । एवं स्थिते व्याख्या सुखोन्मुखी सुखप्रवणा नोपेक्ष्या सैव ग्राह्येत्यर्थः । अन्यथा भ्रष्टो भवेदिति भावः ॥ ५० ॥

नन्वेवं सुखलौल्यात्पापचरणे परत्रानिष्टं स्यादित्याह यस्मिन्निति । यस्मिन्देहे अस्मीति धीरहं बुद्धिः अस्मीत्यव्ययमस्मदर्थानुवादे अहमर्थेऽपि इति गणव्याख्याने । पादप्रहार मिति सुन्दरि ! नास्मि दूय इत्यादि प्रयोगश्च । तस्य दाहे सति वो युष्माक मेनसा किम् ? न स्यात् । गौरोऽहं कृशोऽह मित्यादि बुद्धिप्रामाण्याद्देहादतिरिक्तः फलभोक्ताऽस्मीत्यभिमानः । तर्हि परसाक्षिके परोक्तिमात्रप्रमाणके न तु वेदवदनुभवसिद्ध इत्यर्थः । आत्मेति आत्मेति कृतनाम क्व क्वापि कुत्रचित्कल्पितेऽर्थे तस्यैनसः फलं किम् ? नस्यात् अस्तु नाम किन्त्विदं वस्तुतस्तूभय मप्यसन्दिग्धमेवेति भावः ॥ ५१ ॥

नन्वत्रागमो बलवदस्ति प्रमाणमत आह मृत इति । मृतः कर्माणि स्वकृतानि स्मरति मृते जन्तौ कर्मणां फलोर्मयः सुखदुःखसन्ताना

एकं सन्दिग्धयोस्तावत् भावि तत्वेष्टजन्मनि।
हेतुनाहुः स्वमन्त्रादीनसाङ्गानन्यथा विटाः॥ ५३॥
जनेन जानतास्मीति कायं नायं त्वमित्यसौ।
त्याज्यते ग्राह्यते चान्यदहो श्रुत्यातिधूर्त्तया॥ ५४॥
एकस्य विश्वपापेन तापेऽनन्ते निमज्जतः।
कः श्रौतस्यात्मनो भीरो! भरः स्याद् दुरितेन ते॥ ५५॥

भवन्तीति शेषः। अन्यभुक्तैः श्राद्धादिब्राह्मणभोजनैर्मृते तृप्तिरिति धूर्त्तवार्त्तया प्रतारकप्रवादेनालम् आगमोऽपि कस्यचित्प्रलाप एवेत्यर्थः॥५२॥

धौर्त्यप्रकारमेवाह एकमित्यादि। सन्दिग्धयोरिष्टसिद्ध्योर्मध्ये एकं तावदवश्यम्भावि तत्वेष्टजन्मनि इष्टसिद्धौ सति मन्त्रादीन्मन्त्रादिप्रयोगान् हेतून् कारणमाहुः अन्यथा तदसिद्धौ मन्त्रादिसाङ्गानङ्गविकल्पमाहुः॥ ५३॥

धूर्त्तस्य इदं कर्मकाण्डं विडम्ब्य ज्ञानकाण्डं विडम्बयति जनेनेति। अतिधूर्त्तया अतिप्रतारिकया श्रुत्या कायं देहं मस्माहमिति जानता देहादावात्मबुद्धिं कुर्वता जनेन प्रयोज्येन अयं कायः त्वमात्मा नेति त्याज्यते मोच्यते अन्यदेहादन्यद्ब्रह्म ग्राह्यते तत्त्वमस्यादिवाक्यै रङ्गीकार्य्यते सत्यस्य असत्यकरणादसत्यस्य सत्यकरणाच्च अहो इत्याश्चर्य्यकरणम्॥ ५४॥

एकस्येति। एकस्य परमार्थतोऽद्वितीयस्य श्रौतस्य उपनिषदस्यात्मनः आत्मभूतस्य तथा विश्वपापेन अशेषपापेन अनन्ते तापे दुरन्तदुःखे निमज्जतः ते तव हे भीरो! दुरितैनेकेन स्त्रीसङ्ग्रहणपापेन को भरः आत्मवाददाम्भिकस्य पापैकफलं परस्य एतेन किमलैव वैराग्येणेत्यर्थः॥ ५५॥

किन्ते हन्ताहृतात् पुष्पात् तन्मात्रे हि फलत्यदः।
न्यस्य तन्मूर्द्ध्नि न्यस्य न्यास्यमेवात्मनो यदि॥ ५६॥

तृणानीव घृणावादान् विधूनय वधूरनु।
तवापि तादृशस्यैव का चिरं जनवञ्चना॥ ५७॥

कुरुध्वं कामदेवार्चां ब्रह्माद्यैरप्यलङ्घिताम्।
वेदोऽपि देवकीयाज्ञा तत्राज्ञा: काधिकार्हणा॥ ५८॥

किमिति। हे मूर्ख! हन्ताहृतादन्धन-च्छादितात् पुष्पात्ते तव किं न किञ्चिदित्यर्थः। प्रत्युत अदः इदं पुष्प तन्मात्रे तस्मिन् हन्त एव फलत्यदः फलं सूते अपि सम्भावनायाम्। अथात्मनो देवताधिष्ठितस्य मूर्ध्नि न्यास्यमर्पणीय मेव यदि अङ्गीकरोषि। तत्तर्हि स्वस्यैव मूर्ध्नि न्यस्य निधेहि अस्यतलोटि सिचि हे लुक्। पापोपासनाद्वरं स्वयमुपभोग इति भावः॥ ५६॥

तृणानीति। वधूरनु स्त्रीविषये घृणावादान् हासेऽस्थि सन्दर्भन मस्थियुग्म मसृज्ज्वरं तत्कलुषं वसायाः। स्तनौ च पीनौ पिशितौ च पिण्डौ स्थानान्तरे किं? नरकोऽपि योषिदित्यादि जुगुप्सावादान् घृणा जुगुप्साकृपयोरिति यादवः। तृणानीव विधूनय विसर्जय धूञ् प्रियोर्नुग्वक्तव्यः। तवापि तादृशस्य जुगुप्सितस्यैव सततश्चिरमत्यन्तं जनवञ्चना विरक्तप्रलापै र्लोकवञ्चना का किमर्था॥ ५७॥

कुरुध्वमिति। हे अज्ञा! मूढा! ब्रह्माद्यैरलङ्घितां कामदेवस्यार्चां कुरुध्वं नचाय मवैदिकाचार इत्याह वेदोऽपि देवस्येयं देवकीयाज्ञा गहादिभ्यश्चेति छप्रत्यये जनवरयो: कुग्वक्तव्यः देवस्येति कुगागमः। आज्ञा शासनं श्रुतिः स्मृति र्ममैवाज्ञेति भगवद्वचनादिति भावः। तत्र वेदे अधिका अर्हणा पूजा का किं निमित्तेत्यर्थः। इत्थम् अविशेषे कामदेवस्यैव कार्य्या ब्रह्माद्यैरप्यलङ्घ्यत्वादिति भावः॥ ५८॥

प्रलापमपि वेदस्य भागं मन्यध्वमेव चेत् ।
केनाभाग्येन दुःखान्न विधीनपि तथेच्छथ ॥५९॥
श्रुतिं श्रद्धत्त विक्षिप्ताः प्रक्षिप्तां ब्रूथ च स्वयम् ।
मीमांसामांसलप्रज्ञाः ! स्वां यूपद्विपदापिनीम् ॥ ६० ॥
को हि वेदास्त्यमुष्मिन् वा लोक इत्याह या श्रुतिः ।
तत्प्रामाण्यादमुं लोकं लोकः प्रत्येतु वा कथम् ॥ ६१ ॥
धर्म्माधर्म्मौ मनुष्क्लृप्तन्नव्याख्यार्जनवर्जनौ ।
व्याजान्मण्डलदण्डार्थी श्रद्धायि मुधा बुधैः ॥६२॥

प्रलापमिति । हे मूढाः ! वेदस्य भागमर्थवादरूपं प्रलापमनर्थकमपि मन्यध्वं जानीथैव चेत् केनाभाग्येन भाग्यविपर्ययेण दुःखयन्तीति दुःखाः पचाद्यच् । तान् दुःखकरार्थान् विधीनपि विधिभागमपि तथा प्रलापानेच्छथ न मन्यध्वं एकदेशोपहतस्य राशिवत् कृत्स्नस्यापि अनुपादेयत्वादिति भावः ॥ ५९ ॥

श्रुतिमिति । हे मीमांसया मांसलप्रज्ञाः ! निशित बुद्धय इति परिहासोक्तिः विक्षिप्ता भ्रान्ताः सन्तः श्रुतिं वेदं श्रद्धत्त विश्वसिथ अथ यूपद्विपदापिनीं यूपकृतुषु जगद्धिंसाप्रदां प्रतिपादिकां तां श्रुतिं स्वयमेव प्रक्षिप्तां विप्लुतार्थाम् ब्रूथ तत्कुतो वेदस्य प्रामाण्यमित्यर्थः ॥६०॥

कोहीति । किञ्च या श्रुतिः को हि तद्वेद यद्यमुष्मिन् लोके परलोके अस्ति वा नवेति फलमितिशेषः । को हि वेद न कोऽपीत्याह तस्याः एवं सन्दिहानायाः श्रुतेः प्रामाण्यावलम्बनादमुं लोकं परलोकं प्रत्येति विश्वसिति न प्रत्येति वा अतो न प्रतिष्ठावादीति श्रुतिर्न श्रद्धेयेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

एवं श्रुतेरप्रामाण्यमुक्त्वा स्मृतेरप्याह धर्मेत्यादि । व्याजाद्धर्माधर्मोपदेशकैतवात् मण्डले राष्ट्रे दण्डार्थी दण्डमार्थी सन् अयमये कल्पुर-

व्यासस्यैव गिरा तस्मिन् श्रद्दधत्या स्थ तान्त्रिकाः।
मत्स्यस्याप्युपदेश्यान् वः को मत्स्यानपि भाषताम् ॥ ६३ ॥
पण्डितः पाण्डवानां स व्यासश्चाटुपटुः कविः।
निनिन्द तेषु निन्दत्सु स्तुवत्सु स्तुतवान्न किम् ॥ ६४ ॥
न भ्रातुः किल देव्यां स व्यासः कामात् समासजत्।
दासीरतस्तदासीद्यन्माता तत्राप्यदेशि किम् ॥६५॥

शक्ये अर्जनवर्जने यथासङ्ख्यं करणाकरणे ययो स्तौ धर्माधर्मौ तदन्यथासङ्ख्यमवर्ज्यत्वेन वर्ज्यत्वेनोपदिशन् बुधैः विद्वद्भिः सुधैव श्रद्दधायि श्रद्धितमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

व्यासस्येति। हे तान्त्रिकाः! तन्त्रश्च स्ववेदिनः! तदधीते तद्वेदेति ठक्। व्यासस्य गिरा मनूनां पाद्य मिति व्यासोक्त्येव तस्मिन् श्रद्दधत्या सत्वे स्थ स्थिराः स्थ चेत्तर्हि व्यासोक्तिः मत्स्यपुराणे मत्स्यस्य मत्स्यदेशस्य मीनस्य च उपदेश्यानतुशासनीय न् अतएव मत्स्यप्रायान् वो युष्मान् को भाषतां कस्यापि न सम्भाष्या इत्यर्थः। मत्स्य उपदेष्टेति स्वकपोलकल्पितं वदन् व्यासो न श्रद्धेयवचन इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

पण्डित इत्यादि। पुनर्व्यासमेव विडम्बयति। पण्डितः पण्डितमानी चाटुपटु श्चाटुवादकुशलः पाण्डवानां कवि र्व्यासोऽपि तेषु पाण्डवेषु निन्दत्सु स निनिन्द किं? स्तुवत्सु सत्सु नस्तुत वान् किं? तन्निन्द्यान् निन्दन् स्तुत्यान् स्तुवन् व्यासोऽपि पाण्डवपक्षपाती कश्चित्कविर्न यथार्थवादीत्यर्थः ॥६४॥

कामचारी च स इत्याह नेति। स व्यासो भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य देव्यां पत्न्यां कामादनुरागात्समासजदासक्तोऽभूत् किल गुर्वनुज्ञानात्र दोषश्चेत् तत्राह तदा तत्काले दासीरतश्च सोऽभिदुरोत्पादायेति भावः। तत्रापि माता सत्यवत्या अदेशि आदिष्टः किम्? ॥ ६५ ॥

देवैर्द्विजैः कृतग्रन्थाः पन्था येषां तदादृतौ ।
गां नतैः किं न तैर्व्यक्तं ततोऽप्यात्माऽधरीकृतः ॥ ६६ ॥
साधु कामुकतामुक्ता शान्तस्वान्तैर्मखोन्मुखैः ।
सारङ्गलोचनासारां दिवं प्रेत्यापि लिप्सुभिः ॥ ६७ ॥
उभयी प्रकृतिः कामे सज्जेदिति मुनेर्मतम् ।
अपवर्गे तृतीयेति भणतः पाणिनेरपि ॥ ६८ ॥
बिभ्रत्युपरि यानाय जना जनितमज्जनाः ।
विप्रच्छायाग्रतः पश्चाल्लघरीरभ्रविभ्रमम् ॥ ६९ ॥

देवैरिति । हे मूढाः ! एषां वः देवैर्ब्रह्मादिभिः द्विजैर्व्यासादिभिश्च कृता ग्रन्थाः गां प्रणमेदित्यादिस्मृतयः पन्थाः प्रमाणं तदादृतौ तदुपन्यादरे सति गां धेनुं नतैः प्रणतैस्तैर्भवद्भिः ततो गोरप्यात्मा स्वं व्यक्तमधरीकृतोन किं? कृत एवेत्यर्थः । पशुप्रणामात्तयोरपि निकृष्टता स्यात्स्याः किञ्चित्फलमस्तीति भावः ॥ ६६ ॥

साध्विति । प्रेत्य मृत्वापि सारङ्गलोचना मृगाक्ष्य एव सारो मृष्टांशो यस्यां तां दिवं लिप्सुभिः अतएव शान्तस्वान्तैः शुद्धचित्तैः सद्भिर्मखोन्मुखैः कृतप्रवर्णैर्मूढैः कामुकता अभिस्ति रतिर्मुक्ता साधु सम्यगिति सिद्धं विहाय साध्य प्रवृत्तेरुपहासः ॥ ६७ ॥

उभयीति । अपवर्गे तृतीयेति भणतः सूत्रयतः पाणिनेर्मुनेरपि उभयी प्रकृतिः स्त्रीपुंसात्मिका या तृतीया पुरुषार्थे सजेत् तृतीया प्रकृतिः षटव्यक्तिरपवर्गे मोक्षाख्ये चतुर्थे पुरुषार्थे सजेदिति मतं स्फुटम् अयमेवास्य सूत्रस्यार्थो न द्वितीयाविभक्तिविधानमित्यर्थः । तथाच वृथा कामं विहाय अपवर्गे प्रवृत्तमाना यूयं नपुंसका इता स्थेति भावः ॥ ६८ ॥

बिभ्रदिति । उपरि यानाय ऊर्ध्वलोकगमनाय जनितमज्जनास्तीर्थेषु कृतमज्जनाः अधो गच्छन्त इत्यर्थः । ईदृशाः जनाः अग्रतो

कः शमः क्रियतां प्राज्ञाः! प्रियाप्रीतौ परिश्रमः।
भस्मीभूतस्य भूतस्य पुनरागमनं भ्रमः॥ ७०॥
एनसानेन तिर्य्यक् स्यादित्यादिः का विभीषिका।
राजिलोऽपि हि राजेव स्वैः सुखी सुखहेतुभिः॥ ७१॥
हतास्ते दिवि दीव्यन्ति दैत्या दैत्यारिणा रणे।
तत्रापि तेन युध्यन्तां हता अपि तथैव ते॥ ७२॥

विग्रहाय युद्धाय योद्धुमग्रतो गमनायेत्यर्थः। पश्चाद्गत्वराणां पश्चाद्गामिनां गत्वरश्चेति क्वरवन्तो निपातः। अभ्राणां मेघानां विभ्रममिव विभ्रमं चेष्टां बिभ्रदिति निदर्शनालङ्कारः। स चोर्ध्वगमनाय अधो गच्छन्त इति स्खलिनः स्खलार्थप्रयत्नरूपविचित्रालङ्कारोत्थापित इति सङ्करः। तेन तेषामविमृश्यकारित्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः॥ ६९॥

क इति। हे प्रज्ञाः! प्रज्ञावन्त इति सोपहास मामन्त्रितः प्रज्ञाहीना इत्यर्थः। प्रज्ञा श्रद्धेत्यादिना मत्वर्थीयेण्प्रत्ययः। शमः शान्तिः वैराग्यं कः किमर्थं किन्तु प्रियाप्राप्तौ इष्टस्त्रीसङ्गतौ परिश्रमः क्रियतां न च तत्पापेन यातना शरीरप्राप्तिशङ्का कार्य्येत्याह भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः पुनरुद्भव इति भ्रमः इति देहातिरिक्तात्मसद्भावाभिमानोऽपि तादृगेवेति भावः॥ ७०॥

अस्तु वा यातनाशरीरं तत्रापि सुखमेवेत्याह एनसेति। अनेन एनसा एवं विधपापेन तिर्य्यग्यातनाशरीरं स्यादिति का विभीषिका चित्रासनं विपूर्वाद्भीषयतेर्धात्वर्थनिर्देशेन्युल् कात्पूर्वस्येकारः। हि यस्माद्राजिलो डुण्डुभाख्यस्तिर्यगपि समौ राजिल डुण्डुभावित्यमरः। राजेव स्वैः स्वजात्यनुरूपैः सुखहेतुभिः सुखसाधनैः सुखी सुखवानेव तिरश्चामपि शरीरेन्द्रियाभिमानिनां सुखमेवेति तद्धेतोः पापान्न भेतव्यमिति भावः॥ ७१॥

अन्यच्च शास्त्रं विडम्बयति हता इति। रणे हताः दिवि स्वर्गे दिव्यन्ति क्रीडन्ति चेत्तर्हि दैत्याः असुराः दैत्यारिणा विष्णुना रणे हताः

स्वञ्च ब्रह्म च संसारे मुक्तौ तु ब्रह्म केवलम्।
इति स्वोच्छित्तिमुक्त्युक्तिर्वैदग्धी वेदवादिनाम्॥ ७३॥
मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम्।
गोतमं तमवेतैव यथा वित्थ तथैव सः॥ ७४॥
दारा हरिहरादीनां तन्मग्नमनसो भृशम्।
किं न मुक्ताः पुनः सन्ति कारागारे मनोभुवः॥ ७५॥

सत्यामपि हननोत्तरकालिन मपीत्यर्थः। तथैव पूर्ववदेव तत्रापि स्वर्गेऽपि तेन विष्णुना सह युद्धन्तां युद्धेरन् नचैतदस्ति तस्मादपि शास्त्रं मृषेत्यर्थः॥ ७२॥

अथ मोक्षशास्त्रं विडम्बयति स्वमित्यादि। संसारे संसारावस्थायां स्वं च ब्रह्म च जीवब्रह्मणी केवलमुक्तौ मोक्षावस्थायां तु केवल मेकं ब्रह्म इति स्वस्य जीवस्योच्छित्तिरेव मुक्तिः तस्याः उक्तौ प्रतिपादने वैदग्धी वैदग्ध्यं गुणवचनेत्यादिना ष्यञ्। स्त्रीत्वविवक्षायां षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीप्। सैव वेदवेदिनां वावदूका वदन्तीति भावः॥ ७३॥

अद्वैतमोक्षं दूषयित्वा द्वैतमोक्षं दूषयति मुक्तय इति। यः शास्त्रकर्त्ता सचेतसां प्राणिनां शिलात्वाय नवगुणात्यन्तोच्छेदरूपत्वात् तत्सदृशमुक्तस्वरूपानिर्हरणाय शास्त्रमूचे प्रणिनाय तं तच्छास्त्रकर्त्तारं गौतमं गौतमाख्यं न तु गोतम मित्यर्थः। अवेत जानीथ अवपूर्वादिणो मध्यमपुरुषबहुवचनम्। एवं च सति यथा वित्थ जानीथ वेत्तेः पूर्ववद्रूपं तथैव सः अथ पुरुषार्थोपदेशाद्गौतमः पशुतमो मूढतम एवेत्यर्थः। गौणोऽयं शब्दो न तु मूढः अदन्तमवन्तविवक्षा चेति भावः॥ ७४॥

हरिहरहिरण्यगर्भोपासनया मुक्तिरिति मतं निरस्यति दारा इति। हरिहरादीनां दारा लक्ष्म्यादयः भृशन्तेषु हरिहरादिष्वेव मग्नमनसो लग्नचित्ताः सन्तोऽपि किं न मुक्ताः प्रत्युत कुतोहेतोर्मनो-

देवश्चेदस्ति सर्व्वज्ञः करुणाभागवन्ध्यवाक्।
तत्किं वाग्व्ययमात्रान्नः कृतार्थयति नार्थिनः॥ ७६॥
भविनां भावयन् दुःखं स्वकर्मजमपीश्वरः।
स्यादकारणवैरी नः कारणादपरेपरे॥ ७७॥
तर्काप्रतिष्ठया साम्यादन्योन्यस्य व्यतिघ्नताम्।
नाप्रामाण्यं मतानां स्यात् केषां सत्प्रतिपक्षवत्॥ ७८॥

भुवः कामस्य कारागारे बन्धनालये कारा स्याद्बन्धनालये इत्यमरः। पुनः सन्ति वसन्ति तद्वये वर्त्तन्त इत्यर्थः। ततस्तदपि मिथ्यैवेति भावः॥ ७५॥

किञ्च देवोऽपि नास्ति यत्प्रसादानुमुच्येमहीत्याह देव इति। सर्वज्ञः करुणाभाक्कारुणिकः वैषम्यनैर्घृण्यरहित इत्यर्थः। अवन्ध्यवागमोघवचनो देव ईश्वरोऽस्ति चेत्तर्हि किं? किमर्थं मर्थिनो मोक्षार्थिनोनः अस्मान्वाग्व्ययमात्रात् उच्चारणमात्रेण न कृतार्थयति न मोचयतीत्यर्थः। अतः सोऽपि नास्तीति भावः॥ ७६॥

नन्वस्त्येवेश्वरः किं त्वसत्कर्मानुसारात् फलं प्रयच्छन्न दुष्यतीत्याशङ्क्याभ्युपेत्य दूषयति भविनामिति। भविनां संसारिणां स्वकर्मजमपि दुःखं भावयन्नौदासीन्यं विहाय निमित्तं भवन्नीश्वरो नोऽस्माकमकारणाद्वैरी स्यात् अपरे परे अन्ये शत्रवः कारणादन्योन्यापकारलक्षणाद्वैरिणः अतः सर्वोऽपि न विश्वसनीय इति भावः॥ ७७॥

किञ्च सर्वाण्यप्यास्तिकमतानि परस्परविरोधादप्रामाण्यान्येवेत्याह तर्केति। तर्कस्य युक्तेरप्रतिष्ठया अप्रतिष्ठत्वेन कारणेन साम्यात्समबलत्वाद्धेतोरन्योन्यस्य व्यतिघ्नतां परस्परं प्रतिरुन्धतां सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे द्वे भवत इति अन्यशब्दस्य द्विरुक्तिः पूर्वपदात्प्रथमैकवचनं शेषे कर्मणि षष्ठी कर्मव्यतीहारे द्योतनार्थोऽप्युपसर्गप्रयोगः इतरेतरान्योन्योपपदाच्चेति प्रतिषेधात्कर्मव्यतीहारेऽप्यात्मनेपदाभावः। केषां मतानां दर्शनानां सत्प्रतिपक्षवत् मिथः प्रतिरुद्धहेतूनामिव अप्रामाण्यं न स्यात् सर्वस्यादेवेत्यर्थः॥ ७८॥

अक्रोधं शिक्षयन्त्यन्यान् क्रोधना ये तपोधनाः ।
निर्द्धनास्ते धनायैव धातुवादोपदेशिनः ॥ ७९ ॥
किं वित्तं दत्त तुष्टेयमदातरि हरिप्रिया ।
दत्त्वा सर्वं धनं मुग्धो बन्धनं लब्धवान् बलिः ॥ ८० ॥
दोग्धा द्रोग्धा च सर्व्वोऽयं धनिनश्चेतसा जनः ।
विसृज्य लोभसंक्षोभमेकद्वा यद्युदासते ॥ ८१ ॥
दैन्यस्यायुष्यमस्तैन्यमभक्ष्यं कुक्षिवञ्चना ।
स्वाच्छन्द्यमच्छतानन्दकन्दलीकन्दमेककम् ॥ ८२ ।

अक्रोधमिति । क्रोधनाः स्वयं कोपनशीलाः नन्द्यादिभ्यश्चेति युच् । ये तपोधनाः दुर्वासःप्रभृतयः अन्यानितरानक्रोधं शान्तं शिक्षयन्त्युपदिशन्ति अनुशिक्षतीति द्विकर्मकत्वं । ते निर्धनाः स्वयं निःस्वाः सन्तो धनाय धनार्थं धातुवादोपदेशिनः परेषां धातुविद्योपदेष्टार इव तद्वदपहास्याः स्युरिति भावः ॥ ७९ ॥

किमिति । हे वदान्याः ! वित्तं धनं किं किमर्थं दत्त नदत्तेत्यर्थः सम्प्रश्ने लोट् । न चादाने लक्ष्मीक्षोभ इत्याह इयं हरिप्रिया लक्ष्मीरदातरि तुष्टा अदानेनैव तुष्यतीत्यर्थः । तथा हि मूढो दुर्बुद्धिः बलिर्वैरोचनिः सर्वं धनं दत्त्वा बन्धनं प्राप्तवान् वामनाय विष्णवे दत्त्वा त्रिविक्रमेण तेनैव बद्ध इत्यर्थः ॥ ८० ॥

दोग्धेति । अयं सर्वो जनः चेतसा अन्तरङ्गेण धनिनो धनिकान् दोग्धा दोहनकर्त्तारश्च स्वायुःकर्षणाय मनसीकृतनिश्चया इत्यर्थः । अतएव द्रोग्धा जिघांसुश्च ताच्छील्ये तृन् अतएव न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । किन्तु लोभसंक्षोभं विकारं याच्ञादैन्यं विसृज्योदासते यदि निःस्पृहा तिष्ठन्ति यदि एको द्वौ वा एकद्वा नास्तिकः कश्चिदित्यर्थः । सङ्ख्याव्ययेत्यादिना बहुव्रीहौ डच्समासान्तः ॥ ८१ ॥

दैन्यस्येति । अस्तैन्यमस्तेयं क्वचित्प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ् समास

इत्थमाकर्ण्य दुर्वर्णान् शक्रः सक्रोधतां दधे।
अवोचदुच्चैः कस्कोऽयं धर्ममर्माणि कृन्तति ॥ ८३ ॥
लोकत्रयीं त्रयीनेत्रां वज्रवीर्यस्फुरत्करे।
क इत्थं भाषते पाकशासने मयि शासति ॥ ८४ ॥
वर्णसङ्कीर्णतायां वा जात्यलोपेऽन्यथापि वा।
ब्रह्महादेः परीक्षासु भङ्गमङ्ग ! प्रमाणय ॥ ८५ ॥
ब्राह्मण्यादिप्रसिद्धाया गन्ता यन्नेक्षते जयम्।
तद्विशुद्धिमशेषस्य वर्णवंशस्य शंसति ॥ ८६ ॥

इष्यते अहिंसेतिवत्। दैन्यस्य शोचनायाः आयुषे हित मायुष्यं तदर्थ मित्यर्थः। हितार्थे यत्प्रत्ययः। आनन्दकन्दलीकन्दमानन्दाङ्कुरमूलकम् एक मेकाकि असहाये कन्प्रत्ययः। स्वाच्छन्द्यं स्वेच्छाचारित्वं गच्छत गच्छत मा वृथा हताः स्थ इत्यर्थः ॥८२॥

इत्थमिति। इत्थमेवं विधान् दुर्वर्णान् दुर्वाक्यानि आकर्ण्य शक्रः सक्रोधतां दधे चुक्रोध कः कोऽयं क इत्यस्य सम्भ्रमे द्विरुक्तिः कस्कादिषु चेति सकारः। धर्ममर्माणि कृन्तति भिनत्तीत्युच्चैस्तार मवोचत् ॥ ८३ ॥

लोकेति। त्रयीनेत्रां वेदचक्षुषं लोकत्रयीं त्रिलोकीं वज्रवीर्येण कुलिशप्रभावेण स्फुरत्करे पाकशासने देवेन्द्रे मयि शासति क इत्थमसदृशं भाषते प्रलपति ॥ ८४ ॥

ग्रावोन्मज्जनवदित्यादिना शास्त्राप्रामाण्यं प्रलपितं तन्निरस्यन्नाह वर्णेत्यादि। वर्णानां ब्राह्मणादिवर्णानामसङ्कीर्णतायामसाङ्कर्ये अन्यथा वाभिज्ञानिविशुद्धत्वना ज्ञाने सति जात्यलोपे जातिभ्रंशाभावेऽपि विषये ब्रह्महादेः पातकिनः परीक्षासु तुलादिदिव्यशोधनेषु भङ्गं पराजयम् अङ्ग ! भोः ! प्रमाणय प्रमाणीकुरु एतदेव सर्वत्र वर्णसाङ्कर्यादि शास्त्रे प्रामाण्येऽपि दर्शन मित्यर्थः ॥ ८५ ॥

ब्राह्मण्यादीति। किञ्च ब्राह्मणी आदिर्यस्याः प्रसिद्धायाः प्रख्यात-

जलानलपरीक्षादौ सम्वादो वेदवेदिते।
गलद्धस्तितनास्तिक्यां धिक् धियं कुरुते न ते॥ ८७॥
सत्येव पतियोगादौ गर्भादेरध्रुवोदयात्।
आक्षिप्तं नास्तिकाः! कर्म न किं मर्म भिनत्ति वः॥ ८८॥
याचतः स्वं गयाश्राद्धं भूतस्याविश्य कञ्चन।
नानादेशजनोपज्ञाः प्रत्येषि न कथाः कथम्॥ ९०॥

वर्णस्त्रिया गत्वा सम्भोक्ता जयं दिव्यपरीक्षणे विजयं नेक्षत इति यत् तत्पराजयन मेव अशेषस्य वर्णवंशस्य ब्राह्मणादिकुलस्य विशुद्धि मुत्कर्षं शंसति अन्यथा कथं तद्गन्तुः पातकित्वशंसी पराजय इति भावः॥ ८६॥

जलेति। किञ्च वेदवेदिते शास्त्रचोदिते जलानलपरीक्षादौ जलादिदिव्यशोधनादौ आदिशब्दात्कार्यादिसंग्रहः। सम्वादः फलप्रत्यभिज्ञा ते तव गलद्धस्तेन तुल्यं गलद्धस्तितं नास्तिक्यं यया तां धियम् आस्तिक्यबुद्धिं न कुरुते धिक् तामितिशेषः। धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयोः इत्यमरः॥ ८७॥

सतीति। हे नास्तिकाः! नास्तिपरलोकाः! अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः इति ठक्। पतियोगादौ भर्तृसम्पर्कादि दुष्कारणसाकल्ये सत्येव आदिशब्दाम्मोघोदयादिकारणसंग्रहः। अध्रुवोदयात्कादाचित्कोत्पत्तिकाद्गर्भोदयादिकार्यात् आदिशब्दाद्वृष्ट्यादिकार्य्यसंग्रहः तस्मादाक्षिप्तम् अर्थापत्तिसिद्धकर्मजन्मान्तरा दिष्टं वो युष्माकं नास्तिकानां मर्म हृदयं किं न भिनत्ति एतेनैव अदृष्ट मस्तीति बोद्धव्यमित्यर्थः॥ ८८॥

यदुक्तं मन्ययुक्तेस्तते तृप्तिरिति अलं धूर्त्तवार्त्तयेति तत्रोत्तरमाह याचत इति। कञ्चन जन माविश्य स्वमात्मनो गयाश्राद्धं याचतो भूतस्य ब्रह्मराक्षसादेः सम्बन्धि नानादेशजनोपज्ञा नानादेशजना एवोपज्ञा ज्ञानं प्रमाणं यासान्तास्तत्प्रमाणिका इत्यर्थः। उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्या-दित्यमरः। तथा उपाख्यानानि गयाश्राद्धात्तस्य मुक्तिरासीदित्येव रूप.णि

नीतानां यमदूतेन नामभ्रान्तेरुपागतौ।
अश्रद्धत्से संवदन्तीं न परलोककथां कथम्॥ ९१॥
जज्वाल ज्वलनः क्रोधादाचख्यौ चाक्षिपन्नमुम्।
किमात्थ रे! किमात्थेदमस्मदग्रे निरर्गलम्॥ ९२॥
महापराक्रिणः श्रौतधर्म्मैकबलजीविनः।
क्षणाभक्षणमूर्च्छाल! स्मरन् विस्मयसेऽपि न॥ ९३॥

कथं न प्रत्येषि न विश्वसिषि प्रत्येतव्य एवायमर्थः प्रमाणात्सम्वादा-दित्यर्थः॥ ८९॥

नीतानामिति। किञ्च यमदूतेन यमकिङ्करेण नाम्ना नाम-साम्येन भ्रान्तेरित एव नेतव्या इति भ्रमं नीतानां यमसन्निधिं प्रापितानां वा उपागतौ यूयं निवर्त्तध्वमिति यमाज्ञया सद्यः पुनः स्वदेह-संक्रान्तौ सत्यां सम्वदन्तीं तन्नामकप्रातिवेशिकपुरुषान्तमरणेन प्रत्यभि-ज्ञायमानार्थां परलोककथां पुनरागतपुरुषोक्तां कथं किन्तु स नेतव्य इति यमाज्ञा जातेति वार्त्तां कथं न श्रद्धत्से न प्रत्येषि श्रद्धयैव सम्वादा-दित्यर्थः॥ ९०॥

जज्वालेति। अथ ज्वलनोऽग्निः क्रोधाज्जज्वाल दिदीपे रे इति तुच्छसम्बोधने अस्मदग्रे निरर्गलं अप्रतिबन्धं किमात्थ किं प्रलपसी-त्यर्थः। सम्भ्रमे द्विरुक्तिः इत्याक्षिपन् असुञ्चार्वाकवन्दित मिति चाचख्यौ जगाद॥ ९१॥

अथ यदन्यत्प्रलपितम् अग्निहोत्रं त्रयीत्यादि तं निराचष्टे महा-पराक्रिण इति। हे क्षणमभक्षणे अभोजने मूर्च्छाल। मूर्च्छामापन्न! म्रियमाणेत्यर्थः। मृद्रुजन्तूपतापान्चेति यन्नाम्ने लच्प्रत्ययः। श्रौतस्य श्रुति-चोदितस्य धर्मस्यैकस्यैव बलेन सामर्थ्येन जीविनः प्राणधारिणः महान्तो ये पराक्रिणो मासोपवासव्रतिनस्तान् स्मरन्नपि न विस्मयसे धर्मोपजीविनो वैदिका नतु दम्भोपजीविन इत्यर्थः॥ ९२॥

पुत्रेष्टिश्येनकारीरीमुखा दृष्टफला मखाः ।
न वः किं धर्म्मसन्देहमन्देहजयभानवः ॥ ८४ ॥
दण्डताण्डवनैः कुर्व्वन् स्फुलिङ्गालिङ्गितं नभः ।
निर्ममेऽथ गिरामूर्म्मीर्भिन्नमर्म्मेव धर्म्मराट् ॥ ८५ ॥
तिष्ठ भोस्तिष्ठ कण्ठोष्ठं कुण्ठयामि हठादयम् ।
अपष्ठु पठतः पाठ्यमधिगोष्ठि शठस्य ते ॥ ८६ ॥

पुत्रेति । हे नास्तिकाः ! पुत्रेष्टिः पुत्रकामेष्टिः श्येनो नाम क्रतु-विशेषः कारिरी पुत्रकामेष्टिः सा मुखमादिर्येषां ते तन्मुखा दृष्टफलाः फलसम्पादनान्निश्चितप्रमाणभावादित्यर्थः । अतएव मखाः क्रतवो वो युष्माकं धर्मे अयं सन्देहोऽतएव मन्देहाः सूर्येण सहयुध्यानो राक्ष-सविशेषा स्तेषां जये निरासे भानवः सूर्या न किम् ? एकदेशसम्पादैक-देशान्तरेऽपि न सन्दिग्ध मित्यर्थः । सन्देहजये भानव इत्यत्र रचांसीह वा पुरोऽनुवाक्यार्थोऽनुसन्धेयः ॥ ८३ ॥

दण्डेति । अथ धर्मराड्यमः भिन्नमर्मा चार्वाकप्रलापैर्विदीर्ण-मर्मेव स दण्डस्य दण्डयुद्धस्य ताण्डवनैः भ्रमणैर्नभः स्फुलिङ्गालिङ्गितम् अग्निकणाकीर्णं कुर्वन् गिरा मूर्मीः वाक्परम्परा ऊर्मिर्वास्त्रिया मित्य-मरः । निर्ममे उवाचेत्यर्थः ॥८४॥

तिष्ठेति । भोः पातकापसद ! तिष्ठ सम्भ्रमे द्विरुक्तिः । अधिगोष्ठि गोष्ठ्यां विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । अपतिष्ठतीत्यपष्ठु प्रतिकूलं प्रसव्यं प्रति-कूलं स्यादपसव्यमपष्ठु चेत्यमरः । अपः दुःसुषु स्थ इति तिष्ठतेः औणादिक उप्रत्यये आतोलोप इटि चेत्याकारलोप उपसर्गात् सुनोति इत्यादि-ना षत्वं । पाठ्यं पठनीयप्रबन्धं पठतः शठस्य धूर्त्तस्य ते तव कण्ठ ओष्ठौ च कण्ठोष्ठं प्राण्यङ्गत्वात् एकवद्भावः । हठाद्बलात् पार्ष्णिकामसभौ हठाविति वैजयन्ती । कुण्ठयामि स्तम्भयामि ॥ ८५ ॥

वेदैस्तद्वेषिभिस्तद्वत् स्थिरं मतशतैः कृतम् ।
परं कस्ते परं वाचा लोकं लोकायत ! त्यजेत् ॥९७॥
समज्ञानाल्पभूयिष्ठपान्थवैमत्यमेत्य यम् ।
लोके प्रयासि पन्थानं परलोके न तं कुतः ॥ ९८ ॥
स्वकन्यामन्यसात्कर्तुं विश्वानुमतिदृश्वनः ।
लोके परत्र लोकस्य कस्य न स्याद्दृढं मनः ॥ ९९ ॥

वेदैरिति । हे लोकायत ! चार्वाक ! वेदैः श्रुतिभिः तद्वेषिभि र्वेद-विरोधिभिर्मतशतैर्बौद्धादिदर्शनशतैश्च स्थिरं कृतं स्थापितं परं लोकं परं केवलं ते तव वाचा कस्त्यजेत् न कोऽपीत्यर्थः । बहूादृतस्यैव प्रामाणि-कत्वादिति भावः ॥ ९६ ॥

समेति । हे नास्तिकाः ! लोके इहलोके समज्ञाना मध्यमज्ञाना अल्पाः किंचिज्ज्ञाः भूयिष्ठा जना अधिकाश्च एषां पान्थाः परलोक प-थिकाः आस्तिका इत्यर्थः । ते वैमत्यं विरोधमेत्य सर्वसम्मतं मार्गं मुत्-सृज्येत्यर्थः । यं पन्थानं दुमार्गं प्रयास्यनुयासि तं पन्थानं परलोकेऽपि कुतो न प्रयासि प्रयास्यस्येव तत्फलमनुभविष्यसीत्यर्थः । इह प्रच्छन्न-पापानां शास्ता वैवस्वतो मतः इति शास्त्रादहमेव नियन्तेति-भावः ॥ ९७ ॥

स्वेति । स्वकन्यां स्वदुहितरमन्यसात्कर्तुमन्यस्मै दातुमित्यर्थः । देये त्राचेति सातिप्रत्ययः । विश्वानुमतिं दृष्टवानिति तद्दृश्वा तस्य तद्दृश्वनः आह्मे विवाहे आहूय दीयते शक्त्यलङ्कृता । तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेक विंशतिम् । त्रिषयाङ्ग रतिदानानि कन्या पृथ्वी सरस्वती इत्यादि सर्व-शास्त्रसम्मतिदर्शकस्य इत्यर्थः । दृशेः क्वनिप् । कस्य लोकस्य जनस्य मनः परत्र परलोके दृढं न स्यात् स्यादेव न तु तत्प्रलापै श्चालमि-त्यर्थः ॥ ९८ ॥

कस्मिन्नपि मते सत्ये हताः सर्व्वमतत्यजः ।
तद्दृष्ट्वा व्यर्थतामात्मनर्थस्तु न धर्मजः ॥ १०० ॥
क्वापि सर्व्वैरवैमत्यात् पातित्यादन्यथा क्वचित् ।
स्थातव्यं श्रौत एव स्याद्धर्मे शेषेऽपि तत्कृते ॥ १०१ ॥
बभाण वरुणः क्रोधादरुणः करुणोज्झितम् ।
किं न प्रचण्डात् पाषण्डपाश ! पाशाद्बिभेषि नः ॥ १०२ ॥

ननु नास्तिकानामिह तावत् सुखं सिद्धम् आस्तिकानान्तु तन्नास्ति आमुष्मिकन्तु सन्दिग्धं तथा च वृथानुष्ठानक्लेश इति कुतो दार्ढ्यमित्यत्राह कस्मिन्नपीति। आस्तिकमतमध्ये कस्मिंश्चिदपि मते सत्ये प्रमाणे सति सर्वमतत्यजः सर्वास्तिकमतत्याजिनो हताः परलोकभ्रष्टाः स्युः तद्दृष्ट्वा सर्व्वास्तिकमताप्रामाण्येन तु व्यर्थतामात्म मनुष्ठानवैयर्थ्यमेव। धर्मजो धर्माचारजन्योऽनर्थः परलोकभ्रंशरूपस्तु नास्त्येव एतच्च पाक्षिकत्वमभ्युपेत्योक्तं परमार्थं तु आस्तिकमत मेव ग्राह्यम् इति भावः ॥ ९९ ॥

तत्रापि वैदिकमतमेव ग्राह्यमित्याह क्वपीति। क्वापि कुत्रापि वैदिकमते अवैमत्यात्परलोकं प्रत्यसम्विधानात् अन्यथा करणाच्च पातित्यात्प्रत्यवायात् शेषे अवैदिकाचारेऽपि तत् कृते पातित्या पाताच्च क्वचित् कुत्रापि श्रौत एव धर्मे वैदिकाचारे एव सर्वैः स्थातव्यं स्थितिः स्यात् स एव ग्राह्य इत्यर्थः तयोरेव कृत्यार्थखलर्थाः इति भावे कृत्य स्तव्यप्रत्ययः ॥ १०० ॥

बभाणेति। अथ वरुणः क्रोधादरुणः रक्ताङ्गः सन् करुणोज्झित मुज्झितकरुणं निष्कृपं यथा तथा बभाण तदेवाह याप्यः पाषण्डः पाषण्डपाश ! देवबाह्यापसद ! याप्ये पाशप् ! याप्यः कुत्सितः। हे पाषण्डपाश ! प्रचण्डात् क्रूरान्नोऽस्माकं पाशायुधाच्च बिभेषि किं ? निजपाशेन बध्नाति वरुणः पापकारिण इति किं ? न श्रुत मिति भावः ॥ १०१ ॥

मानवाशक्यनिर्म्माणा कूर्म्माद्यङ्कितला शिला।
न श्रद्धापयते मुग्धाः! स्तिर्थिकाध्वनि वः कथम्॥ १०२॥
शतक्रतुरजाद्याख्याविख्यातिर्नास्तिकाः! कथम्।
श्रुतिवृत्तान्तसम्वादैर्न वश्चमदचीकरत्॥ १०३॥
तत्तज्जनकृतावेशान् गयाश्राद्धादियाचिनः।
भूताननुभवन्तोऽपि कथं श्रद्धथ न श्रुतीः॥ १०५॥
नामभ्रमाद्यमं नीतानथ स्वतनुमागतान्।
सम्वादवादिनो जीवान् वीक्ष्य मा त्यजत श्रुतीः॥ १०६॥

मानवेति। हे मुग्धाः! मूढ़ाः! मानवानामशक्यनिर्माणा निर्मातु मशक्या: कूर्माद्यङ्कं कूर्मवराहादिचिह्नं यस्य तद्दिलं वक्त्रं यस्याः सा शिला सालग्रामशिला वो युष्मान् तिर्थिकाध्वनि श्रोत्रियमार्गे कथं न श्रद्धापयते न विश्वासयति शास्त्रोक्तं लक्षणसम्वादित्वादितिभावः॥ १०२॥

शतेति। हे नास्तिकाः! शतक्रतुरजा इति आदिर्यासान्ताः आख्या इन्द्रस्य वेश्यादिवर्णानां समाख्या आदिशब्दात् पुरन्दरादि संग्रहः। तासां विख्यातिः प्रसिद्धिः श्रुतिवृत्तान्तसम्वादैः वेदव्यवहार-प्रत्यभिज्ञानैः वो युष्मान् कथं न चमदचीकरत् न व्यसिस्मयत् श्रुति-सम्वादादुपग्रहीतव्येऽर्थे कुतो नास्तिवादावकाश इत्यर्थः॥ १०३॥

श्रुति प्रामाण्यमेव कुत इत्याशङ्क्य द्वाभ्यामुपपादयति तदित्यादि। तेषु तेषु जनेषु कृतावेशान् तन्मुखेन यत्किञ्चिद्याचितुं कृतप्रवेशान् तदाह गयाश्राद्धादियाचिनः पिशाचित्वादिविमोचककर्मयाचकान् भूतान् ब्रह्मराक्षसादिदेवयोनिभेदान् भूतोऽमी देवयोनयः इत्यमरः। अनुभवन्तः प्रत्यक्षेण पश्यन्तोऽपि श्रुत स्तद्विधायकवेदान् कथं न श्रद्धथ नविश्वसिथ॥ १०४॥

नामेति। किञ्च नामभ्रमात् नामसाम्यकृतभ्रान्तेः यमन्नीतान् अथ स्वतनुमागतान् पुनर्यमाज्ञया स्वकार्य्यं प्रविष्टान् सम्वादवादिनो

संरम्भैर्जम्भजैत्रादेः स्तभ्यमानाद्बलाद्बलन् ।
मूर्ध्नि बद्धाञ्जलिर्देवानथैवं कश्चिदूचिवान् ॥ १०७ ॥
नापराधी पराधीनो जनोऽयं नाकनायकाः ! ।
कालस्याहं कलेर्वन्दी तच्चाटु चटुलाननः ॥ १०८ ॥
इति तस्मिन् वदत्येव देवाः स्यन्दनमन्दिरम् ।
कलिमाकलयाञ्चक्रुर्द्वापरञ्चापरं पुरः ॥ १०९ ॥
सन्ददर्शोन्नमद्ग्रीवः श्रीवक्रत्वकृताद्भुतान् ।
तत्तत्पापपरीतस्तान्नाकीयान्नारकीव सः ॥ ११० ॥

वेदसम्बादियमलोकवृत्तान्तकथकान् जीवान्मर्त्यान् वीक्ष्य श्रुतीर्वेदान् मा त्यजत एकत्र प्रामाण्यदर्शनादन्यत्राप्यश्रद्धा न कार्येत्यर्थः ॥ १०५ ॥

संरम्भैरिति । जम्भजैत्रादेरिन्द्रादिवर्गस्य संरम्भैः कोपैः संरम्भः सम्भ्रमे कोप इति विश्वः । स्तभ्यमानात्प्रतिबध्यमानाद्बलात्सैन्याद्यं निर्गच्छन् कश्चित्प्रकृतो धूर्त्तः वन्दिमूर्ध्नि बद्धाञ्जलिः सन् देवान्नत्वा नमस्कृत्य एवं वक्ष्यमाणं मूचिवानुक्तवान् ब्रुवः कसुः ॥ १०६ ॥

यदूचिवांस्तदाह । हे नाकनायका देवाः ! पराधीनो नापराधी अहं कलेः कालस्य कलियुगादिदेवस्य तच्चाटुभि स्तत्प्रियवादे श्चटुलाननश्चपलमुखः स्वामिचित्तानुकूल्य वन्दी न हन्तव्य इति भावः ॥ १०७ ॥

इतीति । इति इत्थं तस्मिन् वन्दिनि वदति जल्पत्येव सति देवा इन्द्रादयः स्यन्दनमन्दिरं रथस्थं कलिम् अपरं ततोऽन्यं द्वापरं द्वापरयुगादिदेवञ्च पुरोऽग्रे आकाकलयाञ्चक्रुः ददृशुः ॥ १०८ ॥

सन्ददर्शेति । तैस्तैः पापैः ब्रह्महत्यादिभिः परीतः परिवेष्टितः स कलिः श्रीवक्रत्वेन कान्तिभङ्ग्या कृताद्भुतान् जनितविस्मयान् तानिन्द्रादीन् नरकोऽस्यास्तीति नारकी नरकस्थः स्यान्नारकस्तु नरकः इत्यमरः । नारकी तान् स्वर्गस्थान् उन्नमद्ग्रीवः उत्कन्धरः सन् सन्ददर्श ॥ १०९ ॥

गुरुव्रीडावलीढः प्रागभून्नमितमस्तकः।
स त्रिशङ्कुरिवाक्रान्तस्तेजसैव विडौजसः॥ १११॥
विमुखान् द्रष्टुमप्येनं जनङ्गम इव द्विजान्।
एष मत्तः सहेलन्तानुपेत्य समभाषत॥ ११२॥
स्वस्ति वास्तोष्पते! तुभ्यं शिखिन्नस्ति न खिन्नता।
सखे! काल सुखेनासि पाशहस्त! मुदस्तव॥ ११३॥
स्वयम्वरमहे भैमीवरणाय त्वरामहे।
तदस्माननुमन्यध्वमध्वने तत्र भाविनि॥ ११४॥

गुर्विति। प्राक्प्रथमं गुर्व्या व्रीड़या अवलीटो ग्रस्तः व्रीड़ावमानना-वज्ञा इत्यमरः। अथ त्रिशङ्कुः वशिष्ठशापदग्धवंश्यो राजा इव विडौजस इन्द्रस्य तेजसैव आक्रान्तोऽभिभूतः स कलिः नमितमस्तको ऽभूत्॥ ११०॥

विमुखानिति। जनान् गच्छति जनङ्गम खण्डालः चण्डाल प्लव मातङ्ग दिवाकीर्त्तिजनङ्गमाः इत्यमरः। गमश्चेति संज्ञायां खच्प्रत्यय इति चीरस्वामी। तं द्रष्टुमपि विमुखान् द्विजानिव एनं कलि मपि विमुखान् किमुत सम्भाषण मितिभावः। तानिन्द्रादीन्मत्तो मदान्धः कलिः सहेलं सावज्ञ मुपेत्य हेलावज्ञा विलासयोः विश्वः। समभाषत सम्भाषित-वान्॥ १११॥

स्वस्तीति। वास्तोष्पते! भुवःपते! अधिष्ठातः! वास्तोष्पते इन्द्र वा-स्तोष्पति गृहमेधाच्छः चेत्यस्मादेव निपातनादलुकि षत्वं। तुभ्यं स्वस्ति क्षेमं स्वस्त्याशीः क्षेम पुण्यादौ इत्यमरः। नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी। शिखिन्नग्ने! खिन्नता खेदोन सखे! काल यम! सुखेनापि वर्त्तसे पाशहस्त! वरुण! तव मुदो मोदाः सर्वत्र काकुरनुसन्धेया॥ ११२॥

स्वयमिति। हे देवाः! स्वयम्वरएव महे उत्सवे भैमीवरणाय त्व-रामहे तत्तस्मादस्मान् तत्र भाविनि स्वयम्वरगामिने अध्वगमनायेत्यर्थः। अनुमन्यध्वम् अनुजानीध्वम्॥ ११३॥

तेऽवज्ञाय तमस्योच्चैरहङ्कारमकारणम् ।
अचिरेऽतिचिरेणैनं स्मित्वा दृष्टमुखा मिथः ॥ ११५ ॥
पुनर्वक्ष्यसि मामेवं कथमुद्रक्ष्यसे नु सः ।
दृष्टवान् परमेष्ठी यं नैष्ठिकब्रह्मचारिणम् ॥ ११६ ॥
द्रौहिणं द्रुहिणो वेत्तु त्वामाकर्ण्यावकीर्णिनम् ।
त्वज्जनैरपि वा धातुः सेतुर्लङ्घ्यस्त्वया न किम् ॥ ११७ ॥

त इति । ते देवाः अस्य कलेस्तं पूर्वोक्तं उच्चैरुत्कटं मकारणं महेतुकं महङ्कारं गर्वमवज्ञाया विगणय्य अतएवातिचिरेण अविलम्बेन मिथो-दृष्टमुखाः परस्परमुखावलोकिनः सन्तः स्मित्वा ईषद्धसित्वा एनं कलिं अचिरे ऊचुः ॥ ११४ ॥

पुनरिति । हे कले ! पुनरेनं मा मा वक्ष्यसि सम्भ्रमे द्विरुक्तिः । नैवं वक्तव्यं यतो नक्ष्यामह इत्यर्थः । अनक्तिक्ष्यमर्षयोः किं वृत्ते ऽपीत्य-मर्षार्थे यचेर्लृट् । सत्वं कथं नोद्रक्ष्यसे परिशोष्यसि वहेर्लृट् । कुतः यस्त्वां परमे तिष्ठतीति परमेष्ठी पितामहः परमे स्थः किञ्चेति निराकरण-मिति वक्तव्यात् षत्वं । नैष्ठिकब्रह्मचारिणं यावज्जीवब्रह्मचारिणं दृष्ट-वान् स चालङ्घ्यातन इति भावः ॥११५॥

द्रौहिणमिति । अथवा त्वज्जनै स्त्वद्भृत्यैः कामक्रोधादिभिरपि धातुः ब्रह्मणः सेतुर्मर्यादानियोग इति यावत् लङ्घ्यो लङ्घयितुं शक्यः शकिलि-ङ्चेति चकारात् कृत्यार्थे यत्प्रत्ययः । त्वया तत् स्वामिना द्रुहिण किं न लङ्घ्याः ? लङ्घ्या वेत्यर्थः । किन्तु अवकीर्णं स्खलितमनेनेत्यवकीर्णी व्रत-मतः इष्टादिभ्यश्चेति इप्रत्ययः । य मवकीर्णिनं अतएव द्रौहिणम् ब्रह्मा-वज्ञनापराधीनं त्वामाकर्ण्य द्रुहिणो ब्रह्मैव वेत्तु जानातु यत्कर्त्तव्यं यदि-त्यर्थः । किं तया अस्माकं मित्यर्थः ॥ ११६ ॥

अतीति । किन्तु त्रैलोक्ये यूनां गर्वनुत् गर्वहन्ता स दृष्टान्तः स्वय-

अतिवृत्तः स वृत्तान्तस्त्रैलोक्ययुवगर्वनुत् ।
आगच्छतामुपादानं स स्वयम्बर एव नः ॥ ११८ ॥

नागेषु सानुरागेषु पश्यत्सु दिविषत्सु च ।
भूमिपालं नलं भैमी वरं साववरद्वरम् ॥ ११९ ॥

भुजगेशानसद्वेषान् वानरानितरान् नरान् ।
अमरान् पामरान् भैमी नलं वेद गुणोज्ज्वलम् ॥ १२० ॥

इति श्रुत्वा स रोषान्धः परमश्चरमं युगम् ।
जगन्नाशनिशारुद्रमुद्रस्तानुक्तवानदः ॥ १२१ ॥

म्बर प्रसङ्गो अतिवृत्तो अतीतः कुत आगच्छतां नोऽस्माकं स्वयम्बरएव मुपादान मवस्थानं तत एवागच्छाम इत्यर्थः ॥ ११७ ॥

नागेष्विति। नागेषु नागकुमारेषु च सानुरागेषु अनुरागयुक्तेषु पश्यत्सु सत्सु षष्ठी चानादर इति चकारात् अनादरे सप्तमी। भैमी-भूमिपालं नलं वरं नलमेव वरं वोढारं अववरत् वृणोतिस्म वरयते श्चौरादिकाद्वीम्बायान्तदन्तात्लङ् अग्लोपत्वेनासन्वद्भावादित्वदीर्घयोर भावः ॥ ११८ ॥

भुजगेति। भैमी भुजगेशान् महानागानसद्वेषाननाचारवेषानि-तरान्नलादन्यान् नरेन्द्रान् वानरानमरानिन्द्रादीन् पामरान्नीचान् विवर्णः पामरोनीचः इत्यमरः। वेद वेत्ति विदोलटो वेति णलादेशः नल-मेव गुणोज्ज्वलं गुणाढ्यं वेद ॥ ११९ ॥

इतीति। इतीदं श्रुत्वा अतएव रोषेण अन्धः परमः ज्ञानपरवशः चरमं युगं चतुर्युगमपि स कलिः जगन्नाशनिशा कालरात्रिः तत्र रुद्रः कालान्तकः तस्य मुद्रेव मुद्रा प्रकारो यस्य सः तादृशः सन् तानिन्द्रादीन् अदो वक्ष्यमाणं वाक्यमुक्तवान् ॥ १२० ॥

कयापि क्रीड़तु ब्रह्मा दिव्याः स्त्रीर्दीव्यत स्वयम् ।
कलिस्तु चरतु ब्रह्म प्रैतु चातिप्रियाय वः ॥ १२१ ॥
चर्य्यैव कतमेयं वः परस्मै धर्मदेशिनाम् ।
स्वयं तत् कुर्वतां सर्वं श्रोतुं यद्विभितः श्रुती ॥ १२२ ॥
तत्र स्वयम्बरेऽलम्भि भुवः श्रीर्नैषधेन सा ।
जगती ह्रीश्च युष्माभिर्लाभस्तुल्याभ एव वः ॥ १२४ ॥

यदुक्तं पुनर्वच्यसीत्यादिना श्लोकद्वयेन तत्रोत्तरं सोल्लुण्ठमाह कयापीत्यादिना श्लोकद्वयेन । हे देवाः ! ब्रह्मा कयापि अगम्योऽपीति भावः । प्रजापति र्वैवस्वान् दुहितरमभ्यगादिति श्रुतेः । क्रीडतु अम्रतान् स्वयं यूयञ्च दिव्याः स्त्रीर्दिव्याभिर्वेश्यादिभिरपीति भावः कर्मचेति करणस्य कर्मत्वं । दिव्यत क्रीडत कलिस्तु वो युष्माकम् अतिप्रियाय अत्यन्तप्रियार्थे ब्रह्म चरतु नैष्ठिक स्तिष्ठतु प्रैतु म्रियतु म्रियताञ्च ॥ १२१ ॥

ततः किं तत्राह चर्य्यैवेति । परस्मै धर्मदेशिनां स्वयं तु यत्कर्म श्रुती कर्णौ श्रोतुं विभितः भीयोह्नोऽन्यतरस्यामिति विकल्पादिकारः । सर्वं तत् पारदार्यादिकं कुर्वता अहल्यायै जारेतिश्रुतेः । वो युष्माकं चर्य्या कतमा कीदृशी अवाच्येत्यर्थः । स्वयमनाचरितां परोपदेशवचन मविश्वसनीयमिति भावः ॥ १२२ ॥

यदुक्तमिति सद्वृत्तान्त इत्यादिना श्लोकत्रयेण तत्रोत्तरं प्रपञ्चेनाह तत्रेत्यादिभिः षोडशभिः । हे देवाः ! तत्र स्वयम्बरे भूपश्रीः भूलोकलक्ष्मीः सा भैमी नैषधेन नलेन अलम्भि लब्धा लभेर्यन्तात्कर्मणि लुङि विभाषा चिण्णमुलोः,विकल्पान्नुमागमः । युष्माभिस्तु जगतः स्वर्लोकस्य ह्रीः अलम्भि स्वर्लोकलज्जाकरमिदम यमानमिति भावः । एवं लाभो युष्माकं नलस्य च त्वदाद्येकशेषः । तुल्याभः समानस्फूर्त्तिरेकरूप एव लब्ध एवं भिन्नमिति भावः ॥ १२३ ॥

दूरादिति । हे देवाः ! दूरान्नोऽस्मान् प्रेक्ष्य युष्माक मियं यौष्माकी

दूरान्नः प्रेक्ष्य यौष्माकी युक्तेयं वक्रवक्रता।
लज्जयैवासमर्थानां मुखमास्माकमीक्षितुम् ॥ १२४ ॥
स्थितं भवद्भिः पश्यद्भिः कथं भो! स्वदसाम्प्रतम्।
निर्दग्धा दुर्विदग्धा किं सा दृशा न ज्वलत्क्रुधा ॥ १२५ ॥
महावंशाननादृत्य महान्तमभिलाषुका।
स्वीचकार कथं कारमहो सा तरलं नलम् ॥ १२६ ॥
भवादृशैर्दिशामीशैर्मृग्यमाणां स्मरोत्सुकाम्।
स्वीकुर्व्वाणः कथं सोढः कृतव्रीडस्तृणं नलः ॥ १२७ ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम् इत्यणप्रत्यये तस्मिन्नणि चेत्यादिना युष्माकादेशे टिड्ढाणञित्यादिना ङीप्। इयं वक्त्राणां वक्रता वक्रीकरणं तिर्यङ्मुखत्वं तत्करोतीति णिजन्ताद्युच्। लज्जयैव स्वापराधित्वादिति भावः। आस्माक मिदमास्माकं यौष्माकीवत् प्रक्रिया मुख मीक्षितुमसमर्थानां सतां युक्ता ॥ १२४ ॥

स्थितमिति। भो देवाः! कथं भवद्भिः स्थितमुदासितं भावे क्तः। तदौदासीन्य मसाम्प्रत मयुक्तं किं तर्हि तदकार्य्यं तदाह। दुर्विदग्धा दुर्विनीता सा भैमी ज्वलत्क्रुधा दीप्यमानकोपया दृशा किं न निर्दग्धा दग्धैवेत्यर्थः ॥ १२५ ॥

दाह्यत्वे हेतुमाह महेति। महान्तम् उत्कृष्टपुरुषमभिलाषुका कामयमाना लषपतेत्यादिना उकञ् प्रत्ययः न लोकेत्यादिना षष्ठी प्रतिषेधः। सा भैमी महावंशानुत्कृष्टकुलान्महतो वेणूंश्च वंशो वेणौ कुले वर्ग इति विश्वः। अनादृत्यायधीर्य तरलं चपलं नलं राजानं तृणविशेषञ्च नलः पोटगले राज्ञि इति विश्वः। कथङ्कारं कथमित्यर्थः अन्यथैव कथं इत्यादिना णमुल्प्रत्ययः। स्वीचकार वव्रे अहो! इत्याश्चर्य्ये च नदीवेगे सति वेणौ तृणावलम्बनवदपहास्यमिदं चेष्टितमिति भावः ॥ १२६ ॥

भवादृशैरिति। भवादृशैः भवद्विधैः दिशामीशैर्दिक्पालैः मृग्यमाणा

दारुणः कूटमाश्रित्य शिखी साक्षी भवन्नपि।
नावहत् किं तदुद्वाहे कूटसाक्षिक्रियाऽ्यम्॥ १२८॥
अहो महःसहायानां सम्भूता भवतामपि।
क्षमैवास्मै कलङ्काय देवस्येवाम्टतद्युतेः॥ १२९॥
सा वव्रे यं तमुत्सृज्य मह्यमीर्ष्याजुषः स्थ किम्।
भूतागःसद्मनस्तस्माच्छद्मनाद्याक्छिनद्मि ताम्॥ १३०॥

सन्निधमानां स्वगेच्छया भैमीं स्वीकुर्वाणो स्वच्छन्द एव कृतक्रीड़ो भवतां कृतावज्ञः क्रीड़ावमाननावस्थैत्यभरः। त्वयं त्वयकल्पो नलः कथं सोढः क्षान्तः महद्भिः हि परिभवो न सोढव्य मित्यर्थः॥ १२७॥

दारुण इति। अयं शिखी शिखावानग्निः दारुणः काष्ठस्य कूटं राशिं आश्रित्य साक्षित्वादिति भावः। अन्यत्र दारुणः क्रूरकर्मा सर्वदाह-कत्वादिति भावः। अतएव कूटं कपटं आश्रित्य साक्षी भवन्नपि कपट-साक्षिशीलोऽपि सन्निति च गम्यते। तदुद्वाहे तयो र्दमयन्तीनलयो र्विवाहे कूटसाक्षिणः क्रियां अन्ततवदनव्यापारं किं नावहत् तदानग्निसाक्षिकोऽयं न सिद्धोदिति भावः॥ १२८॥

अहो इति। अहो देवाः! महःसहायानां तेजस्विनां भवतामम्टतद्युते र्देवस्येन्दोरिव क्षमा क्षान्तिरेव। अन्यत्र क्षितिरेवास्मै श्रीपरिभवरूपाय कलङ्काय अपवादाय सम्भूता सञ्जाता यतान् स्त्रियोऽपि नगणयन्तीति भावः। क्षितिक्षान्त्योः क्षमा कलङ्कोऽङ्कापवादयोरिति चामरः। चन्द्रे-श्यामिका भूच्छायेवेति केचित्॥ १२९॥

सेति। हे देवाः! सा भैमी नलं वव्रे तम् उत्सृज्य अपराधिनं तं विहाय किं किमर्थं मह्यं मां प्रति क्रुधद्रुहेत्यादिना सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी। ईर्ष्याजुषः स्थ कोपभाजः स्थ भूत अस्तु वा अहमेव आगः सद्मनो अप-राधाकरात्तस्मान्नलात् अद्यैव तां भैमीं छद्मना कपटेन आच्छिनद्मि आहरामि सामीप्ये वर्त्तमाननिर्देशः॥ १३०॥

यतध्वं सहकर्त्तुं मां पाञ्चाली पाण्डवैरिव ।
सापि पञ्चभिरस्माभिः संविभज्यैव भुज्यताम् ॥ १२१ ॥
अथापरिवृढा सोढुं मूर्खतां मुखरस्य ताम् ।
चक्रे गिरा शराघातं भारती सारतीव्रया ॥ १२२ ॥
कीर्त्तिं भैमीं वरांश्चास्मै दातुमेत्रागमन्नमी ।
न लीढे धीरवैदग्धीं धीरगम्भीरगाहिनी ॥ १२३ ॥
वाग्मिनीं जडजिह्वस्तां प्रतिवक्तुमशक्तिमान् ।
लीलावहेलितां कृत्वा देवानेवाब्रवत् कलिः ॥ १२४ ॥

ततः किमस्माकमत आह यतध्वमिति । पाञ्चाली द्रौपदी पाण्डवैरिव सा भैमी चास्माभिर्मया युष्माभिश्चतुर्भिश्च त्यदाद्येकशेषः । पञ्चभिः संविभज्य भुज्यतां किन्तु मां सह कर्तुं सहायीभवितुं यतध्वम् अतो मामनुमन्यध्वं इति भावः । अत्रानागतत्वात्तु भवाहनित्यत्वाद्वा कृतयुगे द्वापरपुरुषोपमा ॥ १२१ ॥

अथेति । अथ कलिप्रलापानन्तरं भारती सरस्वती मुखरस्य प्रलपतः कलेस्तां तादृशीं मूर्खतां मूढतां सोढुमपरिवृढा असमर्था सती प्रभौ परिवृढ इति निपातनात् साधुः । सारेण अभिनिवेशेन तीव्रया तीक्ष्णया गिरा वाचैव शराघातं शरप्रहारं चक्रे वाक्सायकेन जघान इत्यर्थः ॥ ॥ १२२ ॥

कीर्त्तिमिति । हे शठ ! अमी देवाः अस्मै नलाय कीर्त्तिं पुण्यश्लोकतां भैमीं वरं ईप्सितं च दातुमेवागमन्नागताः नतु स्वयन्तां परिग्रहीतुं मरिणेतुं गमेर्लुङिदित्वात् च्लेरङादेशः । तथा हि अगम्भीरावगाहिनी अस्थूलग्राहिणी धीस्त्वादृशां बुद्धिधीराणां मनीषिणां वैदग्धीमभिप्रायं न लीढे नास्वादयति नवेत्तीति व्याख्याता वैदग्धी ॥१२३॥

वाग्मिनीमिति । जडजिह्वोऽप्रगल्भवाक्कलिः वाग्मिनीं प्रगल्भवा-

प्रौञ्छि वाञ्छितमस्माभिरपि तां प्रति सम्प्रति ।
तस्मिन्नले न लेशोऽपि कारुण्यस्यास्ति नः पुनः ॥ १२५ ॥
वृत्ते कर्मणि कुर्मः किं तदा नाभूम तत्र यत् ।
कालोचितमिदानीं नः शृणुतालोचितं सुराः ! ॥ १२६ ॥
प्रतिज्ञेयं नले विज्ञाः ! कलेर्विज्ञायतां मम ।
तेन भैमीञ्च भूमिञ्च त्याजयामि जयामि तम् ॥ १२७ ॥
नैषधेन विरोधं मे चण्डतामखण्डितौजसः ।
जगन्ति हन्त गायन्तु रवेः कैरववैरवत् ॥ १२८ ॥

चन्तां भारतीं प्रतिवक्तु मनीश्वरः असक्तः सन् लीलाविशेषेण अवहेलिता मवधीरितां कृत्वा अगणयन्निवेत्यर्थः देवानेवावदत् ॥ १२४ ॥

प्रौञ्छीति । सम्प्रत्यस्माभिरपि तां भैमीं प्रति वाञ्छितमिच्छां प्रौञ्छि प्रोञ्छितं उञ्छतेः कर्मणि लुङ् । किन्तु सम्प्रति तस्मिन्नले नोऽस्माकं कारुण्यस्य लेशोऽपि नास्ति ॥ १२५ ॥

अकरुणास्तं कृतार्थं किं करिष्यतीत्याशङ्क्याह वृत्त इति । हे सुराः ! देवा ! वृत्ते गते कर्मणि भैमीवरणकर्मणि किं कुर्मः न किञ्चिदित्यर्थः । यद्यस्मात् तदा तत्काले तत्र स्वयम्वरे नाभूम नास्मेत्यर्थः । किन्तु कालोचितमेतत् कालोचितं इदानीम् अस्मिन् काले नोऽस्माकमालोचितं पुनः भावे क्तः । शृणुत ॥ १२६ ॥

प्रतिज्ञेति । हे विज्ञा ! नले विषये कलेर्ममेयं प्रतिज्ञा विज्ञायतां मवधार्य्यतां तामेवाह तेन नलेन प्रयोज्येन भैमीञ्च भूमीञ्च राज्यञ्च त्याजयामि अतएव तं नलं जयामि उभयत्र सामीप्ये वर्त्तमानप्रत्ययः ॥१२७॥

नैषधेनेति । चण्डतामखण्डितौजसः क्रौर्य्योपस्कृततेजसो मे कले नैषधेन नलेन सह विरोधं रवेः कैरवैः कुमुदै वैरवत्तत्तुल्यं जगन्ति लोकाः गायन्तु हन्तेति हर्षे ॥ १२८ ॥

द्वापरः साधुकारेण तद्विकारमदीदिपत्।
प्रणीय श्रवणे पाणिमवोचन्नमुचे रिपुः॥ १३९॥
विस्मेयमतिरस्मासु साधु वैलक्ष्यमीक्षसे।
यद्दत्तेऽल्पमनल्पाय तद्दत्ते ह्रियमात्मने॥ १४०॥
फलसीमां चतुर्वर्गं यच्छतांशोऽपि यच्छति।
नलस्यास्मदुपज्ञा सा भक्तिर्भूतावकेशिनी॥ १४१॥

द्वापर इति। द्वापरः कलेः सहचारियुगविशेषः साधुकारेण साध्वित्यनुकरणेन तस्य कलेर्विकारं प्रलापमदीदिपत् अवर्धयत् दीप्यतेर्णौ चङि भ्राजभासभाषदीपजीवेत्यादिना विकल्पादुपधाह्रस्वः दीर्घो लघोरित्यभ्यासदीर्घः। अथ नमुचेः रिपुरिन्द्रः श्रवणे कर्णौ पाणिं प्रणीय निधाय कर्णौ पिधायेत्यर्थः अवोचत्॥ १३९॥

विस्मयेति। हे कले! विस्मेयमतिर्विस्मयनीयबुद्धिस्त्वं अस्मासु वैलक्ष्यं ह्रीणतामीक्षसे पश्यसि साधु जगतो ह्रीस्तु युष्माभिरिति यदुक्तं तत्साधूक्तमित्यर्थः। कुतः अनल्पाय महार्हाय यद्दत्ते तदल्पदस्तमात्मने दात्रे ह्रियं दत्ते अधिकदानार्हाय अल्पदानं दातुरेव ह्रीकरमित्यर्थः॥ १४०॥

ततः किमत आह फलेति। यच्छतांशो यस्याः भक्तेः शततमांशोऽपि षष्ठ्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वं त्रिभागवत्। फलसीमां फलावधिं चतुर्वर्गं पुरुषार्थचतुष्टयं यच्छति ददाति पाघ्रादिना यच्छादेशः। वयमुपज्ञ आश्रयो यस्याः सा अस्मदुपज्ञा उपज्ञ आश्रय इति निपातः। सा नलस्य भक्तिरवकं शून्यमिष्ट इत्यवकेशिनी निष्फला ताच्छील्ये निः फलेभ्यो ङीप्। वन्ध्योऽफलोऽवकेशी चेत्यमरः। भूता तद्भक्तिश्चतुर्वर्गदानमपि न फलं न पर्याप्तं किं पुनर्भूमीदानमिति ऋणीनामस्माकं युक्तैव ह्रीरिति भावः॥ ४१॥

भव्यो न व्यवसायस्ते नले साधुमतौ कले!।
लोकपालविशालोऽसौ निषधानां सुधाकरः॥ १४२॥
न पश्यामः कलेस्तस्मिन्नवकाशं क्षमाभृति।
निचिताखिलधर्मे च द्वापरस्योदयं वयम्॥ १४३॥
सा विनीततमा भैमी व्यर्थानर्थग्रहैर्दृढो।
कथं भवद्विधैर्बाध्या प्रमितिर्विभ्रमैरिव॥ १४४॥
तन्नासत्ययुगं तां वा नेता स्पर्द्धितुमर्हति।
एकप्रकाशधर्माणं न कलिद्वापरौ! युवाम्॥ १४५॥

नेति। हे कले! साधुमतौ सद्बुद्धौ नले ते तव व्यवसाय उद्योगो भव्यः खलो न कुतः निषधानां सुधाकरो असौ नलः लोकपालविशालः अतस्तदपकारो न श्रेयस्कर इति भावः॥ १४२॥

नेति। किञ्च क्षमाभृति क्षान्तिभृति अतएव तस्मिन् नले कलि-पुरुषस्य कलङ्कस्य चावकाशं वयं न पश्यामः धर्मैण भूमीं पालयतः क्षान्तस्य कुतः कश्चिद्दोषः कलङ्कोवेति भावः। किन्तु निचितं अखिलधर्मा येन तस्मिन् नले द्वापरस्य तृतीययुगस्य सन्देहस्य चावकाशं न पश्यामः द्वापरौ युगसंशयौ इत्यमरवादवौ। धर्मसाकल्यनिश्चयज्ञानयोस्तद्विरोधि-त्वादिति भावः॥ १४३॥

सेति। किञ्च विनीततमा अतिसाध्वी सा भैमी व्यर्थो निष्प्रयो-जनोऽनर्थश्चहोऽकार्याभिनिवेशो येषान्तैर्भवद्विधैः युष्मादृशैः प्रमितिः सम्यगनुभूतिः विभ्रमैर्मिथ्याज्ञानैः इव कथं बाध्या बाधितुं शक्या न शक्येत्यर्थः। पातिव्रत्यतेजसो दुर्धर्षत्वादिति भावः। अतएवाहो इत्या-श्चर्यविष्कारः॥ १४४॥

तदिति। हे कलिद्वापरौ! युगविशेषौ! प्रकाशधर्मा प्रकाशपुण्य-स्तेजः स्वभावश्च धर्मादनिचकेवलादन्। धर्माः पुण्यथमन्याय स्वभावाचार सोमपाः इत्यमरः। एकः केवलसङ्काशः प्रकाशधर्मा तमेकप्रकाश

करिष्येऽवश्यमित्युक्त्वा करिष्यन्नपि दुष्यसि ।
दृष्टादृष्टा हि नायत्ताः कार्य्यीया हेतवस्तव ॥ १४५ ॥
द्रोहं मोहेन यस्तस्मिन्नाचरेदचिरेण सः ।
तत् पापसम्भवन्तापमाप्नुयाद्दनयात्ततः ॥ १४६ ॥
युगशेष ! तव द्वेषस्तस्मिन्नेष न साम्प्रतम् ।
भविता न हितायैतद्वैरं ते वैरसेनिना ॥ १४७ ॥
तत्र यामीत्यसज्ज्ञानं राजसं त्वद्धि हास्यताम् ।
इति तत्र गतो मा गाः राजसंसदि हास्यताम् ॥ १४८ ॥

धर्म्माणाम् एतत् स्त्रियामपि योज्यं । ईदृशं तं नलं तां दमयन्तीं वा अस्य युगं कृतयुगापेक्षया अधर्मयुगं त्रेता युगविशेषः अग्नित्रयञ्च त्रेताग्नि त्रितये युगः इत्यमरः । स्पर्धितुं नार्हति नासत्ययोर्युगमश्विनोर्द्वयञ्च तं नलं स्पर्धितुं नार्हति सौन्दर्य्येणेति च गम्यते ॥ १४५ ॥

करिष्य इति । हे कले ! अवश्यं करिष्ये इत्युक्त्वा सर्वथा पापं करिष्यामीति प्रतिज्ञाय करिष्यन्नपि करिष्यमाणावस्थोऽपि दुष्यसि दुष्टोऽसि किमुत कृत्वेति भावः । तथा हि कार्य्यक्षेमे कार्य्यीयाः इङ्गाच्छः । दृष्टादृष्टहेतवो दृष्टादृष्टकारणानि तवायत्ता अधीनाः न किन्तु बलादपि कार्य्यं सुत्पादयन्ति तस्मात् दूवारस्ते दोषभावः ॥ १४६ ॥

द्रोहमिति । किञ्च यो मोहेन तस्मिन्नले विषये द्रोहमपकार मा-चरेत् सोऽचिरेण तत्तस्मादनयात् दुर्नयाद्धेतोस्तत्पापसम्भवं ततः द्रोहजन्यं पापं तीव्रयातनामाप्नुयात् ॥ १४७ ॥

युगेति । हे युगशेष ! युगाधम ! कले ! तव तस्मिन्नले एष द्वेषो न साम्प्रतं न युक्तं वैरसेनिना नलेन सह एतद्वैरं ते तव हिताय न भविता न भविष्यतीति ॥ १४८ ॥

तत्रेति । हे कले ! तत्र स्वयम्बरे यामि यास्यामीति सामीप्ये वर्त्तमानप्रत्ययः । उत्पद्यमानं राजसं रजःप्रयुक्तमसत् ज्ञानं दुर्बुद्धिरिहे-

अपरेऽपि दिशामीशा वाचमेनां शचीपतेः।
अन्वमन्यन्त किन्त्वेनां नादत्त युगयोर्युगम् ॥ १५१ ॥
कलिं प्रति कलिं देवा देवान् प्रत्येकशः कलिः।
सोपहासं समैर्वर्णैरित्थं व्यरचयन्मिथः ॥ १५२ ॥
तवाऽऽगमनमेवार्हं वैरसेनौ तया वृते।
उद्वेगेन विमानेन किमनेनापि धावता ॥ १५३ ॥
पुरा यासि वरीतुं यामग्र एव तया वृते।
अन्यस्मिन् भवतो हास्यं वृत्तमेतत्त्रपाकरम् ॥ १५४ ॥

दानीम् अस्यतां निरस्यताम् अस्यतेः कर्मणि लोट्। इति इत्थं रागात् तत्र गतः सन् राजसंसदि राजसभायां हास्यता उपहास्यतां मागाः ॥ १४९ ॥

अपर इति। दीशामीशाः अग्न्यादयोऽपि एतां शचीपतेर्वाचमन्वमन्यन्त तेऽपि तथैवोचुः किं त्वेनां वाचं युगयोः कलिद्वापरयोर्युगं युग्मं कर्त्तृ नाददे न स्वीचकार ॥ १५० ॥

कलिमिति। देवाः कलिं प्रति कलिश्च देवान् प्रति एकशः प्रत्येकं वीप्सायां शस्। सोपहासं समैर्वर्णैरुभयसाधारणशब्दैरित्थं वक्ष्यमाणभङ्ग्या मिथः कलिं कलहं व्यरचन् ॥ १५१ ॥

कलहप्रकारमेवाह तवेति। हे मूर्ख ! तया भैम्या वैरसेनौ नले वृते सति तत्र स्वयम्बरे आगमन मप्रयाण मेवार्हम् अतएव उद्वेगेन धावता अनेन विनानेन व्योमयानेन किम्? अन्यत्र हे देवाः! तत्र स्वयम्बरे तया नले वृते सति आगमनं ततः प्रत्याहरणम् अर्हं गमेर्ण्यन्ता ल्युट् तवानेन अपिधा अपिधानम् आतश्चोपसर्गे इत्यप्रत्ययः। तद्वता निगूहितेन विमानेन मानोद्वेगेन इथा व्यर्थमनेन किम्? अत्र द्वयोः अव्यर्थयोः प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतश्लेषः ॥ १५२ ॥

पुरेति। यां भैमीं वरीतुं पुरा यासि यास्यसि यावत्पुरानिपात-

पत्यौ तया हृतेऽन्यस्मिन् यदर्थं गतवानसि।
भवतः कोपरोधस्तादधमस्य वृथारुषः॥ १५५॥
यासि स्मरं जयन् कान्त्या योजनौघं महार्वता।
समूढस्त्वं हृतेऽन्यस्मिन् किन्न ह्रीस्तेऽत्र पामर!॥ १५६॥

योर्लट्। तया अग्र एव प्रागेव अन्यस्मिन् हृते सति तपाया आक-रम् आकरायितम् एतद्भवतः आस्यं मुखं हा शोचामः इत्यर्थः। हा विषादादिष्वित्यमरः। अभितः परितः इत्यादिना हाशब्द योगे द्वितीया॥ १५३॥

पुनः पूर्ववत् श्लोकद्वयेन मिथः कलहमाह। हे कले! यस्यै यदर्थं गतवानसि तया भैम्या अन्यस्मिन् पत्यौ हृते सति अधमस्य कार्य्याशक्तस्य अतएव वृथारुषो निष्फलकोपस्य भवतः कोपरोध स्तात् कोपस्य नि-रोधो अस्तु अस्तेर्लोटि तातङादेशः। अन्यत्र तु हे शक्र! अधमस्य भवतस्तव अधस्तात् अधरः कोऽपरः कोऽन्यः त्वत्तोऽधमः कश्चिन्नास्ति इत्यर्थः। समानमन्यत् दिक्शब्देभ्यः सप्तमी इत्यादिना अधर शब्दात् प्रथमार्थे अस्ताति प्रत्ययः अस्तीति चेत्यदादेशः षष्ठ्यतसर्थप्रत्यये नेति तद्योगषष्ठी॥ १५४॥

यासीति। हे पामर! नीच! कले! विवर्णः पामरो नीच इत्यमरः। त्वं महार्वता महाश्वेन विमानेन स मूढः सम्यक् जड़ः सन् कान्त्या सौन्दर्य्येण स्मरकायं जयन् तत्कल्पः सन्नित्यर्थः। योजनानां योजनाख्याध्वमा-नानां ओघं योजनन्तु चतुष्क्रोशमिति भावः। यासि गच्छसि किन्तु अत्र स्वयम्बरे अन्यस्मिन् हृते सति ते ह्रीः न किम्? अन्यत्र तु हे अत्रप! निर्लज्ज! अमर! दैवत! त्वं कान्त्या कामनीयकेन जनौघं जनसङ्घं जयन् यासि अत स्त्वं मूढोऽसि अतएव असुस्मिन् हृते तव ह्रि किम्? पूर्ववदलङ्कारः॥ १५५॥

नलमिति। अथ देवास्तोर्त्तीयीकतुरीययो स्तृतीयचतुर्थयो-र्युगयो द्वापर कल्योर्युगं मे कनलं प्रत्यनपेताः आर्त्तिः पीड़नेच्छा यस्य

नलं प्रत्यनपेतार्ति तात्तीयीकतुरीययोः ।
युगयोर्युगलं बुद्ध्वा दिवि देवा धियं दधुः ॥ १५६ ॥
द्वापरैकपरीवारः कलिर्मत्सरमूर्च्छितः ।
नलनिग्राहिणीं यात्रां जग्राह ग्रहिलः किल ॥ १५७ ॥
नलेष्टापूर्त्तसम्पूर्त्तेर्दूरदुर्गानमुं प्रति ।
निषेधन्निषधान् गन्तुं विघ्नः समघटे घनः ॥ १५८ ॥
कियतापि च कालेन कालः कलिरुपेयिवान् ।
भैमीभर्त्तुरहंमानी राजधानीं महीभुजः ॥ १५९ ॥

तद्बुद्ध्वा दिवि धियं दधुः दिवं गन्तुमैषुरित्यर्थः। तृतीयादौ कः स्वार्थे वक्तव्यः चतुरश्छयतौ वार्त्तिकतुरीय सिद्धिः ॥ १५६ ॥

द्वापरेति। मत्सरमूर्च्छितो मूर्च्छितमत्सरः मत्सरप्रवृद्धवैरः आहिताग्न्यादिषु द्रष्टव्यः। अतएव ग्रहिलः आग्रहवान् पिच्छादित्वान् मत्वर्थीय इलच्प्रत्ययः। कलि द्वापर एकएव परीवारो यस्य तन्मात्रसहः सहित्यर्थः नलनिग्राहिणीं नलनिग्रहकारिणीमित्यर्थः। यात्रां जग्राह किल खलु ॥ १५७ ॥

नलेति। नलस्य इष्टापूर्त्तयोः क्रतुखातादिकर्मणोः त्रिष्वथ क्रतुकर्मेष्टं पूर्त्तं खातादि कर्मणीत्यमरः। सम्पूर्त्तेरभिव्याप्तेः कलिं प्रति दुःखेन गच्छन्त्येष्विति दुर्गेषु दुरोरधिकरणे सुपसङ्ख्यानमिति डप्रत्ययः। तान् दूरदुर्गानतिदुर्गमान्निषधान् देशान् गन्तुं निषेधं गमनं प्रतिबध्नन् घनो निरन्तरो विघ्नः समघटे घटितवानित्यर्थः। धर्मगुप्ततया निषधदेशा कलिनापि दुष्प्रवेशा बभूवुरित्यर्थः ॥ १५८ ॥

कियतेति। अथ कियता च कालेन अहंमानी अहङ्कारी कलिः कालः भैमीभर्त्तुः महीभुजो नलस्य राजानो धीयन्तेऽस्यामिति राजधानी नगरी करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणार्थे ल्युट्। ता उपेयिवान् उपगतः निपातनात्साधुः ॥ १५९ ॥

वेदानुद्धरतां तत्र मुखादाकर्णयन् पदम्।
न प्रसारयितुं कालः कलिः पदमपारयत्॥ १९० ॥
श्रुतिपाठकवक्त्रेभ्यस्तत्राकर्णयतः क्रमम्।
क्रमः सङ्कुचितस्तस्य पुरे दूरमवर्त्तत॥ १९१ ॥
तावद्गतिर्धृताटोपा पादयोस्तेन संहिता।
न वेदपाठिकण्ठेभ्यो यावदस्रावि संहिता॥ १९२ ॥
तस्य होमाज्यगन्धेन नासा नाशमिवाऽगमत्॥
तत्रातत दृशौ नासौ क्रतुधूमकदर्थिते॥ १९३ ॥

अथात्र संहितादित्रिविधाध्ययनसम्पत्तिं क्रमादनादरेणाह वेदानिति। तत्र राजधान्यां वेदानुद्धरतामुच्चारयतामधीयानानामित्यर्थः। मुखात्पदं तत्रपराख्यं पदजातमाकर्णयन् पदं प्रसारयितुं नापारयत् नाशक्नोत्॥ १९० ॥

श्रुतीति। तत्र पुरे श्रुतिपाठकवक्त्रेभ्यो वेदाध्येतृमुखेभ्यः क्रमसुभयापराख्यं पदजातमाकर्णयत स्तस्य कलेः क्रमः पादन्यासः सङ्कुचितः सन् दूरमवर्त्तत प्रवेशाशक्त्या दूरे स्थित इत्यर्थः॥ १९१ ॥

तावदिति। तावत् तत्पर्य्यन्तं तेन कलिना पादयोः धृताटोपा ससम्भ्रमा गतिः संहिता सङ्गता यावद्वेदपाठिनामध्येतॄणां कण्ठेभ्यो मुखेभ्यः संहिता नास्रावि नश्रुता तच्छ्रुणोतेस्तूभय एव पादयोरिति भावः। तदेतदारण्यके श्रुतं अन्नाद्यकामो निर्भुजं ब्रूयात् स्वर्गकामः प्रतृण्णं उभयकाम उभयमन्तरेणेति॥ १९२ ॥

तस्येति। तत्र पुरे होमाज्यगन्धेन तस्य कलेर्नासा घ्राणेन्द्रियं नाशमगमदिव असौ कलिः क्रतुधूमेन कदर्थिते अभ्याहते दृशौ नेत्रे नातत नातनिष्ट नोन्मीलितवानित्यर्थः। तनोते र्लुङि तङ् तनादिभ्य

अतिथीनां पदाम्भोभिरिमं प्रत्यतिपिच्छिले।
अङ्गणे गृहिणां मत्तखलेनानेन चस्खले॥ १६४॥
पुटपाकमिव प्राप क्रतुधूम्रमहोर्मिभिः।
तत्प्रत्यङ्गमिवाकर्त्ति पूर्त्तोर्मिव्यजनानिलैः॥ १६५॥
पितॄणां तर्पणे वर्णैः कीर्णाद्वेश्मनि वेश्मनि।
कालाद्दिव तिलात् कालाद् दूरमत्रसदत्र सः॥ १६६॥
स्नातॄणां तिलकैर्मेने स्वमन्तर्दीर्णमेव सः।
कृपाणीभूय हृदयं प्रविष्टैरिव तस्य तैः॥ १६७॥

स्थायोरिति थिङ्लुक् पक्षे अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिक-लोपः॥ १६३॥

अतिथीनामिति। अत्र पुरे अतिथीनां पदाम्भोभिः पादप्रक्षालनोदकैः अमुं कलिं प्रति अतिपिच्छिले अत्यन्तप्रदरे पिच्छादित्वादिलच्प्रत्ययः। गृहिणां गृहस्थानां अङ्गणे खलेन धूर्त्तेन तेन कलिना चस्खले स्खलितं भावेलिट्॥१६४॥

पुटेति। असौ कलिः क्रतुषु धूम्राणामग्नीनां महोर्मिभिर्महाविदाहैर्वह्निः धूम्रा कृष्णवर्त्मा इत्यमरः। पुटपाकं गूढ़पाकं प्रापत् इवेत्युत्प्रेक्षा। वापी तड़ागादीनां पूर्त्तमयएव व्यजनानि तेषामनिलैः तत्प्रत्यङ्गं तस्य कलेः रङ्गजातं वीप्सायामव्ययीभावः। अकर्त्तीव कृत्तमिवेत्युत्प्रेक्षा कृतिच्छेदन इति धातोः कर्मणि लुङ्॥ १६५॥

पितॄणामिति। स कलिः तत्र पुरे वेश्मनि वेश्मनि गृहे गृहे वीप्सायां द्विर्भावः। वर्णैश्चातुर्वर्ण्येन पितॄणां तर्पणे तर्पणकर्मणि कीर्णात् विक्षिप्तात् कालात्तिलात् कृष्णतिलात् कालान्मृत्योरिव अत्रसत् त्रसः कालो मृत्यौ महाकाले यमयोर्यमकृष्णयोः इति विश्वः॥ १६६॥

स्नातॄणामिति। तस्य कलेः हृदयं कृपाणीभूय खड्गीभूय प्रविष्टै-

पुमांसं मुमुदे तत्र विन्दन् मिथ्यावदावदम्।
स्त्रियं प्रति तथा वीक्ष्य तमथ म्लानवानयम्॥ १६८॥
यज्ञयूपघनां जज्ञौ स पुरं शङ्कुसङ्कुलाम्।
जनैर्धर्मधनैः कीर्णां व्यालक्रोडीकृताञ्च ताम्॥ १६९॥
स पार्श्वमशकद्गन्तुं न वराकः पराकिणाम्।
मासोपवासिनां छाया लङ्घने धनमस्खलत्॥ १७०॥
आवाहितां द्विजैस्तत्र गायत्रीमर्कमण्डलात्।
स सन्निदधतीं पश्यन् दृष्टनष्टोऽभवद्भिया॥ १७१॥

रित्र. स्थितैः प्रसिद्धैः स्त.तृणां स्नायिनां तिलकैः स कलिः स्वमात्मानम् अन्तर्दीर्णमेव मेने॥ १६७॥

पुमांसमिति। अयं कलि स्तत्र पुरे मिथ्या अनृतं तथा वदावदं यङ्कारं चरिचलीत्यादिना द्वित्वमात्वमभ्यासस्येति साधुः। पुमांसं विन्दन् पश्यन् मुमुदे तद्द्वारा प्रविशामीति भावः। अथ स्त्रियं प्रति तथा मिथ्यावदनं वीक्ष्य नर्मोक्तिं ज्ञात्वेत्यर्थः। म्लानवान् म्लानोऽभूत् अत्र दोषाभावादिति भावः। संयोगादेरातोधातो रिति निष्ठा नत्वम्॥१६८॥

यज्ञेति। स कलिः यज्ञयूपैर्घनां निरन्तरां पुरं शङ्कुसङ्कुलां शूला-कीर्णां तां पुरीं व्यालैः सर्पैः श्वापदै र्वा क्रोडीकृतां अङ्कार्पितां जज्ञौ तथा दुरासदाममन्यतेत्यर्थः। व्यालो भुजङ्गमे क्रूरे श्वापदे दुष्टदन्ति-नीति विश्वः॥ १६९॥

स इति। वराकस्तुच्छः स कलिः पराकिणां कृच्छ्रविशेषचारिणां द्वादशाहोपवासस्तु पराकः परिकीर्त्तित इति स्मरणात्। पार्श्वं समीपं गन्तुं नाशकत् शक्नोतेर्लृदित्वात् च्लेरङादेशः। मासोपवासिनां तु च्छा-याल ङ्घने छायाक्रमणे घनं भृशम् अस्खलत् दुरासदत्वात् तपस्विनाम् इति भावः॥ १७०॥

आवाहितामिति। स कलि स्तत्र पुरे द्विजै रावाहितामाहूताम्

स गृह्ये गृहिणां पूर्णो वने वैखानसैर्वृते ।
यत्याधारेऽमरागारे क्वापि न स्थानमानशे ॥ १७२ ॥
हिंसागवीं मखे वीक्ष्य रिरंसुर्धावति स्म सः ।
सा तु सौम्यवृषासक्ता खरं दूरान्निरास तम् ॥ १७३ ॥
क्वापि नापश्यदन्विष्यन् हिंसामात्मप्रियामसौ ।
स्वमित्रं तत्र न प्रापदपि मूर्खमुखे कलिम् ॥ १७४ ॥

अतएवार्कमण्डलात् सन्निदधतीं सन्निहितां सतीं गायत्रीं गायत्रीदेवीं पश्यन् भिया दृष्टनष्टः पूर्वं दृष्टो अनन्तरमदृष्टः सद्य एवादर्शनं गतोऽभवत् स्नानानुलिप्तवत् पूर्वकालसमासः ॥ १७१ ॥

स इति । स कलिः गृहिणां पूर्णे गृहस्थैः पूर्णे सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । गृह्ये वैखानसैः वानप्रस्थैः वैखानसोवने वासी वानप्रस्थश्च तापस इति यादवः । वृते वने निरन्तरे यतिनामाधारे यत्यधिष्ठित इत्यर्थः । अमरागारे देवालये क्वापि स्थानं स्थितं नानशे न लेभे अत आदेरश्नोते र्वैसेत्यभ्यास दीर्घनुडागमौ ॥ १७२ ॥

हिंसेति । स कलिः मखे हिंसायां गौस्तां हिंसागवीम् अलभ्यार्थामित्यर्थः । गोरतद्धितलुगिति समासान्त टच् । वीक्ष्य रिरंसुरन्तुमिच्छुः विहर्तुमिच्छुरमेः सनन्तादुप्रत्ययः । धावति स्म द्रुतमगात् सा गौस्तु सौम्यः सोमयागः स एव वृषोधर्मस्तत्र आसक्ता सक्ता तदर्थी सतीत्यर्थः । तरुण वृषभाक्रान्ता चेति गम्यते सुकृते वृषभे वृषः इत्यमरः । अतएव खरं क्रूरं कलिं खरं गर्दभं दूरं निरासे वृषाक्रान्ताया गोः खरनिःसारणं युक्तमिति भावः ॥ १७३ ॥

कापीति । असौ कलिः तत्र पुरे क्वाप्यात्मनः प्रिया मिष्टाम् अन्विष्यन्नापश्यत् मूर्खमुखे मूढवक्त्रेऽपि स्वस्य मित्रमनुकूलं कलिं कलहञ्च न प्रापत् प्रजानां तथा नियमनादिति भावः ॥ १७४ ॥

मौनेन व्रतनिष्ठानां स्वाक्रोशं मन्यते स्म सः ।
वन्द्यवन्दारुभिर्जज्ञौ स्वशिरश्च पदाहतम् ॥ १७५ ॥
मुनीनां स वृसीः पाणौ पश्यन्नाचामतामपः ।
मेने घनैरमी हन्तुं शम्भुं मामङ्घ्रिकस्यताः ॥ १७६ ॥
मौञ्जीभृतो धृताषाढानाशशङ्के स वर्णिनः ।
रज्ज्वाऽमी बद्धुमायान्ति हन्तुं दण्डेन मां ततः ॥ १७७ ॥
दृष्ट्वा पुरः पुरोडाशमासीदुत्त्रासदुर्मनाः ।
मन्वानः फणिनीस्तत्र स मुमोचाश्रु च स्रुचः ॥ १७८ ॥

मौनेनेति । सः कलिः व्रतनिष्ठानां मौनेन वाग्यमनेन स्वस्याक्रोशं शापं मन्यते स्म मामयं शपतः इत्यमन्यतेत्यर्थः । वन्द्यानभिवाद्यान् वन्दारुभिरभिवादकैः शृवन्द्योरारुः । स्वशिरः पदेनाहतं जज्ञौ मेने तत् सर्वं तस्य तादृग्दुःखजनकं जातमित्यर्थः ॥१७५॥

मुनीनामिति । स कलिः मुनीनां पाणौ वृसीरासनानि उपवेशनार्थं गृहीता इत्यर्थः । व्रतिना मासनं वृसी इत्यमरः । तथा आचमतामपः पश्यन् पाणौ अपश्यन् अमी मुनयोः माङ्घ्रिः घनैः हन्तुं कूटघ्ने मुद्गरे घनाविति वैजयन्ती । अङ्घ्रिः शम्भुश्चोद्यता इति मेने तादृग्दुःखं प्रापेत्यर्थः ॥ १७६ ॥

मौञ्जीति । स कलिः मौञ्जीभृतो मुञ्जीविकारमेखलाधारिणः धृताषाढान् धृतपलाशदण्डान् पालाशोदण्ड आषाढ इत्यमरः । विशाखा षाढौ ऽश्च दण्डयो रित्यणप्रत्ययः । वर्णिनो ब्रह्मचारिणः वर्णाद्ब्रह्मचारिणीति इनिप्रत्ययः । मां रज्ज्वा पाशेन बद्धुं ततो बन्धनानन्तरं दण्डेन हन्तुञ्चायान्तीत्याशशङ्के तथा विव्यथ इत्यर्थः ॥ १७७ ॥

दृष्टेति । स कलिः पुरोऽग्रे पुरोडाशं पिष्टपिण्डविशेषं दृष्ट्वा उत्त्रासेन भयेन दुर्मना विह्वल आसीत् स्वघातार्थं पाशाणभ्रमादिति

आनन्दन्मदिरादानं विन्दन्नेष द्विजन्मनः ।
दृष्ट्वा सौत्रामणीमिष्टिं तं कुर्वन्तमदूयत ॥ १७९ ॥
अपश्यद्यावतो ब्रह्मविदां ब्रह्माञ्जलीनसौ ।
उदडीयन्त तावन्तस्तस्यास्राञ्जलयो हृदः ॥ १८० ॥
स्नातकं घातकं जज्ञे जज्ञौ दान्तं कृतान्तवत् ।
वाचंयमस्य दृष्ट्यैव यमस्यैव बिभाय सः ॥ १८१ ॥

भावः । स्रुगो जुह्वादिपात्राणि फणिनी भुजङ्गीर्मत्वानः तस्य आसीत् अस्तु वाष्पञ्च मुमोच अत्र स्रुचु फणिनीभ्रान्त्या भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ १७८ ॥

आनन्ददिति । एष कलिर्द्विजन्मनो ब्राह्मणस्य मदिराया आदानं सुरापानं विन्दन्निव आनन्दत् अनाचारबुद्ध्या तुतुषे अथ तं ब्राह्मणं सौत्रामणीं सुत्रामणयाख्याम् इष्टिं कुर्वन्तं दृष्ट्वा ज्ञात्वा अदूयत पर्यतप्यत सुरापानविधानात्तु पाप तत्र निराशोऽभूदित्यर्थः ॥ १७९ ॥

अपश्यदिति । असौ कलिः ब्रह्मविदां ब्रह्माध्यायिनां यावतो ब्रह्माञ्जलीनध्ययनकालीन मञ्जलिं संहृत्य हस्तायध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः इति स्मरणात् । पाठे ब्रह्माञ्जलिः इत्यमरः । अपश्यत् तावतः तस्य कलेः अस्राञ्जलयो रक्ताञ्जलयो हृदः कलिहृदयादुदडीयन्त उड्डीना इत्यर्थः ॥ १८० ॥

स्नातकमिति । सः कलिः स्नातकं समाप्तवेदं स्नातकाद्वेदसमाप्ताविति कनप्रत्ययः । तं घातकं हन्तारं जज्ञे लषपतेत्यादिना उकञ्प्रत्ययः । जज्ञौ मेने दान्तं तपस्विनं तपःक्लेशसहो दान्त इत्यमरः । कृतान्तवत् कृतान्ततुल्यं जज्ञौ वाचं यच्छतीति वाचंयमो मौनव्रती वाचि यमो व्रत इति खच्प्रत्ययः । वाचंयमपुरन्दरौ चेति निपातनात्साधुः । यमस्य यमस्येव दृष्ट्या दर्शनेनैव बिभाय भीतवान् भियो लिट् । सर्वत्रैषां तपसो दुर्धर्षत्वाद्भीतिरिति द्रष्टव्यम् ॥ १८१ ॥

स पापखण्डजनान्वेषी प्राप्नुवन् वेदपण्डितम्।
जलार्थीवानलं प्राप्य पापस्तापादपासरत्॥ १८२॥
तत्र ब्रह्महणं पश्यन्नतिसन्तोषमानशे।
निर्वर्त्य सर्वमेधस्य यज्वानं ज्वलति स्म सः॥ १८३॥
यतिहस्तस्थितैर्यस्य राम्भैरारम्भि तर्जना।
दुर्जनस्याजनि क्लिष्टिर्मस्करिणां वेदयष्टिभिः॥ १८४॥
मण्डलत्यागमेवैच्छद्वीक्ष्य स्थण्डिलशायिनः।
पवित्रालोकनादेष पवित्रासमविन्दत॥ १८५॥

स इति। पापः क्रूरः स कलिः पापखण्डजनान्वेषी सन् वेदपण्डितं वैदिकं प्राप्नुवन् जलार्थी अनलं प्राप्येव तापात् तत्प्राप्तिजन्य सन्तापाद्धेतोरपासरत् अपसृतः ब्रह्मतेजसः पापखण्डदाहकत्वादिति भावः॥१८२॥

तत्रेति। एषः कलिः तत्र पुरे ब्रह्महणं ब्राह्मणं हतवन्तं ब्रह्मभ्रूण वृत्रेति क्विप्। पश्यन् सन्तोषमानशे प्राप अथ तं ब्रह्महणं सर्वमेधाख्ययागस्य यज्वानं तद्याजिनं निर्वर्त्य निश्चित्य ज्वलति स्म सन्तप्तोऽभूत् ब्राह्मणे ब्राह्मणमालभत इति श्रुत्या सर्वमेधे ब्राह्मणादिसर्वालम्भविधानात्तस्य धर्मत्वादिति भावः॥ १८३॥

यतीति। दुर्जनस्य यस्य यतीनां मस्करिणां हस्तेषु स्थितैराम्भैर्वेणुदण्डैः त्रिदण्डेन कमण्डलुरिति स्मृतेरिति भावः। तर्जना त्रासनमारम्भि कृतेत्यर्थः। तथा मस्करिणां वेदयष्टिभिः सन्दर्भवेणुदण्डैश्च वेणुमान् च कमण्डलुरिति स्मृतेरिति भावः। क्लिष्टिः क्लेशोऽजनि जनिता जनेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ्। यतिः पाराशरीभिक्षुस्तु कर्म मस्करीयतिः। वंशदर्भौ वेदयष्टि दम्भोराम्भस्तु वैणवः इति सर्वत्र यादवः॥ १८४॥

मण्डलेति। एषः कलिः स्थण्डिलशायिनः अथ शयेन व्रतिनः व्रत इति णिनिः। यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ इत्यमरः। वीक्ष्य मण्डलत्यागं देशत्यागमेव ऐच्छत् पवित्राणां कुशानामालोकनात्

अपश्यज्जिनमन्विष्यन्नजिनं ब्रह्मचारिणम् ।
क्षपणार्थी सदीक्षस्य स चाक्षपणमैक्षत ॥ १८६ ॥
जपतामक्षमालासु बीजाकर्षणदर्शनात् ।
स जीवाकृष्टिकष्टानि विपरीतदृगन्वभूत् ॥ १८७ ॥
त्रिसन्ध्यं तत्र विप्राणां स पश्यन्नघमर्षणम् ।
वरमैच्छद् दृशोरेव निजयोरपकर्षणम् ॥ १८८ ॥
अद्राक्षीत् तत्र कश्चिन्न कलिः परिचितं क्वचित् ।
भैमीनलव्यलीकाणुप्रश्नकामः परिभ्रमन् ॥ १८९ ॥

पवेः कुलिशात्त्राणमविन्दत यथा शक्रकरे वज्रं तथा विप्रकरे कुशा इति स्थिते रिति भावः। अस्त्री कुशं कुशोदर्भः पवित्रमथ कत्तृणम् इत्यमरः ॥ १८५ ॥

अपश्यदिति। स कलिः जिनं जिनाख्यं बाह्यदैवत मन्विषन् ब्रह्मचारिण मजिनं कृष्णाजिनं जिनराहित्यञ्चापश्यत् किञ्च क्षपणार्थी क्षपणकान्वेषी सदीक्षस्य दीक्षितस्य राज्ञोऽक्षपण मक्षदेवनं क्षपणकराहित्यम् ऐक्षत राजसूये अभिषेचनीये अक्षावचर्दिव्यन्तोति श्रवणादिति भावः। तदुभय मप्यसह्यं दुःसहमिति भावः॥ १८६ ॥

जपतामिति। विपरीतदृग्वेदविरुद्धदर्शी सः कलि र्जपता मक्षमालासु बीजानां पद्मादिबीजानां जपसङ्ख्यानार्थाना माकर्षणस्य दर्शनात् जीवाकृष्टिकष्टानि प्राणाकर्षणदुःखानि अन्वभूत् ॥ १८७ ॥

त्रिसन्ध्यमिति। त्रिसन्ध्यं सन्ध्यात्रये समाहारैकत्वे वा तस्येति नपुंसकत्वम् अत्यन्त संयोगे द्वितीया। विप्राणा मघमर्षणं मन्त्रसाध्यं पापहरं स्नानकर्म पश्यन् निजयो र्दृशोराकर्षणं मुत्पाटनमेव परम् अप्रिय मैच्छत् ॥ १८८ ॥

अद्राक्षीदिति। तत्र कलि र्भैमीनलव्यलीकाणोः दोषलेशस्य प्रश्नं

तपःस्वाध्याययज्ञाग्नमकाण्डद्विष्टतापसः।
स्वविद्विषां श्रियं तस्मिन् पश्यन्नुपततापं सः॥ १८०॥
कम्र तत्रोपनम्राया विश्वस्या वीक्ष्य तुष्टवान्।
स मम्लौ तं विभाग्याथ वामदेव्याभ्युपासकम्॥ १८१॥
वैरिणी शुचिता तस्मै न प्रवेशं ददौ भुवि।
न वेदध्वनिरालम्बमम्बरे विततार च॥ १८२॥
दर्शस्य दर्शनात् कष्टमग्निष्टोमस्य चानशे।
जुघूर्णे पौर्णमासेष्टौ सौमं सोऽमन्यतान्तकम्॥ १८३॥

कामयत इति तत्काम· शिलिकामभिक्षाचरिभ्यो णः। परिभ्रमन् क्वचित् किञ्चिदपि परिचितं नाद्राक्षीत्॥ १८९॥

तप इति। अकाण्डे अनवसरे द्विष्टा विरुद्धा तापसा येन सः कलिः तस्मिन् पुरे स्वविद्विषां स्वविरोधिनां तप चान्द्रायणादिचर्या स्वाध्यायो वेदपाठः यज्ञाः सोमादयः तेषां श्रियं समृद्धिं पश्यन्नुपततापं सन्तुष्टे ईर्षालुत्वादिति भावः॥ १८०॥

कम्रमिति। स कलि स्तत्र पुरे उपनम्रायाः स्वयमागतायाः विश्वस्याः सर्वस्याः स्त्रियाः कम्रं कमितारं रन्तारमित्यर्थः। नमिकम्पीत्यादिना रप्रत्ययः। वीक्ष्य तुष्टवान् तुतोष अथ तं कम्रं वामदेवो नाम देवता विशेषः। तस्याभ्युपासकं वीक्ष्य विमृश्य मम्लौ तदुपासकानां न काञ्चन स्वयमागतानां परिहरेदिति श्रुते रुपगमस्य धर्मत्वादिति भावः॥ १८१॥

वैरिणीति। वैरिणी विरोधिनी शुचिता शुद्धता तस्मै भुवि प्रदेशं न ददौ अम्बरे वा नभसि च वेदध्वनिः मन्त्रघोषः आलम्बन मवकाशं न विततार॥ १८२॥

अनन्तरश्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति पूर्वैं रुपेक्षितं तथापि स्थितत्वाद् व्याख्यायते दर्शस्येत्यादि। सः कलि दर्शस्य दर्शस्येष्टेः अग्निष्टोमस्य सोमयागविशेषस्य च दर्शनात्कष्टं महद्दुःखमानशे प्राप तथा पौर्णमासं

तेनादृश्यन्त वीरघ्नो न तु वीरहणो जिनाः।
नापश्यत् सोऽभिनिर्मुक्तान् जीवन्मुक्तानवैक्षत ॥ १८४ ॥
स तुतोषाश्नतो विप्रान् दृष्ट्वा स्पृष्टपरस्परान्।
क्षोमशेषीभवत्सोमभुजस्तान् वीक्ष्य दूनवान् ॥ १८५ ॥
दृष्ट्वा जनं रजोजुष्टं तुष्टिं प्राप्नोत् झटित्यसौ।
तं पश्यन् पावनस्नानावश्यं दुःस्थस्ततोऽभवत् ॥ १८६ ॥
अधावत् क्वापि गां वीक्ष्य हन्यमानामयं मुदा।
अतिथिभ्यस्तु तां बद्धां मन्दं मन्दो न्यवर्त्तत ॥ १८७ ॥

पूर्णमासेष्टिं ईक्षत इति ईक्षी तद्दर्शी सन् जुघूर्ष्णे भ्रान्तोऽभूत् सौमं सोमयागमन्तकं स्त्य समन्यत ॥ १८३ ॥

तेनेति। तेन कलिना वीरघ्ना रणे वीरघातिनो जनाः अमनुष्यकर्तृकेचेति चकारादच् अतएव क्वचिन्मनुष्यकर्तृकेचेति कौमारं सूत्रम् अदृश्यन्त वीरहणः क्षत्रियघातिनः भट्टभास्कराः अग्नित्यागिनो वा विरहा वा एष देवानां योऽग्नि मुद्वासयत इति श्रुते रित्यनेन अदृश्यन्त स कलि रभिनिर्मुक्तान् यान् सुप्तान् अभि सूर्योऽस्तमेति ते अभिनिर्मुक्ताः मुञ्चतेः कर्मणि क्तः। तान् पापिष्ठान्नापश्यत् किन्तु जीवन्मुक्तानात्मारामान् पुण्यानवैक्षत ॥ १८४ ॥

स इति। स कलिः स्पृष्टं परस्परं यैस्तान् स्पृष्टपरस्परं अश्नतो भक्षयतो विप्रान् दृष्ट्वा तुतोष क्षोमशेषीभवन्तं सोमं भजस्तान् वृक्षयितुमूनित्यर्थं। वीक्ष्य ज्ञात्वा म्लानवान् परितप्तवान् सोमभक्षणे परस्पर्शदोषाभावादिति भावः ॥ १८५ ॥

दृष्टेति। रजोभिर्जुष्टं जनं दृष्ट्वा झटिति द्राक्तुष्टिं असौ प्राप ततोऽनन्तरं रजोभि धूसरं जनं पावनस्नानावश्यं पश्यन्नावश्यस्नानतिष्ठ जानन् दुःस्थो दूनोऽभवत् ॥ १८६ ॥

अधावदिति। मन्दो मूढ़ोऽयं कलिः क्वापि देशे हन्यमाना मालभ्यमानां गां वीक्ष्य मुदा अधावत् किन्तु तां गां अतिथिभ्यो ऽतिथ्यर्थं

हृष्टवान् स द्विजं दृष्ट्वा नित्यनैमित्तिकत्यजम्।
यजमानं निरूप्यैनं दूरं दीनमुखोऽद्रवत् ॥ १९८ ॥
आनन्द निरीक्ष्यायं पुरे तत्रात्मघातिनम्।
सर्वस्वारस्य यज्वानमेनं दृष्ट्वाऽथ विव्यथे ॥ १९९ ॥
क्रतौ महाव्रते पश्यन् ब्रह्मचारीत्वरीरतम्।
जज्ञौ यज्ञक्रियामज्ञः स भाण्डाकाण्डताण्डवम् ॥ २०० ॥
यज्वभार्य्याश्वमेधाश्वलिङ्गालिङ्गिवराङ्गताम्।
दृष्ट्वाचष्ट स कर्त्तारं श्रुतेर्भण्डमपण्डितः ॥ २० ॥

हन्यमानां वृद्धा मन्दं सखेदं वर्त्तत मह्योत्सं वा महाजम्बा श्रोत्रिया योऽपकल्पयेत् इति विधानादिति भावः॥ १९७॥

हृष्टवानिति। स कलि नित्यनैमित्तिकत्यजं दानहोमादिकर्मत्यागिनं क्विप्। द्विजं दृष्ट्वा हृष्टवान् अथैनं द्विजं यजमानं दीक्षितं निरूप्य निश्चित्य दीनमुखो विवर्णमुखः सन् दूरमद्रुद्रुवत्पलायत न ददाति न जुहोति न वदतीति दीक्षितस्य तं निषेधे तेन दोषाभावादिति भावः॥ १९८॥

आनन्देति। अयं कलि तत्र पुरे आत्मघातिनं निरीक्ष्य आनन्द अथैन मात्मघातिनं सर्वस्वारो नामात्माङ्गतिको याग विशेषः। तथा रघुवंशेऽप्युक्तं यो मन्त्रपूतान्तनुमप्यहौषीदिति तस्य यज्वानं दृष्ट्वा तद्याजिनं विदित्वा स कलि विव्यथे॥ १९९॥

क्रताविति। स कलि महाव्रते महाव्रताख्ये क्रतौ ब्रह्मचारिण इत्वर्याः कुलटायाश्चरतं ब्रह्मचारी पुंश्चल्यः सम्प्रवाद इति श्रुतिविहितं ग्राम्यभाषणम् असतो कुलटेत्वरीत्यमरः। इनुजि सर्त्तिभ्यः करप्। पश्यन् यज्ञक्रियां भाण्डानां ग्राम्यभाषिणाम् अकाण्डताण्डवम् अनेकान्तस्वादसमयविजृम्भणं जज्ञौ भग्नचेष्टित ममन्यतेत्यर्थः॥ २००॥

यज्वेति। अपण्डितो मूर्खः स कलि यज्वभार्य्यायाः यजमानस्य पत्न्या अश्वमेधे अश्वस्य लिङ्गेन मेहनेन आलिङ्गितवराङ्गतां संयोजितयो-

अथ भीमजया जुष्टं व्यलोकत कलिर्नलम् ।
दुष्टदृग्भिर्दुरालोकं प्रभयेव प्रभाविभुम् ॥ २०२ ॥
तयोः सौहार्दसान्द्रत्वं पश्यन् शल्यमिवानशे ।
मर्मच्छेदमिवानर्च्छं स तन्नर्मोक्तिभिर्मिथः ॥ २०३ ॥
अमर्षादात्मनो दोषात्तयोस्तेजस्विताग्रुणात् ।
स्प्रष्टं द्रष्टुमप्यनीशस्तौ तस्मादप्यचलत् कलिः ॥ २०४ ॥
अगच्छदाश्रयान्वेषी नलद्वेषी स निश्वसन् ।
अभिरामं गृहारामं तस्य रामसमश्रियः ॥ २०५ ॥

मितां निरायत्याश्वस्य शिश्नं मह्यपस्थे निधत्ते इति श्रुतिविहिताभिति भावः । द्रष्टा श्रुतेः कर्त्तारं वेदप्रणेतारं भगवन्तमाचष्ट केनचिन्मनुष्येण प्रणीता वेदा इत्यमन्यतेत्यर्थः ॥ २०१ ॥

अथेति । अथ कलिः भीमजया भैम्या जुष्टं सेवितं दुष्टदृग्भिः पापदृष्टिभिरन्यत्र रोगोपहतदृष्टिभि दुरालोकं दुर्दर्शनं नलं प्रभया दीप्त्या जुष्टं प्रभाविभुं सूर्यमिव व्यलोकत अपश्यत् ॥ २०२ ॥

तयोरिति । सः कलि स्तयो भैमीनलयोः सुहृदोर्भावः सौहार्दं प्रेम युवादिभ्योऽण् हृद्भगेत्यादिना उभयपदवृद्धिः । तेन सान्द्रत्वं सद्रवत्वं पिच्छलत्वं पश्यन् शल्यमानशे इव प्रापेव तथाविधपरस्परनर्मोर्मिभिः परिहासविशेषैः मर्मच्छेद मानर्च्छेव प्रापेव ॥ २०३ ॥

अमर्षादिति । सः कलिरमर्षात् क्रोधादात्मनो दोषात् पिशुनत्वदोषा-त्तयो भैमीनलयो स्तेजस्विता गुणाच्च तौ द्रष्टापि स्प्रष्टुं द्रष्टुमप्यनीशः सन् तस्मादपि देशादचलत् पलायत ॥ २०४ ॥

अगच्छदिति । नलद्वेषी सः कलि राश्रयान्वेषी सन् अतएव तदलाभान्निश्वसन् रामसमश्रियो रामचन्द्रसमानकान्तेः तस्य नलस्या-भिरामं रमणीयं गृहाराम मगच्छत् ॥ २०५ ॥

रक्षिलक्षवृतत्वेन बाधनं न तपोधनैः
मेने मानी मनाक् तत्र स्वानुकूलं कलिः किल ॥ २०६ ॥
दलपुष्पफलैर्देवद्विजपूजाभिसन्धिना।
स नलेनार्जितान् प्राप तत्र नाक्रमितुं द्रुमान् ॥ २०७ ॥
अथ सर्व्वोद्भिदासत्तिपूरणाय स रोपितम्।
विभीतकं ददर्शैकं कुटं धर्म्मेऽप्यकर्मठम् ॥ २०८ ॥
स तं नैषधसौधस्य निकटं निष्कुटध्वजम्।
बहु मेने निजं तस्मिन् कलिरालम्बनं वने ॥ २०९ ॥

रक्षीति। रक्षिणां गृहपालानां लक्षेण शतसहस्रावृतत्वेन तत्र गृहारामे तपोधनैः कर्तृभि र्बाधनं नास्ति स्वस्येतिशेषः। अतएवोभयप्राप्तौ कर्म्मणीति षष्ठी न कर्त्तरि। तथैवं निर्बाधत्वात् मानी आग्रही कलिः स्वस्यानुकूलं निवासयोग्यं मेने किल तमाराम मितिशेषः ॥ २०६ ॥

दलेति। सः कलि स्तत्रारामे दलैः पत्रैः पुष्पैः फलैश्च देवानां द्विजानाञ्च पूजाया अभिसन्धिना तदर्थाभिप्रायेण नलेनार्जितान् द्रुमान् आक्रमितुम् अधिष्ठातुं न प्राप क्रमणं न प्रापेत्यर्थः। उदीच्यानां प्रायेणार्यं भावानुसारिप्रयोगः ॥ २०७ ॥

अथेति। असौ कलिः सर्वेषामुद्भिदान्तरुगुल्मादङ्कुराणामासत्तेः सम्भवस्य पूरणाय रोपितम् अङ्कुरोऽभिनवोद्भिद इत्यमरः। कर्मणि घटत इति घटं श्रमं कर्मठः कर्मणि घटोऽठच्। धर्मेऽप्यकर्मठ मनुपयुक्तं विभीतकं नाम एकं कुटं वृक्षं ददर्श अनोकहः कुटः शालः इत्यमरः ॥ २०८ ॥

स इति। स कलि स्तत्र वने निजमात्मीयमालम्बनम् आश्रयं सौधस्य नलप्रासादस्य निकटं नेदिष्ठं निष्कुटस्य गृहारामस्य ध्वजं चिह्नं गृहारामस्तु निष्कुटः इत्यमरः। तं विभीतकं बह्वधिकं यथा तथा मेने ॥ २०९ ॥

निष्फलस्य कलेस्तत्र स्थानदानाद्विभीतकः ।
कलिद्रुमः परं नासीदासीत् कल्पद्रुमोऽपि सः ॥ २१० ॥
ददौ पदेन धर्मस्य स्थातुमेकेन यत् कलिः ।
एकः सोऽपि तदा तस्य पदं मन्येऽमिलत्ततः ॥ २११ ॥
उद्विद्विरचितावासः कपोतादिव तत्र सः ।
राज्ञः साग्नेर्द्विजात्तस्मात् सन्त्रासं प्राप दीक्षितात् ॥२१२॥
विभीतकमधिष्ठाय तथाभूतेन तिष्ठता ।
तेन भीमभुवोऽभीकः स राजर्षिरधर्षि न ॥ २१३ ॥

निष्फलस्येति। स विभीतकः अक्षवृक्षो निष्फलस्य निराश्रयस्य कलेस्तत्रारामे स्थानदानादाश्रयदानात्कलिद्रुमः परं कलिद्रुम एव नासीत् किन्तु कल्पद्रुमोऽप्यासीत् सङ्कल्पार्थदानादिति भावः। भूतावासः कलिद्रुमः इत्यमरः ॥ २१० ॥

ददाविति। यद्यस्मात्कलिः धर्मस्यैकेन पदेन स्थातुं ददौ इत्यर्थः। पूर्ववत् मनागितस्ततः कारणात्स तरुरप्येकएव तस्य कलेः पदं स्थानममिलत् एकपदस्थानदानादेकवृक्षस्थानं प्राप्तमित्यर्थः। दानानुरूपं फलमभूत इति भावः ॥ २११ ॥

उद्विदिति। उद्विदि वृक्षे विरचितावासः कल्पितस्थितिः सः कलिः साग्नेराहिताग्नेः सपाठराग्नेश्च द्विजात् द्विजातेर्वर्णिकादण्डजाच्च दीक्षितात् कृतदीक्षात् अन्यत्र उभयत्रापि वा ईक्षिताद्दृष्टात् तस्माद्राज्ञो नलात्कपोतादुलूकाद्वायस इव त्रासं प्राप प्राप्नोति लिट् प्रापदिति पदच्छेदे लुङ् ॥ २१२ ॥

विभीतकमिति। विभीतकमक्षमधिष्ठाय तिष्ठता तथाभूतेन नलरन्ध्रान्वेषिणा सता तेन कलिना भीमभुवो भैम्या अभिकामयत इत्यभी

तमालम्बनमासाद्य वैदर्भीनिषधेशयोः।
कलुषं कलिरन्विष्यन्नवात्सीद्वत्सरान् बहून्॥ २१४॥
यथासीत् कानने तत्र विनिद्रकलिका लता।
तथा नलकुलासक्तिविनिद्रकलिकालता॥ २१५॥
दोषं नलस्य जिज्ञासुर्बभ्राम द्वापरः क्षितौ।
न दोषः कोऽपि लोकस्य मुखेऽस्तीति दुराशया॥२१६॥

कः कमिता अनुको ऽभीकः कमितेति कन्प्रत्ययान्तो निपातनात्साधुः। स राजर्षिर्नलो नाधर्षि नाभ्यभावि तं जनमायिष्टेन भीतेन पिशाचेन भीमभुवोऽयं करस्थानादभीको निर्भीकः कश्चिद्दुष्टमन्त्रवादिनाऽधर्षीति ध्वनिः। तेनच राजमन्त्रवादिनो रौपम्यं गम्यते॥ २१३॥

तमिति। कलि स्तं द्वय मालम्बन मासाद्य वैदर्भीनिषधेशयोः भैमीनलयोः कलुषमशुचित्व मन्विष्यन् बहून्वत्सरान् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। अवात्सीदुवास वसेर्लुङि सिचि सस्यार्धधातुकेति तत्वं वदव्रजे-त्यादिना वृद्धिः॥ २१४॥

यथेति। तत्र कानने वने यथा विनिद्रकलिका उन्निद्रकोरका-लता आसीत्तथा नलस्य कुले कुलने आसक्त्याऽभिनिवेशेन विनिद्रो जागरूकः कलिः कालपुरुषितः यस्मिन् तस्य भावस्तत्ता आसीत् अत्रार्थ-भेदेऽपि विनिद्रकलिकालतेति शब्दमात्रसाम्यात्तथेत्युक्तम्॥ २१५॥

दोषमिति। अथ द्वापरोऽपि नलस्य दोषमनाचारं जिज्ञासुर्लोकस्य मुखे वाचि अदोषो निर्दोषः कोऽपि नास्तीति दुराशया लोको हि सर्वत्र दोषदृष्टिपरत्वात्सर्वथा दोषकेश दूष्यति वक्ष्यति चेति दुराधर्षेण क्षितौ बभ्राम॥ २१६॥

अमुष्मिन्नारामे सततनिपतद्दोहदतया
प्रसूनैरुन्निद्रैरनिशममृतांशुप्रतिभटे ।
असौ बद्धालम्बः कलिरजनि कादम्बविहग-
च्छदच्छायाभ्यङ्गोचितरुचितया लाञ्छनमृगः ॥ २१७ ॥
स्फारे तादृशि वीरसेनिनगरे पुण्यैः प्रजानां घनम्
विघ्नं लब्धवतश्चिरादुपनतिस्तस्मिन् किलासीत् कलेः ।
एतस्मिन् पुनरन्तरेऽन्तरमितानन्दः स भैमीनला-
वाराद्धुं व्यधित स्मरः श्रुतिशिखावन्दारुचूडं धनुः ॥२१८॥
श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतम्
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

अमुष्मिन्निति । सततं निपतद्दोहदतया मिलद्रूपादिसंस्कारतया सहगुल्मलतादीनामकाले कुशलैः कृतं पुष्पाद्युत्पातकं द्रव्यं दोहदं स्यात्तु तत्क्रियेति शब्दार्णवे । उन्निद्रैर्विकसितैः प्रसूनैरनिशममृतांशुप्रतिभटे चन्द्रकल्पे अमुष्मिन्नारामे बद्धालम्बः कृताश्रयोऽसौ कलिः कादम्बविहगस्य धूम्रपक्षिविशेषस्य च्छदच्छायाभ्यङ्गोचितरुचितया चितप्रभालेपयोग्यवर्णतया लाञ्छनमृगोऽजनि जनितः चन्द्रस्यायं कलङ्कोऽभूदित्यर्थः ॥ २१७ ॥

स्फार इति । प्रजानां पुण्यैर्धर्म्मैरेव तादृशि तथा नीरन्ध्रे वीरसेने नैलस्य नगरे घनं निरन्तरं विघ्नं कार्य्यप्रतिबन्धं लब्धवतः प्राप्तवतः कलेश्चिरकालमुपनतिः स्थितिरभूत्किल एतस्मिन् घने निरन्तरे अस्मिन्नवकाशे अन्तरन्तःकरणे अमितानन्दः अतिहृष्टः स स्मरो भैमीनलावाराद्धुं वशीकर्त्तुं श्रुतिशिखां कर्णौ वन्दारुरुपनम्रा चूड़ा कोटिर्य्यस्य तद्धनुः व्यधित विहितवान् कलिविस्मयात्प्रागप्यकामं कामसुखमन्वभूतामित्यर्थः ॥ २१८ ॥

यातः सप्तदशः स्वसुः सुसदृशि छन्दःप्रशस्तेर्महा-
काव्ये तद्भुवि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥२१९॥

श्रीहर्षमिति। स्वसुः सोदर्याः छन्दोनाम राजा तत्प्रशस्तेः सुकृतेः सुसदृशि अत्यन्तसदृशि तस्माच्छ्रीहर्षाद्भवतीति तद्भुवि एककर्तृत्वादेकोदरत्वव्यपदेशः गतमन्यत् ॥ २१९ ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणमहोपाध्याय कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां नैषधव्याख्यायां जीवातुसमाख्यायां सप्तदशसर्गः समाप्तः ॥ १७ ॥

नैषधचरितम् ।

अष्टादशः सर्गः ।

सोऽयमित्थमथ भीमनन्दिनीं दारसारमधिगम्य नैषधः ।
तां तृतीयपुरुषार्थवारिधेः पारलम्भनतरीमरीरमत् ॥ १ ॥
आत्मवित् सह तया दिवानिशं भोगभागपि न पापमाप सः ।
आहृता हि विषयैकतानता ज्ञानधौतमनसं न लिम्पति ॥ २ ॥

सोऽयमिति । सोऽयं नैषधो नलः इत्थं स्वयं परमार्गेण दारसारं दारेषु सारं स्थिरांशं सारो बले स्थिरांशे च इति विश्वः । अतएव पुंलिङ्गनिर्देशः । भीमनन्दिनीं भैमीं नन्दादित्वात् ल्युट् प्रत्ययः । अधिगम्य प्राप्य अथ तृतीयपुरुषार्थवारिधेः शृङ्गारसारस्य पारलम्भनेन परतीरप्राप्तौ तरीं नावन्तां दमयन्ती मरीरमत् रमयामास रमेणौं चङ् अस्मिन् सर्गे रथोद्धतावृत्तं रोनराविह रथोद्धता लगाविति लक्षणात् ॥ १ ॥

आत्मेति । आत्मविदात्मज्ञानी स नलस्तया भैम्या दिवानिशमहर्निशं द्वन्द्वैकवद्भावः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । भोगभागपि सम्भोगयानपीत्यर्थः । भजोण्विः । पापं नाप ननु निग्रहाञ्चेन्द्रियाणान्तु नरः पतनमृच्छतीति निषेधात् कथं दिवानिशं विषयलोलुपस्य न पापमत आह । आहृतेति तथा हि आहृता विकृता विषयेषु शब्दादिष्वेकतानता एकनिष्ठत्वं ज्ञानेन धौतमनसं क्षालितान्तःकरणं न लिम्पति न पातयतीत्यर्थः । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुनेति भगवद्वचनादितिभावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २ ॥

न्यस्य मन्त्रिषु स राज्यमादरादाराराध मदनं प्रियासखः।
नैकवर्णमणिकोटिकुट्टिमे हेमभूमिभृति सौधभूधरे ॥३॥
वीरसेनसुतकण्ठभूषणीभूतदिव्यमणिपंक्तिशक्तिभिः।
कामनोपनमदर्थतागुणाद्यस्तृणीकृतसुपर्वपर्वतः ॥ ४ ॥
धूपितं यदुदराम्बरं चिरं मेचकैरगुरुसारदारुभिः।
जालजालधृतचन्द्रचन्दनक्षोदमेदुरसमीरशीतलम् ॥ ५ ॥
क्वापि कामशरदृत्तवर्त्तयो यं महासुरभितैलदीपिकाः।
तेनिरे वितिमिरं स्मरस्फुरद्दोःप्रतापनिकराङ्कुरश्रियः ॥ ६ ॥

न्यस्येति। स राजा मन्त्रिषु राज्यं न्यस्य राज्यभारं निधाय नैक-वर्णा अनेकवर्णा नञर्थस्य न शब्दस्य सुप्सुपेति समासः। ता मणि-कोटयो यस्मिन् तादृशं कुट्टिमं यस्मिन्। तथोक्ते हेमभूमिभृति सुवर्ण-भूभृत्तुल्ये श्रेष्ठः क्विप्। सौध एव भूधरस्तस्मिन् प्रियासखः भैमीसहितः सन्नादरात् मदनमाराराध सिषेवे शच्या सह मेराविन्द्र इव सः भैम्या सह तत्र सौधे स इति भावः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्विंशतिश्लोक्या सौधं वर्णयति वीरेत्यादयः। सौधो वीर-सेनसुतस्य नलस्य कण्ठभूषणीभूताया दिव्याया मणिपङ्क्तेर्मणिमालि-काया शक्तिभिः चिन्त्यप्रभावैः कामनया सङ्कल्पमात्रेण उपनमदर्थता समा-गतेष्टार्थता सैव गुण उत्कर्षः तस्मात्तृणीकृतः सुपर्वपर्वतोऽवधीरितसुराचलः न केवल मौन्नत्येनापि तु सम्पदापि मेरोरधिक इत्यर्थः ॥ ४ ॥

धूपितमिति। यस्य सौधस्य उदराम्बरमभ्यन्तराकाशश्चिरं चिरं मेचकैः कृष्णैः अगुरुणः सारदारुभिः सारयुक्तकाष्ठैः धूपितं तद्गन्ध-वासितमित्यर्थः। किञ्च जालजालेषु गवाक्षसमूहेषु धृतैः स्थितैः चन्द्र-चन्दनक्षोदैः कर्पूरश्रीखण्डचूर्णैः मेदुरेण सान्द्रेण समीरेण वायुना शीतलम् ॥ ५ ॥

क्वापीति। कामशरः कर्पूर इति प्रसिद्धेः तेन वृत्ताः निष्पन्ना

कुङ्कुमैणमदपङ्कलेपिताः क्षालिताश्च हिमवालुकाम्बुभिः ।
रेजुरध्वततशैलजस्रजो यस्य सुग्धमणिकुट्टिमा भुवः ॥ ७ ॥
नैषधाङ्गपरिमर्द्दमेदुरामोदमार्द्दवमनोज्ञवर्णया ।
यद्भुवः क्वचन सूनशय्यया भाजि भालतिलकप्रगल्भता ॥ ८ ॥
क्वापि यन्निकटनिष्कुटस्फुटत्कोरकप्रकरसौरभोर्मिभिः ।
सान्द्रमध्रियत भीमनन्दिनी नासिकापुटकुटीकुटुम्बिताम् ॥ ९ ॥

वर्त्तयो दशा यासान्ताः । अन्यत्र कामबाणेत्यन्ना इत्यर्थः । मद्दान्ति सुरभितैलानि यासान्ता दीपिकाः स्मरस्य स्फुरतो दोःप्रतापनिकरस्य भुजतेजोमण्डलस्याङ्कुराणां श्रीरिव श्रीर्यासान्ताः सत्यः यं सौधं क्वापि वितिमिरन्तमोरहितन्तेनिरे चक्रिरे ॥ ६ ॥

कुङ्कुमेति । कुङ्कुमैणमदयोः काश्मीरकस्तूरिकयोः पङ्केन लेपिताः दिग्धाः हिमवालुकाम्बुभिः कर्पूरोदकैः क्षालिता धौताः सिताभ्रो हिमवालुकेति कर्पूरपर्य्यायेत्यमरः । अध्वसु प्रवेशमार्गेषु तता विस्तृता शैलजस्य शैलेयस्य शिला कुसुमाख्यगन्धद्रव्यस्य स्रजो यासु ताः यस्य सौधस्य मुग्धाः सुन्दरा मणीनां कुट्टिमाः कुट्टिमरूपभुवः कुट्टिमेऽस्त्रीनिबद्धा भूरिति यादवः । चूतद्रुमवत् सामान्ये विशेषभावाद् पौनरुक्त्य समर्द्धिकमस्तु वर्णनादुदात्तालङ्कारः ॥७॥

नैषधेति । नैषधस्य नलस्याङ्गपरिमर्द्देन मेदुराः सान्द्राः आमोदो मार्द्दवं मनोज्ञं वर्णाश्च यस्या तया क्वचन स्थितः सूनशय्यया कुसुमशयनेन यस्य सौधस्य भुवो भालतिलकप्रगल्भता ललाटिकालक्ष्मीरभाजि प्राप्तेति निदर्शनालङ्कारः ॥ ८ ॥

क्वापीति । क्वापि कस्मिंश्चित्प्रदेशे यस्य सौधस्य निकटे निष्कुटे गृहारामे स्फुटतां कोरकप्रकराणां कलिकानिवहानां सौरभोर्मिभिः परिमलपरम्पराभिः भीमनन्दिनी भैमी नासिकापुटानां कुटीकुटुम्बितां गार्हस्थ्यं सान्द्रं निरन्तरमध्रियत अधारि नन्दनविहारसुखमनुभूयते तयेति भावः ॥९॥

ऋद्धसर्वऋतुवृक्षवाटिकाकीरक्षतसहकारशीकरैः ।
यज्जुषः स्वकुलमुख्यमाशुगो प्राणवातमुपदाभिरर्चति ॥ १० ॥
कुत्रचित् कनकनिर्मिताखिलः क्वापि यो विमलरत्नजः किल ।
कुत्रचित् रचितचित्रशालिकः क्वापि चास्थिरविधेन्द्रजालिकः ॥ ११ ॥
चित्रतत्तदनुकार्य्यविभ्रमाधायिनैकविधरूपरूपकम् ।
वीक्ष्य यं बहु धुवन् शिरो जरा वातकी विधिरकल्पि शिल्पिराट् ॥ १२ ॥
भित्तिगर्भगृहगोपितैर्जनैर्यः कृताद्भुतकथादिकौतुकः ।
सूत्रयन्त्रजविशिष्टचेष्टयाऽऽश्चर्य्यसञ्चिवहुशालभञ्जिकः ॥ १३ ॥

ऋद्धेति । आशुगः पवनस्तशराविति यादवः । स्वकुलमुख्यं स्वकुलश्रेष्ठं यज्जुषः सौधसेविनो जनस्य प्राणवातं निश्वासमारुतं ऋद्धा अवरुद्धा ऋध्यतेः कर्मणि क्तः । ऋद्धाः समृद्धा वा ऋध्नोतेः कर्त्तरि क्तः । ते सर्वे ऋतवो यस्यां ऋत्यक इति प्रकृतिभावः । तस्य वृक्षवाटिकायां कीरैः शुकैः क्षतानां खण्डितानां सहकाराणां शीकरैरेवोपपदाभिः उपायनैरर्च्चति पूजयति स्म ॥ १० ॥

कुत्रचिदिति । यः सौधः कुत्रचित् प्रदेशे कनकनिर्मितमखिलं यस्य सः क्वापि प्रदेशे विमलरत्नेभ्यो जातः स तज्जः किल कुत्रचिद्भागे रचिताश्चित्राः शालिका यस्य सः क्वापि च भागे क्वापि च भागान्तरे अस्थिरविधाभिः क्षीणप्रकारैरिन्द्रजालिक इन्द्रजालवान् मत्वर्थीयष्ठन् । प्रतिक्षणमन्ययान्यथा न्यथा प्रतीयमान इत्यर्थः ॥ ११ ॥

चित्रेति चित्रेषु आलेख्येषु तेषां अनुकार्य्याणां अभिनयानां राजर्षिमनुष्यादीनां विभ्रमं विलासि आधायीनि उत्पादकानि रूपानि नानाप्रकार स्वरूपाणि रूपकाणि प्रतिमा यस्मिन् तं यं सौधं वीक्ष्य बहु यथा तथा शिरोधुवन् कम्पयन् । शिल्पिराट् राजशिल्पी विधिः स्रष्टा जरया वातकी वातरोगी वातातिसाराभ्यां कुकच् इतीनिप्रत्ययः कुगागमश्च । अकल्पि अतर्कि आश्चर्य्यावेशात् तदाशिरः कम्पित मित्यर्थः ॥ १२ ॥

भित्तीति । यः सौधो भित्तिगर्भेषु ये गृहास्तेषु गोपितै गुप्तैर्जनैः

तामसीष्वपि तमीषु भित्तिगैरत्नरश्मिभिरमन्दचन्द्रिकः ।
यस्तपेऽपि जलयन्त्रपातुकासारदूरधुततापतन्द्रिकः ॥ १४ ॥
यत्र पुष्पशरशास्त्रकारिका शारिकाध्युषितनागदन्तिका ।
भीमजानिषधसार्वभौमयोः प्रत्यवैक्षत रते कृताकृते ॥ १५ ॥
यत्र मत्तकलविङ्कशारिकाश्लेष्यकेलिपुनरुक्तिवक्तयोः ।
क्वापि दृष्टिभिरवापि वापिकोत्तंसहंसमिथुनस्मरोत्सवः ॥ १६ ॥

कृतमङ्गलकथादिकौतुकः चित्रकथावर्णनादिविनोदो येन सः स्वयमेव सौधः कथयतीति भ्रान्तिकर इत्यर्थः । कौतूहलं विनोदः स्यात् कुतुकञ्च कुतूहलं इति हलायुधः । किञ्च स्त्रीणां यन्त्रेण जाता तया तज्जया विशिष्ट-चेष्टया हसितनिमेषोन्मेषादिचेष्टाविशेषेणाश्चर्यं सञ्जयन्ति कुर्वन्तीति तत्सञ्जिन्यो बह्व्यः शालभञ्जिका दारुपुत्रिकाः यस्य सः ॥१३॥

तामसीष्विति । यः सौधः तामसीषु तमस्विनीष्वपि अणु प्रक-रणे ज्योत्स्नादिभ्य इत्युपसङ्ख्यानान्मत्वर्थीयोऽण्प्रत्ययः । तमीषु रात्रिषु भित्तिगैः कुड्यगतैरत्नरश्मिभिः मणिप्रभाभिः अमन्दा चन्द्रिका यस्य सः यस्तपेऽपि ग्रीष्मेऽपि जलयन्त्रेभ्यः पातुकैः पतनशीलैः आसारैः सम्पातैर्दूरंधुता तापतन्द्रिका यस्य सः ॥१४॥

यत्रेति । यत्र सौधे पुष्पशरशास्त्रस्य कारिका कर्त्री शारिकाभिः पक्षिविशेषैः । वाचाला दुखरा शारीति यादवः । अध्युषिता अधिष्ठिता नागदन्तिका भित्तिनिर्गता दारुविशेषो यस्य दन्तिका नागदन्ताः स्युरिति यादवः । भैमीनलयोरते कृताकृते प्रत्यवैक्षत इदं कृतमिदं सुकृतमिति अनुसन्दधे ॥ १५ ॥

यत्रेति । यत्र सौधे क्वापि प्रदेशे तयो भैमीनलयोः दृष्टिभिर्वापि-कोत्तंसानां दीर्घिकालङ्काराणां हंसमिथुनानां स्मरोत्सवः सुरतकेलिः मत्तैः कलविङ्कैः चटकैः शारिकाभिश्च आश्लेष्य केलिभिः आश्लेषक्रीडाभिः पुनरुक्तवत् पुनरुक्तिभङ्ग्या तया अपि वा तत्तुल्यमदर्शीत्यर्थः ॥ १६ ॥

यत्र वैणरववैणवस्वरै र्झङ्कृतैरुपवनीपिकालिनाम्।
कङ्कणालिकलहैश्च नृत्यतां गोपितं सुरतकूजितं तयोः॥ १७॥
कृष्णसारमृगशृङ्गभङ्गुरा स्वादुरुज्ज्वलरसैकसारणिः।
नानिशं लुटति यत् पुरः पुरा किन्नरीविकटगीतिझङ्कृतिः॥१८
भित्तिचित्रलिखिताखिलक्रमा यत्र तस्थुरितिहाससङ्कथाः॥
पद्मनन्दनसुतारिरंसुतामन्दसाहसहसन्मनोभुवः॥ १९॥

यत्रेति। यत्र सौधे वैणैर्वीणासम्बन्धिभीरवैः वैणवैः वेणु-सम्बन्धिभिः स्वरैः उपवन्या आरामेऽपि पिकानामलिनां भ्रमराणाञ्च झङ्-कृतैः झङ्कारैश्च नृत्यतां नर्त्तकीजनानां कङ्कणालिकलहैः भूषणकलहैः भूषणावलीकलकलैश्च तयोर्दम्पत्योः सुरतकूजितं मणितादिकूजितं गोपितं तिरस्कृतम् अतो न विस्रम्भविघात इति भावः॥ १७॥

कृष्णेति। कृष्णसारमृगस्य शृङ्गवद्भङ्गुरा भङ्गवती एकत्र तथो-च्चारणादन्यत्र स्वभावादितिभावः। अतएवोज्ज्वलरसस्य शृङ्गाररसस्य शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः इत्यमरः। एका मुख्या सारणिः कुल्या किन्न-रीणां प्रवीणगायकानां विकटा विपुला गीतस्य झङ्कृतिः झङ्कारा-त्मस्वरः अनुकारिशब्दोऽय मनिशं नित्यं पुरा न लुटति न लुठिता न विच्छिन्नेत्यर्थः। पुरा लङ् च स्म इति भूते लङ् अत्र गीतझङ्कृतेः शृङ्गाररससम्भरणीयत्वेन रूपणाद्रूपकालङ्कारः॥ १८॥

भित्तीति। पद्मनन्दनस्य ब्रह्मणः सुतया रिरंसुता रन्तुमि-च्छुता सैवामन्दं महत्साहसं तेन हसन् स्वप्रयासंसाफल्यसन्तोषात् स्मयमानो मनोभूः कामो यासु ताः इतिहाससङ्कथा इतिहासोक्त-वृत्तान्ता यत्र सौधे भित्तिषु चित्रलिखिताः अखिलाः क्रमा विशेषा यासां ताः तत्रस्थुः॥ १९॥

पुष्पकाण्डजयडिण्डिमायितम् यत्र गौतमकलत्रगामिनः ।
पारदारिकविलाससाहसं देवभर्त्तुरुदटङ्कि भित्तिषु ॥ २० ॥

उज्ज्वलत्कलरवालिकैतवाद्वैजयन्तविजयार्जिता जगत् ।
यस्य कीर्त्तिरवदायति स्म सा कार्त्तिकीतिथिनिशीथिनीस्वसा ॥ २१ ॥

गौरभानुगुरुगेहिनीस्मरोद्भूतभावमिति वृत्तमाश्रिताः ।
रेजिरे यदजिरेऽभिनीतिभिर्नाटिकाभरतभारतीसुधा ॥ २२ ॥

शम्भुदारुवनसम्भुजिक्रियामाधवव्रजवधूविलासयोः ।
गुम्फितैरुशनसा सुभाषितैर्यस्य हाटकविटङ्कमङ्कितम् ॥ २३ ॥

पुष्पेति । पुष्पकाण्डस्य पुष्पेषोः जयडिण्डिमायितं तद्वदाचरितम् उपमानादाचारक्यजन्तात्कर्तरि क्तः । गौतमकलत्रगामिनोऽहल्यागन्तुर्देवभर्तुरिन्द्रस्य परदारान् गच्छतीति पारदारिकः गच्छतौ परदारादिभ्य इत्युपसङ्ख्यानात् ठक् । तस्य विलासो विजृम्भणं तदेव साहसं यत्र सौधभित्तिषु उदटङ्कि उट्टङ्कितं सुन्मीलितम् ॥ २० ॥

उज्ज्वलदिति । कृत्तिकाभिर्नक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी कार्त्तिकी नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यण् । सैव तिथि स्तस्या निशीथिनी रात्रिस्तस्याः स्वसा भगिनी सदृशीत्यर्थः । वैजयन्तस्येन्द्रप्रसादस्य विजयेनार्जिता स्यात् प्रासादो वैजयन्त इत्यमरः । उज्ज्वलत्कलरवाणां उड्डीनपारावतानां आलिकैतवाच्छ्रेणीव्याजादित्यपह्नवभेदः । यस्य कीर्ति कान्तिः जगदवदायति स्म तेऽपि तावन्त स्तत्र सन्तीति भावः दैपो लटि लास्यायादेशः ॥ २१ ॥

गौरिति । गौरभानोश्चन्द्रस्य गुरुगेहिन्यां वृहस्पतिपत्न्यां स्मरस्योद्भूतभावन्तु क्ष स्ववृत्तं तदेवेति वृत्तं वर्ण्यत्वमाश्रितास्तद्वर्णनपरा इत्यर्थः । भरतभारतीसुधाः भरतशास्त्रसारभूताः नाटिकाः रूपकविशेषाः चतुरङ्कात नाटिकेति उक्तलक्षणात् । यस्य सौधस्याजिरे प्राङ्गणे अभिनीतिभिरभिनयैः रेजिरे शुशुभिरे ॥ २२ ॥

शम्भ्विति । यस्य सौधस्य हाटकस्य विटङ्कं हिरण्मयकपोत-

अङ्कि भानुभुवि दाशदारिकां यच्चरः परिचरन्तमुज्जगौ ।
कालदेशविषयाशङ्कस्मरादुत्सुकं शुकपितामहं शुकः ॥ २४ ॥
नीतमेव करलभ्यपारतामप्रतीर्य मुनयस्तपोऽर्णवम् ।
अप्सरःकुचघटावलम्बनात् स्थायिनः क्वचन यत्र चित्रगाः ॥२५॥
यत्र वीक्ष्य नलभीमसम्भवे मुह्यतोरतिरतीशयोरपि ।
स्वं ययेव जयतीर्ष्यया यते कामकामरमणी बभूवतुः ॥ २६ ॥

पालिका स्त्रियां हेम्न छाटकं कपोतपालिकायान्तु विटङ्कं पुं नपुंसक मिति चामरः। यमुनोद्यानवने देवदारुवने सम्भोगक्रिया सम्भोगविहारः माधवस्य कृष्णस्य व्रजवधूविलासो गोपाङ्गनाविहारः व्रजो गोभूमिषु इति यादवः। तयोर्विषये एषमनसा गुम्फितैः विरचितैः सुभाषितैः स्तवैरङ्कितं शुकविरचितशिवकृष्णाचरितं तत्र लिखित मित्यर्थः ॥ २३ ॥

अङ्कीति। यच्चरो यः सौधचारी शुकः कीरः कालदेशविषयाणा मसङ्गात् योग्यायोग्यविचाराक्षमात् स्मरात् कामवशादुत्सुक माशक्त मतएव अङ्कि न रात्रौ भानुभुवि यमुनायां न विविक्ते कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा इत्यमरः। दाशदारिकां कैवर्तकन्यां सत्यवती मित्यर्थः। नहु कुलीनां कैवर्ते दाश धीवरा वित्यमरः। परिचरन्तं रमयन्तं शुकपितामहं पराशर मुज्जगौ गायति स्म शुको व्याससुते कीर इति विश्वः ॥ २४ ॥

नीतमिति। करलभ्यपारतां करप्राप्यपारत्वं आसन्नफलत्वञ्च नीतमेव तीर्णप्रायमेव तपोऽर्णव मप्रतीर्य्य तरणाद्विरत्येत्यर्थः। अप्सरसां कुचएव घटाः कुचघटाः घटः कुचनिभायस्त्रीत्यमरः। तेषा मवलम्बनात् स्थायिनो विश्रान्ताः तरणश्रान्ताः घटादिक मवलम्ब्य विश्राम्यन्तीति भावः। एवम्भूता मुनयो यत्र सौधे क्वचन प्रदेशे चित्रगाः स्थिता इत्यर्थः ॥ २५ ॥

यत्रेति यत्र सौधे नलभीमसम्भवे नलभैम्यौ वीक्ष्य मुह्यतो रतस्मरतोः

तत्र सौधसुरभूधरे तयोराविरासुरथ कामकेलयः ।
ये महाकविभिरप्यवीक्षिताः पांशुलाभिरपि ये न शिक्षिताः ॥२७॥
पौरुषं दधति योषिता नवे स्वामिनि श्रिततदीयभावया ।
यूनि शैशवमतीर्ष्यया कियत् प्रापि भीमसुतया न साध्वसम् ॥२८॥
दूत्यसङ्गतिगतं यदात्मना प्रागशिश्रवदियं प्रियं गिरः ।
तं विचिन्त्य विनयव्ययं ह्रिया न स्म वेद करवाणि कीदृशम् ॥२९॥

अतएव सङ्ख्या मत्सरेणैव जयतोरभिभवतोः रतिरतीशयोरपि जया-याभिभवाय ते नलदमयन्त्यौ कामकामरमण्यौ बभूवतुः तज्जयाय स्वयमन्ये ततोऽप्युत्कृष्टे कामतद्रमण्यौ बभूवतुः ते अतिशय्य स्थिते इत्यर्थः अभूत-तद्भावेच्विः ॥ २६ ॥

तत्रेति अथ तत्र सौधसुरभूधरे प्रासादमेरौ तयोः भैमीनलयोः कामकेलयः कामकेलिविहाराः आविरासुः आविर्बभूवुः प्रादुराविः शब्दयोः अस्तिपरनियमात्तत्प्रत्ययवत् अभूस्तिपदत्वसामर्थ्यात् नास्ति भूभावः । ये केलयः अस्तौ केलिः परिहारः स इति यादवः । महाकविभिर्वात्स्यायनशास्त्रज्ञै रप्यवीक्षिताः अदृष्टा ये पांशुलाभिः साधारणीभिरपि न शिक्षिता नाभ्यस्ताः ॥ २७ ॥

पौरुषमिति । पौरुषं पुरुषत्वं युवादित्वादण्प्रत्ययः । दधति दधाने स्वामिनि पत्यौ यूनि नवे विषये क्रमाद्योषिता श्रित स्तदीयभाव स्तद्धर्मत्वं यया तया अस्वतन्त्रया शैशवमतीर्ष्यया अद्याप्यनिःशेषितबाल्यया कर्त्तरि क्तः । भीमसुतया साध्वसं सङ्गमभयं कियत्र प्रापि महदेव प्रापी-त्यर्थः । तच्च रसीभवतः स्थायिनः कार्यं पत्युरत्यानन्दकरञ्चेति प्रप-ञ्चितं कुमारसम्भवसञ्जीविन्यां भावसाध्वसपरिग्रहादित्यत्र । अत्र भय-हेतुनाऽनागतपौरुषादीनां तयाणां भैमीगतस्त्रीत्वादीनां तथात्व यथासङ्ख्यं सम्बन्धाद्यथासङ्ख्यालङ्कारः ॥ २८ ॥

दूत्येति । प्राक् पूर्वं दूत्ये दूत्यकर्मणि सङ्गतिगत मिन्द्रदूत्यावस्था-

यत्तया सदसि नैषधः स्वयं प्रागृहतः सपदि वीतलज्जया ।
तन्निजं मनसिकृत्य चापलं सा शशाक न विलोकितुं नलम् ॥३०
आसने मणिमरीचिमांसले यां दिशं स परिरभ्य तस्थिवान् ।
तामसूयितवतीव मानिनी न व्यलोकयदियं मनागपि ॥ ३१ ॥
ह्रीसरिन्निजनिमज्जनोचितं मौलिदूरनमनं दधानया ।
द्वारि चित्रयुवतिश्रिया तया भर्तृहतिशतमस्तुतीकृतम् ॥ ३२ ॥

मागतं प्रियं नलमात्मनोगिरः अभिभवत् आत्रयति खेति आत्रयते र्यौ चङ्ग्रुपधाया ह्रस्वे सन्वद्भाववचःस्मृतिः स्तृणोतीत्यादिना विकल्पादभ्या-सस्तेत्वम् । तं विनयव्ययं विनय लोपं विचिन्त्यानुसृत्य ह्रिया सा भैमी कीदृशं करवाणीति न वेद स्म इति इतिकर्तव्यतामूढाभवत् ॥ २९ ॥

यदिति । किञ्च प्राक् पूर्वं सपदि वीतलज्जयाविलज्जया तया भैम्या सदसि नैषधः स्वयं वृत इति यन्निजमात्मीयं तत् स्वयम्वरणरूपं चापलं मनसिकृत्य हृदि निधाय अनित्याधाना उरसि मनसीतिसमासे क्लीत्व-वादेशः । सा भैमी नलं विलोकितुं न शशाक ॥ ३० ॥

आसन इति । स नलो मणिमरीचिभिः मांसले सान्द्रे आसने मणिपीठे यां दिशं परिरभ्य तस्थिवान् । यद्दिशाभिमुख्येनास्थित इत्यर्थः । मानिनी इयं दमयन्तीति तां प्रियपरिरब्धां दिशमसूयितवतीव सापत्न्या-दीर्ष्यतीवेत्युत्प्रेक्षा । मनागीषदपि न व्यलोकयत् नलं तु किमु वक्तव्य-मिति भावः ॥ ३१ ॥

ह्रीति । ह्रीसरिति निजं निमज्जनं तस्योचितं तदनुभाव-त्वात्तस्येतिभावः । मौलेर्मूर्ध्नो दूरनमनं दधानया द्वारि द्वारदेशे चित्र-युवतेः श्रीरिव श्रीर्यस्या तया तद्वन्निश्चलयेत्यर्थः । तया भैम्या भर्तुर्नलस्य हृतिशतमाह्वानशतमस्तुतीकृतम् अभूततद्भावे च्विः । ह्रिया प्रियं न कि-ञ्चिदप्युवाचेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

वेश्म पत्युरविशन्न साध्वसाद्‌ वेशितापि शयनं बभाज न ।
भाजितापि सविधं न सास्वपत् स्वापितापि न च सम्मुखाभवत्२३

आत्मनापि हरदारसुन्दरी यत् किमप्यभिललाष चेष्टितुम् ।
स्वामिना यदि तदर्थमर्थिता मुद्रितस्तदनया तदुद्यमः ॥ २५ ॥

ह्रीभराद्विमुखया तया भियं सञ्चितामननुरागशङ्किनि ।
स स्वचेतसि लुलोप संस्मरन् दूत्यकालकलितं तदाशयम् ॥२५॥

पार्श्वमागमि निजं सखालिभिस्तेन पूर्व्वमथ सा तयैकया ।
क्वापि तामपि नियुज्य मायिना स्वात्ममात्रसचिवावशेषिता॥२६

वेश्मेति । सा भैमी साध्वसात्पत्युर्वेश्म नाविशत् वेशिता कथञ्चित् सखीभिः प्रवेशिता शयनं तल्पं न बभाज न भेजे भाजिता प्रापितापि सविधं समीपं अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । नास्वपत् न निदद्रौ स्वापितापि समीपे निद्रापितापि संमुखा अभिमुखो नाभवन्न बभूव एतेन नवोढाया मौग्ध्यात् लज्जाविजितमन्मथत्व मुक्तम् ॥ २३ ॥

आत्मनेति । हरदाराः पार्व्वतीव सुन्दरी सा आत्मना स्वयमपि यत्किमपि चेष्टितुं यत्किञ्चन कर्त्तुमभिललाष स्वामिना पत्या तदर्थं तत्कारणार्थं मर्थिता यदि प्रार्थिता चेत्तर्हि अनया भैम्या तदुद्यमस्तस्य-नलस्योद्यमो मुद्रितः प्रतिबद्धो भवति स्वयं चिकीर्षितमपि न करोती-त्यर्थः ॥ २४ ॥

ह्रीभरादिति । स नलः ह्रीभराद्विमुखया तया भैम्या अननुराग-शङ्किनि वैमुख्यदर्शनादनुरागाभावशङ्किनि स्वचेतसि सञ्चितां संक्रा-मितां भियं दूत्यकाले कलित मवगत तस्या आशयं चित्तवृत्तं संस्मरन् लुलोप तदनुरागस्यानुसन्धानेन भयं नुनोदेत्यर्थः ॥ २५ ॥

पार्श्वमिति । मायिना कपटपटुना तेन नलेन सा भैमी पूर्व्वमा-लिभिर्वल्लीभिः सखीभिः सह निजं पार्श्वं समीप मगमि आगमिता

सन्निधावपि निजे निवेशितामालिभिः कुसुमशस्त्रशास्त्रवित्।
आनयद्व्यवधिमानिव प्रियामङ्कपालिवलयेन सन्निधिम्॥ ३७॥
प्रागचुम्बदलिके ह्रियानतां तां क्रमाद्दरनतां कपोलयोः।
तेन विश्वसितमानसां झटित्यानने स परिचुम्ब्य सिस्मिये॥ ३८॥
लज्जया प्रथममेत्य हुङ्कृतः साध्वसेन बलिनाथ तर्जितः।
किञ्चिदुच्छ्वसित एव तद्धृदि न्यम्बभूव पुनरर्भकः स्मरः॥ ३९॥
वल्लभस्य भुजयोः स्मरोत्सवे दित्सतोः प्रसभमङ्कपालिकाम्।
एककश्चिरमरोधि बालया तल्पयन्त्रणनिरन्तराङ्गया॥ ४०॥

गमेरण्यन्तात्कर्मणि लुङ् भित्त्वाद्रूस्वत्वम्। अथैकया तया आल्या सहावशेषिता अथ तामेकामपि क्वापि नियुज्य स्वात्ममात्रं स्वयमेव सचिवेऽन्तिकचरो यस्याः सा अवशेषिता विविक्ता मकरोदित्यर्थः॥ ३६॥

सन्निधाविति। कुसुमशस्त्रशास्त्रवित् कामशास्त्रपारगः स आलीभिर्निजे सन्निधौ निवेशितामपि प्रियां विविच्य व्यवधिमानिवासन्निहित इव अङ्कपालिः प्रयोज्यः तद्वलयेन तत्रापि चालिङ्गनपूर्वमानयदिति कामशास्त्रादिति भावः॥ ३७॥

प्रागिति। प्राक् पूर्वं अलिके ललाटपट्टके अचुम्बत् अतः ह्रिया नतां नम्रमुखीं क्रमात् दरनतां किञ्चिदुन्नमितमुखीमित्यर्थः। तां कपोलयोश्च गण्डयोः अचुम्बत् तेन विश्वसितमानसां विस्रब्धचित्तां तां दमयन्तीं झटिति द्रागानने मुखे परिचुम्ब्य सिस्मिये स्मितवान् अनुप्रवेशलाभादिति भावः॥ ३८॥

लज्जयेति। स्मर एवार्भको डिम्भः अप्रगल्भावस्थत्वात्तथा रूपणम्। तस्याः हृदि किञ्चिदुच्छ्वसित एव पूर्वोक्तचुम्बनाद्युपलालनेन किञ्चिदुल्लसितः सन्नेव पुनर्लज्जया ह्रिया एत्यागत्य हुङ्कृतः हुङ्कारेण वारितः अथ तथाप्युल्लसने बलिना ततोऽपि प्रबलेन साध्वसेन त्रासेन पुंसा तर्जितो भर्त्सितः सन् न्यम्बभूव सञ्चुकोच॥ ३९॥

वल्लभस्येति। स्मरोत्सवे सुरते प्रसभं बलात् अङ्कपालिका मालिङ्गनं

हारसाधिमविलोकने स्पृहाकौतुकं किमपि नाटयन्नयम् ।
कण्ठमूलमदसीयमस्पृशत् पाणिनोपकुचधाविना धवः ॥ ४१ ॥
यत्त्वयास्मि सदसि स्रजाञ्चितस्तन्मयाऽपि भवदर्हणाऽर्हति ।
इत्युदीर्य निजहारमर्पयन्नस्पृशत् स तदुरोजकोरकौ ॥ ४२ ॥
नीविसीम्नि निहितं स निद्रया सुभ्रुवो निशि निषिद्धसंविदः ।
कम्पितं शयमपासयन्निजं दोलनैर्जनितबोधयाऽनया ॥ ४३ ॥

संपरीरम्भ आश्लेषो परिष्वङ्गः पगूहनम् । आलिङ्गनमपि क्रोडीकरणं चाङ्कपाल्यपीति यादवः । दित्सतोदातुमिच्छतो रालिङ्गनप्रवृत्तयो रित्यर्थः । ददातेः सनन्तात्लटः शत्रादेशः सनि मीमेत्यादिना इत्वेऽभ्यासलोपः । वल्लभस्य भुजयोरेकक एकाकी भुजः असहाये कन्प्रत्ययः । तल्पयन्त्रणे तल्पाश्लेषणे निरन्तरालया अव्यवधानया निरन्तराश्लिष्टतल्पयेत्यर्थः । बालया चिरमरोधि निरुद्धः तल्पनाश्लिष्य करं सरुणदित्यर्थः ॥४०॥

हारेति । धवः पतिरयं नलः हारस्य साधिम्नो रामणीयकस्य विलोकने किमपि स्पृहा कौतुकं नाटयन्नुपकुचं कुचसमीपे धावतीति तद्धाविना कुचसङ्घर्षिणा पाणिना अमुष्या इदम् अदसीय त्यदादित्वाद्वृद्धादञ् । कण्ठमूल मस्पृशत् ॥ ४१ ॥

यदिति । हे प्रिये ! यद्यस्मात्त्वया सदसि स्रजा वरणमालया अञ्चितः पूजितोऽस्मि अञ्चेः पूजायामितीडागमः नाञ्चेः पूजायामित्यनुनासिकलोपप्रतिषेधः । तन्मयापि भवत्या अर्हणा पूजा सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । अर्हति युज्यते इत्युदीर्य निजं हार मर्पयन् स नल स्तस्या उरोजकोरकौ कुचकुड्मलावस्पृशत् ॥ ४२ ॥

नीवीति । स नलो निशि निद्रया निषिद्धसंविदो लुप्तसंज्ञायाः सुभ्रुवः प्रियायाः नीविसीम्नि नीवीप्रदेशे निहितं कम्पितं कम्पमिति सात्त्विकोक्तिः । निजं शयं पाणिं दोलनैः पाणिव्यापारैः जनितबोधया प्रबुद्धया अनया प्रियया प्रयोज्यया अपासयत् निरासयामास ॥ ४३ ॥

स प्रियोरुयुगकञ्चुकांशुके न्यस्य दृष्टिमथ सिस्मिये नृपः।
आववार तदथाम्बराञ्चलैः सा निरावृतिरिव त्रपावृता॥ ४४॥
बुद्धिमान् व्यधित तां क्रमादयं किञ्चिदित्यमपनीतसाध्वसाम्।
किञ्चितन्मनसि चित्तजन्मना ह्रीरनामि धनुषा समं मनाक्॥ ४५॥
सिस्मिये हसति तेन न स्म सा प्रीणितापि परिहासभाषणैः।
स्वे हि दर्शयति ते परेण काऽनर्घ्यदन्तकुरुविन्दमालिके॥ ४६॥
वीक्ष्य भीमतनयास्तनद्वयं भग्नहारमणिमुद्रयाङ्कितम्।
सोढकान्तपरिरम्भगाढता सा त्वमानि सुमुखी सखीजनैः॥ ४७॥

स इति। स नृपः प्रियाया ऊरुयुगस्य कञ्चुके वर्मभूते अंशुके दृष्टिं न्यस्य सिस्मिये स्मितवान् तदेव दृष्टवानिति भावः। अथ सापि निरावृतिरिव आवरणरहितेव साक्षाद्दृष्टोरुयुगेवेत्यर्थः। अतएव त्रपावृता लज्जामग्ना इति तदूरुयुग मम्बराञ्चलैर्वस्त्रान्तैराववार आवृतमप्यनावृतमितीवावृणोदिति त्रपातिशयोक्तिः॥ ४४॥

अथ शनैर्मौग्ध्यत्यागात् मध्यमावस्थां प्रापितेत्याह बुद्धिमानिति। बुद्धिमानुपायज्ञोऽयं तां प्रियां क्रमादित्थं सक्रीत्या किञ्चिदपनीतसाध्वसामपसारितभयां व्यधित विहितवान् किञ्च चित्तजन्मना कामेन तस्या मनसि ह्री धनुषा समं मनागनामि मित्वाभावपक्षाद्दृष्टद्धिः। शनैर्लज्जान्यथाकारेण कामः स्वयम् उत्थित इत्यर्थः। अत्र हि नमनधनुर्नमनयोः कार्यकारणयोः पौर्वापर्येण सहोक्त्यलङ्कारः॥ ४५॥

सिस्मिय इति। सा तेन परिहासभाषणैः परिहासोक्तिभिः प्रीणिता हर्षितापि प्रीङ्गोरयन्तात्कर्मणि क्तः धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः। सिस्मिये न तु हसति स्म स्मितमेवाकरोत् न तु हसित मिति गाम्भीर्योक्तिः। हसितं सशब्दहसनं स्मितमितिभेदः। तथा हि का स्त्री दन्ता एव कुरुविन्दाः पद्मरागाः कुरुविन्दस्तु सक्तायां पद्मरागे द्वे। अनर्घ्ये सुशोभने तन्मालिके स्वे आत्मीये ते द्वे परेण दर्शयति॥ ४६॥

वीक्ष्येति। भग्नानां निष्पीडनादन्तःप्रविष्टानां हारमणीनां

याचते स्म परिधापिकाः सखीः सा स्वनीविनिविडक्रियां यथा।
अन्वमिन्वत तथा विहस्य ता वृत्तमत्र पतिपाणिचापलम् ।४८।।
कुर्व्वती निचुलितं ह्रिया कियत् सौहृदाद्विवृतसौरभं कियत्।
कुड्मलोन्मिषितसूनसेविनीं पद्मिनीं जयति सा स्म पद्मिनी।४९।
नाविलोक्य नलमासितुं स्मरो ह्रीर्न वीक्षितुमदान्मृगीदृशः।
तद्दृशः पतिदिशाचलन्नथ व्रीडिताः समकुचन्मुहुः पथः ॥५०॥

सुदृया पदेनाङ्कितं भीमतनयस्तनद्वयं वीक्ष्य सखीजनैः सुसखी सा भैमी सोढः कान्तस्य यः परिरम्भस्तस्य गाढता दार्ढ्यं यया सा सत्यमानि गाढं परिरब्धेति अनुमितेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

याचत इति। यथा परिधापिकाः वस्त्रबन्धिनीः सखीः स्वस्यात्मनो नीवेर्निविड़क्रियां दृढ़बन्धं याचते स्म तथा ताः सख्योऽपि विहस्य अत्र नीविदेशे पत्युः पाणिचापलमाकर्षणं वृत्तं भूतमन्वमिन्वत अनुमितवत्यः। अन्यथैतत्प्रार्थनानुपपत्तेरिति भावः मिनोतेर्लङि तङ् ॥ ४८ ॥

कुर्वतीति। पद्मिनी पद्मिनीजातिः स्त्री कमलिनी च सा भैमी कियद्गात्रिवृत्तं ह्रिया निचुलितं निगूहितं कियत् सुहृदयस्य भावात्सौहार्दात् स्नेहाद्युवादित्वादण्प्रत्ययः। हृदयस्य हृल्लेख यदण्लेखेषु इत्युभयपदवृद्धिः। विवृतं सौरभं मनोज्ञत्वं सौगन्ध्यञ्च यस्य तच्च कुर्वती कुड्मलोन्मीषितानि च सूनानि सेवत इति तत्सेविनीं तद्वन्तीं पद्मिनीं कमलिनीं जयति स्म तद्वद्भावित्यर्थः ॥ ४९ ॥

नेति। स्मरः मृगीदृशः सुभ्रुवो भैम्याः नलम् अविलोक्यासितुं नादात् ह्रीः वीक्षितुं नादात् तदा तस्याः दृशो दृष्टयः पत्युर्दिशा तन्मार्गेण मुहुरचलन् अथ व्रीडिताः सत्यः पथस्तन्मार्गात्समकुचन् सङ्कुचिताः ॥ ५० ॥

नेति। अनया भैम्या पतिर्नेत्रयोर्लक्ष्यतां विषयतामपि नानायि न नीतः तथा परोक्षतां विषयतामपि नानायि कुतः यद्यस्मादिलोकने

नानया पतिरनायि नेत्रयोर्लक्ष्यतामपि परोक्षतामपि।
वीक्ष्यते स खलु यद्विलोकने तत्र तत्र नयने ददानया ॥ ५१ ॥
वासरे विरहनिःसहा निशां कान्तयोगसमयं समैहत।
सा ह्रिया निशि पुनर्दिनोदयं वाञ्छति स्म पतिकेलिलज्जिता ५२
तत् करोमि परमभ्युपैषि यन्मा ह्रियं व्रज भियं परित्यज।
आलिवर्ग इव तेऽहमित्यमूं शश्वदाश्वसनमूचिवान्नलः ॥ ५३ ॥
येन तन्मदनवह्निना स्थितं ह्रीमहौषधिनिबद्धशक्तिना।
सिद्धिमद्भिरुदतेजि तैः पुनः स प्रियप्रियवचोऽभिमन्त्रणैः ॥ ५ ॥

निमित्ते तत्र तत्र नयने ददानया तेषु तेषु विषयेषु दत्तदृष्ट्या तया वीक्ष्यते स खलु अवर्जनीयतया वीक्षितएव प्राय इति भावः ॥ ५१ ॥

वासर इति। सा भैमी वासरे विरहस्य निःसहा इति पचाद्यच्। ह्रिया कान्तयोगसमयं प्रियसमागमकालं निशां समैहत ऐच्छत निशि पुनः पत्युः केलिषु लज्जिता सती दिनोदयं दिनप्रादुर्भावं वाञ्छति स्म ॥ ५२ ॥

तदिति। हे प्रिये! तत्प्रियं तदेव करोमि यदभ्युपैषि अङ्गीकरोषि ह्रियं न व्रज भियं परित्यज अहन्ते आलिवर्गः सखीजनइव इत्यमूं प्रियां नलः शश्वन्मुहुर्मुहुः पुनः पुनः शश्वदित्यमरः। आश्वसनं सान्त्ववचनमूचिवान् ॥ ५३ ॥

येनेति। येन तन्मदनवह्निना तस्याः कामाग्निना ह्रीरेव महौषधिः तया निरुद्धशक्तिना प्रतिबद्धशक्तिना सता स्थितं तस्मै भावे क्तः। स कामाग्निः सिद्धिमद्भिः सिद्धिशक्तिकैस्तैः पूर्वोक्तैः प्रियस्य पत्युः प्रियवचोभिरेवाभिमन्त्रणैर्मन्त्रप्रयोगैः पुनरुदतेजि उत्तेजितस्तिजनिशानेन इतिधातोर्ण्यन्तात् कर्मणि लुङ्। औषधप्रतिबद्धोऽग्निः प्रतिमन्त्रेण प्रकृतिस्थो भवतीति भावः रूपकालङ्कारः ॥ ५४ ॥

यद्विधूय दयितार्पितं करं दोर्द्वयेन पिदधे कुचौ दृढम्।
पार्श्वगं प्रियमपास्य सा ह्रिया तं हृदि स्थितमिवालिलिङ्ग तत् ॥५५॥
अन्यदस्मि भवतीं न याचिता वारमेकमधरं धयामि ते।
इत्यसिस्वददुपांशुकाकुवागुपमर्द्दहठवृत्तिरेव तम् ॥ ५६ ॥
चुम्बनादिषु बभूव नाम किं तद्वृथा भयमिहापि मा कृथाः।
आलपन्निति तदीयमादिमं स व्यधत्त रशनावलिव्ययम् ॥५७॥
अस्तिवाम्यभरमस्तिकौतुकं सास्तिघर्मजलमस्तिवेपथु।
अस्तिभीति रतमस्तिवाञ्छितं प्रापदस्तिसुखमस्तिपीडनम् ॥५८॥

यदिति। सा भैमी दयितेनार्पितं करं विधूय दोर्द्वयेन भुजयुगेन कुचौ दृढं यथा तथा यत्पिदधे आच्छादयामास तत्तस्मात् ह्रिया पार्श्वगं बहिःसमीपस्थं प्रियं अपास्य निरस्य हृदि स्थितन्तमालिलिङ्गेव आलिङ्गवती किमित्युत्प्रेक्षा ॥ ५५ ॥

अन्यदिति। हे प्रिये! भवती मन्यत्किमपि याचिता अर्थयिता हन् दुह्यादित्वाद्द्विकर्मता। नास्मि किन्तु एकवारं सकृतं ते तवाधरं धयामि पिवामि धेटः प्रार्थनायां लोटो मिप्। इतीत्यसुपांशु मन्दङ्काकुवागविकृतस्वरोक्तिः सोऽयं नलः उपमर्द्दे हठवृत्तिर्बलात्कारवृत्तिर्यस्य स एव सन् तमधरमसिस्वदत् स्वादितवान् स्वदेर्णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः॥ ५६ ॥

चुम्बनेति। हे प्रिये! चुम्बनादिषु कृतेषु किं नामानिष्टं बभूव न किञ्चिदित्यर्थः। तत्तस्मादिह करिष्यमाणेऽपि वृथा भियं माकृथाः,इत्यदीर्य अयं नलः स्खगदृशः प्रियायाः आदिमसाद्यं आदेश्वेति वचनान्मप्रत्ययः। रशनावलिव्ययं काञ्चीमोचनञ्चकार ॥ ५७ ॥

अस्तीति। सा भैमी अस्तिवाम्यस्य सर्वत्र वक्रतायाः भरः आत्यन्तिकत्वं यस्मिन् तत् सम्बन्धिकारे अस्तिक्षीरादिवचनमिति बहुब्रीहिः। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं कौतुकमौत्सुक्यं धर्मजलं स्वेदः वेपथुः कम्पः सा-

ह्रीस्तवेयमुचितैव यन्नवस्तावके मनसि मत्समागमः ।
तत्तु निस्त्रपमजस्रसङ्गमाद् व्रीडमावहति मामकं मनः ॥५९॥
इत्युपालभत सम्भुजिक्रियारम्भविघ्नघनलज्जितैर्जिताम् ।
तां तथा स चतुरोऽथ सा यथा त्वभुमेव तमनु त्रपामयात् ॥६०॥
प्रातरात्मशयनाद्बहिर्नियतीं सन्निरुध्य यदसाध्यमन्यदा ।
तन्मुखार्पणमुखं सुखं भुवोजम्भजित्क्षितिशचीमचीकरत् ॥६१॥

त्त्विकभावोदयलक्षणं एतद्धि विदितं ममेदं मामकं मनस्तु स्वपत्नीनवसङ्गमाद्वाञ्छितं मनोरथसुखमालिङ्गनादौ पीड़ितं नखदन्तक्षतादिरयभ्यन्तरतं प्रापत् ॥ ५८ ॥

ह्रीरिति । हे प्रिये ! तवेयं ह्रीरुचितैव यद्यस्मात्तावके मनसि मत्समागमो मत्सङ्गति नवः साम्प्रतिकः तत् निस्त्रपं निर्लज्जं मामकं मदीयं मनः अजस्रसङ्गमान्नित्यसमागमादेव व्रीडमाव हेति ॥ ५९ ॥

इतीति । सम्भुजिक्रियारम्भस्य सम्भोगव्यापारोपक्रमस्य विघ्नैः प्रतिबन्धकैः घनलज्जितैर्निबिड़व्रीडैः भावे क्तः। जितान्तां प्रियाञ्चतुरः स नलस्तथा उपालभत यथा सा प्रिया तमनु तं प्रतित्व प्रभुमेव जदिला ह्रिकत्त्वादिदभावः। त्रपाभयात् उक्तोपालम्भभयात् त्रपाञ्जहावित्यर्थः ॥ ६० ॥

प्रातरिति । भुवो जम्भजित् भूदेवेन्द्रोनलः प्रातरात्मशयनाद्बहिर्नियतीं निर्गच्छन्तीं क्षितिशचीम्भूलोकेन्द्राणीन्तां प्रियां संनिरुध्य अन्यदा अनन्तरक्षणे असाध्यमलभ्यं सखीमेलनादिति भावः। तदनुभूतचरं मुखार्पणसुखं मुखचुम्बनप्रमुखं सुखमचीकरत् तथा कारयामासेत्यर्थः। करोतेर्णौच ङ्युपधाह्रस्वादिकोऽन्यतरस्यामिति विकल्पादणिकर्तुः कर्मत्वं ॥ ६१ ॥

नायकस्य शयनादहर्मुखे निर्गता मुदमुदीक्ष्य सुभ्रुवाम् ।
आत्मना निजनवस्मरोत्सवस्मारिणीयमहृणीयत स्वयम् ॥६३॥
तां मिथोऽभिदधतीं सखीं प्रियस्यात्मनश्च स निशाविचेष्टितम् ।
पार्श्वगः सुरवरात् पिधां दधद् दृश्यतां श्रुतकथो हसन् गतः ॥६४॥
चक्रदारविरहेक्षणक्षणे बिभ्यतीं भवद्धसाय साभवत् ।
क्वापि वस्तुनि वदत्यनागतं चित्तमुद्यदनिमित्तवैकृतम् ॥६५॥

नायकस्येति । अहर्मुखे अहन्निति रोः सुपीत्यङ्गो नकारस्य रेफादेशः । नायकस्य शयनान्निर्गता इयं भैमी सुभ्रुवां सखीनां मुदं स्वसम्भोगदर्शनजन्यामिति भावः । उदीक्ष्य आत्मना मनसा निजं नवं स्मरोत्सवं विप्रलम्भसम्भोगं स्मरतीति तत् स्मारिणी सती स्वयमेवाहृणीयत तत्प्रकाशनादजिह्रत् त्रपायां ह्रीश्चेति जिह्रेति लज्जते हृणीयते इति भट्टमल्लः । कण्ड्वादियगन्तत्वाल्लङ् । तत्र हृणीञिति ञित्करणादात्मनेपदम् ॥ ६३ ॥

तामिति । स नलः प्रियस्य पत्युरात्मनश्च निशाविचेष्टितं रात्रिवृत्तं मिथोरहसि सखीरभिदधती सखीभ्यः कथयन्ती ब्रुवेरर्थवत्त्वाद् द्विकर्मकत्वम् । तां प्रियां पार्श्वगः समीपस्थो हसन् सुराणामिन्द्रादीनां वराद्वरप्रसादात् पिधामन्तर्धां आतश्चोपसर्गे इत्यङ् प्रत्ययः । वष्टि भागुरिरल्लोपमित्यकारलोपः । दधत् श्रुतकथः श्रुतप्रियावचनः सन् दृश्यतां गतः ॥ ६४ ॥

अथास्याः प्रियविरहासहिष्णुतामाह चक्रेति । चक्रदाराणां रात्रौ चक्रवाकवनितायाः विरहेक्षणक्षणे वियोगदर्शनकाले बिभ्यती स्वयं त्रसन्ती सा भैमी भवस्य प्रियस्य हसायाभवत् अकाण्डत्रासाज्जहासेत्यर्थः । स्वनहसोर्वेति विकल्पादप्प्रत्ययः । अथवा युक्तं भयमित्यत आह । क्वापीति । क्वापि कुत्र विजने अनागतं वस्तु आगाम्यर्थ एव उद्यदुत्पद्यमानमनिमित्तवैकृतमाकस्मिकविकारो यस्य तत्तादृक् चित्तं

चुम्बितुं न मुखमाचकर्ष यत् पत्युरन्तरमृतं ववर्ष तत्।
सा नुनोद न भुजं यदर्पितं तेन तस्य किमभून्न तर्पितम्॥६६॥
नीतयोः स्तनपिधानतां तया दातुमाप भुजयोः करं परम्।
वीतबाहुनि ततो हृदंशुके केवलेऽप्यथ स तत्कुचद्वये॥६७॥
याचनान्न ददतीं नखार्पणं तां विधाय कथयान्यचेतसम्।
वक्षसि न्यसितुमात्ततत्करः स्वं विभेद मुमुदे स तन्नखैः॥६८॥
स प्रसह्य हृदयापवारकं हर्तुमक्षमत सुभ्रुवो बहिः।
ह्रीमयं न तु तदीयमान्तरं तद्विनेतुमभवत् प्रभुः प्रभुः॥६९॥

वदतीत्यर्थः। चक्रविरहदर्शनात् बुद्धा स्फुटोनिज आगामिप्राभातिक-विरह एव हेतुभूत इतितात्पर्य्यार्थः॥ ६५॥

चुम्बितुमिति। सा प्रिया चुम्बितुं मुखं न आचकर्ष इति यत्तदनाकर्षणं पत्युरन्तरन्तःकरणे अमृतं ववर्ष तत्तुल्यमित्यर्थः। अर्पितमुपरिन्यस्तं भुजं न नुनोद न निरास तेनाङ्गीकारेण तस्य नलस्य सम्बन्धि किं न तर्पितमभूत् नाप्यायितं सर्वाङ्गसन्तर्पणमभूदित्यर्थः॥ ६६॥

नीतयोरिति। स नलः तया स्तनपिधानतां नीतयोस्तद्दोर्युगे ततो नीतबाहुन्यपसारितभुजे हृदंशुके स्तनोत्तरीये अथ केवले अपसारितांशुके तत्कुचद्वयेऽपि परं श्रेष्ठं करं दातुमर्पयितुमाप करदानमापेत्यर्थः। अत्रैकस्य करस्य क्रमादनेकेषु भुजांशुककुचेषु वृत्तिकथनात्क्रमेणैकमनेकस्मिन्नित्याद्युक्तलक्षणः पर्यायालङ्कारभेदः॥ ६७॥

याचनादिति। याचनादर्थनात्स्वखार्पणं न ददतीं नखक्षतमकुर्वन्तीं तां प्रियां कथया केनचित्कथाव्याजेन चितिपूज्येत्यादिना अङ् प्रत्ययः। अन्यमानसां व्यासक्तचित्तां विधाय वक्षसि स्वोरसि न्यसितुमात्ततत्करो गृहीतप्रियाकरः सन् तन्नखैः प्रियानखैः स्वमात्मानं विभेदाभिनत् व्यदारयत् मुमुदे च॥ ६८॥

स इति। प्रभुः स्वामी स नलः सुभ्रुवः बहिर्बाह्यहृदयापवारक-

स स्मरेण बलिनाप्यहापिता ह्रीक्षमे भृशमशोभताबला।
भाति चापि वसनं विना न तु व्रीडधैर्य्यपरिवर्जने जनः ॥७०॥
आत्थ नेति रतयाचितं न चेन्मामतोऽनुमतवत्यसि स्फुटम्।
इत्यमुं तदभिलापनोत्सुकं धूनितेन शिरसा निरास सा ॥७१॥
या शिरोविधुतिराह नेति ते सा मया न किमियं समाकलि।
तन्निषेधसमसङ्ख्यताविधिर्व्यक्तमेव तव वक्ति वाञ्छितम् ॥७२॥

मुत्तरीयं प्रसह्य हर्त्तुं अक्षमत तदीयं दमन्तीय मान्तरं अन्तर्वर्त्ति ह्रीमयं नतु तद्धृदयापधारकं विनेतु मनुनेतुं प्रभुः समर्थोऽभवत् ॥ ६९ ॥

सेति। बलिना स्मरेण ह्रीक्षमे लज्जाधैर्य्ये अहापिता अत्याजिता जहातेर्ण्यन्तात् सन्वद्भावे द्विकर्मकादप्रधाने कर्मणि क्तः। सा अबला भृशमशोभत तथा हि जनो वसनं विनापि भाति व्रीड़धैर्य्ययोः परिवर्जने परित्यागे तु न भाति इति न शोभते नतु निर्लज्जधैर्य्या इति भावः ॥ ७० ॥

आत्थेति। हे प्रिये! रतयाचितं सुरतभिक्षां मां नेति नात्थ न च ब्रवीषि चेत् ततः प्रतिषेधात् स्फुटं व्यक्तमनुमतवत्यसि अप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति न्यायात् इति भावः। इतीत्थं तस्या अभिलापने उत्सुकममुं प्रियं सा भैमी धूनितेन कम्पितेन धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः। शिरसा निरास अहो अत्यन्ताभिमतार्थेऽपि निषेधशीलता स्त्रीणामिति भावः ॥ ७१ ॥

येति। हे प्रिये! या ते शिरोविधुतिः कर्त्री नेत्याह निषेधं ब्रूते सेयं शिरोविधुतिर्मया समकलि गृहीतार्थैवेत्यर्थः। कलयतेः कर्मणि लुङ्। तस्य शिरोविधुतिरूपस्य निषेधस्य समसङ्ख्यता विषमेतरसङ्ख्यता सैव विधिः द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं ब्रूत इति न्यायात्तव वाञ्छितमभिलाषं व्यक्तमेव वक्ति वचेर्लट् निषेधार्थमपि शिरोविधूननं व्यर्थमेव भवतीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

नाथ नाथ शृणवानि तेन किं ते न वाचमिति तां निगद्य सः।
साऽस्य दूत्यगतमाह तं यथा तज्जगाद मृदुभिस्तदुक्तिभिः ॥७३॥
नीविसीम्नि निविडं पुराऽरुणत् पाणिनाथ शिथिलेन तत्करम्।
सा क्रमेण न न नेति वादिनी विघ्नमाचरदमुष्य केवलम्॥७४॥
रूपवेषवसनाङ्गवासनाभूषणादिषु पृथग्विदग्धताम्।
साऽन्यदिव्ययुवतिभ्रमक्षमा नित्यमेत्य तमगान्नवा नवा ॥७५॥

नेति। हे प्रिये! नाथ नाथ नालपसि मय्ययमे द्विरुक्तिः। तेनानालपनेन ते तव वाचं न शृणवानि किं न शृणुयां किं शृणुयामेवेत्यसम्भावनानिषेधः। तां प्रियां निगद्य स नलः सा प्रिया दूत्यगतं दूत्यावस्थां गतं तमात्मानं यथा येन प्रकारेणाह स्म उक्तवती तत् सर्वं मृदुभिस्तस्याः उक्तिभिः जगादेत्यर्थः। तदा तथा निःशङ्कत्वमालम्ब्य सम्प्रति किमर्थं त्वया सङ्कुचसीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

नीवीति। सा प्रिया नीविसीम्नि वस्त्रग्रन्थिदेशे तत्करं प्रियकरं पुरा प्रथमं पाणिना निविडं भृशं अरुणत् रुद्धवती रुन्धतेः कर्त्तरि लङ्। क्रमेण केवलं अथ शिथिलेन मनाक् चलितेन पाणिना ननर्नेति वादिनी याचिकनिषेधमेव कुर्वती अमुष्य प्रियकरव्यापारस्य विघ्नमाचरत् क्रमात् प्रियकरव्यापारमसहिष्टेत्यर्थः। अत्रैकस्मिन् नीविदेशे क्रमादनेकव्यापारसम्बन्धोक्तिः पर्यायालङ्कारभेदः ॥ ७४ ॥

रूपेति। रूपं सौन्दर्यं वेषं नेपथ्यं वसनं वस्त्रं अङ्गवासना धूपादिना शरीरसंस्कारः भूषणं कङ्कणादि तान्यादिर्येषां तेषु शोभासाधनेषु पृथग्विदग्धतां विलक्षणशोभां नित्यमेत्य अतएव नवा नवा आभीक्ष्ण्ये नित्यार्थे द्विर्भावः। सा भैमी अन्या काचित् दिव्या युवतिरिति भ्रमे भ्रान्तिजनने क्षमा समर्था सेति तं नलम् अगात् इणोगा लुङ् ॥ ७५ ॥

इङ्गितेनेति। सा भैमी इङ्गितेन कटाक्षवीक्षणादिचेष्टितेन निजं रागसागरं चटुभिः प्रियवादैः गुणस्तुतां पतिगुणाभिज्ञतां परिचर्य्यया

इङ्गितेन निजरागसागरं संविभाव्य चटुभिर्गुणज्ञताम्।
भक्ततां च परिचर्य्ययानिशं साधिकाधिकवशं व्यधत्त तम् ॥७६॥
स्वाङ्गमर्पयितुमेत्य वामतां रोषितं प्रियमथानुनीय सा।
आतदीयहठसम्भुभुक्षुतां नान्वमन्यत पुनस्तमर्थिनम् ॥७७॥
आद्यसङ्गमसमादराख्यधाद्वल्लभाय दधती कथञ्चन।
अङ्गकानि घनमानवामताव्रीड़लम्भितदुरापतानि सा ॥७८॥
पत्युरागिरिशमातरु क्रमात् स्वस्य चागिरिजमाततं वपुः।
तस्य चार्द्धमखिलं पतिव्रता क्रीड़ति स्म तपसा विधाय सा ॥७९॥

भक्ततां भक्तिमत्त्वञ्चानिशं संविभाव्य सम्यग्ज्ञापयित्वा अत्यन्ताश्रिचि रूपं। तं प्रियम् अधिकाधिकवश मत्यन्तवशंवदं प्रकारे गुणवचनस्येति द्विरुक्तिः कर्मधारयवद्भावात् सुपोलुक्। व्यधत्त इङ्गिताद्यनुमितैः रागा-द्द्विगुणैः तस्याः सोऽत्यन्तवशम्वदोऽभूदित्यर्थः॥ ७६॥

स्वाङ्गमिति। सा दमयन्ती स्वाङ्ग मर्पयितुं वामतां वक्रता मेत्याथ रोषितं प्रियमनुनीय प्रसाद्य रुथार्थिन मङ्गार्पणकाङ्क्षिणं तं प्रियं तदीया प्रियसम्बन्धिनी या हठाद्बलात् संबुभुक्षता सम्भोक्तुमिच्छा तावत्पर्यन्त मातदीयहठसम्बुभुक्षुताम् आङ्गेमर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावेन नपुंसकह्रस्वत्वम्। नान्वमन्यत रुष्टप्रियप्रसादनमात्रे स्वयं प्रवृत्तिः न सम्भोगे सत्यपि रागवेग इति भावः॥ ७७॥

आद्येति। सा प्रिया घनै र्निविडैर्मानवामताव्रीडैः कोपवक्रता-मन्दाक्षैर्लम्भिता प्रापिता दुरापता दौर्लभ्यम् येषां तानि दुर्लभान्यङ्गानि कथञ्चन कृच्छ्रेण वल्लभाय दधती धारयन्ती आद्यसङ्गमेन हेतुना समादराख्य तुल्याकाङ्क्षाख्यधात् ददार अर्पितवतीत्यर्थः॥ ७८॥

पत्युरिति। पतिव्रता सा दमयन्ती तपसा अस्खलितचारित्र-रूपेण क्रमात्पत्युर्नलस्य आगिरिशं गिरिशं ईश्वर मारभ्य आतरु तरु-पर्यन्तं स्वस्यात्मनश्च आगिरिजं गिरिजा मम्बिकाम् आरभ्य आततं

न स्थली न जलधिर्न काननं नाद्रिभूर्न विषयो न विष्टपम्।
क्रीड़िता न सह यत्र तेन सा सा विधैव न यया यया न वा॥८०॥
नम्रयांशुकविकर्षिणि प्रिये वक्त्रवातहृतदीप्तदीपया।
भर्तृमौलिमणिदीपितास्तया विस्मयेन ककुभो निभालिताः॥८१॥
कान्तमूर्द्धि दधती पिधित्सया तन्मणेः श्रवणपूरमुत्पलम्।
रन्तुमर्चनमिवाचरत् पुरः सा स्ववल्लभतनोर्मनोभुवः॥८२॥
तं पिधाय मुदिताथ पार्श्वयोर्वीक्ष्य दीपमुभयत्र सा स्वयोः।
चित्तमाप कुतुकाद्भुतत्रपातङ्कसङ्कटनिवेशितस्मरम्॥ ८३॥

लतापर्य्यन्तं सर्वत्राभिविधावव्ययीभावः। वपुर्देवगन्धर्वोरगमृगविहगादिद्वन्द्वशरीरं तथा तस्य वपुषोऽर्हं मनुरूप मखिलं क्रीड़ायाः साधनञ्च विधाय निर्माय क्रीड़ति स्म निरङ्कुशमहिमत्वात्सतिव्रतानामिति भावः॥ ७६॥

नेति। सा भैमी तेन नलेन सह यत्न क्रीडिता न क्रीडितवती कर्त्तरि क्तः। सा स्थली अकृत्रिमभूमिः नास्ति जानपदेत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीप्। एवं स जलधिर्नास्तीति योज्यं। विषयोदेशः किञ्च सा विधा प्रकारः न नास्ति यया विधया क्रीडितवती नवा धेनुकादिपन्यप्रकारेण तेन सह विजहारेत्यर्थः॥ ८०॥

नम्रयेति। प्रिये अंशुकविकर्षिणि सति नम्रया नतया वक्त्रवातेन फुत्कारेण हृतदीप्तदीपया तया भैम्या भर्तृमौलिमणिना दीपिता प्रकाशिताः ककुभो दिशो विस्मयेन निभालिताः दृष्टाः॥ ८१॥

कान्तेति। सा प्रिया तस्य मणेः पिधित्सया पिधातुमिच्छया कान्तस्य मूर्ध्नि श्रवणपूरमुत्पलं दधती सती रन्तुं रतिकर्म कर्त्तुं पुरः कर्मादौ स्ववल्लभएव तनुर्यस्य तस्य नलमूर्त्तेर्मनोभवः कामस्य रत्यधिदैवतस्यार्चन माचरदिवेत्युत्प्रेक्षा॥ ८२॥

तमिति। सा भैमी तं शिरोमणिं पिधाय कर्णोत्पलेनाच्छाद्य मु-

एककस्य शमने परं पुनर्जाग्रतं शमितमप्यवेक्ष्य तम् ।
जातवह्निवरसंस्मृतिः शिरः सा विधूय निमिमील केवलम् ॥ ८४॥
पश्य भीरु ! न मयापि दृश्यसे यन्निमेषितवती दृशावसि ।
इत्यनेन परिहस्य सा तमः सन्निधाय समभोजि लज्जिता॥ ८५॥
चुम्बसेऽयमयमङ्क्ष्यसे नखैः श्लिष्यसेऽयमयमर्प्यसे हृदि ।
नो पुनर्न करवाणि ते गिरं हुं त्यज त्यज तवास्मि किङ्करा ॥ ८६॥

दिता अथ स्वयोरुभयलोभयोः पार्श्वयोर्दीपं वीक्ष्य कुतुकं कौतुकम् अद्भुतालोकनादद्भुतञ्च निर्वापितस्य पुनः प्रादुर्भावात्त्रपा वस्त्राकर्षणात् आतङ्कः शङ्का भीतिर्वा पुरुषसन्निधानात् तेषां सङ्कटः सम्बाध स्तत्र निवेशितः निरुद्धः स्मरो यस्मिन् तत्तादृक् चित्तम् आप तथा प्रदृष्टोऽपि कामस्तदा किञ्चित् सङ्कुचित इवासीदित्यर्थः ॥ ८३ ॥

एककेति। एककस्य दीपस्य शमने निर्वापणे सति शमितमपि पूर्ववन्निर्वापितमपि पुनर्जाग्रतं नलं मायया ज्वलन्तं नाश्यस्ताच्छतुरिति नुमः प्रतिषेधः। अपरन्तं दीप मवेक्ष्य सा जाता वह्नेर्वरस्य या दाहपाकौपयिकी तनु रित्यादिनोक्तवरदानस्य संस्मृतिर्यस्याः सा सती शिरो विधूय कम्पयित्वा दुर्वारत्वं निश्चित्येत्यर्थः। निमिमील केवलं स्वयं निमीलिताक्षी जाता भीरूणामेष स्वभाव इति भावः ॥ ८४ ॥

पश्येति। हे भीरु ! भयशीले ! भियः कुक्लुकनाविति क्रुप्रत्ययः। मयापि न दृश्यसे पश्य यद्यस्माद्दृशौ निमेषितवती निमीलितवती असि तदितीत्यमनेन नलेन परिहस्य लज्जिता सा तमः अन्धकारं सन्निधाय समभोजि सम्भुक्ता अन्यथा मुक्तानां दुराराध्यत्वादिति भावः ॥ ८५ ॥

अथान्धकारकल्पनायाः फलं युग्मेनाह चुम्बसे इत्यादि। मायिनी वचनचतुरा सा भैमी अयं चुम्बसे नखै रङ्क्ष्यसे चिह्नसे अयं श्लिष्यसे अयं हृदि हृदये अर्प्यसे पुनस्ते तव गिरमाज्ञां न नो करवाणि करवाण्येव हुमिति निवारणे त्यज त्यज तव किङ्करा दास्यस्मि किं यत्तत् मङ्क्षु कर्मविधान मित्यङ्प्रत्यये टाप् ॥ ८६ ॥

इत्यलीकरतकातरा प्रियं विप्रलभ्य सुरते ह्रियं च सा ।
चुम्बनादि विततार मायिनी किं विदग्धमनसामगोचरः ॥८७॥
स्वेप्सितोद्गमितमात्रलुप्तया दीपिकाचपलया तमोघने ।
निर्विशङ्करतजन्मतन्मुखाकूतदर्शनसुखान्यभुङ्क्त सः ॥८८॥
यद्भ्रुवौ कुटिलिते तया रते मन्मथेन तदनामि कार्मुकम् ।
यत्तु हुं हुमिति सा तदा व्यधात्तत् स्मरस्य शरमुक्तिहुङ्कृतम् ॥८९॥
ईप्सितोपदिशतीव नर्तितुं तत्क्षणोदितमुदं मनोभुवम् ।
कान्तदन्तपरिपीडिताधरा पाणिधूननमियं वितन्वती ॥९०॥

इति । इतीत्थं अलीकं यथा तथा रतकातरा रतकातर्यं नाटयन्ती ह्रियं प्रियञ्च विप्रलभ्य प्रतार्य सुरते चुम्बनादि विततार ददौ तथा हि विदग्धमनसां कुशलधियां किमगोचरः अविषयः किं किमसाध्य मित्यर्थः । प्रियवाक्यभीतेर्विश्रब्धं विजहार आपत्काले नास्ति मर्यादेति न्यायादिति भावः ॥ ८७ ॥

स्वेति । स नलः तमएव घनो मेघस्तस्मिन् स्वेप्सितेन स्वेच्छया उद्गमितैवोत्पादितैवोद्गमितमात्रा सा च सा लुप्ता च तया तथोक्तया क्षणिकया दीपिकैव चपला विद्युत् विद्युच्चञ्चला चपलापि चेति यादवः । तया निर्विशङ्करताज्जन्म येषां तेषां तस्याः मुखाकूतानां मुखचेष्टितानां दर्शनाद्यानि सुखानि तान्यभुङ्क्त स्थिरप्रकाशे तद्विस्रम्भविघातभयात् क्षणिकप्रकाशेन तत्र अन्वभुङ्क्त दर्शनसुखमन्वभूदित्यर्थः ॥ ८८ ॥

अथ चेष्टितान्येवाह यदित्यादि । तया रते भ्रुवौ कुटिलिते नखदन्तादिपीडनेषु वक्रिते तदेव मन्मथेन कार्मुकं मनामि नमितं सा तदा तत्काले हुंहुमिति यदकरोत् सुखातिरेकजततद्धुङ्कृतं स्मरस्य शरमुक्तिहुङ्कृतं बाणमोचकालहुङ्कारं तत्सर्वं तस्योद्दीपकमभूदित्यर्थः ॥ ९० ॥

ईप्सितेति । कान्तस्य दन्तैः परिपीडिताधरा अतएव पाणिधूननं

सा शशाक परिरम्भदायिनी गाहितुं हृदुरः प्रियस्य न ।
चक्षमे स च न भङ्गुरभ्रुवस्तुङ्गपीनकुचदूरतां गतम् ॥ ९१ ॥
बाहुवल्लिपरिरम्भमण्डली या परस्परमपीडयत्तयोः ।
आस्त हेमनलिनीमृणालजः पाश एव हृदयेशयस्य सः ॥ ९२ ॥
वल्लभेन परिरम्भपीडितौ प्रेयसीहृदि कुचाववापतुः ।
केलतीमदनयोरुपाश्रये तत्र वृत्तमिलितोपधानताम् ॥ ९३ ॥

वितन्वती इयं दमयन्ती तनुक्षणे विधूननक्षणे उदितमुदं सञ्जातहर्षं मनोभुवं नर्तितुं उपदिशती नृत्यं कुर्वित्युपदिशन्तीव स्थिता आच्छिनद्यो-र्नुमिति विकल्पान्नुमभावः ईक्षिता प्रियेणेति शेषः ॥ ९० ॥

सेति । परिरम्भदायिनी आश्लिष्यन्ती सा प्रियस्य हृद्विशालमुरः अतएव गाहितुम् अभिव्याप्तुं न शशाकेत्याश्रयाधिक्येनाधिकालङ्कारभेदः । स नलश्च भङ्गुरभ्रुवः प्रियाया स्तुङ्गपीनकुचाभ्यां दूरताङ्गत मुरो गाहितुं न चक्षमे न शशाकेति सम्बन्धेऽप्यसम्बन्धरूपातिशयोक्तिः ॥ ९१ ॥

बाह्विति । तयोः सम्बन्धिनीभ्यां बाहुवल्लिभ्यां परिरम्भः स एव मण्डली वेष्टनं परस्पर मपीडयत् स हेमनलिनीमृणालाज्जातस्तज्जः हृदये शेत इति हृदयेशयः कामः अधिकरणे शेतेरित्यच्प्रत्ययः । शयवास-वासिष्वकालादित्यलुक् । तस्य पाशः पाशाख्यो बन्ध एवास्त स्थित इत्युत्प्रेक्षा ॥ ९२ ॥

वल्लभेनेति । वल्लभेन प्रियेण परिरभ्याश्लिष्य पीडितौ मण्डलीकृतौ कुचौ एव केलती मदनयोरतिकामयो रुपाश्रये अवष्टम्भविशेषे आसन्दि-मञ्चकः खट्वोपाश्रयो मत्तवारण इति यादवः । तत्र प्रेयस्याः हृदि वक्षसि वृत्ते वर्तुले मिलिते सङ्गते उपधाने उपबर्हे उपधानं तूपबर्हमित्यमरः । तयो र्भावस्तत्ता तां गण्डोपधानतां अवापतुरित्युत्प्रेक्षा ॥ ९३ ॥

तत्प्रियोरुयुगलं नलार्पितैः पाणिजस्य मृदुभिः पदैर्बभौ।
उत्प्रशस्ति रतिकामयोर्जयस्तम्भयुग्ममिव शातकुम्भजम्॥९४॥
वल्गुमानि विधिनापि तावकं नाभिमूरुयुगमन्तराङ्गकम्।
स व्यधादधिकवर्णकैरिदं काञ्चनैर्यदिति तां पुराह सः॥९५॥
पीडनाय मृदुनी विगाह्य तौ कान्तपाणिनलिने स्पृहावती।
तत्कुचौ कलशपीननिष्ठुरौ हारहासविहते वितेनतुः॥ ९६॥
या कुरङ्गमदकुङ्कुमाञ्चितौ नीललोहितरुचौ वधूकुचौ।
स प्रियोरसि तयोः स्वयम्भुवोराचचार नखकिंशुकार्चनम्॥९७

तदिति। तत्तादृशं प्रियायाः ऊरुयुगलं नलेनार्पितैर्न्यस्तैः मृदुभिः अनतिक्षतैः पाणिजस्य नखस्य पदैश्चिह्नैः हेतुना प्रशस्तिर्यस्य तदुत्प्रशस्ति शातकुम्भजं हिरण्मयं रतिकामयोः जयस्तम्भयुग्ममिव बभौ इत्युत्प्रेक्षा॥९४॥

वल्गुमिति। हे प्रिये! नाभि ऊरुयुगं चान्तरा तन्मध्यवर्त्ति अन्तरान्तरेण युक्ते इति द्वितीया अन्तराशब्दो मध्यमाधेयप्रधानमाचष्ट इति काशिका। तावकमङ्गं वराङ्गं विधिना वेधसापि वल्गुमानि वल्गु मतं कृतः यद्यस्मादिदमङ्गकमधिवर्णकैरुत्कृष्टवर्णैः काञ्चनैः सुवर्णैः व्यधात् किमिति तां प्रियां स नलः पुराह उक्तवान् पुरा लङ् चक्षे इति भूते लट्॥९५॥

पीडनायेति। कलशवत्पीनौ निष्ठुरौ कठिनौ च तस्याः कुचौ कर्त्तारौ मृदुनी कोमले तथापि तौ तादृक् कुचौ विगाह्य प्राप्य पीडनाय पीडनं कर्त्तुं स्पृहावती व्याप्रियमाणेत्यर्थः। कान्तस्य पाणिनलिने करकमले कर्मणी हारएव हासस्तेन विहते तिरस्कृते वितेनतुश्चक्रतुः अशक्यार्थप्रवृत्ताः परिहास्या भवन्तीति भावः॥९६॥

येति। कुरङ्गमदकुङ्कुमाभ्यां कस्तूरिकाकश्मीराभ्यां अञ्चितौ लेपितौ अतएव नीला च सा लोहिता च वर्णोवर्णेनेति तत्पुरुषसमासः। सा रुग्ययो स्तौ नीलः कण्ठे लोहितः केशेष्विति नीललोहितः तस्य रुगिव

अम्बुधेः कियदनुत्थितं विधुं स्वानुबिम्बमिलितं व्यडम्बयत् ।
चुम्बदम्बुजमुखीमुखं तदा नैषधस्य वदनेन्दुमण्डलम् ॥९८॥
पूगभोगबहुताकषायितैर्वासितैरुदयभास्करेण तौ ।
चक्रतुर्निधुवनेऽधरामृतैस्तत्र साधु मधुपानविभ्रमम् ॥ ९९ ॥
आह नाथवदनस्य चुम्बतः सास्म शीतकरतामनत्तरम् ।
सीत्कृतानि सुदती वितन्वती सत्त्वदत्तपृथुवेपथुस्तदा ॥ १०० ॥

रुग्णयोः स्तौ बधूकुचौ प्रियायाः उरसि स्वयम्भुवोः स्वत उत्पन्नयोः ईश्वरमूर्त्योश्च तयोः कुचयोः स नलो नखैः नखक्षतैरेव किंशुकैः पलाशकुसुमै रर्चनमाचचारेति गम्योत्प्रेक्षा ॥ ९७ ॥

अम्बुधेरिति । तस्याः अम्बुजमुख्याः प्रेयस्याः मुखं चुम्बत् पिवत् नैषधस्य वदनेन्दुमण्डलं तथा अम्बुधेः कियत् किञ्चिदनुत्थित मीषन्न्यून मुदितं स्वानुबिम्बेन स्वप्रतिबिम्बेन मिलितं यक्तं विधुं इन्दुं व्यडम्बयनुचकार तथा मुखयोर्मिथः संश्लेषात् कात्स्न्‌र्येनादृश्यमानत्वादिदमुपमीतम् ॥ ९८ ॥

पूगेति । तौ कामिनौ तत्र निधुवने रते व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतं पूगः क्रमुक इत्यमरः । पूगभोगः क्रमुकभक्षणं ताम्बूलचर्वणमिति यावत् । तस्य बहुतया बाहुल्येन कषायितैः सञ्जातकषायरसैः उदयभास्करेण कर्पूरविशेषेण वासितैः सुरभितैः अधरामृतैः साधु मधुपानस्य विभ्रममिव विभ्रमं लीलाञ्चक्रतुरिति सादृश्याक्षेपान्निदर्शनालङ्कारः ॥ ९९ ॥

आहेति । तदा अधरपानकाले सीत्कृतानि वितन्वती वेदनया सीत्कारान् कुर्वती सत्त्वेन दत्तः सर्वगुणकृतः पृथुवेपथुः कम्पाख्यः सात्त्विको यस्याः सा सुदती भैमी चुम्बतः स्वयं पिबतो नाथवदनस्य प्रियमुखस्य शीतकरतां शीतांशुत्वं शीतकारित्वञ्च कृञो हेतुत्यादिना ताच्छील्ये टप्रत्ययः । अनन्तरं मयत्नमेवाह स्म ज्ञापयामासेत्यर्थः । अन्यथा कथं सीत्कारादिकार्यमिति भावः ॥ १०० ॥

चुम्बनाय कलितप्रियाकुचं वीरसेनसुतवक्त्रमण्डलम्।
प्राप भर्तुममृतैः सुधांशुना सक्तहाटकघटेन मित्रताम् ॥१०१॥
वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि सामुना पर्यरम्भि परिरभ्य चासकृत्।
चुम्बिता पुनरचुम्बि चादरात्तृप्तिराप्रि न कथञ्चनापि च ॥१०२॥
छिन्नमप्यतनु हारमण्डलं मुग्धया सुरतलास्यकेलिभिः।
न व्यतर्कि सुदृशा चिरानपि स्वेदबिन्दुकितवक्षसा हृदि ॥१०३॥
यत्तदीयहृदि हारमौक्तिकैरासि तत्र गुण एव कारणम्।
अन्यथा कथममुत्र वर्तितुं तैरशाकि न तदा गुणच्युतैः १०४ ॥

चुम्बनायेति। चुम्बनायाधरामृतपानाय कलितो गृहीतः प्रियाकुचो येन तत्तथा मुखबिम्बं कर्तृ, अमृतैः भर्त्तुं पूरयितुं सक्तो हस्तगतो हाटकस्य कनकस्य घटो यस्य तेन सुधांशुना चन्द्रेण मित्रतां सदृशतां प्राप, अमृतसम्भरणार्थं कनककलशहस्त आगतः साक्षादमृतांशुरिवेत्युक्त्या अयामृतकरत्वं व्यज्यत इति अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ १०१ ॥

वीक्ष्येति। अमुना नलेन सा प्रिया वीक्ष्य वीक्ष्य सकृद्वीक्ष्यापि पुनरैक्षि ईक्षिता सा असकृत्परिरभ्यापि पुनः पर्यरम्भि परिरब्धा रभेर शब्लिटोरिति नुमागमः। सा असकृत् चुम्बिताप्यादरात् पुनरचुम्बि चुम्बिता कथञ्चनापि तृप्तिश्च नापि रागातिरेकादितिभावः सर्वत्र कर्मणि लुङ् ॥१०२॥

छिन्नमिति। सुरतान्येव लास्यानि तैरेव केलिभिः छिन्नमप्यतनु महत् हारमण्डलं मुक्ताकलापः स्वेदबिन्दव एव बिन्दुकाः स्वार्थे कः ते अस्य सञ्जाताः स्वेदबिन्दुकितं तारकादित्वादितच्। तद्वक्षो यस्याः तया मुग्धया सुदृशा भैम्या चिरादपि हृदि चित्ते न व्यतर्कि न व्यभावि स्वेदबिन्दुषु हारभ्रमादिति भावः अतएव भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ १०३ ॥

यदिति। तदीये भैमीसम्बन्धिनि हृदि वक्षसि हारमौक्तिकै मुक्ताहारैरासि आस्थायीति यत् आसेर्भावे लुङ्। तत्र स्थितौ गुणः

एकवृत्तिरपि मौक्तिकावलिश्छिन्नहारवितती तदा तयोः।
छाययान्यहृदयेऽपि भूषणं श्रान्तिवारिभरभाविते ऽभवत्॥१०७॥
वामपादतललुप्तमन्मथश्रीमदेन सुखवीचिणाऽनिशम्।
भुज्यमाननवयौवनामुना पारसीमनि चचार सा मुदाम्॥१०८॥
आन्तरानपि तदङ्गसङ्गमैस्तर्पितानवयवानमन्यत।
नेत्रयोरमृतसारपारणां तद्विलोकनमचिन्तयन्नलः॥ १०९ ॥

स्तत्वं कान्त्यादिषु स एव कारणम् अन्यथा गुणच्युतैः गुणभ्रष्टैर्हार-मौक्तिकैस्तदा तस्मिन् समये चतुरास्मिन्नपि वर्त्तितुं कथं नाशाकि न शक्तञ्च ततो गुण एवात्र कारणं अन्यथापतनप्रसङ्गादनुपादेयत्वाच्चेति भावः॥ १०६ ॥

एकेति। तदा तत्काले तयोरुभयोर्मध्ये एकस्मिन्नलएव वृत्ति-र्यस्याः सापि मौक्तिकावलिः छिन्ना हारविततिर्मुक्ताकलापो यस्य त-स्मिन् पुंस्त्वात् पुंवद्भावः। श्रान्तिवारिभरेण स्वेदपूरेण भाविते प्लाविते अन्यस्याः भैम्याः हृदये सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पूर्ववदस्य पुंवद्भावः। छायया प्रतिबिम्बेन विभूषणमभवत् अत्रैकस्यैव हारस्योभयत्र भूषणत्वेना-सम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्ते स्तद्रूपातिशयोक्ति रलङ्कारः॥ १०७ ॥

वामेति। वामपादस्य तलेनाधःप्रदेशेन लुप्तीकृतो मन्मथस्य श्रियो मदः सौन्दर्यदर्पो येन तेनानिशं सुखवीचिणा अनाकृष्टदृष्टिना अमुना नलेन भुज्यमानं नवयौवनं यस्याः सा भैमी मुदामानन्दानां पा-रसीमनि चचार परमानन्दमापेत्यर्थः॥ १०८ ॥

आन्तरानिति। नल स्तस्याः अङ्गसङ्गमैर्बाह्यावयवसम्पर्कैरान्तरा-नवयवांस्तर्पितानाप्यायितानमन्यत तस्याः विलोकनं साक्षात्कारं नेत्रयोः स्वाक्ष्णोरमृतसारपारणामृतविशेषास्वादमचिन्तयदभावयत्॥ १०९ ॥

बह्व मन्यत विदर्भजन्मनो भूषणानि सदृशा च चेतसा।
तैरभावि कियदङ्गदर्शने यत्पिधानमयविघ्नकारिभिः॥ ११० ॥
योजनानि परिरम्भणेऽन्तरं रोमहर्षजमपि स्म बोधतः।
तौ निमेषमपि वीक्षणे मिथो वत्सरव्यवधिमध्यगच्छताम्॥ १११ ॥
वीक्ष्य भावमधिगन्तुमुत्सुकां पूर्वमच्छमणिकुट्टिमे मृदुम्।
कोऽयमेत्युदितसम्भ्रमीकृतां स्वानुबिम्बमदर्शदेष ताम्॥ ११२॥

बह्विति। स नलो विदर्भजन्मनो वैदर्भ्याः भूषणानि दृशा दृष्ट्या बह्वमन्यत तदीयत्वादिति भावः। चेतसा बह्वमन्यत कुतः यद्यस्मात्तै-र्भूषणैः कियताञ्चित् अङ्गानां दर्शने पिधानमयं छादनरूपं विघ्नं कुर्वन्तीति तत्कारिभि रभावि भूतम् अतोभूषणबहुमानो नाति पुष्कल इति भावः॥ ११० ॥

योजनानीति। तौ भैमीनलौ परिरम्भणे रोमहर्षाज्जातं तज्जं तन्मात्रमप्यन्तरं योजनानि बोधतः स्म योजनव्यवधान मबुद्धतामित्यर्थः। बोधते र्भौवादिकाल्लूते लट् स्म। इति मिथोऽन्योन्यं वीक्षणे निमेषमपि वत्सरव्यवधिं व्यवधानम् अध्यगच्छतां मन्येते स्म॥ १११ ॥

अथानयोः च्युतिसुखं पञ्चभिर्वर्णयति वीक्ष्येत्यादि। एष नैषधः मृदुं श्लथावयवाम् अतएव पूर्वमात्मनः प्राक्भावच्युरतिसुखापराख्य-कलापात्तसुख मधिगन्तुं प्राप्तुमुत्सुकामिच्छन्तीं तां वीक्ष्य लिङ्गैर्ज्ञात्वा-कोऽयमित्युक्तेतिशेषः। उदितः सम्भ्रमो यस्याः सा आततां कृतां सम्भ्रमीं कृताम् अभूततद्भावेच्विः। तां प्रियाम् अच्छे मणिकुट्टिमे स्वानुबिम्बं स्व-प्रतिबिम्बमदर्शयत् दर्शितवान् मत्प्रतिबिम्बदर्शनात् भ्रान्त मनयतेति तस्या स्वाश्रमपापकारेत्यर्थः। दृशेर्णौ चङि णिचश्चेति तङ्। अभि-वादि दृशोरात्मनेपद उपसङ्ख्यानादणि कर्त्तुः कर्मत्वम् उभययुगपङ्गाय-प्राप्तये तस्याः प्राक् प्राप्तिव्यासङ्गेन प्रत्यवभ्रात् अन्यथा वैरस्यादिति भावः॥ ११२ ॥

तत्क्षणावहितभावभावितद्वादशात्मसितदीधितिस्थितिः।
स्वां प्रियानभिमतक्षणोदयां भावलाभलघुतां नुनोद सः॥११३॥
स्वेन भावभजने स तु प्रियां बाहुमूलकुचनाभिचुम्बनैः।
निर्ममे रतरहःसमापनाशर्मसारसमसंविभागिनीम्॥११४॥
विश्लथैरवयवैर्निमीलया लोमभिर्द्रुतमितैर्विनिद्रताम्।
सूचितं श्वसितसीत्कृतैश्च तौ भावमक्रमजमभ्यगच्छताम्॥११५॥

तदिति। स नलस्तस्मिन् क्षणे अवहितभावेनावहितत्वेन भाविता ध्याता द्वादशात्मसितदीधित्योः सूर्याचन्द्रमसोः स्थितिर्येन सः सन् आत्मनोऽनभिमतक्षणे असंभृतकाले उदयः प्रादुर्भावो यस्याः स्तां भावलाभस्य च्युतिसुखप्राप्ते र्लघुतामाशुभावितां नुनोद निवारयामास तत्काले हृदि सोमार्कधारणा सिद्धिरिति रतिरहस्ये अत्र पुंस एव शक्त्याधिक्योक्त्या योषितो बहुशक्तिप्रयुक्तरसाभासशङ्कापि समूलकाषकषितेति द्रष्टव्यम्॥११३॥

स्वेनेति। किन्तु स नलो भावभजने स्वस्य च्युतिसुखे प्रसक्ते प्रियां बाहुमूलयोः कुचयोर्नाभौ च चुम्बनैरुपायैः तेन स्वेन सह रतरहसः सुरतरहस्यस्य समापनाशर्मसारे च्युतिसुखोत्कर्षे समसम्विभागिनीं निर्ममे समप्रविभागिनीञ्चक्रे एतेन तयोर्विप्रलम्भवत् सम्भोगस्यापि समानशक्तित्वमुक्तम्भवतीत्यनुसन्धेयम्॥११४॥

विश्लथैरिति। तौ द्वौ विश्लथैः शिथिलप्रायैरवयवैः निमीलया निमीलनेन भिदादित्वादङ्। द्रुतं झटाद्विनिद्रतामितैः विकासं प्राप्तैः लोमभिः श्वसितैः निश्वासैः सीत्कारैश्च सूचितं ज्ञापितं स्रस्तता वपुषि मीलनं दृशौ मूर्च्छना चरति लाभलक्षणम्। श्लेषयत् स्वजघनं घनं मुहुः सीत्कृतानि गलगर्जितानिचेत्युक्तत्वादितिभावः। अक्रमं युगपज्जात मक्रमजम्भावम्पातसुखमभ्यगच्छतां प्राप्नवन्तौ एवञ्चोभयोः समरागता सम्भवति अन्यथा पूर्वच्युतस्योत्तरच्यौविनि वैराग्येन तद्भङ्गप्रसङ्ग इति भावः॥११५॥

आस्त भावमधिगच्छतोस्तयोः सम्प्रदेषु करजप्रसर्पणा।
फाणितेषु मरिचावचूर्णना सा स्फुटं कटुरपि स्पृहावहा ॥११६॥
अर्द्धमीलितविलोलतारके सा दृशौ निधुवनक्लमालसा।
यन्मुहूर्त्तमवहन्न तत् पुनस्तृप्तिरास्त दयितस्य पश्यतः ॥ ११७॥
तत्क्लमस्तमदिदीक्षत क्षणं तालवृन्तचलनाय नायकम्।
तद्विधाधि भवदैवतं प्रिया वेधसोऽपि विदधाति चापलम् ॥११८॥

आस्तेति। भावं च्युतिसुखमधिगच्छतोस्तयोः सम्प्रदेष्वानन्दलाभेषु करजप्रसर्पणा नखक्षतकरणमास्त स्थिता सा नखक्षतक्रिया कटुस्तीक्ष्णापि कटुरसापि च रसे कटुः कटु कार्य्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः इत्यमरः। स्पृहावहा रुचिकरी फाणितेषु विकारेषु मत्स्यण्डी फाणितं खण्डविकार इत्यमरः। मरीचस्यावचूर्णना चूर्णैरवध्वंसना तच्चूर्णक्षेप इत्यर्थः। स्फुटं सत्यापादि ण्यन्तात् ण्यासश्रन्थे युच्। येयं सम्प्रदेषु नखार्पणा सा फाणितेषु मरिचार्पणा तद्वदिष्टैवाभूदित्यर्थः। अत्र वाक्यार्थयोस्तदाख्ययोगेन सादृश्याक्षेपात्सम्भवद्वस्तुसम्बन्धलक्षणो वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनाभेदोऽलङ्कारः ॥ ११६ ॥

अर्द्धेति। निधुवनक्लमालसा सुरतश्रान्तिमन्थरा सा प्रिया अर्द्धमीलिते इव विलोलतारके च तारकाक्ष्णः कनीनिकेत्यमरः। तादृशौ दृशौ यन्मुहूर्त्तमीषत्कालमवहत्तदवस्थे दृशावित्यर्थः। पश्यतो दयितस्य पुनस्तृप्तिर्नास्त नासीदित्यर्थः ॥ ११७ ॥

तदिति। तस्याः क्लमस्तं नायकं नलं क्षणं तालवृन्तचलनाय व्यजनवीजनाय व्यजनं तालवृन्तक मित्यमरः। अदिदीक्षत दीक्षयति स्म प्रावर्त्तयदित्यर्थः। तथाधिभवदैवतं संसाराधिदेवता अभिज्ञाद्येत्यर्थः तद्विधा तादृशी उक्तप्रकारा क्रिया सुरतश्रान्तिचेष्टा वेधसोऽपि चापलं विदधाति जनयति किमुतान्यस्येतिभावः। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ११८ ॥

स्वेदबिन्दुकितनासिकाशिखं तन्मुखं सुखयति स्म नैषधम्।
प्रोषिताधरशयालुयावकं तद्विलुप्तपुलकं कपोलयोः॥ ११९॥
ह्रीणमेव पृथु सत्वरं कियत् क्लान्तमेव बहु निर्वृतं मनाक्।
कान्तचेतसि तदीयमाननं तत्तदालभत लक्षमादरात्॥ १२०॥
स्वेदवारिपरिपूरितं प्रियारोमकूपनिवहं यथा यथा।
नैषधस्य दृगपात् तथा तथा चित्रमापदपतृष्णतां न सा॥ १२१॥
वान्तमाल्यकचहस्तसंयमन्यस्तहस्तयुगया स्फुटीकृतम्।
बाहुमूलमनया तदुज्ज्वलं वीक्ष्य सौख्यजलधौ ममज्ज सः॥ १२२॥

स्वेदेति। स्वेदबिन्दुकिता सञ्जातस्वेदबिन्दुका नासिका शिखा माग्रायं यस्य तत्प्रोषिताधरशयालुयावकं पानान्निर्वृत्तौष्ठगतालक्तकं कपोलयोर्विलुप्ततिलकं विलुप्तकपोलतमालपत्रं तमालपत्रं तिलकचित्रकाणि विशेषक मित्यमरः। तस्याः मुखं नैषधं सुखयति स्म॥ ११९॥

ह्रीणमिति। पृथु भूयिष्ठं ह्रीणं लज्जितमेव कियत्सत्वरं बहु-क्लान्तमेव मनागेव निर्वृतं सुखितं तत्तदीयम् आननं प्रियामुखं तदा तत्-काले कान्तचेतसि आदरादासक्तेर्लक्षं लक्षसङ्ख्यामलभत संक्रमत मभूदि-त्यर्थः। सर्वावस्थामनोहरं तन्मुखमिति भावः॥ १२०॥

स्वेदेति। नैषधस्य सा दृक्दृष्टिः स्वेदवारिणा परिपूरितं प्रियाया रोमकूपानां निवहं समूहं यथा यथा अपात् पिबति स्म पिबतेर्लुङि गातिस्थेत्यादिना सिचो लुक्। तथा तथा अपतृष्णतां नापत् वितृष्णा नाभूदित्यर्थः। चित्रं बहुकूपं सम्भृतोदकपानेऽपि तृष्णा नापैति विरुद्ध मित्यर्थः। लोकोत्तरवस्तुदर्शने तृष्णा वर्द्धत एवेति विरोधाभासो-ऽलङ्कारः॥ १२१॥

वान्तेति। स नलः वान्तमुदीर्णं माल्यं येन तस्य कचहस्तस्य केशपाशस्य संयमे बन्धने न्यस्तं विक्षिप्तं हस्तयुगं यया तया अनया प्रियया स्फुटीकृत मुज्ज्वलं बाहुमूलं वीक्ष्य सौख्य जलधावानन्दसागरे ममज्ज॥१२२॥

वीक्ष्य पत्युरधरं कृशोदरी बन्धुजीवमिव भृङ्गसङ्गतम् ।
मञ्जुलं नयनकज्जलैर्निजैः संवरीतुमशकत् स्मितं न सा ॥१२३॥
तां विलोक्य विमुखस्मितस्मितां पृच्छतो हसितहेतुमीशितुः ।
ह्रीमती व्यतरदुत्तरं वधूः पाणिपङ्करुहि दर्पणार्पणाम् ॥१२४॥
लाक्षयाऽऽत्मचरणस्य चुम्बनाच्चारु भालमवलोक्य तन्मुखम् ।
सा ह्रिया नतनताननाऽस्मरच्छेषरागमुदितं पतिं निशः॥१२५॥
खेदभाजि हृदयेऽनुबिम्बितं वीक्ष्य मूर्त्तमिव हृद्गतं प्रियम् ।
निर्ममे धुतरतश्रमं निजैर्ह्रीनताऽतिमृदुनासिकाऽनिलैः ॥१२६॥

वीक्ष्येति । सा कृशोदरी निजैर्नयनकज्जलैर्नेत्रचुम्बनसंक्रान्तैरिति भावः । मञ्जुलं मनोहरम् अतएव भृङ्गसङ्गतं बन्धुजीवं बन्धूकपुष्पमिव स्थितं पत्युरधरं वीक्ष्य स्मितं मन्दहासं सम्वरीतुं निरोद्धुं नाशकत् हासः प्रसक्त एवेति भावः ॥ १२३ ॥

तामिति । विमुखन्तिर्यग्यथा तथा स्मितस्मितां कृतस्मितां तां विलोक्य हसितहेतुं स्मितकारणं पृच्छतः ईशितुः पत्युः ह्रीमती वधूः नवोढा सापि पाणिपङ्करुहि पाणिपद्मे दर्पणार्पणामेवोत्तरं व्यतरत् ॥ १२४ ॥

लाक्षयेति । सा प्रिया आत्मचरणस्य स्वाङ्घ्रेश्चुम्बनात् प्रणामकाले सम्पर्काद्धेतोः लाक्षया चारुभालं रम्यललाटं तस्य मुखम् अवलोक्य ह्रिया नतनतानना अतिनम्रमुखी सती प्रेमराग मुदितं निशो निशायाः पद्मादिना निशायाः निशभावः । पतिं चन्द्रमस्मरदिति स्मरणालङ्कारः ॥ १२५ ॥

खेदेति । खेदभाजि खिन्ने हृदये वक्षस्यनुबिम्बितं प्रतिबिम्बितम् अतएव मूर्त्तं मूर्त्तिमन्तं हृद्गतमिव स्थितं प्रियं वीक्ष्य ह्रीनता लज्जानता निजैः अतिमृदुभिर्नासिकानिलैर्निश्वासमारुतैर्धुतो निरस्तो रतश्रमो यस्य तं निर्ममे चकार तस्य श्रममपनुदतीव स्थितेत्युत्प्रेक्षा ॥ १२६ ॥

स्मरसायकनिदेशविभ्रमैरप्रतीततरवेदनोदयम् ।
दन्तदंशमधरेऽधिगामुका साऽसृजन्मृदु चमच्चकार च ॥१२७॥
वीक्ष्य वीक्ष्य करजस्य विभ्रमं प्रेयसार्जितमुरोजयोरियम् ।
कान्तमैक्षत हसत्सृशं कियत् कोपसङ्कुचितलोचनाञ्चला ॥१२८॥
रोषभूषितमुखीमिव प्रियां वीक्ष्य भीतिदरकम्पिताक्षरम् ।
तां जगाद स न वेद्मि तन्वि! तं ब्रूहि शास्मि तव कोपरोपणम्॥१२९॥
रोषकुङ्कुमविलेपनान्मनाग्नम्रवाचि कृशतन्ववाचि ते ।
भूदयुक्तसमयैव रञ्जना मानने विधुविधेयमानने ॥ १३० ॥

स्मरेति। स्मरसायकस्य कामस्य निदेशविभ्रमैराज्ञाविलासैरप्रतीततरो वेदनोदयो यस्मिंस्तं मदनपारवश्यादज्ञायमानदुःखमित्यर्थः। अधरे दन्तदंशं अधिगामुका प्राप्ता लषपतेत्यादिना उकञ् नलोकेत्यादिना षष्ठी प्रतिषेधः। सा भैमी कियत्किञ्चिच्चमत्कृता तापिता सती मृदु मन्दमसृजत् करतलेन दंशं पराम्ट्रशदित्यर्थः॥ १२७॥

वीक्ष्येति। इयं भैमी प्रेयसा प्रियतमेन उरोजयोः कुचयोरर्जितं करजस्य विभ्रमं नखक्षतं वीक्ष्य वीक्ष्य दृष्ट्वा दर्शं दर्शं किञ्चित्कोपेन सङ्कुचिता मुकुलिता विलोचनाञ्चलाः कटाक्षाः यस्याः सा सती हसं सृशतीति तत्सृशं हसन्तं कान्तमैक्षत॥ १२८॥

रोषेति। रोषेण भूषितमुखी मिव स्थितां प्रियां वीक्ष्य स नलो भीत्या दरकम्पिताक्षरमीषच्चलाक्षरं यथा तथा तां जगाद किमिति हे तन्वि! तव कोपरोपणं कोपजनकमपराधिनं न वेद्मि तं ब्रूहि शास्मि दण्डयामि॥ १२९॥

रोषेति। नतु कृशतनु! कृशाङ्गि! सम्बुद्धौ नदीह्रस्वः। अवाच्यवनते अवपूर्वादञ्चतेः क्विन्। अवाचि वाचंयमे विधोरपि विधेया मानना पूजा यस्य तस्मिन्विधोरपि पूज्ये ते तवानने अयुक्तसमया अप्राप्तकाला रोषएव

क्षिप्रमस्यतु रुजा नखादिजाः तावकीरमृतशीकरं किरत्।
एतदर्थमिदमर्जितं मया कण्ठचुम्बि मणिदाम कामदम्॥१३१॥
स्वापराधमलुपत् पयोधरे मत्करः सुरधनुःकरस्तव।
सेवया व्यजनचालनाभुवा भूय एव चरणौ करोतु वा॥१३२॥
आननस्य मम चेदनौचिती निर्दयं दशनदंशदायिनः।
शोध्यते सुदति! वैरमस्य तत् किं त्वया वद विदश्य नाधरम्॥१३३

कुङ्कुमं तस्य विलेपनान्नागोपदृङ्गना माऽभूदेव निष्कलङ्के मुखे रोषकलङ्को माभूदित्यर्थः॥१३०॥

क्षिप्रमिति। हे प्रिये! कण्ठचुम्बि कण्ठसङ्गि कामदमभीष्टदं मणिदाम मणिमालिका नखादिजाः नखदन्तक्षतादिजन्याः तावकीस्त्वदीयाः रुजाः पीडाः भिदादित्वादङ्प्रत्ययः। क्षिप्रमस्यतु निरस्यतु इदं मणिदाम मया एतदर्थम् एतत्पीडानिरासार्थमेवार्जितं सम्पादितम्॥१३१॥

स्वेति। हे प्रिये! तव पयोधरे स्तने मेघे च स्त्री स्तनाब्दौ पयोधराविल्यमरः। सुरधनुर्नखाङ्कविशेष इन्द्रधनुश्च करोतीति तत्करः। दिवाविभादिनाटप्रत्ययः। मत्करो व्यजनस्य वाङ्गनचालन्या धूननेन भवतीति तद्भुवा सेवया स्वापराधमलुम्पत् नुनोद लुम्पेर्नङीत्वात् च्लेरङादेशः। भूयएव पुनरपि चरणौ करोतु सेवतां वा सामान्येन विशेष लक्षणा॥१३२॥

आननस्येति। हे प्रिये! निर्दयं यथा तथा दशनदंशं ददातीति तद्दायिनो दष्टवतो ममाननस्य मन्मुखस्यानौचिती अनौचित्यं चेत्तर्हि हे सुदति! सुदशने! त्वया अधरं विदश्य अस्याननस्य वैरं किं न शोध्यते न निर्यात्यते यद्दशनदंशस्य प्रतिदंशनमेव प्रतीकार इति भावः॥१३३॥

दीपलोपमफलं व्यधत्त यस्तेपटाहृतिषु मच्छिखामणिः।
नो तदागसि परं समर्थना सोऽयमस्तु पदपातुकस्तव॥ १३४॥
इत्थमुक्तिमुपहृत्य कोमलां तत्पचुम्बिचिकुरश्चकार सः।
आत्ममौलिमणिकान्तिभङ्गिनीं तत्पदारुणसरोजसङ्गिनीं॥१३५॥
तत्पदाखिलनखानुबिम्बनैः स्वैः समेत्य समतामियाय सः।
रुद्रभूमविजिगीषया रतिस्वामिनोपदशमूर्त्तिताभृता॥ १३६॥
आख्यतैष कुरु कोपलोपनं पश्य नश्यति कृशा मधोर्निशा।
एवमेव तु निशान्तरे वरं रोषशेषमनुरोत्स्यसि क्षणम्॥ १३७॥

दीपेति। हे प्रिये! पटाहृतिषु वस्त्राकर्षणेषु मच्छिखामणिस्ते तव कलत्रीः दीपलोपं दीपनिर्वापणमफलं यश्चकार निष्फलीचकार तदागसि तस्मिन्नपराधे समर्थना समाधानं नो परं नास्त्येव किन्तु सोऽयं शिखामणिः तव पदपातुकः पादपाती लषपतेति उकञ् अस्तु प्रणिपात एवात्र प्रतीकारः॥ १३४॥

इत्थमिति। स नलः इत्थमुक्तप्रकारेण कोमलां ललितपदां उक्तिं वाणीं उपहृत्य उपायनीकृत्य तल्पचुम्बिनः शय्यावलम्बिनश्चिकुराः स्वकेशा यस्य सः, आत्ममौलिमणिकान्तिरेव भङ्गिनोन्तरङ्गिणीं तत्पदे भैमीचरणे एव अरुणसरोजे कोकनदे तत्सङ्गिनीं तद्युक्तां चकार नमश्चकारेत्यर्थः। नद्योहि रक्तनीलकमलादियुक्ता भवन्तीति प्रसिद्धम्॥ १३५॥

तदिति। सः नलः स्वैरखिलेषु पदयोः दशसु नखेषु अनुबिम्बनैः प्रतिबिम्बैः समेत्य दशभिर्मिलित्वा रुद्रेभ्य एकादशभ्यो भीतेर्विजिगीषया परिजिहीर्षया उप समीपे दशानामुपदशाः एकादशेत्यर्थः। सङ्ख्या व्ययेत्यादिना बहुव्रीहौ समासान्तो डच् टिलोपः। उपदशा मूर्तयो यस्य तस्य भावस्तत्ता तद्भृता एकादशमूर्तिभृता रतिस्वामिना कामेन समतां सादृश्यमियाय एकादशरुद्रजिगीषया एकादशमूर्तिधारी साक्षात्काम इवालक्ष्यतेत्युत्प्रेक्षा॥ १३६॥

आख्यतैष इति। हे प्रिये! कोपस्य लोपनं निवर्तनङ्कुरु मा कुप्यस्वेत्यर्थः।

साऽथ नाथमनयत् कृतार्थतां पाणिगोपितनिजाङ्घ्रिपङ्कजा ।
तत्प्रणामधुतमानमाननं स्मेरमेव सुदती वितन्वती ॥ १३८ ॥
तौ मिथो रतिरसायनात् पुनः सम्बुभुक्षुमनसौ बभूवतुः ।
चक्षमे न तु तयोर्मनोरथं दुर्जनीरजनिरल्पजीविता ॥ १३९ ॥
स्वप्नमात्तशयनीययोस्तयोः स्वैरमाख्यत वचः प्रियां प्रियः ।
उत्थवैरधरदानपानजैः सान्तरायपदमन्तरान्तरा ॥ १४० ॥

मधोर्वसन्तस्य निशा उत्तरायणरात्रिः क्षणा अल्पा पश्य नश्यति निर्याति किन्तु निशान्तरे हेमन्तादिरात्रावेव नाणं तत्रापि न चिरमिति भावः। रोषणेव मनुरोत्स्यसि अनुसरिष्यसि वरं किञ्चित् प्रियमितीत्यमेष नलः आख्यत आह स चक्षिङो लुङि ख्याङादेशे तङ् अस्यति वक्ति ख्याति-भ्योऽङ् इति च्लेरङादेशः ॥ १३७ ॥

अथ प्रियप्रणामानन्तरं पाणिभ्याङ्गोपिते तत्करः स्पर्शभयाच्छादिते निजाङ्घ्रिपङ्कजे यया सा तस्य प्रणामेन धुतमानं निरस्तकोपम् अतएवाननं स्मेरं सस्मितमेव वितन्वती सा सुदती भैमी नाथं कृतार्थतां पूर्णकाम मनयत् ॥ १३८ ॥

ताविति। तौ द्वौ मिथोरतिं रन्योन्यानुरागः सैव रसायन मौषधविशेषः यज्जराव्याधिविध्वंसि भेषजं तद्रसायनमिति वाभटः। तस्मात्प्रवृत्तिहेतोः पुनः सम्बुभुक्षुणी सम्भोक्तुमिच्छुनी मनसी ययोः सम्भोक्तुकामौ बभूवतुः किन्तु दुर्जनी दुष्टजन्मा परशुभद्वेषित्वादिति भावः। अल्पजीविता गतरात्रीणामतिह्रासादचिरस्थायिनी रजनि स्तयोर्मनोरथं न चक्षमे न सेहे दुर्जनः परशुभासहोऽल्पजीवी चेति युक्तमिति भावः। अल्पावशिष्टत्वान्निद्रासम्भोगयोरपर्याप्ततेति तात्पर्यम् ॥ १३९ ॥

स्वप्नमिति। स्वप्नं निद्रातुम् आत्तशयनीययोः प्राप्ततल्पयो स्तयोः प्रिययोः मध्ये प्रियः प्रियामधरयोरन्योन्यकोपयोरन्योन्यदान

देवदूत्यमुपगत्य निर्दयं धर्म्मभीतिकृततादृशागसः।
अस्तु सेयमपराधमार्जना जीवितावधि नलस्य वश्यता ॥ १४१ ॥

स त्वयाः सुमुखि! यत्त्वदीक्षणं तच्च राज्यमुरु येन रज्यसि।
तन्नलस्य सुधयाऽभिषेचनं यत्त्वदङ्गपरिरम्भविभ्रमः ॥ १४२ ॥

शर्म किं हृदि हरेः प्रियार्पणं किं शिवार्द्धघटनं शिवस्य वा।
कामये तव महेषु तन्वि! तं नन्वयं सरिदुदन्वदन्वयम् ॥ १४३ ॥

पानाभ्यां जातैस्तज्जैरुत्सवैरानन्दैरन्तरान्तरा मध्ये मध्ये सान्तरायाणि सप्रतिबन्धानि विच्छिद्य विच्छिद्य प्रयोज्यमानानि पदानि पदाख्यशब्दा यस्मिं स्तद्वचो वाक्यं स्वैरं यथेच्छमाख्यतावोचत् ॥ १४० ॥

किम् तद्वाक्यं तदेवाऽभि राचष्टे देवेत्यादि। हे प्रिये! देवदूत्यं दूतकृत्य मुपगम्य निर्दयं यथा तथा धर्मभीत्या धर्मलोपभीत्या कृतं तादृक् तथा प्रतिकूलाचरणरूपमागोऽपराधो येन तस्यापराद्धुर्नलस्य मम सम्बन्धिनी सेयं जीवितावधि जीवितान्तं यथा तथा वश्यता वशवर्तिता वशङ्गत इति यत्प्रत्ययः। अपराधस्य मार्जना परीहारः अस्तु यावज्जीवं दास्यमेवास्य प्रतीकारं भवत्वित्यर्थः ॥ १४१ ॥

स इति। हे सुमुखि! नलस्य स त्वयः उत्सवः क्षण उद्धर्षौ मह उद्धवेत्यमरः। यत्त्वदीक्षणं त्वद्दर्शनम् उरु महद्राज्यञ्च तत् येन त्वं रज्यसि रक्ताभवसि कुशि रजीत्यादिना श्यन् परस्मैपदञ्च। तदेव सुधया अभिषेचन मसृताभिषिक्तस्य यत्त्वदङ्गस्य परिरम्भविभ्रम आलिङ्गनलीला त्वत्सम्बन्धं विना मे न किञ्चिद्रोचत इत्यर्थः ॥ १४२ ॥

शर्मेति। हरेर्विष्णोः हृदि वक्षसि प्रियार्पणं लक्ष्मीधारणं किं शर्म शिवस्य शिवायाः गौर्याः अर्द्धे अर्द्धाङ्गे घटनं किं शर्म नेति भावः। किन्तु ननु तन्वि! कृशाङ्गि! इष्टेदानीं तव मया सह तं प्रसिद्धं सरिदुदन्वतोः सरित्समुद्रयो रन्वयं मेलनमय महङ्कारं कामये मिथुनान्तर सम्भेदवत् सिन्धुसङ्गमे भेदानवभासादिति भावः ॥१४३॥

दीयतां मयि दृढा ममेति धीर्वक्तुमेवमवकाश एव कः ।
यद्विधूय तृणवद्दिवस्पतिं क्रीतवत्यसि दयापणेन माम् ॥१४४॥
शृण्वता निभृतमालिभिर्भवद्वाग्विलासमसकृन्मया किल ।
मोघराघवविसर्ज्यजानकी श्राविणी भयचलासि वीक्षिता ॥१४५॥
कुसुमपत्रविनिमीलितक्षुपात् कच्छपस्य धृतचापलात्पलात् ।
त्वत्सखीषु सरटाच्छिरोधुतः स्वं भियोऽभिदधतीषु वैभवम् ॥१४६॥
त्वं मदीयविरहान्मया निजां भीतिभीरितवती रहःश्रुता ।
नोज्झितास्मि भवतीं तदित्ययं व्याहरद्धरमसत्यकातरः ॥१४७॥

दीयतामिति । हे प्रिये ! मयि विषये ममेति धीः ममत्वबुद्धिर्दृढं यथा तथा दीयतामित्येवं वक्तुम् अवकाशएव कः यद्यस्माद्दिवस्पतिं मिन्द्रं तृणवद्विधूय निरस्य दययैव पणेन मूल्येन मां क्रीतवती खोकृतवत्यसि क्रीतदासो ऽस्मीति भावः ॥ १४४ ॥

शृण्वतेति । हे प्रिये ! आलिभिः सखीभिः सह भवत्याः वाग्विलासं सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । असकृदनेकशोनिभृतं गूढं शृण्वता मया मोघं व्यर्थमेव राघवस्य विसर्ज्यां त्याज्यां जानकीं सीतां शृणोतीति तच्छ्राविणी अतएव भयेन चला कम्पा सती सीतावृत्तान्तश्रवणेन स्वयं तथाभूता वीक्षिता दृष्टासि किल ॥ १४५ ॥

अथ युग्मेनाह कुसुमेत्यादिक्षुमेति क्वचित्पाठः । क्षुविक्षुपिस्पर्शनार्थौ-वनिटौ क्षुमेन स्पर्शेन पत्रेषु विनिमीलति सङ्कुचति यस्तस्मात् क्षुपा-क्षिपात् ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपइत्यमरः । तथा धृतचापलात् कच्छपस्य पलात् मांसात् सरटात् ककलासात् शिरोधुतः कम्पितशीर्षः सन् त्वत्सखीषु स्व वीर्यं भियो वैभव भयातिरेकमभिदधतीषु वर्णयन्तीषु सतीषु ॥ १४६ ॥

त्वमिति । त्वञ्च मदीयविरहान्निजाम्भीतिं रहो रहसीरितवती उक्तवती रहः श्रुता मया श्रुतासि किन्तु तत्तस्माद्वाक्यश्रवणात्कारणात् भवतीं नोज्झितास्मि न त्यक्ष्यामि उज्झतेः लुटिमिप् । इतीत्यमसत्यकातरो

सङ्गमय्य विरहेऽस्मि जीविका येव वामथ रताय तत्क्षणम् ।
हन्त दत्थ इति रुष्ययावयोर्निद्रयाद्य किमु नोपसद्यते ॥ १४८ ॥
ईदृशं निगदति प्रिये दृशौ सम्मदात् कियदियं न्यमीलयत् ।
प्रातरालपति कोकिले कलं जागरादिव निशः कुमुद्वती॥१४८॥
मिश्रितोरु मिलिताधरं मिथः स्वप्नवीक्षितपरस्परक्रियम् ।
तौ ततोऽनु परिरम्भसम्पुटे पीडनां विदधतौ निदद्रतुः ॥१४९॥
तद्यातायातरंहःस्खलकलितरतिश्रान्तिनिश्वासधाराऽ-
जस्रव्यामिश्रभावस्फुटकथितमिथः प्राणभेदव्युदासम् ।

ऽन्तभीः अयं नलः वरं व्याहरत् अपरित्यागवरं ददावित्यर्थः। चक्र-सखीचक्षयादिभयश्रवणात् त्वया विरहभीतासि तथापि न भेतव्यमित्यर्थः ॥ १४७ ॥

सङ्गमय्येति । यैवाहं विरहे विरहदशायां वां युवां सङ्गमय्य स्वप्न-सङ्गतिसुखमनुभाव्य जीविका जीवितवत्यस्मि अयेदानीन्तस्याः मम क्षणो-ऽवकाशः उपरतिरूपस्तं रताय सुरतायैव तद्दृथः संप्रपद्यथः। ददातेर्लेटि-थस्। हन्त इति रुष्या क्रुद्धया किमु तदित्युत्प्रेक्षा। निद्रया अद्य आ-वयोः नोपसद्यते न सन्निकृष्यते सीदतेर्भावे लट् ॥ १४८ ॥

ईदृशमिति। प्रिये नले ईदृशमीदृग्वाक्यं निगदति सति तदा प्रातरु-षसि कोकिले कलं यथातथा आलपति सति निशः सम्बन्धिनो जागराद्रा-त्रिजागराद्धेतोः कुमुद्वतीव इयं भैमी सम्मदात्मन्तोषात्कियद्दृशौ न्यमी लयन्मीलयति स्म भ्राजभासेत्यादिना विकल्पादुपधादीर्घोलघोरित्य-भ्यासदीर्घः ॥ १४९ ॥

मिश्रितेति। ततोऽङ्गनिमीलनानन्तरन्तौ मिथः परस्परं मिश्रिता ऊरू यस्मिन् मीलितावधरौ यस्मिन् कर्मणि तत्स्वप्नवीक्षिताः वासनाव-शात् स्वप्नदृष्टाः परस्परक्रियाः चुम्बनादिव्यापाराः यस्मिन् कर्मणि तद्यथा

बालावक्षोजपत्राङ्कुरकरिमकरीमुद्रितोर्वीन्द्रवक्ष-
श्चिह्नाख्यातैकभावोभयहृदयमयाद्वन्द्वमानन्दनिद्राम् ॥१५०॥
श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतम्
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
यातोऽस्मिन् शिवशक्तिसिद्धिभगिनी सौभ्रात्रभव्ये महा-
काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गोऽयमष्टादशः ॥ १५१ ॥

तथा परिरम्भसंपुटे आलिङ्गनपञ्जरे पीडनां मिथः संश्लेषं विदधतौ कुर्वन्तौ निदद्रतुः निद्रासुखमनुबभूवतुः ॥ १५० ॥

तदिति। यातायातानां गतागतानां रंहसो वेगस्य च्छलेन कलिता ज्ञापिता रतिश्रान्तिर्याभिस्तासां निश्वासधाराणां निश्वासपरम्पराणां अजस्रव्यामिश्रभावेनानवरतमेलनेन स्फुटं कथितो मिथः प्राणभेदस्य व्युदासोऽभावो यस्य तद्बालायाः प्रियायाः वक्षोजयोः कुचयोर्याः पत्राङ्कुरकरिमकर्यः ताभिर्मुद्रितेनोर्वीन्द्रस्य वक्षसैव चिह्नेन लिङ्गेनाख्यातो व्याख्यात एकभावः ऐक्यं ययोस्ते उभये हृदये यस्मिंस्तत् एकचिह्नत्वादेकमितिभावः। वृत्तिविषये उभशब्दस्थाने उभयशब्दप्रयोगस्तूक्तं प्राक्। तद्द्वन्द्वं आनन्दनिद्रां सुखशायिकां अगात् ॥ १५१ ॥

श्रीहर्षमित्यादि। शिवशक्तिसिद्धिर्नाम काचित् स्वकृतिः सैव भगिनी तया सह सौभ्रात्रं सुभ्रातृत्वं युवादित्वादण् प्रत्ययः। भ्राता च भगिनी च भ्रातरौ भ्रातृभगिन्यौ भ्रातरावित्यमरः। भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यामित्येकशेषः। तेन सौभ्रात्रेण भव्ये एककर्तृकत्वादित्थं निर्देशः। अष्टौ च दश च अष्टादश द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योरित्यात्वन्तेषां पूरणोऽष्टादशः तस्य पूरणे डट् टिलोपः गतमन्यत् ॥ १५२ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां जीवातुसमाख्यायां नैषधव्याख्यायां अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

नैषधचरितम्।

ऊनविंशः सर्गः।

निशि दशमितामालिङ्गन्त्यां विबोधविधित्सुभि-
र्निषधवसुधामीनाङ्कस्य प्रियाङ्कमुपेयुषः।
श्रुतिमधुपदस्रग्वैदग्धीविभावितभाविका-
स्फुटरसभृशाभ्यक्ता वैतालिकैर्जगिरे गिरः॥ १॥

अथ काव्ये प्रयोगे वैचित्र्यस्याप्यलङ्कारत्वादस्मिन् सर्गे तद्वैचित्र्यमाश्रित्य प्रभातवर्णनमारभते। निशीति। निशि निशायां पद्नादिना निशादेशः। दशमो वयोऽवस्थाविशेषोऽस्याः अस्तीति दशमी स्त्री वर्षीयान् दशमीस्थायामित्यमरः। वयसि पूरणादितीण् प्रत्ययः। तस्याभावस्तत्ता दशमिता त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावः। तामालिङ्गन्त्यां प्राप्नुवन्त्यां प्रभातकल्पायां सत्यामित्यर्थः। प्रियायाः अङ्कमुत्सङ्गमुपेयुषः प्राप्तस्य निषधवसुधामीनाङ्कस्य निषधदेशमन्मथस्य नलस्य विबोधविधित्सुभिः विधातुमिच्छुभिर्गम्यादिपाठात् द्वितीया समासः। वैतालिकैर्बोधकरैर्वन्दिभिः वैतालिका बोधकरा इत्यमरः। श्रुतिमधुपदस्रजां श्रवणमधुपदपङ्क्तीनां वैदग्धी यद्रचनाचातुर्यं कौशिक्यादिवृत्तिसम्पत्तिः तया विभाविताः व्यञ्जिताः भावाः अस्य सन्तीतिभाव: रसबोधकविभावादिचतुर्विधविभाववान् मत्वर्थीयष्ठन् प्रत्ययः। अतएव स्फुटोऽभिव्यक्तः स्थायित्वं प्राप्तइत्यर्थः। एवं विशेषणविशेषेण रसेन शृङ्गारादिना भृशमभ्यक्ताः रसभरिता इत्यर्थः। गिरो गीतवाचो बहुभाषाः जगिरे गीयन्ते स्म गायतेः कर्मणि लिट्।

जय जय महाराज! प्राभातिकीं सुषमामिमाम्
सफलयतमां दानादक्ष्णो दरालसपक्ष्मणोः।
प्रथमशकुनं शय्योत्थायं तवास्तु विदर्भजा
प्रियजन मुखाम्भोजात्तुङ्गं यदङ्ग! न मङ्गलम् ॥ २ ॥
वरुणगृहिणीमाशामासादयन्नमुं रुची-
निचयसिचयांशांशभ्रंशक्रमेण निरंशुकम्।
तुहिनमहसं पश्यन्तीव प्रसादमिषादसौ
निजमुखमितः स्मेरं धत्ते हरेर्महिषी हरित् ॥ ३ ॥

अस्मिन् सर्गे हरिणीवृत्तं रसयुगहयैर्न्सौम्रौस्लौगो यदा हरिणी तदेति लक्षणात् ॥ १ ॥

जयजयेति। हे महाराज! नल! जयजय अभीक्ष्णं सर्वोत्कर्षेण वर्त्तस्व नित्यःदौ द्विर्भावः। इमां पुरोवर्त्तिनीं प्राभातिकीं सुषमां परमां शोभां दरमीषदलसानि पक्ष्माणि ययोस्तयोः अल्पार्थेऽव्ययं दरमिति यादवः। अक्ष्णोर्दानाद्दृष्टिक्षेपात् सफलयतमां अतिशयेन सफलय तिङव्ययादाम्प्रत्ययः। तव ते विदर्भजा वैदर्भी शय्यायाः सत्वरमुत्थाय शय्योत्थायं अपादाने परीप्सायामिति णमुल्। परीप्सा त्वरा स्त्रियः प्रथमोत्थानं लभ्यते। अतएव प्रथमशकुनं प्रथममङ्गलमस्तु तदा तस्यामेव प्रथमाक्षिपातादितिभावः। कुतइत्यत आह अङ्ग! भो! यद्यस्मात्प्रियजनस्य मुखाम्भोजात्तुङ्गमधिकं मङ्गलं नास्तीत्यर्थान्तरन्यासः ॥ २ ॥

वरुणेति। असौ हरेरिन्द्रस्य महिषी हरित्प्राचीदिक् वरुणगृहिणीमाशां प्रतीचीन्दिशमासादयन्तं सङ्क्रामन्तं पुरस्थं रुचिनिचयोंऽशुसमूहः कृदिकारादिति ङीष्। सएव सिचयः पटः सिचयो यस्य वसनं मंशुकमिति यादवः। तस्य अंशांशस्य भ्रंशः पौप्सायां द्विरुक्तिः। क्रमेण निरंशुकं नीरुचिं शैषिकः कप्। विवसनञ्च तुहिनमहसं चन्द्रं

अमहतितरास्तादृक् तारा न लोचनगोचरा-
स्तरणिकिरणा द्यामञ्चन्ति क्रमादपरस्पराः ।
कथयति परिश्रान्तिं रात्रीतमः सहयुध्वना-
मयमपि दरिद्राणप्राणस्तमीदयितस्त्विषाम् ॥ ४ ॥
स्फुरति तिमिरस्तोमः पङ्कप्रपञ्च इवोच्चकैः
पुरुसितगरुच्चञ्चच्चञ्चूपुटस्फुटचुम्बितः ।

पश्यन्तीव प्रसादमिषात् प्राभातिकवैशद्यच्छलात् स्मेरं यस्मिन् तत् स्मेरं निजसुखं धत्त इव अत्र मिषशब्देन प्रसादरूपापह्नवेन पराङ्गनासङ्गतपुरुषदर्शनजन्मस्मितत्वोत्प्रेक्षणात् सापह्नवोत्प्रेक्षा ॥ ३ ॥

अमहतीति । अतिशयेन महत्यो महतितराः घिवादिषु पुंवद्भावप्रतिषेधः रूपकल्पेत्यादिना ङ्यो ह्रस्वः । ततो नञ् समासे अमहतितराः सूक्ष्माः तारा तारकाः तादृक् पूर्ववल्लोचनस्य गोचराः विषयाः नभवन्ति प्रत्येक् विषयत्वासम्भवात् बहुदोषापत्तौ वा ता न प्रसभादनेकवचनत्वनिर्बन्धेन तरणेरर्कस्य किरणाः अपरे परे च सततक्रिया अपरस्पराः सन्तः अपरस्पराः क्रिया सातत्य इति निपातनात् साधुः । क्रमादुद्यामाकाशमञ्चन्ति गच्छन्ति अयन्तमीदयितो निशापतिः दरिद्राणप्राणः क्षीणबलः सन् दरिद्रातेः कर्त्तरि ल्युट् । बलान्तर्यामिनोः प्राण इति यादवः । रात्रेस्तमांसि कृदिकारादक्तिनः ङीष् । तैः सह युध्वनां सह युद्धतां सहे चेति क्वनिप् । वनोन च हरति वक्तव्यात् इति पाठः । वनो रचेति ङीप् प्रत्ययो नास्ति । त्विषाम्भासां परिश्रान्तिं कथयति शोभासमुच्चयोऽलङ्कारः ॥ ४ ॥

स्फुरतीति । तिमिरस्तोम स्तमोराशिः पुरु भूयिष्ठं यथा तथा सितगरुतां हंसानां हंसास्तु श्वेतगरुत इत्यमरः । चञ्चद्भिश्चञ्चूपुटैः स्फुटचुम्बितः विलोडितः उच्चकैर्महान् पङ्कप्रपञ्चः पङ्कराशिरिव स्फुरतीत्युपमा । कालि-

अपि मधुकरी कालिंमन्या विराजति धूमल-
च्छविरिव रवेर्लाक्षालक्ष्मीं करैरभिपातुकैः ॥ ५ ॥
रजनिवमथुप्रालेयाम्भः कणक्रमसंभृतैः
कुशकिशलयस्याच्छैरग्रेशयैरुदविन्दुभिः ।
सुषिरकुशलेनायःसूचीशिखाङ्कुरसङ्करम्
किमपि गमितान्यन्तर्मुक्ताफलान्यनुमेनिरे ॥ ६ ॥
रविकचिकचामोङ्कारेषु स्फुटामलविन्दुताम्
गमयितुममूरुच्चीयन्ते विहायसि तारकाः ।

मात्मानं मन्यतइति कालिम्मन्या अतिकृष्णेत्यर्थः। वर्णाज्जानपदादिति ङीप् कालिशब्दोपपदात् मन्यते रात्ममाने खजित्यनव्ययस्येति ह्रस्वः। अरुर्द्विषदित्यादिना मुमागमः। सा मधुकरी भृङ्ग्यपि लाक्षालक्ष्मीं अलक्तकशोभामभिपातुकैरभिकामुकैर्लषपतेत्यादिना उकञ्, न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात्कर्मणि द्वितीया। रवेः करैः धूमलच्छविः कृष्णलोहितकान्तिरिव विराजति धूम्रधूमलौकृष्णलोहिताविल्यमरः। अत्र काल्या भृङ्ग्या रविकरैर्लौहित्यादिविकारात् तत्गतेन तद्गुत्यापिता धूमलत्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ ५ ॥

रजनीति। रजनेः रात्रेः यमथवः करशीकराद्युद्भवा वमथुः करशीकरइत्यमरः। तेच ते प्रालेयाम्भसो हिमजलस्य ये कणाः तैः क्रमेण सम्भृतैरारब्धैः कुशकिशलयस्य जातावेकवचनं दर्भाङ्कुराणामित्यर्थः। अग्रे शेरतइति अग्रशयैरग्रस्थैरधिकरणे शेतेरित्यच्। सुषिरे छिद्रविधाने कुशलानामयसो लौहस्य सूचीनां शिखाङ्कुरं परमाग्रभागसङ्करं सङ्गमं किमपि किञ्चिद्गमितान्यन्तर्मुक्ताफलान्यनुमेनिरे अनुचक्रुरिति सादृश्यलक्षणा। अत्र दर्भाग्रबिन्दूनां वेधसूच्यग्रलग्नमुक्ताफलैरुपमा प्रालेयाम्भःकणेषुवमथुत्वरूपणाद्रजनेः करिणीत्वरूपणसिद्धिरेकदेशावर्तकइत्यनयोरङ्गाङ्गिभावात्संसृष्टिः ॥ ६ ॥

रवीति। रवेः रुचयएव ऋचो मन्त्रविशेषाः क्रतुभिः पर्वाह्णे दिवि-

स्वरविरचनायासामुच्चैरुदात्ततयाहृताः
शिशिरमहसो बिम्बादस्मादसंशयमंशवः ॥ ७ ॥
व्रजति कुमुदे दृष्ट्वा मोहं दृशोरपिधायके
भवति च नले दूरं तारापतौ च हतौजसि ।
लघु रघुपतेर्जायां मायामयीमिव रावणि-
स्तिमिरचिकुरग्राहं रात्रिं हिनस्ति गभस्तिराट् ॥ ८ ॥

देव इयतइति तच्चाभिप्रायक स्वन्तयत्वस्तुतेरितिभावः। तासामृचां ॐकारेषु स्फुटा व्यक्ता अमलाः स्वच्छाः विन्दयोऽन्त्यवर्णाः यस्मात्ताङ्कर्मयितं विद्यार्थयसि अमूत्तारका उच्चैयन्ते संदृत्वन्ते किञ्च आसामृचां स्वरविरचनायोदात्ताख्यस्वरसम्पादनार्थमुच्चैरत्यन्तमुदात्ततया हृद्यतया उच्चैरुदात्त इत्युक्तलक्षणस्वरविशेषतयाच उदात्तः स्वरभेदे स्यात्काव्यालङ्कारहृद्ययोरिति विश्वः। अस्मात् शिशिरमहसश्चन्द्रस्य विम्बादंशव आहृता अनेनेतिशेषः अन्यथा स्वांशवस्तारकाश्च गता इतिभावः। असंशयमित्यत्र-वृत्रेवाद्यर्थाभावेऽव्ययीभावः ॥ ७ ॥

व्रजतीति। कुमुदे कैरवे कपिविशेषे च कुमुदः कैरवे रक्तपङ्कजे कुमुदः कपाविति विश्वः। दृष्ट्वा हिंसां कर्तुं दृष्ट्वा मोहं सङ्कोचं मूर्च्छाञ्च व्रजति तथा नले भवति नैषधे त्वयीव दृशोरपिधायके निद्रया निमीलिताक्षे इत्यर्थः। अन्यत्र नले कपिविशेषे दृशोरपिधायके भवति सति नलो योगे नले राज्ञि पितृदेवे कपीश्वर इति विश्व। तथा तारापतौ चन्द्रे सुग्रीवे च स्वच्छ.क्षिमध्ययोस्तारा सुग्रीवगुरुयोषितोरिति विश्वः। दूरमत्यन्तं हतौजसि निस्तेजस्के सति मायामयीं मायाकल्पितां रघुपतेर्जायां सीतां रावणस्यापत्यं रावणिः इन्द्रजित् इञ्। लघु क्षिप्रं गभस्तिराट् सूर्यो रात्रिन्तिमिराण्येव चिकुरास्तेषु ग्रहलीला तिमिरचिकुरग्राहं स्वाङ्गे ऽपपदे णमुल्भावः हिनस्ति ॥ ८ ॥

त्रिदशमिथुनक्रीडातल्पे विहायसि गाहते
निधुवनधुतस्रग्भागश्रीभरं ग्रहसङ्ग्रहः।
मृदुतरकराकारैस्तूलोत्करैरुदरम्भरिः
परिहरति नाखण्डो गण्डोपधानविधां विधुः॥ ९॥
दशशतचतुर्वेदीशाखाविवर्त्तनमूर्त्तयः
सविधमधुनाऽलङ्कुर्वन्ति ध्रुवं रविरश्मयः
वदनकुहरेष्वध्येतृणामयं तदुदञ्चति
श्रुतिपदमयस्तेषामेव प्रतिध्वनिरध्वनि॥ १०॥

त्रिदशेति। ग्रहेति(प्र)पलक्षणं ग्रहसङ्ग्रहस्तारकागणः त्रिदशमिथुनानां देवद्वन्द्वानां क्रीड़ातल्पे विहायस्याकाशे निधुवने सुरते धुतस्रग्भागानां निर्माल्यानां श्रीभरं शोभाव्यतिरेकं गाहते किञ्चाखण्डो विधुः मृदुतरकरा एवाकारो येषान्तैस्तदाकारैस्तद्रूपैस्तूलोत्करैस्तूलपटलैरुदरं बिभर्त्ति इति उदरम्भरिरुदरेण पूरितमध्यः व्याप्तोदरः सन्नित्यर्थः फलेग्रहिरात्मम्भरिश्चेति चकारान्निपातः। गण्डोपधानस्य कपोलोपबर्हस्य उपधानन्तूपबर्हमित्यमरः। विधां प्रकारं न परिहरति गण्डोपधानत्वमभजत इत्यर्थः अत्र श्रियमिव श्रियं विधामिव विधामिति सादृश्याक्षेपात् उभयत्र निदर्शनोत्थानात् सजातीयसंसृष्टिः॥ ९॥

दशेति। दश शता यासु ताः सहस्रसङ्ख्या इत्यर्थः। ताश्च ताश्चतुर्वेदीशाखाश्चेति विशेषणसमासः अन्यथोभयद्विगुप्राप्तौ बहुत्वादिति तासां विवर्तनं मूर्त्तिर्येषान्ते तद्विवर्त्तनरूपा रवेः रश्मयोध्रुवं सविधमलङ्कुर्वन्ति समीपङ्गच्छन्ति कुतस्तत् तस्मात्तत्सामीप्यादेव तेषां रश्मीनामेवायं श्रुतिपदमयो वेदाक्षरमयः प्रतिध्वनिरध्येतृणां सूर्यशिष्याणां वदनकुहरेषु उदञ्चत्युद्गच्छति अध्वनि सूर्यशिष्याध्ययनध्वनिव्याजेन तेषामेव वेदरश्मीनान्तेषु प्रतिध्वनीनां प्रापणात्तत्सान्निध्यं सम्भाव्यत इत्यर्थः॥ १०॥

नयति भगवानम्भोजस्यानिबन्धनबान्धवः
किमपि मघवत्प्रासादस्य प्रघाणमुपघ्नताम्।
अपसरदरिध्वान्तप्रत्यग्वियत्पथमण्डली-
लगनफलदभ्रान्तस्वर्णाचलभ्रमविभ्रमः॥ ११॥

नभसि महसां ध्वान्तध्वाङ्क्षप्रमापणपत्रिणा-
मिह विहरणैः श्येनम्पातां रवेरवधारयन्।
शयविशसनत्रासादाशामयाच्चरमां शशी
तदधिगमनात्तारापारावतैरुदडीयत॥ १२॥

नयतीति। अम्भोजस्य पद्मकुलस्यानिबन्धनबान्धवो निर्व्याजबन्धुर्भगवान् सूर्यः अपसरन्त्यरोणि विरोधीनि ध्वान्तानि यस्यास्तस्याः प्रत्यक्वियत्पथमण्डल्यां पश्चिमाकाशमार्गे देशे लगनात् ध्वान्तोदयध्वंसनादित्यर्थः फलदः फलीभवन् अभ्रान्तस्वर्णाचलभ्रमे विभ्रमो निरन्तरमेरुप्रदक्षिणीकरणप्रयासो यस्य स सन् किमपि कस्यापि हेतोर्मघवत्प्रासादस्य वैजयन्तस्य प्रघाणमलिन्दं प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठक इत्यमरः। अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्चेति निपातः। उपघ्नतामाश्रयतां नयति प्रघाणमाश्रितवानित्यर्थः। सूर्य इवान्धकारं निरस्य क्षणादुदयाद्रिमाश्रित इत्यर्थः॥ ११॥

नभसीति। ध्वान्तानामेव ध्वांक्षाणां वायसानां प्रमापणे मारणे पत्रिणां श्येनानां ध्वांक्षात्मघोषपरभृद्बलिभुग्वायसा अपि अथ शशादनः पत्री श्येन इति चामरः। महसान्तेजसां नभसि विहरणैः विजृम्भणैः रवेः श्येनपातेऽस्यां क्रियेति श्येनं श्येनंपाता श्येना खेटः षडः सास्यां क्रियेति श्येनतिलस्य पाते इदति मुमागमः। तामवधारयन् निश्चिन्वन् शशी स्वाङ्कस्थस्य विशसनत्रासात्तद्भयात् चरमां पश्चिमां आशामगमात् तस्यां इत्तान्तस्यावगमनात् तद्वृत्तान्तज्ञानात् ताराभिरेव पारावतैः पक्षिविशेषैः पारा

भृशमविभरुस्तारा हारा च्युता इव मौक्तिकाः
सुरसुरतजक्रीडालूनाद्युसद्दियदङ्गणम् ।
बहुकरकृतात्प्रातः सम्मार्जनादधुना पुन-
र्निरुपधिनिजावस्थालक्ष्मीविलक्षणमीक्ष्यते ॥ १३ ॥

प्रथममुपहृत्यार्घं तारैरखण्डिततण्डुलै-
स्तिमिरपरिषद्दूर्वापर्वावलीशवलीकृतैः ।
अथ रविरुचां ग्रासातिथ्यं नभः स्वविहारिभिः
सृजति शिशिरक्षोदश्रेणीमयैरुदसक्तुभिः ॥ १४ ॥

वतः कलरवः कपोतइत्यमरः। उदडीयत उड्डीनं भावे लङ् रूपका-लङ्कारः ॥ १२ ॥

भृशमिति। ताराः तारकाः सुराणां सुरद्वन्द्वानां पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः। सुरतजया क्रीडया विहारेण लूनाच्छिन्नात् हारा च च्युता मुक्ता एव मौक्तिकाः स्वार्थेकप्रत्ययः स्यात्कात्पूर्वस्येतीकारः। ताइवेत्युत्प्रेक्षा। द्युसद्दियदङ्गणं नभः प्राङ्गणं भृशमविभरुः अपूयरन् डुधाञ् धारण पोषणयोरित्यस्य लङ् रूपं लञ् शाकटायनस्येति झेर्जुसादेशः। अधुनापुनः इदानीं तु बहुकरेण सहस्रकरेण खलपूःस्यात् बहुकर इत्यमरः। कृतात्प्रावः संमार्जनादाच्छादनान्निःशेषीकरणादित्यर्थः। निरुपधि निर्व्याजं कपटोऽस्त्रीव्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे इत्यमरः। तस्या निजावस्थाया निजस्वरूपस्य लक्ष्म्याः शोभाया विलक्षणमीक्ष्यते खलपूपरिष्कृिवत्बहुकरहृद्यमन्तरीक्षमपि पूर्वविलक्षणमलक्ष्यकमलक्ष्यतेत्यर्थः ॥१३॥

प्रथममिति। नभः कर्तृ रविरुचां प्रथमं तिमिरपरिषत् तमोवृन्दं सैव दूर्वापर्वणां दूर्वावृन्दानामावलिः तया शवलीकृतैः चित्रीकृतैः तारैः उडुभिरेव उडुदध्यक्षतयोरिति दाराशब्दार्थे यादव.। अखण्डिततण्डुलैः अर्घं मुपहृत्य दत्वादथ स्वविहारिभिः शिशिरक्षोदश्रेणीमयैः हिमशीकरपुञ्जरूपैरुदसक्तुभिः 'मन्थोदनेत्यादिना उदकशब्दस्योदादेश

असुरहितमप्यादित्योत्थां विपत्तिमुपागतम्
दितिसुतगुरुः प्राणैर्योक्तुं न किं कचवत्तमः ।
पठति लुठतीं कण्ठे विद्यामयं मृतजीवनीम्
यदि न वहति सन्ध्यामौनव्रतव्ययभीरुताम् ॥ १५ ॥
उदयशिखरिप्रस्थान्यह्ना रणेऽत्र निशः क्षणे
दधति विहरत्पूषाण्युष्मद्रुताश्मजतुस्रवान् ।
उदयदरुणप्रह्वीभावादरादरुणानुजे
मिलति किमु तत्सङ्गाच्छङ्का नवेष्टकवेष्टना ॥ १६ ॥

इत्यर्थः । पाशातिथ्यं अतिथ्यर्थं अतिथेरर्थः । स पाशरूपमातिथ्यं सृजति सम्पादयति रूपकालङ्कारः ॥ १४ ॥

असुरेति । दितिसुतानां दैत्यानां गुरुः शुक्रः असुभिः प्राणै रहितं अचेतनमपि अन्यत्रासुरेभ्योऽहितमपि चतुर्थी तदर्थेत्यादिनासमासः आदित्योत्थां सूर्योत्थाङ्कचपक्षे देवोत्थां तथा प्रवृत्तिभूतत्वात् तदुत्थत्वव्यपदेशः । विपत्तिमुपागतं तमोऽन्धकारं कचवत् चैनां बृहस्पतिपुत्रसञ्जीवनीविद्यार्थं शुक्रमुपागतः स दैत्यहतः पुनः शुक्रेणोज्जीवितइति भारतीकथा । तं कचमिव प्राणैर्योक्तुं कण्ठे च लुठतीं परिवर्तमाना माच्छीनद्योरिति विकल्पान्नुमभावः । मृतजीविनीं विद्यां न पठति किं पठेदेव किं त्वयं शुक्रस्तत्काले सन्ध्यामौनव्रतव्ययाङ्कयात् भीरुतां न वहते न धत्ते यदि अन्यथा कथमीदृग्विद्यावान् पुरोवर्तिन मन्धकारकर्तारमुपेक्षते इति भावः ॥ १५ ॥

उदयेति । अत्रास्मिन् क्षणे निशोनिशाया अह्ना दिवसेन रणे सति विहरत्पूषाणि सञ्चरत्सूर्याणि उदयशिखरप्रस्थानि सानूनि प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोरिति यादवः । ऊष्मणा द्रुतानां विलीनानामश्मजतूनां धातुविशेषाणां स्रवान् दधति रक्तप्रवाहादिति भावः । य उदयत उद्य-

रविरथहयानश्वस्यन्ती भुवं वडवा बल-
प्रतिबलबलावस्थायिन्यः समीक्ष्य समीपगान्।
निजपरिवृढं गाढप्रेमा रथाङ्गविहङ्गमी
स्मरशरपराधीनस्वान्ता वृषष्यति सम्प्रति ॥ १७ ॥
निशि निरशनाः क्षीरस्यन्तः क्षुधाऽश्वकिशोरका
मधुरमधुरं ह्रेषन्त्येते विलोलितबालधि।

च्छतोऽरुणस्यानूरोः सक्थीभावादरात्सगणामसक्थाभरात् अरुणानुजे गरुडे मिलति सङ्गच्छति सति तत्सङ्गाद्गरुडमिलनाद्धेतोर्नवा इष्टका यस्यां सा वेष्टना परिधिः शङ्का शङ्कास्पदं किन्तु यद्युक्तहेतुना न समगच्छेत् तदा-दन्तपक्षव्याप्तिरुद्रयाद्रिणा नवेष्टकावेष्टना कस्मादिति सम्भावनयोत्प्रेक्षा ॥ १६ ॥

रवीति। बलप्रतिबलस्य बलप्रतिपक्षस्येन्द्रस्य बलेषु सैन्येष्ववतिष्ठन्त इति तदवस्थायिन्यो वडवास्तुरङ्ग्यः समीपगान् रविरथहयान् समीक्ष्य अश्वस्यन्ती कामयत इत्यर्थः। गाढप्रेमा दृढानुरागा अतएव स्मरशराणां पराधीनस्वान्ता परतन्त्रचित्ता रथाङ्गविहङ्गमी चक्रवाकी जातेरस्त्री-त्यादिना ङीप्। निजपरिवृढं स्वकान्तं सम्प्रति उषःकाले वृषस्यति कामयत इत्यर्थः। भुवमित्युत्प्रेक्षायाम्। सुप आत्मनः क्यच् अश्वक्षीर-वृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचीत्यनुरागादेशः अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायां वक्तव्यमित्यर्थनियमः ॥ १७ ॥

निशीति। हे महाराज! निशि निरशना निराहारा अतएव क्षीरस्यन्तः क्षीरमात्मनो भशमिच्छन्तः ते तयाश्वकिशोरकाः अश्व-बालकाः बालः किशोर इत्यमरः। विलोलितबालधि व्यालोलितपुच्छं यथा तथा क्षुधा मधुरमधुरं मधुरप्रकारं ह्रेषन्ति स्वनन्ति किञ्च मणि-मन्थभूधरः मणिमन्थाचलः तद्भवानां शिलानां लवणोपलविशेषाणां लेहायास्वादाय ईहाचण ईहितवित्तः तेन वित्तं चञ्चुचणपाविति

तुरगसमजः स्थानोत्थायं क्वणन्मणि मन्मभू-
धरभवशिलाखेहायेहाचणो लवणास्यति ॥ १८ ॥
उडुपरिषदः किं नार्हन्त्वं निशः किमु नौचिती
पतिरिह न यत्ताभ्यां दृष्टो गणेयरुचीगणः ।
स्फुटमुडुपतेराश्मं वत्तः स्फुरन्मलिनाश्मन-
च्छवि यदनयोर्विच्छेदेऽपि स्मृतं वत न द्रुतम् ॥ १९ ॥

चणप् प्रत्ययः । तुरगाणां समजः समूहः पशूनां समज इत्यमरः । समुदो रजः पशुष्वित्यप्प्रत्ययः । क्वणन्मणि क्वणत्किङ्किणीकं यथा तथेत्यर्थः । स्थानादुत्थाय स्थानोत्थायं अपादाने परीप्सायामिति णमुल् । लवणस्यति लवणमात्मन इच्छति अश्वक्षीरेत्यादिना क्षीरलवणयोर्लालसायामसुगागमः लालसा तृष्णातिरेकः ॥ १८ ॥

उडुइति । उडुपरिषदस्तारागणस्यार्हतोभावः अर्हन्त्वं नौचिती न किं ब्राह्मणादित्वात् ष्यङ्प्रत्यये अर्हतोनुमिति नुमागमः षित्वाद्गौरादि-लक्षणात् ईकार इति वामनः यस्येति लोपः यस्य हल इति यकारलोपः । एतेनौचिती व्याख्याता । मम भावस्तु विशेषः निशोऽपिनौचितीकिमु अनौचित्यमेवाह यद्यस्मात् इह समये गणेयरुचीगणः परिगणेयकान्तिचयः परिक्षीणकिरण इत्यर्थः । गणेरेय इत्यौणादिक एयप्रत्ययः । ईदृशः पतिश्चन्द्रः ताभ्यामुडुनिशाभ्यामपि न दृष्टः स्त्रीणां पत्युः क्षीणावस्थाने ईक्षण मनुचितमित्यर्थः । किञ्च अश्मन इदमाश्मनी तस्येदमित्यण् अणीति प्रकृतिभावः । स्फुरन्ती मलिना आश्मनी छविर्यस्य तच्चो-सावश्मनः सस्कायं उडुपतेर्वक्ष अश्मविकार आश्मं आश्ममयं विकारार्थे ऽण्प्रत्ययः । अश्मनोविकार उपसंख्यानमितिलोपः । स्फुटं सत्यं कुतः यद्य-स्मादनयोः स्वकान्तयोर्विच्छेदे वियोगेऽपि द्रुतं शीघ्रं नम्रतं वर्तेति खेदे उभावन्योन्यानुरागविरुद्धकारिणावित्यर्थः ॥ १९ ॥

अरुणकिरणे वह्नौ लाजानुडूनि जुहोति या
परिणयति तां सन्ध्यामेतामवैमि मणिर्दिवः ।
द्वयमिव स एवाग्निभ्रान्तिं करोति पुरा यतः
करमपि न कस्तस्यैवोत्कः सकौतुकमीक्षितुम् ॥ २० ॥
रतिरतिपतिद्वैतश्रीकौ ! ध्रुवं विभ्रमस्तमाम्
प्रियवचसि यन्नग्नाचार्य्यौ वदामतमां ततः ।
अपि विरचितो विघ्नः पुण्यद्रुहः खलु नर्मणः
परुषमरुषे नैकस्यै वामुदेतु मुदेऽपि तत् ॥ २१ ॥

अरुणेति । या सन्ध्या अरुणस्यानूरोः किरणे तेजस्येव वह्नौ उडून्येव लाजान् जुहोति सन्ध्यां वधूं दिवोमणिः सूर्य्योवरः परिणयति उपगच्छति अवैमि वाक्यार्थः कर्म इत्युक्तं चेत्यर्थः । किञ्च इयं सन्ध्या वधूरिव वरः सूर्य्योऽपि भ्रान्तिमारुणात् अग्निविभ्रमं जलहोमानन्तरकार्य्यं मग्निप्रदक्षिणं भ्रमणञ्च । पुरा करोति करिष्यत्येव यावत् पुरानिपातयोर्लट् । किञ्च तस्यैव परिणेतुर्द्युमणेः करमंशुं हस्तमपि वलिहस्तांशवः करा इत्यमरः । सकौतुकं सकुतूहलं यथातथा सहत्वञ्च कौतुकं विषयाभोगे हस्तसूत्रे कुतूहल इति यादवः । ईक्षितुं को नोत्को नोत्सुकः सर्वेऽप्युत्सुका एवेत्यर्थः ॥ २० ॥

रतीति । हे रतिरतिपत्योर्द्वैतस्य द्वित्वस्येव श्रीः ययोः तौ द्वितीयौ रतिकामौ ! प्रियवचसि चाटुव हे ध्रुवं विभ्रमस्तमां स्तोत्र मतिशयेन विभ्रमः तथापि यद्यस्मान्नग्नेषु आचार्य्यौ उपदेशादिकारिणौ नग्नं क्षपणवन्दिनो रित्यमरः । ततोवदामतमा मवश्यं वदाम इत्यर्थः । उभयत्रापि तिङव्ययादामुप्रत्ययः । पुण्यद्रुहः सुकृतविरोधिनो नर्मणः सुखविहारस्य विघ्नोविरचितः खल्वपि अतः परुषं निष्ठुरं मुदे हर्षाय तदपि वक्ष्यमाणं वचो वां युवयोर्मध्ये एकस्यै भैम्यै अरुषे रुषोऽ

भव लघुयुताकान्तः सन्ध्यामुपास्स्व तपोमय !
त्वरयति कथं सन्ध्येयं त्वां न नाम निशानुजा ।
द्युतिपतिरथावश्यङ्कारी दिनोदयमासिता
हरिपतिहरित्पूर्णम्मूर्णायितः कियतः क्षणान् ॥ २२ ॥
सुषितमनसश्चित्रं भैमि ! त्वयाद्य कलाष्टहै-
र्निषधवसुधानायस्यापि श्लथश्लथता विधौ ।

भावाय कचिदसमर्थ्यप्रतिषेधेऽपि नञ् समास इष्यते । नोदेति न जायते किन्तु रुष एवेत्यर्थः । अप्रियमपि हितं वाच्यमेवेत्यतोवदाम इत्यर्थः ॥ २१ ॥

भवेति । हे तपोमय ! तपोनिष्ठ ! महाराज ! लघु शीघ्रं युता पृथक्-भूता कान्ता प्रिया यस्य सः । युताकान्तः विसृष्टकान्तो भव कान्ताशब्दस्य प्रियादिपाठात् स्त्रियाः पुम्वदित्यादिना पूर्वपदस्य न पुम्वद्भावः अप्रियादिष्विति प्रतिषेधात् । सन्ध्यामुपास्स्व सेवस्व इयं निशानुजा सन्ध्या प्रातःसन्ध्या त्वां कथं नाम न त्वरयति तथा हि अथानन्तरन्दिनोदयन्दिनप्रादुर्भाव मवश्यङ्कारी स्वयन्दिनकर्त्ता स द्युतिपतिरित्यर्थः । आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरित्या-वश्यकार्थे णिनिः मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । आवश्यकार्थत्वादिह भविष्यतीत्यर्थः । अकेनोर्भविष्यदधमर्ण्ययोरितीकारान्तोक्तषष्ठीप्रतिषेधः सम्भवति अतएवात्र प्रत्युदाहरणं काशिकायां अवश्यं कारी कटस्येति तस्माद्दिना वयमिति द्वितीयाप्रयोगश्चिन्त्यः तद्योगषष्ठ्या दुर्वारत्वादिति । द्युति-पतिः सूर्यः हरिरिन्द्रः पतिर्यस्य तस्या हरितः प्राच्याः पूर्णभ्रूणः सम्पूर्ण-गर्भः गर्भोभ्रूण इमौ समावित्यमरः । सैवाचरितः उपमानक्यजन्तात्कर्त्तरि क्तः । कियतः क्षणान् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । आसिता न क्षणमपीत्यर्थः । अतः सत्वरमुत्तिष्ठेति तात्पर्यम् ॥ २२ ॥

सुषितेति । हे भैमि ! अद्य कलाष्टहैः कामकलानिवासैर्गृहाः पुंसि च भूम्नि चेत्यमरः । त्वयो सुषितमनसोहृतचित्तस्य निषधवसुधा-नाथस्य नलस्य विधौ अनुष्ठाने श्लथश्लथता अतिशिथिलता कर्मधारयवत्पु

अजगणदयं सन्ध्यां वन्ध्यां विधाय न दूषणम्
नमसितुमना यन्नाम स्यान्न संप्रति पूषणम् ॥ २३ ॥
न विदुषितरा कापि त्वत्तस्ततो नियतक्रिया-
पतनदुरिते हेतुर्भर्त्तुर्मनस्विनि! मा स्मभूः।
अनिशभवदत्यागादेनं जनः खलु कामुकी-
सुभगमभिधास्यत्युद्दामापराङ्कवदावदः ॥ २४ ॥
रह सहचरीमेतां राजन्नपि स्त्रितरां क्षणम्
तरणिकिरणैः स्तोकोन्मुक्तैः समालभते नभः।

वद्भावात् सुपोलुक्। चित्तमयं नलः सन्ध्यां वन्ध्यां शून्यां विधायानुपा-स्येत्यर्थः। दूषणं दोषं नाजगणत् न गणयति स्म यद्यस्मात् सम्प्रति पूषणं सूर्यं इन्हन् पूषार्यम्णां शाविति नियमान्नात्र सर्वनामस्थाने ङीप्। न-मसितुमना नमस्कर्त्तुकामः नमो वरिवश्चित्रङः क्यङित्यजन्तात सुगा-गमः क्यस्याविभाषेति क्यलोपः तुंकाममनसोरपीति मकारलोपः नस्या-न्नाम भवेदित्यर्थः ॥ २३ ॥

नेति। हे मनस्विनि! त्वत्तः प्रभृति पञ्चमी। अतिविदुषी विदुषि-तरा घरूपेत्यादिनाह्रस्वः। कापि नास्ति ततो नैयाम्रत्वाद्धेतोः भर्तुर्नियत-क्रियापतनदुरिते नित्यकर्मभ्रंशपापे हेतुर्माभूः स्म स्मोत्तरे लङ्वेति चका-राल्लुङ् मां ह्यगादडभावः। तथा हि उद्दाम उच्छृङ्खलः अतएवापरेषाम-ङ्कस्य कलङ्कस्य वदावदो वक्ता चरीत्यादिना वदेर्द्विरुक्तिः अभ्यासस्यागा-गमश्च। जनोलोको ऽनिशमभवत्या कतत्री अत्यागादमोचनाद्धेतोः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः। एनं सुभगं कामुकी वृषस्यन्ती वल्लभमभिधास्यति स्त्रीलोलं वक्ष्यतीत्यर्थः। तस्मादेनं क्षणं मुञ्चेति भावः। वृषस्यन्तीतु कामुकीत्यमरः। जानपदादीमां मैथुनेच्छायां ष्यङ् ॥ २४ ॥

रहेति। हे राजन्! स्त्रितरामुत्कर्षस्त्रियमपि स्त्रीशब्दस्य जाति-

उदभिनिरयन्नास्वत्स्वर्णोदकुम्भदिदृक्षुताम्
दधति नलिनं प्रस्थायिन्यः श्रियः कुमुदान्मुदा ॥ २५ ॥
प्रथमककुभः पान्थत्वेन स्फुटेक्षितद्वत्वहा-
न्यनुपदमिह द्रक्ष्यन्ति त्वां महांसि महः पतेः।

वाचित्वेऽपि तच्छिष्टगुणगतातिशयविवक्षया तरप्प्रत्यय इति भगवान् भाष्यकारः। नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति ह्रस्वः। सहचरीं सहचारिणीं पचादिषु चरडीदिति टित्करेण ङीप्। एतां प्रियां त्वयं रह त्यज रहति त्यजति त्याग इति भट्टमल्लः। रहे भौवादिकाल्लोटि सिप्। नभः कर्तृ-स्तोकेन लेशेन सक्तैः स्तोकोनुसक्तैः करणे चेतिशेषः कर्मणि क्तः कर्म कर्तरि वा क्तः। स्वयं सक्तैरित्यर्थः तरणिकिरणैः करणैः समालभते आत्मान मनुलिम्पतीत्यर्थः। यच्च शक्यं समालम्भनमित्यपीत्यनुलेपनपर्याय इति यादवः। किञ्च कुमुदात् अपादानात् नलिनं पद्मं प्रति गम्यमानोप-देशेन क्रियापेक्षया कर्मत्वं। प्रस्थायिन्यः प्रतिष्ठमानाः स्थाद्यादित्वात् णिनिः अत्र गमिगाम्यादिपाठादकेनोरिति षष्ठीप्रतिषेधात्कर्मणि द्विती-येति केचित्। तत्प्रतिष्ठते कर्मकत्व मनालोच्यत इत्युपेक्षणीयं। श्रियः शोभया मुदा हर्षेण उदकानि धीयन्ते ऽस्मिन्नित्युदधिः कर्मण्यधिकरणे चेति कप्रत्ययः। मयवासिवासवाहृहृदयेषु चेत्युदादेशः। तस्मान्निरयन् नि-र्गच्छन् अयतेर्लटः शत्रादेशः। स चासौ भास्वांश्च सएव स्वर्णस्योदकुम्भः एक हलादौ पूरयितव्योऽन्यतरस्या मित्युदादेशः। तद्दिदृक्षुतां नलोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधे गमिगाम्यादिपाठात् द्वितीयासमासः। तासां भावस्तत्ता तां दधति दिदृक्षन्त इत्यर्थः। नवमन्दिरप्रदेशे पूर्णकुम्भदर्शनस्य मङ्गला-वहत्वादिति भावः॥ २५॥

प्रथमेति। प्रथमककुभः इन्द्रदिशः पन्थानं गच्छतीति पान्थोनित्य-पथिकः पथोर्णतीनुप्रत्ययः पन्थ.देशश्च। तत्त्वेन इन्द्रदिग्गतत्वेनत्यर्थः स्फुट-मीक्षितो द्वत्वहा येस्तानि इनुहन्नित्यादिना सौ सर्वनामस्थाने दीर्घः। महःपतेः सूर्यस्य महांसि अनुपदं इन्द्रेक्षणानन्तरमिह देशे त्वां द्रक्ष्यन्ति

पटिमवहनादूहापोहक्षमाणि वितन्वता
मदह युवयोस्तावल्लक्ष्मीविवेचनचातुरीम्॥ २६ ॥
अनतिशिथिले पुम्भावेन प्रगल्भवला: खलु
प्रसभमलय: पाथोजास्ये निविश्य निरित्वरा:।
किमपि सुखत: कृत्वा नीतं वितीर्य सरोजिनी-
मधुरसमुषोयोगे जायां नवान्नमचीकरन्॥ २७ ॥
मिहिरकिरणाभोगम्भोक्तुं प्रवृत्ततया पुर:
कलितचुलुकापोशानस्य ग्रहार्थमियं किमु।

ततः किं तत्राह पटिमवहनात् तीक्ष्णतायाज्ञातव्यस्य च वहनात् धार-णात्। पटुश्च तारतीक्ष्णयोरिति शाश्वतः। ऊहापोहयोः सदसद्‌-ग्रहत्यागयोः क्षमाणि शक्तानि तानि महांसि तस्येन्द्रस्य तव च युवयोः त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमिति त्यदाद्येकशेषः। तावल्लक्ष्मीविवेचनचातुरीं तावत्ताकल्येन वितन्वता उभयदर्शिन सुभयतारतम्यं विवेक्तुं युक्त-मित्यर्थः। अहहेत्यद्भुते॥ २६॥

अनतीति। पुम्भावेन पुंस्त्वेन हेतुना प्रगल्भवलाः स्त्रीभ्योऽपि प्रबला अलयो भृङ्गा अनतिशिथिले ईषद्विकसिते पाथोजं पद्ममेवास्यं तस्मिन् प्रसभं बलात् निविश्य निरित्वरा निर्गच्छन्त इणनशजिसर्त्तिभ्यः करप्। सुखतः सुखे कृत्वा सरोजिनीमधुरसं नलिनीरसस्वरूपमास्वाद्यं उषोयोगे प्रात वितीर्य्य दत्त्वा जायां स्वकान्ता मलिनीं किमप्यवाच्यं नवान्न मचीकरन् कारयामासुः भोजयामासुरित्यर्थः। करोतेर्णौ च-ङ्‌युपधाया ह्रस्वः ह्रक्रोरन्यतरस्यामिति अणि कर्त्तुः कर्मत्वं। बली पुमान् स्त्र्यन्तरसुखान्तर्गतमपि स्वल्पमन्नं बलादाच्छिद्य स्वस्त्रियै प्रयच्छतीति भावः॥ २७॥

मिहिरेति। सरोजिनी दिनोदये प्रातःकाले प्राग्विकसितेनैकेन हेतुना मिहिरकिरणा भुज्यत इत्याभोगं भोज्यं भोक्तुं प्रवृत्ततया इयं

इति विकसितैनैकेन प्राग्दलेन सरोजिनी
जनयति मतिं साचात्कर्त्तुर्जनस्य दिनोदये ॥ २८ ॥
तटतरुखगश्रेणीसांराविणैरिव साम्प्रतम्
सरसि विगलन्निद्रामुद्राऽजनिष्ट सरोजिनी ।
अधरसुधया मध्ये मध्ये वधूमुखलब्धया
धयति मधुपः स्वादुङ्कारं मधूनि सरोरुहाम् ॥ २९ ॥
गतचरदिनस्यायुर्भ्रंशे दयोदयसङ्कुच-
त्कमलमुकुलक्रोडान्नीडप्रवेशमुपेयुषाम् ।
इह मधुलिहां भिन्नेष्वम्भोरुहेषु समायताम्
सह सहचरैरालोकन्तेऽधुना मधुपारणाः ॥ ३० ॥

सरोजनी अपोशान मपोशनं नाम कर्म पृषोदरादित्वात्साधुः । तस्य गण्डूषमाचरणार्थं पुरः पूर्वं कलितो कृतचुलुकः पाणिबन्धनविशेषो यस्याः सा किम । इति मतिं मुत्प्रेचया साचात्कर्तुर्द्रष्टुर्जनस्य जनयति ॥२८॥

तटेति । साम्प्रतं सम्प्रति सरसि सरोजिनी तटतरुषु खगश्रेणीनां सांराविणैः समन्ताद्रावैरिवेत्युत्प्रेचा । अभिविधौ भावइनिति स्वार्थे इनुण्प्रत्ययः । विगलन्निद्रामुद्रा विवर्तमाननिद्रा अजनिष्ट जाता जनेः कर्तरि लुङ् । मधुपः सरोरुहां मधूनि मकरन्दान् मध्ये मध्ये वधूमुखे स्वकान्तामुखे लब्धया अधरसुधया स्वादुङ्कारं स्वादूकृत्य स्वादुमि णमुलिति णमुल्प्रत्ययः । मान्तनिर्देशादेव मकारान्तदीर्घभावः धयतीति धेटो लट् ॥ २९ ॥

गतेति । गतचरं गतपूर्वं भूतपूर्वं चरट् । तस्य जनस्यायुर्भ्रंशे जीविताविसाने सति दयोदयात् कृपाविर्भावादिव सङ्कुचतां म्लानानां कमलमुकुलानां क्रोडेष्वभ्यन्तरेष्वेव नीडेषु कुलायेषु कुलायो नीडमस्त्रियां न ना क्रोडं भुजान्तरमिति चामरः । प्रवेशमुपेयुषामन्तः प्रविशतामित्यर्थः

तिमिरविरहात्पाण्डूयन्ते दिशः क्षयतारकाः
कमलहसितैः श्वेनीवोन्नीयते सरसी न का ।
शरणमिलितध्वान्तध्वंसिप्रभादरधारणा-
द्गगनशिखरं नीलत्येकं निजैरयशोभरैः ॥ ३१ ॥
सरसिजवनान्युद्यत्पत्त्रार्थ्यमाणि हसन्तु न
च्युतरुचिसुहृच्चन्द्रं तन्द्रामुपैतु न कैरवम् ।

इह अम्भोरुहेषु मित्रेषु सत्सु सहचरैः सह समत्यागतैरिति भावः । समायतात्निपततां इणो लटः शत्रादेशः । मधुलिहां मधुपाना मिदानीं मधूनां पारणाः पानान्यालोक्यन्ते सखियो दृश्यन्त इत्यर्थः ॥ ३० ॥

तिमिरेति । दिशस्तिमिरेण विरहात्क्षयाः क्षीणा स्तारका नक्षत्राणि कनीनिका यासान्ताः सन्त्यः कनीनिकायां नक्षत्रं तारके चेति विश्वः । पाण्डूयन्ते पाण्डुवर्णानि भवन्ति विरहिधर्मत्वादिति भावः । वर्णादनुदात्तान्तोपदात्तोन इति ङीप्प्रत्ययः । तकारस्य न चकारः नोन्नीयते सर्वाप्युन्नीयतएवेत्यर्थः । एतद्गगनशिखरं नभोमण्डलं शरणमिलितानि शरणागतानि ध्वान्तानि ध्वंसयन्तीति तद्ध्वंसिन्यः स्त्रियाः पुंवदित्यादिना पुंवद्भावः । तासां प्रभाणामादरेण धारणाद्धरणात् हेतोर्निजैरयशोभरैर्नीलति नीलं भवति नीलवर्णे इति धातो र्भौवादिकाल्लट् । शरणागतानादरात् हेतोर्निजैरयशोभरैः नीलति शरणागतापालनात्कीर्तिलोपादिव समेकं नीलमदृश्यतेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

सरसिजेति । उद्यत्पत्त्रः सहायभूतोऽर्यमा येषां तानि सरसिजवनानि न हसन्त्विति काकुः हसन्त्वेवेत्यर्थः । च्युतरुचिः शीर्णद्युतिः सुहृच्चन्द्रो यस्य तत् कैरवं कर्तृ तन्द्रां प्रमीलां नोपैतु अत्रापि काकुः उपैत्वेवेत्यर्थः । किं वार्थो अनन्तरं पाथोरुहैः पद्मैः कर्तृभिः हिमगिरिदृषद्वायादया सदृशया श्रिया वैशद्यसम्पदा प्रतीतमुदः प्रकटहर्षस्य रात्रौ तथा हृष्टस्येत्यर्थः । कुमुदविपिनस्य सम्बन्धिन्या निजनिद्रया सम्प्रति

हिमगिरिदृषद्घाथादस्रीप्रतीतमरः स्मितम्
कुमुदविपिनस्याथो पाथोरुहैर्निजनिद्रया ॥ २२ ॥
धयतु नलिने माध्वीकं वा न वाऽभिनवागतः
कुमुदमकरन्दौघैः कुक्षिम्भरिर्भ्रमरोत्करः ।
इह तु लिहते रात्रीतर्षं रथाङ्गविहङ्गमा-
मधु निजवधूवक्त्राम्भोजेऽधुनाऽधरनामकम् ॥ २३ ॥
जगति मिथुने चक्रावेव स्मरागमपारगौ
नवमिव मिथः सम्भुञ्जाते वियुज्य वियुज्य यौ ।

कुमुदवनगामिन्याः स्वनिद्राया निमित्तेन स्मितं विकसितं भावे निष्ठा । तदा तथा हृष्टत्व मिदानीं मन्निमित्निद्रा हृष्टानि पद्मानि हसन्तीवेत्युत्प्रेक्षा-व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ २२ ॥

धयत्विति । कुमुदमकरन्दानामोघैः कुक्षिम्भरिः कुक्षिपूरकः फलेग्रहिरात्मम्भरिश्चेति चकारात् कुक्षिम्भरिः सिद्धः । भ्रमरोत्करो भृङ्गसङ्घः सएवाभिनवागतोऽतिथिः नलिने माध्वीकं मकरन्दं धयतु वा रात्रावप्युदरपूरं पीतत्वादिति भावः । रथाङ्गविहङ्गमाः चक्रवाकास्तु रात्रिं तृषित्वा रात्रितर्षन्तर्षणैरात्रिं नीत्वेत्यर्थः । अस्यतितृषोः क्रियातिरेकात्तृषिति णमुल्प्रत्ययः । इहाधुना निजवधूवक्त्राम्भोजे अधरनामकं मधु मकरन्दं लिहते आस्वादयन्ति ॥ २३ ॥

जगतीति । जगति लोके मिथुने मिथुनेषु निर्धारणे सप्तमी जातावेकवचनं । चक्रौ चक्रवाकावेव स्मरागमपारगौ कामशास्त्रतत्त्वज्ञौ कामोपभोगे चतुरावित्यर्थः । अत्यन्ताङ्के डप्रत्ययः । कुतः यौ चक्रौ मिथो वियुज्य वियुज्य पुनः पुनः विश्लिष्य विश्लिष्य नवमिव इदं प्रथममिव सम्भुञ्जाते अन्यथा अरोचकभयादिति भावः । अत्र दृष्टान्तमाह यद्यस्मात् भिषुः प्रतीकारसमर्थः अमृतभुजाम् अमृतहारिणां भर्ता अग्रेसरः

सततमसृतादेवाहाराद्यदापदरोचकम्
तदमृतभुजां भर्त्ता शम्भुर्विषं बुभुजे विभुः॥ २४॥
विशति युवतित्यागे रात्रीमुचं मिहिकारुचम्
दिनमणिमणिं तापे चित्तान्निजाच्च यियासति।
विरहतरलजिह्वा वह्वाह्वयन्त्यतिविह्वला-
मिह सहचरीं नामग्राहं रथाङ्गविहङ्गमाः॥ २५॥
स्वमुकुलमयैर्नेत्रैरन्धम्भविष्णुतया जनः
किमु कुमुदिनीं दुर्व्याचष्टे रवेरनवेक्षिकाम्।

शम्भुः सततम् अमृतस्याहारात् अशनात् न रोचत इत्यरोचकं कर्म तदाख्यं रोगमापत् तत्तस्मादेव विषं बुभुजे विजातीयभोगेनारुचिनिवृत्तिरिति भावः॥ २४॥

विशतीति। इह समये रथाङ्गविहङ्गमाः पुंश्चक्रवाका युवतित्यागे कान्तावियोगे रात्रीमुचं रात्रीत्यागिनं मुचेः क्विप् कृदिकारादीकारः। मिहिकारुचं चन्द्रं विशति सति तापे सन्तापे च निजचित्तादपादानात् दिनमणिमणिम् यियासति यातुमिच्छति सति यातेः सनन्ताल्लट् शत्रादेशः। विरहेण तरलन्त्यस्तरलायमाना आचारार्थे क्विवन्ताल्लट् शत्रादेशः। ता जिह्वा येषान्ते तथा सन्तः अतिविह्वलाम् अतिविवशां सहचरीं प्रियां नामग्राहं नाम गृहीत्वा सम्ब्यातिदेशे गृह्णोति णमुल्प्रत्ययः बहु वारम्वार माह्वयन्ति॥२५॥

स्वेति। जनोलोकः स्वमुकुलमयैः निजमुकुलरूपैः निमीलितै रित्यर्थः। नेत्रैरन्धम्भविष्णुतया अन्धीभूतया कर्तरि भुवः खिष्णुच् इत्यभूततद्भावे कर्तरि खिष्णुच्प्रत्ययः खित्यनव्ययस्येति ह्रस्वः अरुर्द्विष-दित्यादिना मुमागमः। रवेरनवेक्षिकामनवेक्षणीं ण्वुल्। प्रत्ययस्थात्कादिति ण्वुलि कात् पूर्वस्येकारः। कुमुदिनीं किमु किमिति दुर्व्याचष्टे दुर्वदति एका

लिखितपठिता राज्ञो दाराः कविप्रतिभासु ये
शृणुत शृणुतासूर्यम्पश्यां न सा किल भाविनी ॥ २६ ॥
चुलुकिततमःसिन्धोर्भृङ्गैः करादिव शुभ्यते
नभसि विसिनीबन्धोरन्ध्रच्युतैरुदबिन्दुभिः ।
शतदलमधुस्रोतः कच्छद्वयीपरिरम्भणा-
दनुपदमदः पङ्काशङ्काममी मम तन्वते ॥ २७ ॥

भार्या प्रकृतिकठिना चञ्चला च द्वितीया पुत्रोऽनङ्गस्त्रिभुवनजयी मन्मथः पञ्चबाणः । शेषः शय्यावसतिरुदधिर्वाहनं पन्नगारिः स्मृत्वा स्मृत्वा स्वगृहचरितं काष्ठभूतो मुरारिः । अपवदतीत्यर्थः । ननु सूर्यानिरीक्षणस्य विहितत्वादिति भावः । कविप्रतिभासु विद्याव्यवहारेषु ये राज्ञः चन्द्रस्य नृपस्य दारा राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे इति विश्वः । लिखिताश्च ते पठिताश्चेति विशेषणसमासः । राजदारा प्रसिद्धा इत्यर्थः । सा राजदारा कुमुदिनी सूर्यं न पश्यतीत्यसूर्यम्पश्या न भाविनी भविष्यति किल भविष्यति गम्या-दय इति साधुः । शृणुत शृणुताकर्णयताकर्णयताक्रोशे सम्भ्रमे वा द्वि-रुक्तिः । असूर्यम्पश्या राजदारायति राजनीत्यनुसारेण दृष्टप्रागल्भ्यात् कुमुदिन्या अपि राजदारत्वात् सूर्यानवेक्षणं युक्तमिति भावः । पर-मार्थतस्तु कैमुत्यन्यायेन पुरुषान्तरदर्शननिषेधपरमेतत् न सूर्यदर्शन-निषेधपरम् इति द्रष्टव्यम् अतएव काशिकागुप्तिपरश्चैतदित्यादित्य-सूर्यललाटयोर्दृशितपोरिति खश्प्रत्ययः । पाघ्रेत्यादिना दृशेः पश्यादेशः असूर्येभ्यः समर्थः समासः । सद्दशीनां सम्बन्धत्वात् सूर्यनिषेधेत्वनभिधान-प्रत्ययोऽभिधानलुप्तहन्त्यनुसामर्थ्ये विषमत्वात्समासोऽस्मादेव वचनादिति सकारः ॥२६।

चुलिकितेति । नभसि भृङ्गैः चुलुकित चुलकीकृतः तमःसिन्धु-र्येन तथा विसिनीबन्धोः सूर्यस्य करा अंशवो हस्ताश्च रन्ध्रच्युतै रवयवा-न्तरालगलितैः उदबिन्दुभिरिव शुभ्यत इत्युत्प्रेक्षा शुभे भावे लट् ।

घुसृणसुमनःश्रेणिश्रीणामनादरिभिः सरः-
परिसरचरैर्भासां पत्युः कुमारतरैः करैः।
अजनि जलजामोदानन्दोत्पतिष्णुमधुव्रता-
वलिशवलनाद्गुञ्जापुञ्जश्रियं ग्रहयालुभिः॥ ३८॥
रचयति रुचिः शोणीमेतां कुमारितरा रवे-
र्यदलिपटली नीलीकर्त्तुं व्यवस्यति पातुका।
अजनि सरसी कल्माषी तद्ध्रुवं धवलस्फुट-
त्कमलकलिकाषण्डैः पाण्डूकृतोदरमण्डला॥ ३९॥

धर्मित्वाद्गुणभावः। किञ्चामी भृङ्गाः शतदलमधुस्रोतसः कुशेशयमकरन्दप्रवाहस्य कच्छद्वयीपरिरम्भणादभिव्याप्तेरनुचरणमनुपदमनुष्याः कश्चिद्यः पङ्काशङ्कां मम तन्वते॥ ३७॥

घुसृणेति। घुसृणमनःश्रेणीश्रीणां कुङ्कुमकुसुममालाशोभानां वामीति नदीत्वप्र(?)। मुडागमः। कुङ्कुमं घुसृणं वर्णमिति हलायुधः। अनादरिभिः अनादरकर्तृभिः तत्सदृशैरित्यर्थः। सरःपरिसरचरैः सरःप्रान्तवर्तिभिः कुमारतरैः बालकैर्भासां पत्युरर्कस्य करैः कर्तृभिः। जलजामोदेन कमलपरिमलेन य आनन्दः तस्मादुत्पतिष्णव उत्पातुकाः अलङ्कृञ्जित्यादिना इष्णुच्। तेषां मधुव्रतानामावल्या शवलनाच्चित्रवर्णाद्धेतोः गुञ्जापुञ्जस्य गुञ्जा तु कृष्णलेत्यमरः। श्रियमिव श्रियं शोभामिति निदर्शनाभेदः। नलोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः। ग्रहयालुभिः ग्राहकैः अजनि भावे लुङ्। स्पृहि गृहीत्यादिना आलुच् ग्रहणं इत्यदन्ता च्चौरादिकाराश्च। गुञ्जावीजानां नीलमुखत्वादलिकुलयोगेनांशुकिशोरकास्तद्भुरित्यर्थः॥ ३८॥

रचयतीति। यद्यस्मादतिकुमारी कुमारितरा बालतरा घरूपेत्यादिना ङीह्रस्वः। रवेरुचिरेतां सरसीं शोणीं रचयति शोणवर्णां करोति शोणात् प्राचामिति विकल्पादिकारः। पातुका पतयालुः लषपतेत्यादिना

कमलकुशलाधाने भानोरहो पुरुषव्रतम्
यदुपकुरुते नेत्राणि श्रीग्रहत्वविवत्तुभिः।
कविभिरुपमादानादम्भोजतां गमितान्यसा-
वपि यदतथाभावान्मुञ्चत्युलूकविलोचने ॥ ४० ॥

उकङ्। अलीनां पटली मण्डली नीलीकर्त्तुं अभततद्भावे च्विः। व्यवस्यति व्याप्रियते, तस्मात्सरसी धवलैः स्फुटद्भिः विकसद्भिश्च कमलकलिकानां षण्डैः कदम्बैः कदम्बे षण्डमस्त्रियामित्यमरः। पाण्डूकृतं धवलीकृतम् अभूततद्भावेच्विः। तदुदरमण्डलं मध्यभागो यस्याः सा सती कल्माषी चित्रवर्णा गौरी गौरादित्वादीङ् ङीषिति भोजराजः। अजनि जाता दीपजनेत्यादिना कर्तरि लुङ् चिण्। ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायाम् अत्र सरस्याः स्वगुणत्यागेन काणाद्यनुगुणस्वीकारात्तद्गुणालङ्कारस्तावत् तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणा इति लक्षणात् तत्रैकगुणसंक्रान्तिपरिचयात् षण्डपुण्डरीकपाण्डुसंक्रमद्वारा कल्माषस्वीकारोत्प्रेक्षणात्तद्रूपणोत्प्रेक्षयो रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३८ ॥

कमलेति। कमलानां कुशलाधाने क्षेमविधाने भानोः पुरुषाभिमानिनः व्रतं पुरुषव्रतं दृढनियम इत्यर्थः। अहो चित्रम् अथवा अहो पुरुषाभिमानवान् पुरुष इति मयूरव्यंसकादिषु कैयटः। तस्य व्रतं दृढमित्यर्थः। कुतः यद्यस्मादसौ श्रीग्रहत्वं नेत्राणां शोभाग्रहत्वं विवत्तुभिः वक्तुमिच्छुभिः योगविभागात् द्वितीयासमासः। कविभिरुपमानात्सादृश्यमात्रादम्भोजतां गमितानि अम्भोजत्वेन रूपितानि नेत्राण्यप्युपकुरुते विकासयतीत्यर्थः। यदपि यद्यस्माच्च अतथाभावादौपमानिकाम्भोजस्याप्यभावादित्यर्थः। नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः। उलूकस्य पेचकस्येति विलोचने मुञ्चति। अब्दो जलदश्चैव विप्रो व्याधिचिकित्सकः। त्रयः सगोत्र गच्छन्ति विना यत्नेन पार्थिव!। भीतत्वेन मीलितात्वादिति भावः। अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् अम्भोजसदृशस्यैव सहृस-

यदतिमहती भक्तिर्भानौ तदेनमुदित्वर-
स्त्वरितमुपतिष्ठस्वाध्वन्य त्वमध्वरपद्धतेः ।
इह हि समये मन्देहेषु व्रजन्त्युदवज्रता-
मभिरविमुपस्थानोत्क्षिप्ता जलाञ्जलयः किल ॥ ४१ ॥
उदयशिखरिप्रस्थावस्थायिनी खनिरक्षया
शिशुतरमहोमाणिक्यानामहर्मणिमण्डली ।
रजनिदृषदं ध्वान्तश्यामां विधूय पिधायिकां
न खलु कतमेनेयं जाने जनेन विमुद्रिता ॥ ४२ ॥

करस्य देवस्याम्भोजबन्धोरम्भोजक्षेमङ्करत्वं किमु वाच्यमित्यर्थः । तथा चाम्भोजवल्लोकलोचनाम्भोजान्यपि विकसयामासेत्यर्थः ॥ ४० ॥

यदिति । हे महाराज ! यद्यस्माद्भानौ अति महती भक्तिः अनुरागविशेषो यस्य स, भक्तिः महाभक्तिः भक्तिशब्दस्य शेषे षष्ठी । तस्मादध्वरस्य यज्ञस्य पद्धतेः पथः हे अध्वन्य पान्थ ! अध्वन्यलङ्गामी अध्वनीयद्भवतीति यत्प्रत्ययः । यस्भावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । त्वमुदित्वरमुद्यन्तं इण्नशीत्यादिना करप् । एनम्भानुं त्वरितमुपतिष्ठस्व उपास्स्व पूजेत्यादिना देवपूजायामात्मनेपदम् । कुतः हि यस्मात्कारणादिह समये उदयकाले रविमभि अभिरविं लक्षयित्वा उद्दिश्येत्यर्थः । अभिरभाग इति लक्षणार्थे कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे द्वितीया । उपस्थाने उपासनायां उत्क्षिप्ताः ऊर्ध्वं क्षिप्ताः आप ऊर्ध्वं विक्षिपन्तीतिश्रुतेः । जलाञ्जलयः मन्देहेषु मन्देहाख्येषु राक्षसेषु उदवज्रतां वज्रायुधत्वं मन्थोदनेत्यादिनोदादेशः, व्रजन्ति किल गमेत्यागमे गणव्याख्याने गमरुचिव्याकरणसम्भावनाहेत्वलङ्कारेषु केवलेतिव्याख्या वा अत्र श्रुतिः, तदुह वा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः सन्ध्यायां गायत्र्याभिमन्त्रिता आप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति ता एता आपो वज्रीभूत्वा तानि रक्षांसि मन्देहारुणे द्वीपे प्रक्षिपन्तीति ॥ ४१ ॥

उदयेति । अहर्मणिमण्डली उदयशिखरिणः उदयाद्रेः प्रस्थावस्थायिनी सानुनिष्ठा अक्षया शिशुतराणि बालतराणि महांसेव

सुरपरिवृढः कर्णात् प्रत्यग्रहीत् किल कुण्डल-
द्वयमथ खलु प्राच्यै प्रादान्मुदा सहि तत्पतिः ।
विधुरुदयभागेकं तत्र व्यलोकि विलोक्यते
नवतरकरस्वर्णस्रावि द्वितीयमहर्मणिः ॥ ४२ ॥
दहनमविशद्दीप्तिर्याऽस्तङ्गते गतवासर-
प्रथमसमयप्राप्ते पत्यौ विवस्वति रागिणी ।

माणिक्यानि पद्मरागाः तेषां खनिराकरम् । ध्वान्तेन श्यामां पिधा-यिकामाच्छादिकां रजनिमेव दृषदं शिलां विधूय कतमेन जनेन विमुद्रिता न जाने खलु अत्र सूर्यमण्डलादिषु खनित्वाद्यारोपाद्रूप-कालङ्कारः ॥ ४१ ॥

सुरेति । सुराणां परिवृढ इन्द्रः प्रभौ परिवृढ इति निपातनात् साधुः । कर्णाद्राधेयात् कुण्डलद्वयं ताटङ्कयुगं प्रत्यग्रहीत्किल ततो निकृत्य गात्राणि शस्त्रेण निशितेन सः । प्रायच्छद्देवराजाय दिव्यं वर्म सकुण्डल-मिति भारतवचनात् । तस्योत्प्रेक्ष्यते अथ प्रतिग्रहानन्तरं प्राच्यै दिशे मुदा प्रादात् हि यस्मात् इन्द्रः तस्याः प्राच्याः पतिः ततो दानं युक्तमित्यर्थः । तत्र तयोर्मध्ये उदयं भजतीत्युदयभाक् उद्यन्नुभजोक्षिवः । विधुरेकं कुण्डलं व्यलोकि विलोक्यते स्म नवतरान् प्रत्यग्रतरान् करानेव च स्वर्णान् स्राव-यति विद्रावयतीति तत्स्रावि अहर्मणिः दिनमणिः रोरिति रेफादेशः । द्वितीयं कुण्डलम् ॥ ४२ ॥

दहनमिति । रागिणी रक्तवर्णा अनुरागिणी च या दीप्तिर्गतवा-सरप्रथमसमयन्दिनावसानं अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । पत्यौ स्वामिनि भर्तरि च विवस्वति सूर्ये अस्तमस्ताद्रिमदर्शनङ्गते सति अस्तस्तु चरमः क्ष्माभृदस्तमदर्शनमिति चामरः । दहनमग्निमविशत् अग्निं वा-दित्यः सायं प्रविशतीतिश्रुतेरितिभावः । अतोऽनन्तरं हटाद्बलादधरभुव-नादधोलोकात् पातालान्नरकाच्चोद्धृत्य तरणेः पत्युरर्कस्य कृता अमरपति-

अधरभुवनात् सोढ्वात्यैषा हठात्तरणेः कृता-
ममरपतिपुरप्राप्तिर्धत्ते सतीव्रतमूर्त्तिताम् ॥ ४४ ॥
बुधजनकथा तथ्यैवेयं तनौ तनुजन्मनः
पितृशितिहरित्पर्णाद्याहारजः किल कालिमा।
शमनयमुनाक्रोडैः कालैरितस्तमसां पिबा-
दपि यदमलच्छायात् कायादभूयत भास्वतः ॥ ४५ ॥
अभजत चिराभ्यासं देवः प्रतिक्षणदात्ययम्
दिनमयमयं कालं भूयः प्रसूय तथा रविः।

पुरप्राप्तिः इन्द्रनगरप्राप्तिः स्वर्गप्राप्तिश्च यया सा तीव्रतया सह वर्तत इति सतीव्रता पतिव्रताधर्मश्च मूर्त्तिः यस्यास्तस्या भावस्तत्ता तां सतीव्रत मूर्तितां धत्ते। मूलप्राप्तितया सर्वं बलाद्धरते यथा। तद्धृत्य च सा नारी तेनैव सह मोदत इति स्मरणादितिभावः। अत्र प्रस्तुतद्दीप्तिविशेषण-साम्यादप्रस्तुतप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ४४ ॥

बुधेति। तनोर्जन्म यस्य तनुजन्मनोऽपत्यस्य अवर्ज्यो बहुव्रीहि-र्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदइति वामनः। तनौ शरीरे कालिमा श्यामता पितुर्जनकस्य शितिहरितौ पीतहरितौ पर्णौ यस्याहारस्य स आदि-र्यस्य तस्मादाहाराज्जातस्तज्ज इतीयं बुधजनकथा विद्वज्जनगोष्ठी तथ्यैव सत्यैव। कुतः यद्यस्मादमलच्छायादतिस्वच्छकान्ते स्तमसां तद्योगात् कर्मणि षष्ठी। पिबतीति पिबात् पातः घ्राध्मेत्यादिना शप्रत्ययः, पिबादेशश्च इतोऽस्माद्भास्वतः सूर्यस्य कायात् शमनयमुनाक्रोडैः यमकालिन्दीशनैश्चरैः कृष्णवर्णैरभूयत भूतं भावे लङ्। अत्र शमनादिकालिमव्याप्तिर्हतिमिर-भारपरिणतिपूर्वकत्वोत्प्रेक्षा ॥ ४५ ॥

अभजतेति। अयं देवः रविः प्रतिक्षणदात्ययं प्रतिरात्रमव्ययीभावसमास-स्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमिति विकल्पात्सप्तम्याममभावः। दिनमयं दिनरूपं कालं समयं कृष्णरूपञ्च कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोरिति

न खलु शकिता शीलं कालप्रसूतिरसौ पुरा
यमयमुनयोर्जन्माधानेऽप्यनेन यथोज्झितुम् ॥ ४६ ॥
रुचिरचरणः सूतोरुश्रीसनाथरथः शनिम्
शमनमपि स त्रातुं लोकानसूत सुताविति।
रथपदकृपासिन्धुर्बन्धुर्दृशामपि दुर्जनै-
र्यदुपहसितो भास्वान्नास्मान् हसिष्यति कः खलः ॥ ४७ ॥
शिशिरजरुजां घर्मं शर्मोदयाय तनूभृता-
मथ खरकराख्यानाख्यानां प्रयच्छति यः पयः।

विश्वः। भूयः पुनः पुनः प्रसूय जनयित्वा तथाचिराभ्यास मभजत तथादौ कालस्यानेहसः कृष्णस्य च प्रसूतिः जननं पुरा पूर्वकाले यमयमुनयो र्जन्माधाने जननेऽप्यनेन रविणा उज्झितुन्त्यक्तुं न शकिता न शक्ता कर्मणि क्तः। कर्मणि निष्ठाया मिड़ागमः। तत्र कालशब्दे वाच्यप्रतीयमानयो रभेदाध्यवसायेन भगवतो भानोः प्रत्यहं कालप्रसूत्याभ्यासादपत्येष्वपि शमनयमुनादिषु कालप्रसवित्वमुत्प्रेक्ष्यते तत्र कालयोः कृष्णानेहसो-रभेदाध्यवसायइति तयोरेकत्वेनात्र सङ्करः ॥ ४६ ॥

रुचिरेति। रथपदेषु रथाङ्गनामपक्षिषु यः कृपासिन्धुश्चक्रवाकानां त्रातेत्यर्थः। तथा दृशां लोकचक्षुषां बन्धुः प्रकाशकइत्यशोभास्वानपि रुचिरचरणः सन् यस्तस्तु विपरीतवृत्तिः सन्तापकादित्यादिति। सदयं सूतया प्रसूतया ऊर्व्या श्रिया सूतस्य सारथे रुरुश्रिया शोभया च सनाथः सहितोरथो यस्य सः सत्रिषु क्लीबे पुमानुरू सूतः पक्षं च सारथि रिति चामरः। स देवः शनिं शनैश्चरं क्रूरयहमितिभावः। शमनं च सुतौ पुत्रौ लोकांस्त्रातुं असूतेति दुर्जनैः यस्मादुपहसितः परिहसितः अस्मान् खलः को न हसिष्यति कैमुत्येनार्थान्तरापादानादर्थापत्तिरलङ्कारः ॥ ४७॥

शिशिरेति। शिशिरजा हिमजा रुक् पीड़ा येषां तेषान्तनूभृतां शरीरिणां शर्मोदयाय सुख निर्माणाय एतनुत्तरत्र क्येऽप्यनुषञ्जनीयं घर्म

जलभयजुषां तापं तापस्पृशां हिममित्यय-
म्परहितमिलत्कृत्याद्वृत्तिः स भानुरुदञ्चति ॥ ४८ ॥

इह न कतरश्चित्रं धत्ते तमिस्रततीर्दिशा-
मपि चतसृणामुत्सङ्गेषु श्रिता धयतां क्षणात् ।
तरुशरणतामेत्य च्छायामयं निवसत्तमः
शमयितुमभूद्यन्नैश्वर्यं यदर्यमरोचिषाम् ॥ ४९ ॥

जगति तिमिरं मूर्च्छामब्जव्रजेऽपि चिकित्सतः
पितुरिव निजादस्माद्दस्रावधीत्य भिषज्यतः ।

निदाघं प्रयच्छति आतपेन जलं शोषयतीत्यर्थः। तापस्पृशां सन्ताप-भाजां हिमं प्रयच्छतीति इत्थं परहितेन मिलन्ती युज्यमानाकृत्याद्वृत्ति र्व्यापाराभ्यासो यस्य स भगवान् भानुरुदञ्चत्युदेति क्रियासमुच्चयो-ऽलङ्कारः ॥ ४८ ॥

इहेति। चतसृणान्दिशामपि न तिसृचतसृष्विति निषेधान्नामि दीर्घो न। उत्सङ्गेषूपरिभागेषु अनातपप्रदेशेष्वित्यर्थः। श्रिता स्थितास्त-मिस्रस्य ततीस्तिमिरसम्बाधानि क्षणात् धयतां पिबतां धेटो लटः शत्रा-देशः। अर्यमरोचिषां घर्मांशुतेजसामन्तरवएव शरणं त्रातारो यस्य तद्भावं तत्तामेत्य प्राप्य निवसच्छायामयमनातपरूपं तमः शमयितुं संहर्तुं मनी-श्वरस्य भावमनैश्वर्य्यमसामर्थ्यं नञः शुचिरीत्यादिनोभयपदवृद्धिः। अभूदिति यत् इहास्मिन्नर्थे कतरश्चित्रमाश्चर्यं न धत्ते तदस्मिन् तमोविघातिनो देव-स्यात्मविषये सामर्थ्यविघातः सूर्य्यमभितस्तस्य तरुशरणत्वं तद्धर्णां ददा-त्वमिति विरोधात्कोवा विस्मय इत्यर्थः। आर्द्रत्वेषु तेजसो नत्तु प्रवेशादविरोधाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ४९ ॥

जगतीति। दस्रावश्विनौ जगति लोके तिमिरं तमो नेत्ररोगं च तिमिरं ध्वान्तं नेत्रामयेऽपि चेति विश्वः। अब्जव्रजे पद्मषण्डे मूर्च्छां निमिलनं रोगविशेषणं च चिकित्सतः प्रतिकुर्वाणात्कितः सनन्ता-

अपि च शमनस्यासौ तातस्ततः किमनौचिती
यदयमुदयः कह्लाराणामुदेत्यपमृत्यवे ॥ ५० ॥
उडुपरिवृढः पत्यामुक्तां सतीं यदपीडय-
द्यदपि बिसिनीं भानोर्जायां जहास कुमुद्वती ।
तदुभयमतः शङ्के सङ्कोचितं निजशङ्कया
प्रसरति नवार्के कर्कन्धूफलारुणरोचिषि ॥ ५१ ॥
श्रुतिमयतनोर्भानोर्जानेऽवनेरधराध्वना
विहरणकृतः शाखाः साक्षाच्छतानि दश त्विषाम् ।

स्तः शत्वादेशः गुप्तिच्किद्भ्यः सन् निन्दाक्षमा प्रतीकारे सन्निष्यते । निजात्पितुरस्मात् सूर्यादधीत्य चिकित्सामस्य भिषज्यतद्व चिकित्सतः किमित्युत्प्रेक्षा । कण्ड्वादौ भिषजेति पाठाद्यपन्न । त्रुटितङ् उल्लाघयति भैषज्ये चिकित्सति भिषज्यतीति भट्टमल्लः । अपिचासौ सूर्यः शमनस्य यमस्य तातो जनकस्ततः किमित्युत्प्रेक्षा । अयमभ्युदयः सन् कह्लाराणां सौगन्धिकन्तु कह्लारमित्यमरः । अपमृत्यवे अकालमरणाय उदेति सा अनौचिती अनौचित्यदस्त्वयोः पितृवत्सर्वोपकारित्वमुचितं पितुस्तु-रवेरङ्गकमलहारित्वमनुचितं इत्यर्थः ॥ ५० ॥

उडुपेति । उडुपरिवृढश्चन्द्रः पत्या भर्त्रा भानुना त्यक्तां सतीं साध्वीं बिसिनीं यदपीडयत् कुमुद्वती कुमुदिनी कुमुदनड्वेतसेभ्यः ड्मतुप् । भानोर्जायां बिसिनीमपि जहास । अतोऽस्मात्कारणात्कर्कन्ध्वाः कर्कन्धूः पक्वबदरीफलमित्यर्थः । कुण् प्रत्ययः । तत्कणावदरुणरोचिषि नवार्के बा-लार्के प्रसरति सति तयोः कुमुद्वतीचन्द्रयो रुभयं द्वन्द्वं निजशङ्कया स्वाभिभवहेतुना सङ्कोचितन्निस्तेजितं शङ्के इत्युत्प्रेक्षा सर्वथा सन्द्-ष्टेष्वात्मानं कलुषयतीति भावः ॥ ५१ ॥

श्रुतीति । अवनेरधराध्वनाऽधोमार्गेण च एतञ्च वर्णस्थानमालोपलक्षणं

निशि निशि सहस्राभ्यां दृग्भिः शृणोति सहस्वराः।
पृथगहिपतिः पश्यत्यस्य क्रमेण च भास्वराः॥ ५२॥
बकुनखरता येषामग्रे खलु प्रतिभासते
कमलसुहृदस्तेऽमी भानोः प्रवालरुचः कराः।
उचितमुचितं जालेष्वन्तः प्रवेशिभिरायतैः
क्रियदवयवैरेषामालिङ्गिताङ्गुलिवल्गुता॥ ५३॥

अधरोह्यर्द्धहीन इतियान्वयः। विहरणकृतो विहारकृतः सञ्चरत आविर्भवतश्च श्रुतिमयतरो वेदात्मकत्वस्यास्य भानोस्त्विषां रश्मीनां दशशतानि सहस्राणि सहस्रमेव सहस्ररश्मिरूपेण परिणता इत्यर्थः। स्वरैरुदात्तादिभिरनुवर्त्तन्त इति सहस्वराः सस्वराः वोपसर्जनस्येति सहशब्दस्य विकल्पात्सहभावः। पृथक् साङ्कर्येण भास्वराः भासनशीलाः भ्राजभासेत्यादिना रः। शाखाः वेदभागान् शीर्षांश्च शाखा वेदप्रभेदेषु बाह्वोः पार्श्वद्रुमाङ्गयोरिति यादवः। अहिपतिः शेषः निशिनिशि प्रतिनिशं वीप्सायां द्विर्भावः। एतल्लोकापेक्षया निशीत्युक्तं। तत्र तदा सूर्यसञ्चारेण निशाभावात् सहस्राभ्यां सहस्रसङ्ख्याभिः दृग्भिरक्रमेण यौगपद्येन साक्षादपरोक्षं शृणोति पश्यति शेषस्य चक्षुःश्रवस्त्वात् शाखानां ब्राह्मात्मकत्वं न श्रावणत्वोपदेशात् रश्मिपरिणामेन चाक्षुषत्वाच्चेतिभावः। जाने इत्युत्प्रेक्षा रूपकसङ्कीर्णा चेयमुत्प्रेक्षेति व्यक्तमेव एकेन दृक् सहस्रेण शृणोति अपरेण दृक्सहस्रेण पश्यतीति विश्वेश्वरभट्टारकव्याख्यानं चिन्त्यं। दृशां प्रत्येकमुभयशक्तियुक्तानां शक्तिप्रविभागयोगात् तस्मात् ग्राहकस्योभयशक्तिमत्त्वाद्ग्राह्यस्य तेजः शब्दोभयात्मकत्वात्सर्वाभिरेव दृग्भिः सर्वाश्च शाखा युगपत् पश्यति शृणोति चेति रमणीयम्॥ ५२॥

बह्वीति। येषां कराणां अंशूनां हस्तानामग्रे प्रत्यग्रावस्थायां बह्विति न खरता अतीक्ष्णता प्रतिभासते एतस्याग्रे अग्रभागे बकुनखरता बकुनखरत्वं प्रतिभासते नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियामित्यमरः। कमलानां

नय नयनयोर्द्राक् पेयत्वं प्रविष्टवतीरमू-
र्भवनवलभीजालान्नालाः इवार्ककराङ्गुलीः ।
भ्रमदणुगणक्रान्ता भान्ति भ्रमन्त्य इवाशु याः
पुनरपि धृताः कुन्दे किं वा न वर्द्धकिना दिवः ॥ ५४ ॥
दिनमिव दिवाकीर्त्तिस्तीक्ष्णात् क्षुरात् सवितुः करात्-
तिमिरकवरीलूनां कृत्वा निशां निरदीधरत् ।

सुहृदोऽवन्धवः अन्यत्र तत्सदृशाः प्रवालरुचः उभयत्र विद्रुमभासः अमी-भानोः करा अंशवो हस्ताश्च खलु जालेषु गवाक्षविवरेषु कियत् स्तोकं अन्तः प्रवेशिभिः प्रविष्टैरायतैर्दीर्घैरवयवैः एकदेशैरेषां कराणां अङ्गुली-नां करशाखानां अङ्गुल्यः करशाखा इत्यमरः । वल्गुता चारुता आलि-ङ्गिता प्राप्तेति विशेषणसङ्कीर्णोनिदर्शनाभेदः । अङ्गुलिशब्दोदेशीत्यङ्गः उचितमुचितं कराणामङ्गुलित्वमत्यन्तोचितमित्यर्थः । आभीक्ष्ण्ये द्वि-रुक्तिः ॥ ५३ ॥

नयेति । भवनवलभीनां गृहविशेषाणां जालात् प्रविष्टवतीरन्तः प्रविष्टास्ता इव स्थिताः कमलकाण्डायिता इत्यर्थः । अमूः पुरोवर्तिनीः अर्कस्य करा इव करा हस्ताः श्लिष्टरूपकं बलिहस्तांशवः कराः इत्यमरः । तेषामङ्गुलीः करशाखाः तन्नयनयोः पेयत्वं नय पश्येत्यर्थः । अथासां दर्शनीयतामुत्प्रेक्षया दर्शयति याः कराङ्गुलयः भ्रमद्भिरणुगणैस्त्रसरेणु-जालैः क्रान्ता वेष्टिताः सत्यः आशु भ्रमन्त्य इव भान्तीत्युत्प्रेक्षा । भ्रमणे-कारणमुत्प्रेक्षते पुनरपि दिवः स्वर्गस्य वर्द्धकिना विश्वकर्मणा तक्षा तु वर्द्धकिस्त्वष्टेत्यमरः । कुन्दे चक्रभ्रमे शर्म कुन्दश्च यन्त्रकर्मिति यादवः । धृता वा न किं पुराः किल सञ्ज्ञादेव्या स्वर्गे सूर्य्यभार्य्यया दुष्प्रापश्च मात-रश्चेत्यतोऽल्लेखेन सुमाप्रश्चकारेति पौराणिकी कथा चानुसन्धेया ॥ ५४ ॥

दिनमिति । दिनं कर्त्तुं रात्रौ निषेधात् दिवाकीर्त्यते इति दिवा-कीर्त्तिर्नापितस्य क्षुरी सुण्डी दिवाकीर्तिर्नापिता स्तापसा नरा इत्यमरः ।

स्फुरति परितः केशस्तोमैस्ततः पतयालुभिः
भुवमधवलं तत्तच्छायच्छलादवनीतलम् ॥ ५५ ॥

भूम ! शङ्खं तव नलः यशः श्रेयसे हृष्टशब्दम्
यस्योदर्यः स दिवि लिखितः स्पष्टमस्ति द्विजेन्द्रः ।
श्रद्धा श्रद्धाकरमिह करच्छेदमप्यस्य पश्य
म्लानिश्यामं तदपि नितरां हारिणेयः कलङ्कः ॥ ५६ ॥

करात् किरणादेव क्षुरात् वापनशस्त्रात् क्षुरोऽस्य वापनं शस्त्रमिति यादवः । निशां रात्रिं तिमिरमेव कवरी केशपाश स्तल्लूनां छिन्नकेशां जानपदेत्यादिना कवरात् ङीप्, पूजाकारा सख दिभ्यः परवचन मिति लूनेति निष्ठायाः परनिपातः ल्वादिभ्यश्चेति निष्ठानत्वं बहुव्रीहि स्वान्तोदात्तादिति ङीप् । निरदीधरत् निष्कासयामास किमित्युत्प्रेक्षा- दधाते णौचङ्युपधाया ह्रस्वः । ततो वपनादेककाराणि तेषां तेषां गृहादीनां छाया तत्तच्छायं विभाषा सेनेत्यादिना नपुंसकत्वं । तेषां छलादित्य पह्नवः । परितः पतयालुभिः पतनशीलैः स्पृहि गृहीत्यादिना आलुच् । केशस्तोमैः केशव्यतिकरैः अवनीतलमधवलमसितं स्फुरति भुव- मित्युत्प्रेक्षायाम् ॥ ५५ ॥

भूम इति । हे नल ! महाराज ! श्रेयसे मङ्गलाय हृष्टशब्दं शङ्खं धत्ते मङ्गलव्यवहारत्वात् । अन्यत्र श्रेयसे स्वर्गाय हृष्टशब्दं शङ्खं कम्बुं यशो भूमः यशस्तुल्यं भूम इत्यर्थः । समानमुदरं यस्य स समानोदरे शयितः सोदर्यो भ्राता उभयोरपि समुद्रजन्यत्वादिति । विभाषोदर इत्यादिना समान- शब्दस्य प्रागेव समानोदराद्यतीति यत्प्रत्ययः । यशसस्तु सोदर्यः सहशत्वा- भिमानी इह काले श्रद्धाकर मनादरावहं तस्य चन्द्रस्य करच्छेदमंशुना- शमपि पश्य किञ्च स्पृष्टस्य हारिणो हरिणजातो यः कलङ्कस्तदपि नितरां म्लानेर्दैन्यस्य स्थान मास्पदन्तस्मान्न समान इत्यर्थः । अन्यच्च श्रेयसे धर्मोपदेशाय स्पृष्टशब्द मप्रतिमस्मृतिग्रन्थं शङ्खं शङ्खाख्यं मुनिं न तव

ताराशङ्खविलोपकस्य जलजं तीक्ष्णत्विषो भिन्दतः
सारम्भं चलता करेण निविडां निष्पीडनां लम्भितः।
छेदार्थोपहृताम्बुकम्बुजरजोजम्बालपाण्डूभव-
च्छङ्खच्छित्करपत्रतामिह वहत्यस्तंगतार्द्धो विधुः॥ ५७॥
यस्मात्पाथोजविमुद्रणप्रकरणे निर्निद्रयत्यंशुमान्
दृष्टीःपूरयति स्म यज्जलरुहामक्ष्णा सहस्रं हरिः।

यशस्तुलं ब्रूमः यस्य शङ्खस्य सोदर्यो भ्राता स प्रसिद्धो लिखितो लिखिताख्यो द्विजेन्द्रो ब्राह्मणोत्तमः दिवि स्वर्गेऽस्ति अर्थात्सत्यं। किञ्चेह लोके श्रद्धाकरं विश्वासजनकम् अस्य लिखितस्य करच्छेदमपि पश्य इह हारिणो यस्य कलङ्कोपहार माप कलङ्को नितरां म्लाने दण्डस्य स्थानं कारणम् अत्र शान्तिपर्वणि सुद्युम्नोपाख्यानं ततः स पृथिवीपालो लिखितस्य महात्मनः। करौ प्रच्छेदयामास धृतदण्डो जगाम स इति। अत्र विशेषणविशेष्ययोरपि श्लिष्टत्वादभिधायाः प्रकृतार्थक्रियार्थत्वात् प्रकृतार्थध्वनिरेवेति सङ्क्षेपः मन्दाक्रान्तावृत्तम्॥ ५६॥

तारेति। तारास्तारका एव शङ्खाः तेषां विलोपकस्य विनाशकस्य छेदकस्य जलजं पद्मं शङ्खञ्च जलजं शङ्खपद्मयोरिति विश्वः। छिन्दतो नयतः छेदकस्य तीक्ष्णत्विषस्तीग्मांशोः सारम्भं स प्रयत्नं चलताम्रियमाणेन करेणासिना हस्तेन च निविड़ां गाढां निष्पीडनां स्तम्भनामरोधनञ्च लम्भितः प्रापितः अस्तमदर्शनगतमर्द्धं यस्य स विधुरस्मात् स्तम्भितचन्द्रछेदार्थं शीघ्रमुच्छेदसिध्यर्थं मुपहृतमर्पितपद्ममम्बुकम्बुजं छिद्यमानं शङ्खजं यद्रज स्तदेव जम्बालः कर्दमस्तेन पाण्डूभवच्छुभ्रीभवत् शङ्खं छिनत्तीति शङ्खच्छित् तत्करपत्रं क्रकचः क्रकचोऽस्त्री करपत्रमित्यमरः। तस्य भाव स्तत्तां वहति चेत्युत्प्रेक्षा॥ ५७॥

यदिति। यद्यस्मादंशुमानर्कः पाथोजविमुद्रणप्रकरणे पद्मविकासप्रस्तावे दृष्टीर्दृशो निर्निद्रयति विकासयति यद्यस्माच्च हरिर्विष्णुः जल-

साजात्यं सरसीरुहामपि दृशामप्यस्ति तद्वास्तवं
यन्मूलाऽऽद्रियतेतरां कविकुलैः पद्मोपमा चक्षुषः ॥ ५८ ॥
अवैमि कमलाकरे निखिलयामिनीयामिक
श्रियं श्रयति यत् पुरा विततपत्रनेत्रोदरम्।
तदेव कुमुदं पुनर्दिनमवाप्य गर्भभ्रम-
द्विरेफरवघोरणाघनमुपैति निद्रामुदम् ॥ ५९ ॥

रुहां शिवपूजाकमलानां सहस्रसङ्ख्याम् अक्ष्णा स्वनेत्रेण पूरयति स्म पूर्णां चकार युक्तं हरिस्तेशाहस्रं कमलवलिमादाय विधिना यदेकान्नं तस्मिन् निजमुदहरन्नेत्रकमलमिति। तस्मात् सरसीरुहामपि वास्तवं पारमार्थिकं, स वस्तुजमन्यथा पद्मोल्लासप्रकरणबाधः द्विजातीयत्वेन तपुणा कनकमयपूरणयदृच्छिकमलसङ्ख्यापूरणायोगाच्चेति भावः। कविकुलैः कविभिश्च यत्साजात्य मलङ्करणं यस्याः मूला चक्षुषः पद्मैरुपमा औपम्यमाद्रियतेतरां सत्क्रियतेतरां तिङ् व्ययादामुप्रत्ययः। वैभाव्येन सद्वस्तुनोरपि सुवर्णरजतपरोपमायोगादिति भावः॥ ५८ ॥

अवैमीति। यत्कुमुदं कर्तृ कमलाकरे सरसि विततानि विस्तृतानि पत्राण्येव नेत्राणि उदराणि यस्य तत्तादृशं सन्निखिलायां यामिन्यां यामिको जागरिता तत् श्रियमिव श्रियमिति सादृश्याक्षेपान्निदर्शनाभेदः। पुरा श्रयति श्रयति स्म पुरा लुङ् चेति चकाराद्भूते लट्। तदेव कुमुदं पुनः दिन मवाप्य गर्भे अन्तः भ्रमतां द्विरेफाणां भ्रमराणां रवघोरणा शब्दाधिक्यं यस्यां तां घोरशब्दइति तौदादिकाद्भावे ल्युट्। निद्रामुदं निद्रासुखं पुनरुपैति रात्रौ जागरितो हि दिवा निद्रातीतिभावः। अवैमीत्युत्प्रेक्षायाम् एकस्मिन् कुमुदे अनेकयो र्निद्राजागरयोः क्रमेण प्रत्यभिधानादेकस्मिन् अथवा अनेक मित्युक्तलक्षणपर्यायालङ्कारेण पूर्वोक्तनिदर्शनसङ्कीर्णा। पृथिवीवृत्तं जसौ जसयलावसुग्रहयतिश्च पृथिवी गुरुरिति लक्षणात् ॥ ५९ ॥

इह किमुषसि पृच्छाशंसिकिंशब्दरूप-
प्रतिनियमितवाचा वायसेनैष पृष्टः ।
भण फणिभवशास्त्रे तातङः स्थानिनौ का-
विति विहिततुहीवागुत्तरः कोकिलोऽभूत् ॥ ६० ॥
दाक्षीपुत्रस्य तन्त्रे ध्रुवमयमभवत् कोऽप्यधीती कपोतः
कण्ठे शब्दौघसिद्धिक्षतबहुकठिनीशेषभूषानुयातः ।
सर्वं विस्मृत्य दैवात् स्मृतिमुषसि गतां घोषयन्यो घुसंज्ञाम्
प्राक्संस्कारेण सम्प्रत्यपि धुवति शिरः पट्टिकापाठनेन ॥ ६१ ॥

इहेति । इहोषसि पृच्छां शंसतीति पृच्छाशंसी प्रश्नवाचकः; प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा चेत्यमरः । तस्य किं शब्दस्य रूपे रूपविशेषे काविति विप्रलम्भप्रथमाद्विवचनान्ते प्रतिनियमितमिति व्यक्तवाचा व्यक्तवाक्येन काविति व्यक्तवाक्येनेत्यर्थः । वायसेन काकेन फणिनोभवे तस्य शास्त्रे पाणिनीये तातङ स्तातङादेशस्य स्थानिनौ देशिनौ कौ भणेति पृष्टः कोकिलः विहिता प्रयुक्ता च तुहि इति वाक् सैवोत्तरं प्रतिवचनं यस्य सकाविति तुहीति कोकिलकूजितेन पूर्वोक्तप्रश्नोत्तरत्व मुत्प्रेक्ष्यते ॥ ६० ॥

दाक्षीति । दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेस्तन्त्रैः शास्त्रैः अधीतमनेनाधीती दाक्षीपुत्रतन्त्र इत्यर्थः । इष्टादिभ्यश्चेतीनिप्रत्ययः सप्तमीविभागेनोक्तस्य विषयस्य कर्मण्युपसङ्ख्यानात् सप्तमी कोऽपि विद्वानयं कपोतः मूढः यः कपोतः कण्ठे शब्दौघेषु सिद्धौ अभिव्यक्त्यर्थं क्षता घर्षणेन चूर्णिता बह्वी या कठिनी खटी रोमणविशेषः कठिना कठिनायान्तु कठिने तु प्रयुज्यत इत्यर्थः । तस्याः शेषोऽवशिष्टप्रचूर्णशेषः सएव भूषा तयाऽ-

पौरस्त्यायां घुसृणसुमनःश्रीजुषो वैजयन्त्याः
स्तोमैश्चित्तं हरति हरिति चीरकण्ठैर्मयूखैः ।
भानुर्जाम्बूनदरुचिरसौ शक्रसौधस्य कुम्भः
स्थाने पानं तिमिरजलधेर्भाभिरेतद्भवाभिः ॥ ६२ ॥

द्वित्रैरेव तमस्तमालगहनग्रासे द्रवीभावुकै-
रश्वैरस्य सहस्रपत्रसदृशि व्यश्राणि घस्रोत्सवः ।
धर्माणां रयचुम्बितं वितनुते तत् पिष्टपिष्टीकृत-
क्ष्मादिग्व्योमतमोऽधमौघमधुना मोघं निदाघद्युतिः ॥ ६३ ॥

त्तुयातो हृषितः सन् सर्वं विस्मृत्य तिर्यग्योनेश्च सम्बन्धादिति भावः । पञ्जिकापाठनेन पञ्जिकापाठजनकफलपाठजन्येन प्राक्संस्कारेण प्राक्भवीयवासनया दैवात् कथञ्चित् स्मृतिं गतां घुसंज्ञां दाधास्वदाविति सूत्रोक्तां घोषयन् घुशब्दमुच्चै रुच्चारयन् सम्प्रत्युषसि शिरो धुवति धूनयतीत्युत्प्रेक्षा ॥ ६१ ॥

पौरस्त्यायामिति । भानुः पुरोभवा पौरस्त्या दक्षिणापश्चात् पुरसस्त्यन् तस्यां हरिति प्राच्यां दिशि घुसृणस्य कुङ्कुमस्य सुमनसां या श्रीः शोभा तज्जुषस्तद्भवायाः वैजयन्त्याः पताकायाः स्तोकैरपत्यैस्तद्भवै रित्यर्थः । अपत्यं स्तोकं तयोः समेत्यमरः । चीरकण्ठै र्बालैर्मयूखैश्चित्तं हरति मनोहरोभवतीत्यर्थः । किञ्च जाम्बूनदरुचिरुदयरागात् कनककान्ति रसौ भानुः शक्रस्य सौधस्य वैजयन्तस्य कुम्भः सौधाग्रवर्तिकलश इति रूपकं । एतद्भवतीति एतद्भवाभिः कुम्भभवाभिः भाभिः प्रभाभिस्तिमिरजलधेः पानं उभयप्राप्तौ कर्मणीति कर्मणि षष्ठी । स्थाने युक्तं युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने इत्यमरः । कुम्भसम्भवस्य जलधिपानं सुचितमिति भावकालङ्कारः ॥ ६२ ॥

द्वित्रैरिति । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः सङ्ख्याव्ययेत्यादिना बहुव्रीहिः

दूरारूढस्तिमिरजलधेर्वाडवश्चित्रभानु-
र्भानुस्ताम्यद्वनरुहवनीकेलिवैहासिकोऽयम् ।
न स्वात्मीयं किमिति दधते भास्वरश्वेतिमानम्
द्यामद्यापि द्युमणिकिरणश्रेणयः शोणयन्ति ॥ ६४ ॥
प्रातर्वर्णनयाऽनया निजवपुर्भूषाप्रसादानदा-
द्देवी वः परितोषितेति निहिताभान्तः पुरीभिः पुरः ।

बहुव्रीहौ उपसमासान्तः । तैस्तन्मात्रैरेव तमएव तमालगहनं तस्य घासे गिलने दवीभावुकैर्वह्नीभवद्भिः दवदावौ वनानलावित्यमरः । अभूतत-द्भावेच्विः अस्य स्वावितीकारः लषपतेत्यादिना उकञ् प्रत्ययः । अस्य निदाघद्युतेरस्रैः करैः सहस्रपत्रसरसि पद्माकरेषु घस्रोत्सवो व्यश्राणि विश्राणितः श्रणदाने कर्मणि क्त इति क्तः । तस्मान्निदाघद्युतिः सूर्य्यः पिष्टपिष्टीकृतं कृतकरणात्तत्प्रायीकृतं द्यावादिग्व्योमतमोऽघमतएव अघम् एनः अंहः दुःखव्यसनेष्वघमित्यमरः । रयचुम्बितं रयव्याप्तं घर्माणा-मातपानामोघ मधुना मोघं व्यर्थमेव वितनुते ॥ ६३ ॥

दूरेति । तिमिरजलधेर्वाडवश्चित्रभानुर्वडवाग्निः तिमिरसंहर्त्ते-त्यर्थः । ताम्यन्त्या क्वाथन्त्या वनरुहवन्याः पद्मवनस्य केलिषु क्रीडासु विहासः प्रयोजनं यस्य वैहासिको टीनो प्रयोजनमिति ठञ् । अयं भानु दूर मारूढो दूरारूढः द्युमणेः किरणश्रेणयोऽद्यापि द्यामाकाशं शोणयन्ति शोणां कुर्वन्ति किमिति स्वात्मीयं निजं भास्वरं श्वेतिमानं श्वैत्यं सितभास्वरत्वं न दधते न धारयन्ति तस्मादुत्थानुमय सूचितः कालइ-त्यर्थः ॥ ६४ ॥

प्रातरिति । हे वन्दिनः ! अनया प्रातर्वर्णनया प्रभातवर्णनया परि-तोषिता देवी वोयुष्मभ्यं निजवपुषो भूषणान्येव प्रसादान् पारितोषिका-ण्यादात् इत्यसङ्गतिशेषः गम्यमानार्थत्वात् अप्रयोग. । आन्तःपुरिकाभि

सूता मण्डनमण्डलीं परिदधुर्माणिक्यरोचिर्मय-
क्रोधावेगसरागलोचनरुचा दारिद्र्यविद्राविणीम्॥ ६५॥
आगच्छन्नभणतामुषः क्षणमथातिथ्यं दृशोरानशे
स्वर्गङ्गाम्बुनि वन्दिनां कृतदिनारम्भाप्लुतिर्भूपतिः।
आनन्दादतिपुष्पकं रथमधिष्ठाय प्रियायौतुक-
प्राप्तं तैरपरागतैरविदितप्रासादतो निर्गमः॥ ६६॥

अन्तःपुरे नियुक्ताभिः तत्र नियुक्तया ठञ्। पुरोऽग्रे निहितां माणिक्य-रोचिर्मय्यामणिमय्याः पद्मरागप्रभायाः क्रोधावेगेन क्रोधरसेन सरागया लोचनरुचा दारिद्र्यस्य विद्राविणी मुच्चाटनीं तपस्विनी मित्युत्प्रेक्षा मण्डनमण्डलो माभरणराशिं सूता वन्दिनः सूतः पारद वन्दिनोरिति विश्वः। परिदधुर्धारयामासुः॥ ६५॥

आगच्छन्निति। अथ भूपतिर्नलः स्वर्गङ्गाम्बुनि मन्दाकिनीप्रवाहे कृतदिनारम्भाप्लुतिः कृतप्रातःस्नानः सन् प्रियायाः यौतके उपाहरणे प्राप्तं भीमदत्तमतिक्रान्तपुष्पकमतिपुष्पकमिति अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति समासः द्विगुप्राप्तापन्नेत्यादिना परवल्लिङ्गताप्रतिषेधः। तं रथमधिष्ठायास्थायागच्छन् प्रत्यागच्छन् उषःक्षणं अभणत तथैव प्रातःकालं वर्णयतएव मर्थिनां वन्दिनां दृशो र्दृशामित्यर्थः। आतिथ्य मानशे प्राप्तस्तैः दृष्ट इत्यर्थः। अजादे रित्यभ्यासदीर्घः अश्नोतेश्चेति नुडागमः अपरागतैरनपेतैः तत्रैव स्थितैरपीत्यर्थः। तैर्वन्दिभिः प्रासादतः निर्गमोऽविदितोयेन सः अतएव पूर्वश्लोके देव्येव पारितोषिकं दत्तमित्युक्तम्॥ ६६॥

श्रीहर्षमिति। एकां मुख्यां नवार्थघटनामपूर्वार्थरचनां त्यजतो अस्य विंशतेः परणोऽडट् तस्य पूरणोऽडटिति विंशतेर्डतीति शब्दलोपः

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतम्
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
एकाां न त्यजतो नवार्थघटनामेकोनविंशो महा
काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गों निसर्गोज्ज्वलः ॥६७॥

एकोनऊनविंशः एकान्नविंशः एकोनविंश इत्यर्थः । ऊनार्थे चाल्प नञ् तत इति कार्थिका विंशशब्देन समासः एकादिश्चैकस्य चादुगिति नञ् प्रकृतिभावः एकशब्दस्य उगागमश्च गतमन्यत् ॥ ६७ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचल-
मल्लिनाथविरचितायां नैषधव्याख्यायां जीवातुसमाख्यायां
एकोनविंशतिः सर्गः ।

नैषधचरितम् ।

विंश: सर्ग: ।

सौधाद्रिकुट्टिमानेकधातुकाधित्यकातटम् ।
स प्राप रथपाथोभृद्वातजातजवो दिव: ॥ १ ॥
तत: प्रत्युदगाद्भैमी कान्तमायान्तमन्तिकम् ।
प्रतिची सिन्धुवीचीव दिनोद्धारे सुधाकरम् ॥ २ ॥
स दूरमादरं तस्या वदने मदनैकदृक् ।
दृष्टमन्दाकिनीहेमारविन्दश्रीरविन्दत ॥ ३ ॥

सौधेति। वातवत् वाताज्जातजवो वातवेग: स पूर्वोक्तोरथएव पाथोभृत् जलधर: दिव: स्वर्गादाकाशाद्वा द्यौश्च स्वर्व्योममार्गयोरितिविश्व:। सौधस्याट्टेषु उपरिगृहेषु यत्कुट्टिम: बद्धभूमि: कुट्टिमोऽस्त्रीनिबद्धा भूरित्यमर:। तदेवानेकधातुद्रव्यं शैषिक: कप्। अधित्यका ऊर्द्ध्वभूमिप्रदेश: तस्या स्तटं प्राप ॥ १ ॥

तत इति। ततो नलप्रवेशानन्तरम् अन्तिक मायान्तं कान्तं दिनस्योद्धारे प्रारम्भे दिनोद्धारे ओमाङोश्चेति पररूपत्वम्। अन्तिक मायान्तं सुधाकरं प्रतिची सिन्धोर्वीचिरूर्म्मिरिव प्रत्युदगात् इणोगालुङि इति गादेश:। गातिस्था इत्यादिना सिचोलुक् ॥ २ ॥

स इति। दृष्टा मन्दाकिनीहेमारविन्दस्य श्रीर्येन सदृशदर्शनजातप्रियामुखारविन्दस्मृति रित्यर्थ:। मदनैकदृक् कामैकपरप: स नल

तेन स्वर्देशसन्देशमर्पितं सा करोदरे ।
बभ्राज बिभ्रती पद्मं पद्मेवोन्निद्रपद्महक् ॥ ४ ॥
प्रियेणाल्पमपि प्रत्तं बहु मेनेतरामसौ ।
एकलत्वतया दध्यौ यत्तमेकवराटकम् ॥ ५ ॥
प्रेयसाऽवादि सा तन्वी त्वदालिङ्गनविघ्नकृत् ।
समाप्यतां विधिः शेषः क्लेशश्चेतसि चेन्न ते ॥ ६ ॥
क्वैतावान्नर्ममर्मावित् विद्यते विधिरद्य ते ।
इति तं मनसा रोषादवोचद्वचसा न सा ॥ ७ ॥

तस्याः प्रियाया वदने दूरमत्यन्तमादर मविन्दत लेभे इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तेनेति । तेन प्रियेणार्पितं दत्तं स्वर्देशस्य सन्देशं सूचकं स्वर्गः भूमौ स्वयमागत इति ज्ञापयन्तमित्यर्थः । पद्मं हेमारविन्दं करोदरे करतले बिभ्रती तथा उन्निद्रपद्महक् विकचारविन्दलोचना पद्मेव पद्मोपमा-साक्षादेव लक्ष्मीरिव बभ्राज रेजे फणाञ्च संप्रानामपि विरुत्वादेत्वाभ्या-सलोपाभावः ॥ ४ ॥

प्रियेणेति । असौ भैमी प्रियेण कान्तेनेष्टजनेन च प्रत्तं दत्तम् अच उपसर्गात्तः इति दत्तादेशः । अल्पमपि वस्तु बहु मेनेतरां आतिशयिकं पूज्यं च मेनेतरां तिङव्ययत्वादामुप्रत्ययः । कुतः यद्यस्मात्कारणादेको मुख्यो वराटकः । वा पुंसि पद्मं नलिनमित्यमरः । एकवराटकं कपर्दञ्च कपर्दो वराटक इति हलायुधः । एकलत्वतया तदेकलक्षत्वेन लक्षगुणित-तधनत्वेन दध्यौ मेने लक्षञ्च संख्यायामिति विश्वः । प्रियदत्तं वराटकमपि रत्नादतिरिच्यत इति भावः ॥ ५ ॥

प्रेयसेति । सा तन्वी कृशाङ्गी प्रेयसा प्रियतमेनावादि कथिता तदेवाह हे ! प्रिये ! ते तव चेतसि क्लेशो न चेत्त्वदालिङ्गनस्य विघ्नकृत् शेषो विधिरनुष्ठानं समाप्यतां समाप्तिरनुष्ठायतामित्यर्थः ॥ ६ ॥

क्वेति । नर्मणः क्रीडासुखस्य मर्मावित् मर्मविद्यतीति मर्माभिघातको

क्षणविच्छेदकादेव विधेर्मुग्धे ! विरज्यसि।
विच्छेत्ताऽहं चिरं न त्वा हृदाऽऽह स्म तदा कलिः ॥ ८ ॥
सावज्ञेवाथ सा राज्ञः सखीं पद्ममुखीमगात्।
लक्ष्मीः कुमुदकेदारादारादम्भोजिनीमिव ॥ ९ ॥
ममासावपि मा सम्भूत् कलिद्वापरवत्परः।
इतीव नित्यसत्त्रे तां स त्रेतां पर्य्यतूतुषत् ॥ १० ॥

नहि इत्यादिना पूर्वस्य दीर्घः। क एतावान्निधिरद्य ते विद्यते कुत्रास्तीति सा रोषादस्तीति सारेण तन्मनसावोचत् वचसा नावोचत् लज्जादाक्षिण्यादितिभावः ॥ ७ ॥

क्षणेति। हे मुग्धे ! हे मूढे ! भैमि ! क्षणविच्छेदकात् क्षणमात्रविघ्नकारिणो विधेरनुष्ठानादेव विरज्यसि किन्तु त्वानौ द्वितीयाया इति त्वादेशः। चिरं चिरकालं विच्छेत्ताहं विच्छेत्स्यामि च्छिदः स्वरितेत्वान्नुटि तङि तानेष्टेरे एतेति सकारस्य हकारः। इति कलिः कलिपुरुषो हृदा आह स्म किन्तु रन्ध्रान्वेषी तिष्ठामीति भावः ॥ ८ ॥

सावज्ञेति। अथ सा भैमी सावज्ञेव स्वकर्मण्युक्तिमात्रादेव वभ्राजेवेत्यर्थः सा राज्ञो राजानं विहाय कर्मणि ल्यप्लोपे पञ्चमी। पद्ममिव च मुखं यस्यास्तां आत्मसमीपे सखीं लक्ष्मीः कुमुदकेदारादारात् कुमुदाकरात् आरात् तां विहायाम्भोजिनीमिवागात् अवज्ञाता हि विहाय गच्छन्तीति भावः ॥ ९ ॥

ममेति। कलिद्वापरवत्कलिद्वापराविवासौ त्रेतापि परोऽन्यः शत्रुर्मा सम्भूत् माजनिष्ट माङ्योगादड़भावः। इतीवेति मत्वेव नित्यसत्त्रे नित्ययज्ञे अग्निहोत्रे तस्य तयाग्निहोत्रस्तुत्या नित्यत्वावगमाश्रयादित्यर्थः। सत्रमाच्छादने यज्ञमित्यमरः। स नलस्तां त्रेतामग्नित्रयं तृतीययुगं त्रेतात्वग्नौ त्रयीयुग इत्यमरः। पर्यतूतुषत् हविषा परितोषयामास तुषः सत्कर्मणि पतयइत्यादिना विकल्पेनोपधाया ह्रस्वः ॥ १० ॥

क्रियां प्राह्णेतनीं कृत्वा निषेधन् पाणिना सखीम् ।
कराभ्यां पृष्ठगस्तस्या न्यमीमिलदसौ दृशौ ॥ ११ ॥
दमयन्त्या वयस्याभिः सहास्याभिः समीक्षितः ।
प्रसृतिभ्यामिवायामं मापयन् प्रेयसीदृशोः ॥ १२ ॥
तर्किताऽऽलि ! त्वमित्यर्द्धवाणीका पाणिमोचनात् ।
ज्ञातस्पर्शान्तरा मौनमानशे मानसेविनी ॥ १३ ॥
साऽवादि सुतनुस्तेन कोपस्तेनायमौचिती ।
त्वां प्रापं यत्प्रसादेन प्रिये ! तन्नाद्रियै तप. ॥ १४ ॥

क्रियामिति । असौ नलः प्राह्णेतनीं प्राह्णेभवां सायं चिरमित्यादिना ट्युट्प्रत्ययः । तस्मादेव निपातनात्प्राह्णेतनीं इत्येवं क्रिया मनुष्ठानं कृत्वा सखीं पाणिना हस्तसंज्ञया निषेधन् तस्या भैम्याः पृष्ठगश्च स्थितः कराभ्यां पाणिभ्यां दृशौ लोचने न्यमीलयत् मीलयति स्म भ्राजभासेत्यादिना एकत्वेनोपधाया ह्रस्वः ॥ ११ ॥

दमयन्त्या इति । प्रसृतिभ्यां निकुब्जपाणिभ्यां प्रयोज्याभ्यां पाणिर्निकुब्जः प्रसृतिरित्यमरः । प्रेयसी दृशोरायामन्दैर्घ्यं लोचने न्यमीलयत् मापयन्निव स्थितः माते माङो वा ण्यन्तात् लटः शत्रादेशः । स नलः सहास्याभिः दमयन्त्या वयस्याभिः सखीभिस्समीक्षितः सहासम् ऐक्षितेत्यर्थः ॥ १२ ॥

तर्कितेति । हे आलि ! त्वं तर्किता अवधारिता इति ह्रस्वः । इति अर्द्धां मां जहीहीत्येवं रूपा वाणी यस्याः सा शैषिकः कप् मानसेविनी पाण्योर्मोचनादपादानात् ज्ञातं स्पर्शान्तरं यया सा निश्चितप्रियपाणिस्पर्शवतीत्यर्थः । मौनं मानशे न किञ्चिदूचे कोपादिति भावः ॥ १३ ॥

सेति । सुतनूर्भैमी तेन नलेनावाचि उक्ता वचेः कर्मणि लुङ् तद्देवाह । हे प्रिये ! अयं कोपस्तव नौचिती अनौचित्य मिति भावः ।

निशि दास्यङ्गतोऽपि त्वां स्नात्वा यन्नाभ्यवीवदम्।
तं प्रवृत्ताऽसि मन्तुं चेन्मन्तुं तद्वद वन्द्यसे ॥१५॥
इत्येतस्याः पदासत्त्यै पत्यैषा प्रेरितौ करौ।
रुद्धा सकोपं सातङ्कं तङ्कटाक्षैरमूमुहत् ॥ १६ ॥
अवोचत ततस्तन्वीं निषधानामधीश्वरः।
तदपाङ्गचलत्ताराजृम्भत्कारवशीकृतः ॥ १७ ॥
कटाक्षकपटारब्धदूरलङ्घनरंहसा।
दृशा भीत्या निवृत्तं ते कर्णकूपं निरूप्य किम् ॥ १८ ॥

तथा हि यस्य तपसः प्रसादेन त्वां प्राप्तं प्राप्नवानस्मि आप्नोतेर्लुङ् पास्या-दिनाभिषोमादेशः। तत्तपो नाद्रिये अत्र काकुः ॥ १४ ॥

निशीति। हे प्रिये! निशि दास्यं दासत्वं गतोऽपि त्वां स्नात्वा स्नानादागत्य नाभ्यवीवदन्नाभिवाञ्छितवानस्मि इति यत् वदेरभिधानार्था-ण्णौरादिकाण्यन्ताल्लुङि णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः। तं प्रणामं मन्तुमपराधं आगोऽपराधोमन्तुश्चेत्यमरः। मनेरौणादिकस्तुन् प्रत्ययः। मन्तुं ज्ञातुं मन्यतेस्तु तुन् प्रत्ययः। प्रवृत्तासि दासस्याप्रणतेरपराधत्वादिति भावः। तद्वन्द्यसे प्रणिपातप्रतीकारत्वात्तस्येति भावः ॥ १५ ॥

इतीति। इतीत्थमेतस्याः पदासत्त्यै पादग्रहणाय पत्या प्रियेण प्रेरितौ प्रसारितौ करावेव रुद्धा निरुध्य सरोषमनङ्गकरणात्सातङ्कं सभयं तं प्रियं कटाक्षैरमूमुहत् मोहयति स्म किञ्च किञ्चित्तमिस्रादर्शना-द्रागपरवशोऽभूदिति भावः ॥ १६ ॥

अवोचतेति। ततः कटाक्षवीक्षणानन्तरं तस्याः प्रियायाः अपाङ्गे नेत्रान्ते चलता प्रसरता ताराजृम्भत्कारेण कनीनिकास्फुरितेन वशीकृतो निषधानामधीश्वरो नलस्तन्वीं प्रियां मवोचत अवोचत लुङि रूपम् ॥ १७ ॥

कटाक्षेति। कटाक्षकपटेनापाङ्गदर्शनव्याजेनारब्ध मुपक्रान्तं

सरोषाऽसि सरोजाक्षि ! त्वमुदेषि मुदे मम ।
तस्माऽपि शतपत्रस्य सौरभायैव सौरभा ॥ १९ ॥
क्षेत्तुमिन्दौ भवद्वक्त्रबिम्बविभ्रमविभ्रमम् ।
शङ्के शशाङ्कमानङ्क्षे भिन्नभिन्नविधिर्विधिः ॥ २० ॥
ताम्रपर्णीतटोत्पन्नैर्मौक्तिकैरिन्दुकुक्षिजैः ।
बहुसर्द्धतरा वर्णाः प्रसन्नाः स्वादवस्तव ॥ २१ ॥

दूरलङ्घनरंहो यथा तथा ते दृशा कर्णएव कूपस्तन्निरूप्य निरीक्ष्य भीत्या कूपदर्शनभिया निवृत्तं किं निरस्तम् ॥ १८ ॥

सरोषेति । हे सरोजाक्षि ! सरोषा रुष्टासि त्वं रुष्टाचेति वाच्य-मिति भावः । मम मुदे हर्षाय उदेषि भवसि तथा हि तस्मा उष्णाऽपि सूर्यस्येयं सौरी सूर्यसम्बन्धिनी अगस्त्यमत्स्यानाम् उपधा इत्यत्र सूर्यति-ष्ययोर्यकारलोपः । सौरी च सा भा च सौरभा सूर्यप्रभा स्त्रियाः पुंव-दित्यादिना पुंवद्भावः । शतपत्रस्य सौरभायैव सुरभित्वायैव न तु म्लान-तायै दृष्टान्तालङ्कारः ॥ १९ ॥

क्षेत्तुमिति । भिन्नभिन्नोऽत्यन्तविलक्षणोविधिर्निर्माणव्यापारो यस्य सएव जगदृष्टिशिरा विधिरिन्दौ भवत्या वक्त्रबिम्बं मुखमण्डलं सर्व-नाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । तस्य यो विभ्रमोविलासः विभ्रमः संशये भ्रान्तौ शोभायाञ्चेति यादवः । तत्र विभ्रमं भ्रान्तिं क्षेत्तुं तुमुनादेशः । शशाङ्कं शशचिह्नमानङ्क्षे अङ्कितवान् अकिलक्षण इति धातोर्भौवादिका-ल्लिटि तनु तस्माच्चट् द्विहलइतोऽडागमः ॥ २० ॥

ताम्रेति । प्रसन्नाः स्वस्थाः स्वादवोमधुराश्च तव वर्णा अक्ष-राणि ताम्रपर्ण्या नद्यास्तटे तटविशेषे उत्पन्नैरिन्दुकुक्षिजैरिन्द-गर्भोत्पन्नैश्च मौक्तिकैः बहुसर्द्धतरा अतिशयेन बहुस्पृष्टा स्तत्र पूर्वं स्वास्य-मुत्तरं माधुर्यञ्चेति द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

त्वद्गिरः क्षीरपाथोधेः सुधयैव सहोत्थिताः ।
अद्य यावदहो धावद्दुग्धलेपलवस्मिताः ॥ २२ ॥
पूर्वपर्वतमाश्लिष्टचन्द्रिकश्चन्द्रमा इव ।
अलञ्चक्रे स पर्यङ्कमङ्कसङ्क्रमितप्रियः ॥ २३ ॥
प्रावृडारम्भणाम्भोदः स्निग्धो द्यामिव स प्रियः ।
परीरभ्य चिरायास विश्लेषायासमुक्तये ॥ २४ ॥
चुचुम्बास्यमसौ तस्या रसमग्नः स्मितस्मितम् ।
नभोमणिरिवाम्भोजं मधुमध्यानुबिम्बितः ॥ २५ ॥

त्वदिति । हे प्रिये ! त्वद्गिरः सुधया सहैव क्षीरपाथोधेः क्षीरसागरादुत्थिताः अद्य यावत् अद्यपर्य्यन्त मपीत्यर्थः । धावन्ति वहिर्निर्गच्छन्ति दुग्धलेपिनां क्षीरसेकानां लवाः स्मितानि यासान्ता अहोस्मितव्याजेन क्षीरलेपदर्शनात्त्वद्गिरां सुधया क्षीरेण सार्धं क्षीरसागरोत्पन्नत्व मुन्नीयते अन्यथा वैयर्थ्यादिति भावः ॥ २२ ॥

पूर्वेति । आश्लिष्टा चन्द्रिका येन सएव चन्द्रमाः पूर्वपर्वत मुदयाद्रिमिवाङ्कसंक्रमिता अङ्कारोपिता प्रिया येन सोऽङ्कसंक्रमितप्रियः अप्रियादिष्विति वचनान्न प्रिया परस्य पूर्वपदस्य स्त्रियाः पुंव दित्यादिना पुंवद्भावः । नलः पर्य्यङ्कं शयनमलञ्चक्रे ॥ २३ ॥

प्रावृडिति । स्निग्धोऽनुरक्तो मसृणश्च स नलः आरम्भणे वर्षारम्भे अम्भोदो मेघो द्यान्नभःस्थलीमिव प्रियां परीरभ्य विश्लेषायासमुक्तये वियोगक्लेशपरिहाराय चिराय स चिरमास विश्लेषभिया चिरमास्थित आश्लिष्यावस्थित इत्यर्थः । आसेति निरूपक्त मिति शकटायनः वामनश्च । असगतिदीप्त्यादानेष्विति धातोरित्याङ्क आसेत्याङ्क आसेत्यासेरिति ॥ २४ ॥

चुचुम्बेति । रसमग्नो रागमग्नो नलः स्मितस्मितं प्राप्तमदहासं

अथाहूय कलां नाम पाणिना स प्रियासखीम् ।
पुरस्तादिवेशितामूचे कर्त्तुं नर्म्मणि साक्षिणीम् ॥ २६ ॥
कस्मादस्माकमज्ञास्या वयस्या दयते न ते ।
आसक्ता भवतीष्वन्यं मन्ये न बहु मन्यते ॥ २७ ॥
अन्वग्राहि मया प्रेयान्निशि स्वोपनयादिति ।
न विप्रलभते तावद्दालीरियमलीकवाक् ॥ २८ ॥
आह स्मैषा नलादन्यं न जुषे मनसेति यत् ।
यौवनानुमितेनास्यास्तन्मृषाऽभून्मनोभुवा ॥ २९ ॥

प्राप्तविकासञ्च आस्यं मधुमध्ये अनुविम्बितोनभोमणी रक्ताम्भोजमिव चुचुम्ब ॥ २५ ॥

अथेति । नथ नलः कलान्नाम प्रियासखीं पाणिना हस्तेन आहूय नर्मणि विनोदे साक्षिणीं कर्त्तुं पुरस्तादग्रे निवेशिता मुपवेशिताम् ऊचे ॥ २६ ॥

कस्मादिति । हे कले ! अज्ञास्या वोवयस्या सखी कस्मात् अस्माकं न दयते अस्मान्नानुकम्पते अधीगर्थेत्यादिना कर्मणि षष्ठी अथवा भवतीष्वासक्ता सती अन्यम् अन्यजनञ्च न बहुमन्यते न गणयतीति मन्ये ॥ २७ ॥

अन्वग्राहीति । अलीकवागन्टतवागियं वः सखी मया निशि स्वोपनयादात्मसमर्पणात् प्रेयान् प्रियतमः अन्वग्राहि अनुगृहीत इत्येवं तावदालीर्मे विप्रलभते न वाचयति काकुः । तस्मात्तदेव न श्रद्धेयमित्यर्थः ॥ २८ ॥

आहेति । एषा सखी नलादन्यम्मनसापि न जुषे न सेव इति यदाह स्म ऊचे तद्वचनं यौवनानुमितेन यौवननिश्चितेन मनोभुवा मृषाभूत्

आस्यसौन्दर्य्यमेतस्याः शृणुमो यदि भाषसे ।
तद्धि लज्जानमन्मौलेः परोक्षमधुनाऽपि न ॥ ३० ॥
पूर्णयैव द्विलोचन्या सैषालीरवलोकते ।
द्रागृदृगन्तारणुना मान्तु मन्तुमन्तमिवेक्षते ॥ ३१ ॥
नालोकते यथेदानीं मामियन्तेन कल्पये ।
योऽहं दूत्ये ऽनया दृष्टः सोऽपि व्यस्मारिषीदृशा ॥ ३२ ॥
रागं दर्शयते सैषा वयस्याः सूनृतामृतैः ।
मम त्वमिति वक्तुं मां मानिनी मौनिनी पुनः ॥ ३३ ॥

अत्र मुख्याकारेणान्यसेनाया दुर्वचनत्वात् अन्यथा सिद्धकामः सेयां छले-नोक्त्या परिहरतीति तात्पर्य्यार्थः ॥ २६ ॥

आस्येति । हे कले ! एतस्याः आस्यसौन्दर्य्यं यदि भाषसे शृणु-मो हि यस्माल्लज्जया नमन्मौले नर्म्मशिरसोऽस्या स्तदास्यसौन्दर्य्य मधुनापि परोक्षम् प्रत्यक्षं यन्नैतल्लाभ स्तथा क्रियतामिति ॥ ३० ॥

पूर्णयेति । सैषा पूर्णया द्वयो र्लोचनयोः समाहारेण द्विलोचन्या त्रिलोकीवत्प्रक्रिया । आलीः सखीरवलोकते मान्तु मन्तुम-पराधिनमिव द्राक् क्षणिकं दृगन्तारणुना कटाक्षलेशेन अन्त' ईक्षते न तु स्थिरया पूर्णये-त्यर्थः ॥ ३१ ॥

नेति । यस्मादिदानीमियं नावलोकते तेनानालोकनेन कल्पये जाने तदेवाह योऽहं दूत्ये दूत्यकाले अनया दृष्टः सोऽह मीदृशा मामपश्यता नयनेन व्यस्मारिषि विस्मृतोऽस्मि स्मरतेः कर्मणि लुङ् । चिण्वति इट्; अविस्मरणे पूर्ववत्सादरं पश्येदिति भावः ॥ ३२ ॥

रागमिति । सैषा प्रिया सूनृतामृतैः सत्यवाक्यामृतैः सूनृतं प्रियं सत्यमित्यमरः । वयस्याः सखीः रागं दर्शयते तांभ्यो विस्रब्धं कथयतीत्यर्थः । अभिवदिदृशोरात्मनेपद सुपसङ्ख्यानाद्विकल्पादणिकर्त्तुः कर्मत्वं णिचसे-

कां नामन्त्रयते नाम नामग्राहमियं सखी ।
कले ! नलेति नास्माकीं स्पृशत्याह्वां तु जिह्वया ॥ ३४ ॥
अस्याः पीनस्तनव्याप्ते हृदयेऽस्मासु निर्दये ।
अवकाशलवोऽप्यस्ति नात्र कुत्र बिभर्त्तु नः ॥ ३५ ॥
अधिगत्येङ्गितेतस्या हृदयं मृदुतामुचोः ।
प्रतीम एव वैमुख्यं कुचयोर्युक्तवृत्तयोः ॥ ३६ ॥
इति मुद्रितकण्ठेऽस्मिन् सोल्लुण्ठमभिधाय ताम् ।
दमयन्तीमुखाधीतस्मितयाऽसौ तया जगे ॥ ३७ ॥

त्यात्मनेपदम् । मम त्वमिति मां पुनर्वक्तुं मदीयस्त्वम् इत्येतावन्मात्रं वक्तुं मानिनी मौनिनी वाचंयमा ॥ ३३ ॥

कामिति । हे कले ! इयं ते सखी काञ्चाम गृहीत्वा नाम ग्राहम्नाम्नि दृशिग्रहोरिति णमुल् नामन्त्रयते नाम न सम्बोधयति नाम सर्वे अस्या मन्त्रयन्त एवेत्यर्थः । अस्माक मियमस्माकी युष्मदस्मदो रित्यादिना ईप्रत्ययः । तस्मिन्नणि चेत्यादिना अस्मकादेशः टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् नलेति आह्वां त्वामाख्यातम् आख्याह्वे अभिधानं चेत्यमरः । जिह्वया नतु स्पृशति ॥ ३४ ॥

अस्या इति । अस्याः सम्बन्धिन्याः पीनाभ्यां स्तनाभ्यां व्याप्ते आक्रान्ते अतएवास्मासु विषये निर्दये हृदये अवकाशलवोऽपि नास्ति अत्र हृदये कुत्र नोऽस्मान् बिभर्त्तु न कुत्रापीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अधिगत्येति । एतस्या हृदयमीदृक्कठिन मधिगत्य ज्ञात्वा मृदुतामुचोस्तावत्काठिन्यभाजोरित्यर्थः । अन्यथा दुर्नीति रिति भावः । युक्तौ मिथःश्लिष्टौ वृत्तौ वर्त्तुलौ तयोर्युक्तवृत्तयोर्विशेषणसमासः । तथा साधुचरित्रयोश्च कुचयोर्वैमुख्य मनभिव्यक्तमुखत्व मौदासीन्यं प्रतीमोजानीम एव वयन्तु निश्चेतुमत्र शक्नुमो द्वया कौटिल्यादिति भावः ॥ ३६ ॥

इतीति । अस्मिन्नले कान्ते सोल्लुण्ठं सोपहासमिति तां कलामभिधाय

भावितेयं त्वया साधु नवरागा खलु त्वयि।
चिरन्तनानुरागार्हं वर्त्तते नः सखीः प्रति ॥३८॥
स्मरशास्त्रविदा सेयं नवोढा नस्त्वया सखी।
कथं सम्भुज्यते बाला कथमस्मासु भाषताम्॥ ३९॥
नासत्यवदनं देव! त्वां गायन्ति जगन्ति यम्।
प्रिया तस्य सरूपा स्यादन्यथालपना न ते॥ ४०॥

सोत्कण्ठनन्तु सोत्प्राश. सोपहासास्त्रयः समा इति यादवः। मुद्रित कण्ठे निवृत्तवाचि तूष्णीम्भूते सति दमयन्तीमुखाधीतस्मितया तां दृष्ट्वा विस्मयमानयेत्यर्थः। तया असौ नलो जगे जगदे नलो गदित इत्यर्थः क्रियापेक्षया मिति क्रियया अभिप्रायात्सम्प्रदानत्वं तथा च विवक्षित-कर्मत्वाद्भावे लिट्॥ ३७॥

यदुक्तं पूर्णयापीत्यादि तत्र तावदुत्तरमाह भावितेति। इयं भैमी त्वया साधु भाविता किन्तु त्वयि नवरागा नूतनपरिचया खलु अत त्वदनु-रूपं वर्तते सखीः प्रति चिरन्तनस्य चिरन्तनानुरागस्यार्हं मनुरूपं वर्तते अतोऽय मुपालम्भ उचित इति भावः॥ ३८॥

यदुक्तं मन्मथाहीत्यनेन तत्रोत्तरं श्लोकद्वयेनाह स्मरेत्यादिना बाला विदग्धा नोऽस्माकं नवं सुचिरमेवोढा परिणीता सेय मिदं प्रथमसङ्गमा बाला सुभगा सखी नः स्मरशास्त्रविदा कामतन्त्रवेदिना चिराच्चिरं वा सम्भोग-विरुद्धेनेत्यर्थः। त्वया कथं सम्भुज्यते विरुद्धं सम्भोक्तुं शक्यते कथं वास्मासु अस्मानधिकृत्य भाषतां कथमस्माभ्यं स्वचेष्टितं कथयिष्यतीत्यर्थः। तस्मादसौ भाविन्यर्थे कामशास्त्रवेदिनस्तवोपालम्भ उचित इति भावः॥ ३९॥

अत्रैव यद्विमे चितवानलीकवागिति तत्रोत्तरमाह नासत्येति। हे देव! महाराज! जगन्ति लोका यं त्वां नासत्ययोरश्विनी कुमारयोरिव वदनमास्यं यस्य गायन्ति। तस्य महानुभावस्य ते तव सरूपा सुन्दरी

मनोभूरस्ति चित्तेऽस्याः किं नु देव ! त्वमेव सः ।
त्वद्दवस्थितिर्भूर्यस्मान्मनः सख्या दिवानिशम् ॥४१ ॥
सततं तेऽथ सखीचित्ते प्रतिच्छाया स मन्मथः ।
त्वयास्य समरूपत्वमतनोरन्यथा कथम् ॥४२ ॥
कः स्मरः कस्त्वमत्रेति सन्देहे शोभशोभयोः ।
त्वय्येवार्थितया सेयं धत्ते चित्तेऽथवा युवाम् ॥४३ ॥

प्रिया कान्ता अन्यथा प्रतिकूलमालपनं भाषणं यस्याः स्तादृशोस्यात् न भवितेति तात्पर्य्यम् स्वामिदृग्दोषसम्भावनयापीतिभावः ॥ ४० ॥

यदुक्तमाह सेत्यादिश्लोके तस्योत्तरं श्लोकत्रयेणाह मनोभूरित्यादि । हे देव ! राजन् ! देवः परिधने राज्ञीति विश्वः । अस्याश्चित्ते मनोभूरस्ति किन्तु स मनोभू स्त्वमेव कुतः यद्यस्मात्सख्या दिवानिशं सदा-त्वदवस्थितिर्भूस्त्वदवस्थानस्याश्रयः मनोभूराश्रयो यस्येति व्युत्पत्त्या त्वमेव मनोभूः मनसि भवतीति व्युत्पत्तौ त्वदभिलाषिन्याः परस्य दुभय-थापि न पुरुषान्तरसेवाशङ्कालव इति भावः ॥ ४१ ॥

सत इति । अथेति पक्षान्तरे अथवा सः मन्मथ सखीचित्ते सतो वर्त-मानस्य ते तव प्रतिच्छायः प्रतिविम्बं अन्यथा इत्थं न चेत् अतनोर शरीरस्यास्य त्वया समरूपत्वं कथ धर्म्यभावे धर्मानवकाशात् पूर्ववदेवाभि-प्रायः ॥ ४२ ॥

क इति । अथवा हे देव ! उभयोर्युवयोः शोभया समानधर्मेण हेतुना अत्रानयोर्मध्ये स्मरः कस्त्वमपि कइति सन्देहे सति सेयं भैमी त्वय्येवार्थि-तया चित्ते युवां त्वां कामञ्च त्वदाद्येकशेषः । धत्ते त्वयि मन्मथयोः कतरस्त्वमिति सन्देहे तदुच्छेदस्योभयोः सन्निधानादनुपेक्षत्वं उभावपि चित्ते धत्ते न त्वं स्यादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

त्वयि न्यस्तस्य चित्तस्य दुराकर्षत्वदर्शनात्।
शङ्कया पङ्कजाक्षी त्वां दृगंशेन स्पृशत्यसौ ॥४४॥
विलोकनात् प्रभृत्यस्या लग्न एवासि चक्षुषोः।
स्वेनालोकय शङ्का चेत् प्रत्ययः परवाचि कः ॥४५॥
परीरम्भेऽनयारभ्य कुचकुङ्कुमसङ्क्रमम्।
त्वयि मे हृदयस्यैव राग इत्युदितैव वाक् ॥४६॥
मनसाऽयं भवन्नामकामसूक्तजपव्रती।
अक्षसूत्रं सखीकण्ठमुक्तात्येकावलिच्छलात् ॥४७॥

यदुक्तं नालोकत इत्यादि श्लोकत्रये तत्रोत्तरमाह। त्वयीति। पङ्कजाक्षी असौ दमयन्ती भैमी त्वयि न्यस्तस्य चित्तस्य दुराकर्षत्वदर्शनात् त्वां दृगंशेनापाङ्गेन शङ्कया स्पृशति अतो नोपालम्भावकाश इति भावः ॥ ४४ ॥

विलोकनादिति। विलोकनात्प्रभृति दूत्यकालदर्शनादारभ्य का-म्पिल्यात्प्रभृत्यादिति भाष्यकारप्रयोगादेव प्रभृतितत्प्रयोगात् पञ्चमीति कैयटः। अस्याश्चक्षुषोर्लग्न एवासि शङ्का चेत् मदुक्तार्थविश्वासश्चेत् सत्यं परवाचि परोक्तौ कः प्रत्ययः का श्रद्धा किन्तु स्वेनालोकय स्वयमेव पश्य पुरस्थसदृशवस्तुनः कनीनिकायाः साक्षित्वान्नालोकत इत्यादि वाचो मुक्तिरमुक्ति रित्यर्थः ॥ ४५ ॥

अथ यदुक्तं रागं दर्शयता इत्यादि श्लोके तत्रोत्तरमाह परीरम्भ इति। अथानया प्रेषितया परीरम्भे आलिङ्गनकर्मणि कुचकुङ्कुमस्य संक्रमं संक्रान्तिमारभ्य तमादिं कृत्वा त्वयि विषये मे हृदयस्य राग एव मे मम वाग्वच उदितैव उक्तैव अतः सख्यप्यनुरक्ता न मयीति नोपालम्भ इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

काचामन्त्रयत इति श्लोके यदुक्तन्तस्योत्तरमाह मनसेति। अयमिति

अध्यासिते वयस्याया भवता महता हृदि ।
स्तनावन्तरसम्मान्तौ निष्क्रान्तौ ब्रूमहे बहिः ॥ ४८ ॥
कुचौ दोषोज्झितावस्याः पीडितौ व्रणितौ त्वया ।
कथं दर्शयतामास्यं हन्तावाहतौ ह्रिया ॥ ४९ ॥
इत्यसौ कलया सूक्तैः सिक्तः पीयूषवर्षिभिः
ईद्दृगेवेति पप्रच्छ प्रियामुन्नमिताननाम् ॥ ५० ॥

हस्तेन पुरोवर्तिनिर्देशः सखीकण्ठो भैमीकण्ठनालः मनसा भवन्नामैव कामसूक्तं कामदेवप्रकाशकमन्त्रः तस्य जपएव व्रतमस्यास्तीति तद्व्रती सर्वाचिकजपानां मानसिकजपस्य सहस्रगुणत्वान्मनोग्रहणम् एकावलिच्छलादेकयष्टिकहारव्याजात् अन्तसूत्रं जपसङ्ख्यानार्थमक्षरमक्षमालां चुम्बति स्पृशति धारयतीत्यर्थः । अथ सखीनामग्रहस्य कैवल्यात् त्वन्नामग्रहस्य नैरन्तर्यादयं उपालम्भात् सम्भवतीति भावः ॥ ४७ ॥

अस्याः पीनस्तनेत्यादिश्लोकोक्त सक्तवैपरीत्यापादनेन परिहरति अध्यासित इति । वयस्यायाः सख्याः हृदि महता भवता अध्यासिते अधिष्ठिते सति स्तनावन्तरसम्मान्तावसम्भवन्तौ अनवकाशौ बहिर्निष्क्रान्ताविति ब्रूमहे अतोऽत्र यानैकशरणो महाराज इति भावः ॥ ४८ ॥

अधिगत्येत्यादि श्लोकोक्त कुवचनैर्मुख्योपालम्भस्योत्तरमाह कुचाविति । इहन्तौ महान्तौ दोषौ तो दोषोज्झितौ दोषवर्जितौ यस्याः कुचौ त्वया पीडितौ बाधितौ व्रणितौ क्षतौ दूषितौ च व्रणशब्दात् तत्करोतीति णयन्तात् कर्मणि क्तः णाविष्टवद्भावात् चिण्वतो लुक् । अतो ह्रिया हेतुना आहतौ आस्य कथं दर्शयतां दोषोदये लज्जया न परस्मै मुखं प्रदर्शयतीतिभावः । अयमपि स्वयं कृतापराध एवेत्यर्थः दर्शेरार्यन्तात्कर्मणि लोटि तामादेशः ॥ ४९ ॥

इतीति । इतीत्य मसौ राजा कलया प्रियायाः सख्या पीयूष-

वभौ च प्रेयसीवक्त्रं पत्युरुन्नमयन् करः ।
चिरेण लब्धसन्धानमरविन्दमिवेन्दुना ॥५१
ह्रीणा च स्मयमाना च नमयन्ती पुनर्मुखम् ।
दमयन्ती मुदे पत्युरत्युच्चैरभवत्तदा ॥५२॥
भूयोऽपि भूपतिस्तस्याः सखीमाह स्म सस्मितम् ।
परिहासविलासाय स्पृहयालुः सहप्रियः ॥५३॥
चन्तुं मन्तुं दिनस्यास्य वयस्येयं व्यवस्यतात् ।
निशीव निश्चिधात्वर्थं यदाचरति नात्र नः ॥५४॥

वर्षिभि रक्तस्यन्दिभिः सूक्तैः सिक्तः सन् उन्नमितं स्वपाणिना उन्नत मानन्तं मुखं यस्य स्तां प्रियाम् ईदृगेवेति मिष्टमेवेति मत्वा पप्रच्छ ॥५०॥

वभाविति । प्रेयसीवक्त्रं मुखं उन्नमयन् पत्युः करश्चिरेण महता कालेनेन्दुना लब्धं सन्धानं योगो येन तदरविन्दमिव वभौ अभूतोपमेति च अत्यन्त मसम्भव सम्बन्धोक्तेः रतिशयोक्तिभेद इत्यपरे ॥ ५१ ॥

ह्रीणेति । तदा तत्काले ह्रीणा ह्रीता विलज्जात् निष्ठानत्वं । स्मयमाना मन्दं हसन्ती च पुन मुखं नमयन्ती दमयन्ती पत्युरत्युच्चैरत्यन्तराये मुदे आनन्दाय भवत् ॥ ५२ ॥

भूय इति । प्रियया सह वर्तत इति सहप्रियः तेन सहेत्यादिना बहुव्रीहिः । भूपतिः परिहासविलासाय स्पृहयालुः केलिहरण मपच्छत् स्पृहेरीप्सित इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी स्पृहि गृहीत्यादिना आलुच् । भूयोऽपि तस्याः प्रियायाः सखीं कलां सस्मितमाहस्म ॥ ५३ ॥

चन्तुमिति । इयं वो वयस्या सखी अस्य दिनस्य मन्तु मपराधं चन्तुं व्यवस्यतात् प्रवर्ततां ताताङादेशः । यदस्मा निशीव रात्राविवात्र दिने नोऽस्माकं निश्चिधात्वर्थः निश्चिधातोर्निश्चिः चुम्बन इति धातोरर्थं चुम्बनं नाचरति तत्र न किञ्चिन्निमित्तं पश्याम इति भावः ॥ ५४ ॥

दिनेनास्या मुखस्येन्दुः सखा यदि तिरस्कृतः ।
तत्कृताः शतपत्राणां तन्मित्राणामपि श्रियः ॥ ५५॥

लज्जितानि जितान्येव मयि क्रीडितयाऽनया ।
प्रत्याहृत्तानि तत्तानि पृच्छ सम्प्रति कम्प्रति ॥५६ ॥

निशि दष्टाधरायापि सैषा मह्यं न कुप्यतु ।
क फलं दश्यते विम्बीलता कीराय कुप्यति ॥५७ ॥

शृणीपदसुचिह्ना श्रीश्रीरिता कुम्भिकुम्भयोः ।
पश्यैतस्याः कुचाभ्यान्तनूपस्तौ पीडयामि न ॥५८॥

दिनेनेति । अथ दिनेनास्याः वः सख्या मुखस्येन्दुः सखा सदृङ्मात्र श्चेद्यदि तिरस्कृतो यदि अधमःस हि तस्य मुखस्य मित्राणां शतपत्राणा मपि श्रियश्च तत्कृताः ईदृशएव ह्युक्तः सदृक्षपत्रमित्राद्येवोपकृतानि रात्रौ तु विपत्रमित्यक्तो महान् विवेक इति भावः ॥५५॥

लज्जितानीति । अथ दिनेनास्या वः सख्यामपि लज्जितानीति किञ्च क्रीडतया रात्रौ क्रीडितवत्या कर्तरि क्तः। अनया वः सख्या लज्जितानि क्रीडितानि भावे क्तः। तानि निरस्तान्येव सम्प्रति कं प्रति क मुद्दिश्य तानि लज्जितानि प्रत्याहृत्यानि प्रत्यागतानि तत्प्रत्याहृत्ते र्निमित्तं पृच्छ ॥ ५६ ॥

निशीति । सैषा प्रिया निशि दष्टोऽधरो येन तस्मै अपि मह्यन्न कुप्यति क्रुध द्रुहेत्यादिना सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी विम्बीलता रक्तविम्बीफलं विम्बीलता चिञ्चिलिका पीलुपर्य्येत्यमरः। फलं सफलं दश्यते दन्तैः छीयते कीराय शुकाय कुप्यति न कापीति दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ५७ ॥

यदुक्तं कलया कुचौ दोषोज्झितावस्याः पीडितौ व्रणितौ त्वयेति तत्रोत्तरमाह शृणीति । एतस्याः कुम्भिकुम्भयो गजकुम्भयोः सम्बन्धि शृणीपदान्यङ्कुशचतान्येव सुचिह्नानि यस्याः सा श्रीः शोभा सम्पत्तिश्च

अधरामृतपानेन ममास्यमपराध्यतु।
मूर्द्धा किमपराद्धं यत्पादौ नाप्नोति चुम्बितुम् ॥ ५९ ॥
अपराद्धं भवद्वाणीश्राविणा पृच्छ किं मया।
वीणाऽऽह परुषं यन्मां कलकण्ठी च निष्ठुरम् ॥ ६० ॥
सेयमालिजने स्वस्य त्वयि विश्वस्य भाषताम्।
ममताऽनुमतास्मासु पुनः प्रसार्य्यते कुतः ॥ ६१ ॥
अथोपवदने भैम्याः स्वकर्णोपनयच्छलात्।
सन्निधाप्य श्रुतौ तस्या निजास्यं सा जगाद ताम् ॥ ६२ ॥

चोरिता अपहृता तत्तस्माच्चौर्य्योद्यतौ त्वपोऽङ्गनौ कुचौ पीड़यामि दुष्ट-निग्रहाविकारत्वात् राज्ञा मिति भावः ॥ ५८ ॥

अधरेति। ममास्य मधरामृतपानेन हेतुनापराध्यतु अनिष्टाच-रणादपराध्यतु। मूर्ध्ना किमपराद्धं कोऽपराधः यो मूर्द्धा पादौ चुम्बितुं स्प्रष्टुं न प्राप्नोति पदाहतिं न लभत इत्यर्थः। प्रकृतभावा-न्नाद्यापि विस्रम्भसम्भोगसुखलाभ इति भावः ॥ ५९ ॥

अपराद्धमिति। हे कले! पृच्छ सखीं मितिशेषः। भवद्वाक्यं शृणोतीति तत् श्राविणा मया किमपराद्धं न किञ्चिदपराद्ध मित्यर्थः। कुतः यद्यस्माद्वीणा मां परुषमाह स कलकण्ठ्यपि कोकिला च निष्ठुरमाह अतस्तयोः पारुष्यदोषादस्या त्वद्वाणी शुश्रूषयिषुरहं सम्भाषणेनानुक-म्पनीय इति भावः ॥ ६० ॥

सेति। हे कले! सेयं प्रिया स्वस्याालिजने त्वयि विश्वस्य विस्रभ्य भाषतां तत् किं नानुमन्यते किं त्वस्मासु विषये ममता अनुमता ममताम-माय मित्यभिमानः कुतो हेतोः पुनः प्रसार्य्यते सन्तोषस्तुष्टिर्मनागल्पोऽपि वरं अन्यथा तु कथं जीवेयमिति भावः ॥ ६१ ॥

अथेति। अथ राजवाक्यानन्तरं सा कला भैम्या उपवदने

अहो मयि रहोवृत्तं धूर्त्ते किमपि नान्यधाः ।
आस्स्व सत्यमिमं तत्ते भूपमेवाभिधापये ॥ ६३ ॥
स्मरशास्त्रमधीयाना शिक्षितासि मयैव यम् ।
आगोऽपि सोऽपि कृत्वा किं दाम्पत्यव्यत्ययस्त्वया ॥ ६४ ॥
मौनिन्यामेव सा तस्यां तदुक्तीरिव शृण्वती ।
वादं वादं मुहुश्चक्रे हुंहुमित्यान्तरान्तरा ॥ ६५ ॥

वदनसमीपे सामीप्येऽव्ययीभावः तृतीयासप्तम्योर्बहुलमिति विकल्पात् सप्तम्यां नाम्भावः । स्वकर्णस्योपनयच्छलादुपकर्णव्याजात् तस्या भैम्याः श्रुतौ कर्णे निजास्यं स्वमुखं सन्निधाय सन्निहितं कृत्वा तां भैमीं जगाद ॥ ६२ ॥

अहो इति । हे धूर्ते ! वञ्चने ! मयि विषये रहोवृत्तं रहस्यचेष्टितं किमपि नान्यधाः आस्स्व तिष्ठ सत्यमिममति भूपमेव तत्ते चेष्टितमभिधापये भूपमेव ख्यापयिष्यामीत्यर्थः । गति बुद्धीत्यादिना शब्दकर्मत्वाद्दर्षि कर्तुः कर्मत्वम् ॥ ६३ ॥

स्मरेति । स्मरशास्त्रं वात्स्यायनादिकामतन्त्रमधीयाना मत्तोऽभ्यस्यन्ती त्वं यं मयैव शिक्षिता उपदिष्टासि अविशासीति शासेर्धर्मपक्षपत्तौ द्विकर्मकत्वम् अप्रधाने दुहादीनामप्रधाने कर्मणि क्तः । स कोपः दाम्पत्यव्यत्ययः पुंस्त्वभावस्त्वया किं कृत्वा किं मत्वा किमर्थमित्यर्थः । शास्त्रशब्देन विशेषलक्षणैरपि आगोऽप्यपराधोऽपि किमिति न कृतः कृतोनोच्यते तद्ब्रूहीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

यदुक्तं भूपमेवाभिधापय इति तदर्थमुपोद्घातत्वेन किञ्चित् चपलामित्याह मौनिन्यामिति । सा बाला तस्यां भैम्यां मौनिन्यां तूष्णीम्भूतायामेव तदुक्तीस्तद्वाक्यानि शृण्वती चान्तरान्तरा मध्ये मध्ये वादं वादं प्रत्युत्तरमिव चोदित्वा चाभीक्ष्ण्येन णमुल् मुहुः पुनः पुनः हुंहुमिति चक्रे हुङ्कारेण तद्वाक्याङ्गीकारं चकारेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

अथासावभिहत्यास्या रतिप्रागल्भ्यशंसिनी।
सख्या लीलाम्बुजाघातमनुभूयालपन्नृपम्॥ ६६॥
दृष्टं दृष्टं महाराज! तदर्थाभ्यर्थना क्रुधा।
यत्ताड़यति मामेवं यद्वा तर्जयति भ्रुवा॥ ६७॥
वदत्यचिह्नि चिह्नेन त्वया केनैष नैषधः।
शाङ्के शक्रः स्वयं कृत्वा मायामायातवानयम्॥ ६८॥
स्वर्णदीस्वर्णपद्मिन्याः पद्मदानं निदानताम्॥
नयतीयं त्वदिन्द्रत्वे दिवस्त्वागमनस्य ते॥ ६९॥

अथेति। अथैवं कल्पनानन्तरं सख्या भैम्या रति प्रागल्भ्यं शङ्कत इति तत् शङ्किनी असौ कला: सख्या भैम्याः सकाशाल्लीलाम्बुजानामाघातं ताड़न मनुभूय प्राप्याभिहत्योपहत्य नृपमालपत्॥ ६६॥

तदेवाह षड्भिः दृष्टमित्यादि हे महाराज! दृष्टं दृष्टं सम्भ्रमे द्विरुक्तिः। किं दृष्टं तत्राह त्वदर्थस्य त्वदपेक्षितार्थस्याभ्यर्थना क्रियतामिति प्रार्थिते सति क्रुधा यदेव मान्ताड़यति यद्वा यच्च मां तर्जयति तदुभयं दृष्टं खल्वित्यर्थः। एतस्य स्ववाक्यश्रवणार्थमिति भावः। तर्जतेरनुदात्तत्वेऽपि च श्चादुदात्तेत्त्वपि टितत्करणे नानित्यता ज्ञापनात् तच्च परस्मैपदमपि अतएव तर्जयते भर्त्सयते तर्जयतीत्यपि च दृश्यते इति भट्टमल्लः॥ ६७॥

किं तद्वाक्यं तदाह त्रिभिर्वदतीत्यादि। हे राजन्! भैमी वदति आत्मान मितिशेषः तदेवाह। हे कले! त्वया एष पुरुषः केन चिह्नेन स नैषधइत्यचिह्नि चिह्नितः प्रत्यभिज्ञातः किन्त्वयं स्वयं शक्रएव मायां नलवेषं कृत्वा आयातवानिति शङ्के॥ ६८॥

स्वरिति। किञ्च हे महाराज! इयं भैमी ते तव स्वर्णद्यामाकाशगङ्गायां स्वर्णपद्मिन्याः पद्मस्य दानं दिवोऽन्तरीक्षादागमनञ्च त्वदिन्द्रत्वे

भाषते नैषधच्छाया मायाऽमायि मया हरेः ।
आह चाहमहल्यायां तस्याकर्णिंतदुर्नया ॥ ७० ॥
सम्भावयति वैदर्भी दर्भाग्राभमतिस्तव ।
जम्भारित्वं कराम्भोजाद्दम्भोलिपरिरम्भिणः ॥ ७१ ॥
अनन्यसाक्षिकाः साक्षात्तद्व्याख्याय रहःक्रियाः ।
शङ्कातङ्कं नुदैतस्या यदि त्वं तत्त्वनैषधः ॥ ७२ ॥
इति तत्सुप्रयुक्तार्थं निह्नुतीकृतकैतवाम् ।
वाचमाकर्ण्य तद्भावि संशयालुः शशंस सः ॥ ७३ ॥

निद्रामतान्मलकाराणतान्नयति अनिर्दिष्टैतदुभयं न सम्भवतीति भावः ॥ ६८ ॥

भाषत इति । हे महराज ! भैमी भाषते किमिति हे नल ! नैषधच्छाया नलाकारो हरेरिन्द्रस्य माया मया अमायि अनुमिता माङः कर्मणि लुङ् मिणि इगागमः आह च.न्यच्चाहेत्यर्थः । अहल्यायां तस्येन्द्रस्याकर्णितदुर्नयोऽइसेष्टितं यया सा सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः, पारदार्यपरा भीतिरस्यास्ति नास्ति. उपसर्गादसमासयोणोपदेशस्येति भावः ॥ ७० ॥

सम्भावयतीति । किञ्च दर्भाग्राभा कुशाग्रसङ्काशा मति र्यस्याः सूक्ष्मबुद्धिर्वैदर्भी दम्भोलि र्वज्रायुधं वज्ररेखाञ्च परिरभ्यते यत्तस्मात् परिरम्भिणः करामभोजादालिङ्गनात्तव जम्भारित्वं इन्द्रत्वं सम्भावयति अनुमीयते वज्रहस्तः पुरन्दर इतिस्मृतेरिति भावः ॥ ७१ ॥

अनन्येति । हे राजन् ! तत्त्वनैषधः परमार्थनलो यदि तर्हि अनन्यसाक्षिकाः स्वमात्रसम्वेद्याः रहःक्रिया रहस्यव्यापारान् साक्षात् स्वयमेव व्याख्यायोक्त्वा एतस्याः शङ्काया इन्द्रत्वोत्प्रेक्षाया आतङ्कं भयं नुद निवर्तय ॥ ७२ ॥

इतीति । इतीत्यनया कलया सुप्रयुक्तार्थं युक्तयुक्तार्थेन निह्नुती-

स्मरसि च्छद्मनिद्रालुर्मया नाभौ शयार्पणात्।
यदानन्दोल्लसल्लोमा पद्मनाभीभविष्यसि ॥ ७४ ॥
जानासि ह्रीभयव्यग्रा यन्नवे मन्मथोत्सवे।
सामिभुक्तैव मुक्ताऽसि स्वङ्गि! खेदभयान्मया ॥ ७५ ॥
स्मर जित्वाऽऽजिमेतस्यां करे मत्पदधाविनि।
अङ्गुलीयुगयोगेन यदाश्लिष्यं घने जने ॥ ७६ ॥

कृतकैतवां विकृतकपटशङ्कां वाचमाकर्ण्य तस्या भैम्या भावे अभिप्राये संशयालुः किं मयोन्द्रत्वं शङ्कितं स्यादिति संशयानः सन् स नलः शपथं संशयोच्छेदकं वाक्यमुवाचेत्यर्थः ॥ ७३ ॥

अथैतदेव विद्वान् विंशत्याः श्लोकैः प्रपञ्चेनाह स्मरसीत्यादि हे प्रिये! छद्मना कपटेन निद्रालुः सुप्ता स्पृहि गृहीत्यादिना निपूर्वाद्द्रातेरालुच्। तदा मया नाभौ शयस्य पाणेरर्पणात् आनन्देन सर्वसुखेनोल्लसल्लोमा प्रहृष्यल्लोमा सती पद्मं नाभौ यस्याः पद्मनाभिः पाणेरेव पद्मत्वादितिभाव.। पद्मनाभो विष्णुश्च सोऽपि छद्मनिद्रालुरिति भावः। योगविभाग.त् समासान्तोऽप्रत्ययः, अभयतत्वाथ्यभूततद्भावेच्चिः पद्मनाभीभविष्यसि यत् पद्मन.भीभूताऽसीति यदित्यर्थः तत् स्मरसि तत्प्रत्यभिजानासि किमित्यर्थः। अभिज्ञाने च न लडिति अभिज्ञानवचनयोगाद्भूतार्थे लट् ॥ ७४ ॥

जानासीति। हे स्वङ्गि! कोमलाङ्गि! अतिपीडां न सहत इत्यर्थः। नवेमन्मथोत्सवे प्रथमसमागमे ह्रीभयाभ्यां व्यग्रा भ्रान्ता खेदः सत्वक्षयस्तद्भयात् सामिभुक्ता अर्द्धभुक्तैव मया मुक्तासि धन्यथा वैरस्यादिति भावः। तदुक्तं रतिरहस्ये सहसा वाप्युपक्रान्ता कन्याचित्तमविन्दत। भयावित्रासमुद्वेगसद्योद्वेषञ्च गच्छति। सा प्रीतियोगमप्राप्य दिनोद्वेगेन दूषिता। पुरुषद्वेषिणी वा स्यु द्विविधा वा ततोऽन्यथेति तज्जानासि स्मरसि किमित्यथः ॥ ७५ ॥

वेत्थ मानेऽपि मत्त्यागद्रुना स्वं मां च तन्मिथः ।
मद्दृष्टाऽऽलेख्य पश्यन्ती व्यवधा रेखयाऽन्तरा ॥ ७७ ॥
प्रस्तुतन्त्वया तावद्यन्मोहनविमोहितः ।
अङ्गोऽधरपानेषु रसनामपिवन्तव ॥ ७८ ॥
त्वत्कुचाद्रे नखाङ्कस्य मुद्रामालिङ्गनोत्थिताम् ।
स्मरेः स्वहृदि यत् स्मेरः सखीं शिल्पं तवाब्रुवम् ॥ ७९ ॥

स्मरेति । हे प्रिये ! आजिं युद्धं कृत्वः एतः समागतोऽहं जने घने बहुले सति गात्रालिङ्गनप्रतिबन्धोक्तेः मत्पादं प्रतिधाविनि करे अङ्गुलिद्वयगयोगेन अङ्गुलिद्वययोजनया यदाश्लिष्यं आश्लिष्टवानस्मि तत्स्मर ॥ ७६ ॥

वेत्थेति । हे प्रिये ! माने प्रणयकोपे मत्त्यागद्रुना मद्विरहकृतमा मिथो रहसि मिथोऽन्योन्यं वा रहस्यपीत्यमरः । स्वमात्मानं मां चालेख्य चित्रे लिखित्वा पश्यन्ती मद्दृष्टा मया वीक्षिता सती अन्तरा लिखितयोर्मध्ये रेखया व्यवधा अवाप्य विहितावकाशः तत्रापि कोपः प्रकटित इत्यर्थः । व्यवपूर्वाद्धाते लुङ् सिपि गास्थेत्यादिना सिचो लुक् वेत्थ इति काकुः ॥ ७७ ॥

प्रस्तुतमिति । हे प्रिये ! मोहने सुरते विमोहितः सन्नङ्गः अधरपानेषु अल्पप्रस्तावन्मात्रे पाठप्रः सम्बन्धसामान्ये षष्ठी पूरणेत्यादिना षष्ठीसमासनिषेध ख्यापनात् षष्ठीति केचित् । तव रसनां यदपिबन् तत्त्वया प्रस्तुतं काकुः ॥ ७८ ॥

त्वदिति । हे प्रिये ! स्वस्यात्मनो मे हृदि वक्षस्यालिङ्गनेनोत्थितां उत्पन्नां सङ्क्रान्तामित्यर्थः । त्वत्कुचयोराद्रे नखाङ्कस्य मुद्रां सन्निवेशं स्मेरः सस्मितः सन् सखीं प्रति तव शिल्पं शिल्पनिर्माणं संक्रमणरूपमब्रवमब्रुवं तत् स्मरेः ॥ ७९ ॥

त्वयेति । हे प्रिये ! मध्ये मधुगोष्ठ्यां मध्ये मधुमोहि पानगोष्ठीमध्य इत्यर्थः । पारे मध्ये षष्ठ्या वेत्यव्ययीभावः गोष्ठिषो रूप सर्जनसेति

त्वयाऽन्याः क्रीडयन्नध्येमधुगोष्ठि रुषेक्षितः ।
वेत्सि तासां पुरो मूर्ध्ना त्वत्पादे यत्किलास्खलम् ॥ ८० ॥
वेत्थ मय्यागते प्रोष्य यत्त्वां पश्यति हार्दिनि ।
अचुम्बीरालिमालिङ्ग्य तस्यां केलिमुदा किल ॥ ८१ ॥
जागर्त्ति तव संस्कारः स्वमुखाद्भवदानने ।
निक्षिप्यायाचिषं यत्त्वां न्यायात्ताम्बूलफालिकाः ॥ ८२ ॥
चित्ते तदस्ति कच्चित्ते नखजं मयि यत् क्रुधा ।
प्राग्भवाधिगमागःस्थे त्वया शम्बाकृतं क्षतम् ॥ ८३ ॥

हस्त्वं अन्याः स्त्रियः क्रीडयन् विनोदयन् अहं त्वया रुषा रोषेणेक्षितः सन् तासां पुरोऽग्रे त्वत्पादे यत् आस्खलम् किल खलु तत् वेत्सि स्मरसि किमित्यर्थः ॥ ८० ॥

वेत्थेति । हे प्रिये ! हृदयस्य कर्म हार्दं प्रेम प्रेमा ना प्रियता हार्दमित्यमरः । हार्दिनि मयि प्रोष्य प्रत्यागते त्वां पश्यति सति आलिं सखीमालिङ्ग्य तस्यां केलिमुदा क्रीडाहर्षेणाचुम्बीस्त्वमिति भावः ॥ ८१ ॥

जागर्त्तीति । हे प्रिये ! ताम्बूलफालिका नागवल्लीदलवल्लिका ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्ली त्यपीत्यमरः । स्वमुखात् भवदानने निक्षिप्य न्यस्य तास्ताम्बूलवल्लिकाः न्यायात् निक्षिप्य द्रव्यप्रत्यर्पणधर्माद्यदयाचिषं तत्र याचनं संस्कारोपासना जागर्ति उत्पद्यते स्मरसि किमित्यर्थः ॥ ८२ ॥

चित्त इति । हे प्रिये ! मयि प्राग्भवेन प्रथमभावाभिगमनातिसुखलाभेनागसि तिष्ठतीत्यागःस्थे अपराधे सति त्वया क्रुधा क्रोधेन नखजं क्षतं शम्बाकृतं द्विगुणीकृतं आनुलोम्यप्रातिलोमाभ्यां द्विकृष्टं क्षेत्रं शम्बाकृतमुच्यते द्विगुणीकृते तु सर्वं पूर्वं शम्बाकृतमपीत्यमरः । कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्रिष्विति डाच्प्रत्ययः । समुखन्तु शुभकरणं ते तव चित्तेऽस्ति कच्चित् ॥ ८३ ॥

स्वदृग्विनियमेनैव निशि पार्श्वविवर्त्तिनोः ।
स्वप्नेष्वयस्तवैमुख्ये सख्ये सौख्यं स्मरावयोः ॥ ८४ ॥

क्षणं प्राप्य सदस्येव नृणां विमनितेक्षणाम् ।
दर्शिताधरमद्दंशा ध्याय यन्मामतर्ज्जयः ॥ ८५ ॥

तथाऽवलोक्य लीलाब्जनालभ्रमणविभ्रमात् ।
करौ योजयताऽध्येहि यन्मयाऽसि प्रसादिता ॥ ८६ ॥

ताम्बूलदानं सन्न्यस्तकरजं करपङ्कजे ।
न मम स्मरसि प्रायस्तव नैव स्मरामि तत् ॥ ८७ ॥

स्वेति । हे प्रिये ! स्वदृशोः स्वस्व शयनदेशयोर्विनियमेनैव विपरीतप्रवर्तनायैवेति पार्श्ववर्तिनोः पूर्वावस्थायोव पार्श्वे विवर्तते न ह्यन्यथा वैमुख्यप्रसङ्गादिति भावः । तयोरावयोः स्वप्नेषु स्वापकालेष्वयस्ते चक्रोक्त्या निरस्ते वैमुख्ये पराङ्मुख्ये मेलने सख्ये सौख्यं सुखं स्मर ॥ ८४ ॥

क्षणमिति । हे प्रिये ! सदसि तिष्ठतीति सदस्ये व सभी समागमतैव नृणां सखीजनानां विमनितानि विमानितानि विमनशब्दात्तत् करोति ण्यन्तादिष्टवद्भावे टिलोपः, कर्मणि क्तः । तानीक्षणानि यस्मिन् तमासन्नजनदृष्टिकाङ्क्षणमवसरं प्राप्य दर्शिताधरे मद्दंशा मत्कृतदंशनं यया सा सती यन्मामतर्ज्जयः तत् स्मरः ॥ ८५ ॥

तथेति । हे प्रिये ! तथा तर्ज्जनमवलोक्य लीलाब्जनालस्य भ्रमणमेव विभ्रमो विलासस्तस्मात्तद्व्याजादित्यर्थः । करौ पाणी योजयता अञ्जलिं बध्नता मया यत्प्रसादिता प्रसन्नीकृता तदध्येहि स्मर ॥ ८६ ॥

ताम्बूलेति । हे प्रिये ! तव करपङ्कजे त्वत्पाणिपद्मे सन्न्यस्तकरजं विरचितनखाङ्कं कर्म कर्तुस्ताम्बूलदानं क्षिटिकार्पणं प्रायः प्रायेण न स्म-

तदध्येहि स्मरोद्यं मां हित्वा यत्र गता सखीः।
तत्रापि मे गतस्याग्रे लीलयैवाच्छिनस्तृणम्॥ ८८॥
स्मरसि प्रेयसि! प्रायो यद्द्वितीयरतासहा।
शुचिरात्रीत्युपालब्धा त्वं मया पिकनादिनी॥ ८९॥
भुञ्जानस्य नवं निम्बं परिवेविषती मधौ।
सपत्नीष्वपि मे रागं सम्भाव्य स्वरुषः स्मरेः॥ ९०॥
स्मर शार्करमास्वाद्य त्वया राज्ञमिति ब्रुवन्।
स्वनिन्दा रोषरक्तास्तु यद्भेयं तवाधरात्॥ ९१॥

रपि तव च मम ताम्बूलदानं नैव स्मरामि स्मराम्येव उभयत्र काकुः उभय सभावपि स्मराव एवेत्यर्थः॥ ८७॥

तदिति। हे प्रिये! स्मरोद्यं मां हित्वा सखी गता तत्रापि मम मे मगाग्रे लीलया विनोदेनैव तृणमाच्छिनः तच्चेष्टितमध्येहि स्मर इकि स्मरणे इतिधातोरदादित्वाल्लोटि हिरादेशः॥ ८८॥

स्मरसीति। प्रेयसि! हे प्रिये! प्रियतमे! द्वितीयस्य रतस्यास्य सहा दुर्बलत्वादक्षमा अन्यत्र पर्याप्ता पिकवन्नदतीति पिकनादि शीला-मिति च पिकनादिनी त्वं मया शुचि रात्री ग्रीष्मरात्री कृदिका-रादीकार इति। यदुपलब्धा तत्कालासीत्याक्षिप्ता तत्प्रायः प्रायेण स्मरसि॥ ८९॥

भुञ्जानस्येति। हे प्रिये! भुञ्जानस्याभ्यवहरतोजनस्य मधौ चैत्रे सति पुंसिचेति पुंल्लिङ्गतो नवन्निम्बं पिचुमर्दं पिचुमर्दश्चनिम्ब इत्य-मरः। परिवेविषतीति ददती ईदृग्व्यापारवती त्वं सपत्नीष्वपि मे राग मनुरागं सम्भाव्य कल्पयित्वा कृता इति शेषः। स्वस्य रुषो रोषान् स्मरेः च इरागिणो मे सपत्नीति कल्पयन्त्या मधुरागिणः पिचुमर्द परि-वेषिणः स कोपो न युक्त इति भावः॥ ९०॥

स्मरेति। हे प्रिये! त्वया राज्ञ्निष्पादितं शर्कराया विकारं शार्करं

मुखादारभ्य नाभ्यन्तं चुम्बं चुम्बं न तृप्तवान् ।
न प्रापं चुम्बितुं यत्ते धन्या तच्चुम्बतु स्मृतिः ॥ ६२ ॥
कमपि स्मरकेलिं तं स्मर यत्र भवन्निति ।
मया विहितसम्बुद्धि व्रीडिता स्मितवत्यसि ॥ ६३ ॥
नीलद्राचिबुकं यत्र मदाक्तेन श्रमाम्बुना ।
स्मर हारमणौ दृष्टं स्वमास्यं तत्तदोचितम् ॥ ६४ ॥

पानकादिकं आस्वाद्येति स्तुवन् स्वनिन्दारोषणैव रक्तात् अरुणात्तवा-धरःयदभैषभ्भीतोऽहं इतिमन्तत्यभिप्रायेणापि निन्दार्हत्वादिति भावः। बिभेते र्लुङ् मचोमादेशश्च तु तच्च स्मर ॥ ६१ ॥

मुखादिति। मुखादारभ्य नाभ्यन्तं नाभिपर्यन्तं कुचादिकमङ्गं चुम्बं चम्बं चुम्बित्वा चुम्बित्वा आभीक्ष्ण्ये णमुल् न तृप्तवानतृप्तः सन्नपि ते तव यदङ्गञ्चुम्बितुं नप्रापं यच्चुम्बनं न प्रापमित्यर्थः। पापिष्ठानिषेधादिति भावः। तत्ते धन्या भाग्यवती स्मृति श्चुम्बतु। तल्लेति वञ्चादितिभावः, तत्चुम्बनं स्मरेदित्यर्थः ॥ ६२ ॥

कमिति। हे प्रिये! किमप्यवाच्यन्तं स्मरकेलिं कामक्रीडां स्मरकेलिः परीहासइति यादवः। यत्र यस्मिन् नरके तं मया भवन्निति पुंलिङ्गनिर्देशेऽपि विहितसम्बुद्धिः कृतामन्त्रणा सती व्रीडिता लज्जिता स्मितवतीचासि पुम्बिभागात् व्रीडा हर्षात् स्मितम् ॥ ६३ ॥

नीलदिति। हे प्रिये! यत्र क्षणे मदाक्तेन कस्तूरीकलुषितेन मदो रेतसि कस्तूर्यामिति विश्वः। श्रमाम्बुना स्वेदेन चिबुकं ओष्ठाधः प्रदेशपर्यन्तं ओष्ठपर्यन्तं अधरमधस्तात् चिबुकमित्यमरः। नीलन्नीलीभवन्नीलवर्ण इतिधातो र्लट् शत्रादेशः स्वमास्यं हारमणौ स्वस्थेति भावः। दृष्टन्तत्क्षणमास्यदर्शनक्षणः तस्योचितमुचितकृत्यन्तद्धङ्मुखदर्शनरूपमेव स्मर ॥ ६४ ॥

वनकेलौ स्मराश्वत्थदलं भूपतिनं प्रति।
देहि मह्यमुदस्येति मह्निरा व्रीडितासि यत्॥ ९५॥
इति तस्या रहस्यानि प्रिये शंसति सान्तरा।
पाणिभ्यां पिदधे तस्याः श्रवसी ह्रीवशीकृता॥ ९६॥
कर्णौ पीड़यती सख्या वीक्ष्य नेत्रासितोत्पले।
अप्यसीदयतां भैमीकरकोकनदे नु तौ॥ ९७॥
तत्प्रविष्टं सखीकर्णौ पत्युरालपितं ह्रिया।
पिदधाविव वैदर्भी स्वरहस्याभिसन्धिना॥ ९८॥

वनेति। किञ्च वनकेलौ प्रमदवनविहारकाले भूपतिमश्वत्थदलं प्रत्युदस्योद्धृत्य मह्यं देहीति मद्गिरा मदुक्त्या व्रीडितासीति सरहस्याङ्कदानेन याचनाभिप्रायज्ञानादिति भावः। तत् स्मर अत्र सामुद्रिकाः अश्वत्थदलसङ्काशं गुह्यं गूढमनिश्रितं। यस्याः सा सुभगा कन्या पूर्वपुण्यैरवाप्यत इति॥ ९५॥

इतीति। इतीत्थं तस्या भैम्या रहस्यानि रहस्यचेष्टितानि प्रिये नले शंसति कथयति सति सा भैमी अन्तरा कथामध्ये ह्रीवशीकृता लज्जापरवशा सती तस्याः कलायाः श्रवसी कर्णौ पाणिभ्यां पिदधे आच्छादयामास॥ ९६॥

कर्णाविति। भैम्याः करावेव कोकनदे रक्तोत्पले कर्तृणि अथ रक्तसरोरुहे रक्तोत्पलं कोकनदमित्यमरः। विशिष्टपद्मोत्पल साधारणत्वेऽप्यसितोत्पलप्रतियोगित्वेन प्रयोग इत्युत्पलपर्यायो ग्राह्यः। कर्णौ पीड़यती कर्णान्तविश्रान्ते इत्यर्थः। सख्याः कलाया नेत्रे एतासितोत्पले वीक्ष्य स्वयमपि समत्सरानेव तौ कर्णाववासीदयतामित्युत्प्रेक्षा लोके हि यत्स्वजातीयाः कुर्वन्तीति भावः॥ ९७॥

तदिति। वैदर्भी भैमी सखीकर्णावेव प्रविष्टन्तत्पत्युरालपितं रह-

तमालोक्य प्रियाकेलिं नले सोत्कुण्ठहासिनि ।
आरात्तत्त्वमबुद्धाऽपि सख्यः सिस्मियिरेऽपराः ॥ ९९ ॥
दम्पत्योरुपरि प्रीत्या ता धराप्सरसस्तयोः ।
ववृषुः स्मितपुष्पाणि सुरभीणि मुखानिलैः ॥ १०० ॥
तदस्य हसिताज्जातं स्मितमासामभासत ।
आलोकादिव शीतांशोः कुमुदश्रेणिजृम्भणम् ॥ १०१ ॥
प्रत्यभिज्ञाय विज्ञाऽथ स्वरं हासविकस्वरम् ।
सख्यस्तासु स्वपक्षायाः कला जातबलाऽजनि ॥ १०२ ॥

सुभाषितं स्त्रिया स्वरहस्याभिसन्धिना विमृद्धाभिप्रायेणैव पिदधौ स्वरह-स्य गोपनाय कर्णपिधानमित्युत्प्रेक्षा ॥ ९८ ॥

तमेति । तं पूर्वोक्तं प्रियायाः केलिं सखीकर्णपिधानयिनोदमा-लोक्य नले सोत्कुण्ठं सपरिहासं हसतीति आरात् दूरादपराः सख्यः तत्त्वमबुद्धा सिस्मियिरे चपलचपलचेष्टाभात्तद्दर्शनाज्जहसुरित्यर्थः ॥ ९९ ॥

दम्पत्योरिति । धराप्सरसो भूलोकाप्सरसः सख्यस्तयोर्दम्पत्यो-रुपरि सुखानिलैर्निश्वासमारुतैः सुरभीणि सुगन्धीनि स्मितान्येव पुष्पा-णि ववृषः सिषेचुः ॥ १०० ॥

तदिति । तस्य नलस्यास्ये हसिताज्जातमासां सखीनां स्मितं शीतां-शोरालोकात् प्रकाशाज्जातं कुमुदश्रेणीनां जृम्भणमिव अभासत ॥ १०१ ॥

प्रत्यभिज्ञायेति । अथ सखीहासानन्तरं विज्ञा अभिज्ञा कला तासु सखीषु मध्ये स्वपक्षायाः समानायाः एकस्याः सुहृद्भूताया इत्यर्थः । पक्षः पार्श्वगरुत् सहाय भेदेष्विति यादवः । छन्दसि स्यादसूत्रे समा-नस्येति योगविभागात् स्वपक्षादिषु समानशब्दस्य सभावः । सख्याः सम्बन्धिनं हासेन विकस्वरत्वं स्वरं ध्वनिं प्रत्यभिज्ञाय स्वपक्षीस्वरोऽयमिति निश्चित्य जातबला जातसामर्थ्या अजनि जाता जनेः कर्तरि लुङ् । दीपजनेत्या-दिना चिणि लुकि रूपम् ॥ १०२ ॥

साऽऽह्वयोच्चैरथोचे तामेहि स्वर्गेण वञ्चिते ! ।
पिब वाणीः सुधावेणीर्नृपचन्द्रस्य सुन्दरि ! ॥ १०३ ॥
साऽश्रृणोत्तस्य वाग्भागमनत्यासन्तिमत्यपि ।
कल्पग्रामाल्पनिर्घोषं वदरीव कृशोदरी ॥ १०४ ॥
अथ स्वपृष्ठनिष्ठायाः श्रृण्वन्त्या नैषधाभिधाः ।
नलमौलिमणौ तस्या भावमाकलयत् कला ॥ १०५ ॥
प्रतिबिम्बेङ्गितैः सख्या मुखकूतकृतानुमा ।
तद्व्रीडाद्यनुकुर्व्वाणा शृण्वती चान्वमायि सा ॥ १०६ ॥

सेति । अथ स्वप्रत्यभिज्ञानानन्तरं सा कला तां सखीमुच्चैराह्वय हे स्वर्गेण स्वर्गसुखेन वञ्चिते ! प्रतारिते ! सुन्दरि ! एहि आगच्छ नृपचन्द्रस्य राजेन्द्रोः सम्बन्धिनीः सुधावेणीरमृतरससारिणीर्वाणीः पिब यथेच्छमाकर्णय इत्यूचे उवाच ॥ १०३ ॥

सेति । कृशोदरी कृशाङ्गी सा आहूता सखी अनत्यासन्तिमत्यपि ईषद्दूरस्यापि तस्य नलस्य वाग्भागं वाक्यखण्डं कल्पग्रामस्य वदरिसमीपवर्तिनः कल्पाख्यस्य ग्रामस्याल्पनिर्घोषं मन्दध्वनिं वदरीव वदरिकाश्रमस्था प्रागेवाशृणोत् अत्र प्रकृष्टेष्वग्रामेषु परस्परमालापाः श्रूयन्ते तद्वदश्रौषीदित्यर्थः ॥ १०४ ॥

अथेति । अथ सखीनियोगानन्तरं कला स्वपृष्ठनिष्ठायाः स्वपश्चाद्भागस्थितायाः सख्या नैषधस्य नलस्याभिधीयत इत्यभिधा वचनानि आतश्चोपसर्ग इति अण् प्रत्ययः । शृण्वन्त्यास्तस्याः भावञ्चेष्टाञ्च नलस्य मौलिमणौ आकलयदपश्यत् पुरोवर्तितया तत्र तस्याः प्रतिफलनत्वादिति भावः ॥ १०५ ॥

प्रतीति । प्रतिबिम्बे मौलिमणिगतसखीप्रतिबिम्बेन ईक्षितैर्दृष्टैः सुखाकूतैः सखीसुखचेष्टितैः लिङ्गैः कृतानुमा इदमिदमयं वक्तीति कृतानुमाना तथा तस्याः सख्या व्रीडा प्रेमचेष्टितमनुकुर्वाणा अनुकरणशीला

काऽङ्कारं तथाकारमूचे साऽशृणवन्तमाम् ।
मिथ्या वेत्थ गिरश्चेत्तद्व्यर्थाः स्युर्मम देवताः ॥ १०७ ॥

मत्कण्ठभूषणानान्तु राजन्निविडपीडनात् ।
व्यथिष्यमाणपाणिस्ते निषेद्धुमुचिता प्रिया ॥ १०८ ॥

इति सा मोचयाञ्चक्रे कर्णौ सख्याः करग्रहात् ।
पत्युराश्रवतां यान्त्या सुधायासनिषेधिनः ॥ १०९ ॥

श्रुतिसंरोधजध्वानसन्ततिच्छेदतालताम् ।
जगाम झटितित्यागस्तनस्तत्कर्णयोस्ततः ॥ ११० ॥

स्तौ ताश्लोल्ये चानर्थ इत्यन्यथानुपपत्त्यां कलाइति परस्मैपदप्रसङ्गात् सा कला शृण्वतीव श्वाश्वादाकर्णयन्तीवान्वभावि अनुमिता तटस्थैरिति शेषः ॥ १०६ ॥

काऽङ्कारमिति । सा कला तथाकारं तादृगनुमितार्थानुकरणं कृत्वा कृत्वा आभीक्ष्ण्ये णमुल् अशृणवन्तमां सम्यगाकर्णयत् शृणोते र्लङि मि-पोम.देशः तिङव्ययादाम् प्रत्ययः । इत्यूचे गिरः अशृण्वमिति वाचोमिथ्या वेत्थ चेत् मम देवता मदुपास्यदेवता व्यर्था विफलाः स्युः ॥ १०७ ॥

मदिति । किन्तु हे राजन् ! महाराज ! मत्कण्ठभूषणानां निविडपीडनाद्व्यथिष्यमाणपाणिस्तोत्स्यमानपाणिस्ते प्रिया भैमी नि-षेद्धुं कर्णापिधानान्निवारयितुमुचिता मया स्वरहस्यस्य सर्वस्यापि श्रुतत्वात् कर्णपिधानस्य स्वपाणिपीडानादतिरिक्तफलं नास्तीत्यर्थः ॥ १०८ ॥

इतीति । इतीत्थं सा कला सुधायासं वृथा प्रयासन्निषेधति माकुर्विति वारयतीति तन्निषेधिनः पत्युः नलस्य आश्रवतां वाक्यकारित्वं यान्त्याः वचनेस्थित आश्रव इत्यमरः । सख्या भैम्या करग्रहात् करसंरोधात् कर्णौ मोचयाञ्चक्रे मोचयामास ॥ १०९ ॥

श्रुतीति । ततः कर्णमोचनानन्तरन्तस्याः कलायाः कर्णयोर्झटिति-त्यागेन स्तनस्त्यागजन्योध्वनिः श्रुतिसंरोधेन जातायाः ध्वानसन्ततेः ध्व नि-

साऽपहृत्य कियद्दूरं मुमुदे सिष्मिये ततः ।
इदञ्च तां सखीमेत्य ययाचे काकुभिः कला ॥ १११ ॥
अभिधास्ये रहस्यं तद्यदश्रावि मयाऽनयोः ।
वर्णयाकर्णितं मह्यमेह्यालि ! विनिमीयताम् ॥ ११२ ॥
वयस्याभ्यर्थनेनास्याः प्राक्कूटस्तुतिनाटने ।
विस्मितौ कुरुतः स्मैतौ दम्पती कम्पितं शिरः ॥ ११३ ॥
तथाऽऽलिप्रालपन्तीं तामभ्यधान्निषधाधिपः ।
आस्व तद्वञ्चितौ स्वश्चेन्मिथ्याशपथसाक्षितात् ॥ ११४ ॥

सन्तानस्य छेदे तान्तां समापनतान्तां जगाम त्यागध्वनिर्निर्गत इत्यर्थः ॥ ११० ॥

सेति । सा कला ततः कियत् किञ्चित् दूरमपहृत्य छद्मना प्रार्थना व्याजेन सिष्मिये मन्दं जहास तामाहूतसखीमेत्य सखीं काकुभिर्दीने-वाक्यैरिदं वक्ष्यमाणं ययाचे प्रार्थयामास ॥ १११ ॥

अभीति । हे आलि ! सखि ! एहि अनयोर्भैमीनलयोः सम्बन्धि-यद्रहस्यं मया अश्रावि श्रुतं अभिधास्ये कथयिष्यामि आकर्णितं त्वया श्रुतञ्च मह्यं वर्णय कथय विनिमीयतां उक्तिविनिमयः क्रियतां बुद्धिव्या-वर्तकं वस्तु विपरीतयत्नेन विनिमय क्रियतां बुद्धिविनिमयः अन्यथा न प्रत्ययः ॥ ११२ ॥

वयस्येति । अस्या वयस्यायाः एतौ दम्पती भैमीनलौ हे देव ! त्वामा-मन्त्र्य तेन तासां गिरां वैयर्थ्यं समर्थये सत्यसिद्धान्तत्वेन प्रतिपादयामि कलायाः सम्बन्धिना प्रार्थनेनोक्तिविनिमयप्रार्थनया प्राक् कण्ठपिधा-नावस्थायां कूटे मिथ्यैव स्तुतिनाटने विस्मितौ शिरः कम्पितं कुरुतः स्म शिरः कम्पयाञ्चक्रतुरिति विस्मयभावोक्तिः ॥ ११३ ॥

तथेति । तथा तेन प्रकारेणालिमाहूतवतीं आलपन्तीं सम्भाषमा-णां कलां निषधाधिपो नलोऽभ्यधादवोचत् किमिति हे धूर्ते ! मिथ्याश-

प्रत्यलापीत् कलाऽपीमं कलङ्कः शङ्कितः कुतः ।
प्रियापरिजनोक्तस्य त्वयैषाऽद्य मृषोद्यता ॥ ११५ ॥
सत्यं खलु तदाश्रौषं परं धुमुधुमारवम् ।
शृणोमीत्येव चावोचं ननु त्वद्वाचमित्यपि ॥ ११६ ॥
आमन्त्र्य देव ! तेन त्वां तद्वैयर्थ्यं समर्थये ।
शपथः कर्कशोदर्कः सत्यं सत्योऽपि दैवतः ॥ ११७ ॥
असम्भोगकथारम्भैर्वञ्चयेथे कथनु मां ।
हन्त सेयमनर्हन्ती यत्तु विप्रलभे युवाम् ॥ ११८ ॥

पथसाहसात् व्यर्थाः स्मर्मदेवता इति कृत्वा तत्कपटशपथसाहसाद्दशङ्कितौ स्तश्चेत्तर्हि आस्व तिष्ठ क्व गमिष्यसीत्यर्थः ॥ ११४ ॥

प्रत्यलापीदिति । कलापीमं नलं प्रत्यलापीत् प्रत्यवोचत् लपेर्लुङि अतोहलादेर्लघोरिति निषेधविकल्पात् सिचिवृद्धिः । हे राजन् ! त्वया प्रियापरिजनेनोक्तस्यैतस्य वचनस्य मृषोद्यता मृषावादित्वं राजसूय सूर्य-मृषा पूर्वोदहेः क्यबन्तोनिपातः । स्वकलङ्कोदोषः कुतः शङ्कितः परिज-नोक्तेषु नैष दोष इत्यर्थः ॥ ११५ ॥

सत्यमिति । अथवा तदा कर्णरोधसमये परं केवलं धुमुधुमारवं अश्रौषमित्सत्यं खलु तथाहि शृणोमीत्येव चावोचं त्वद्वाचमित्यपि तु नावोचं यावत् शृणोमीत्युक्तं तावत् सत्यमेव यदसत्यन्न शृणोमीत्युक्तं तस्मान्नात्र मृषोद्यतादोष इत्यर्थः ॥ ११६ ॥

आमन्त्र्येति । हे देव ! तेन त्वामामन्त्र्य सम्भाष्य तस्य वैयर्थ्यमन्य-थाभावं समर्थये पश्यामि कर्कशोदर्कः शपथः तत्सत्यं दैवतोऽपि सत्यः सत्यफलः किन्तु मिथ्या चेदार्णगिरसेत्यव्यर्थाः स्मर्मदेवता इत्यत्र देव ! राजफलोदुरन्तः सत्यं सत्येनापि शपेद्यस्तु देवाग्निगुरुसन्निधौ तस्य वैवस्वतो राजा धर्मस्यार्द्धं निकृन्ततीति । मारणात् दुदर्कः उत्तरमित्यमरः ॥ ११८ ॥

असम्भोगेति । असम्भोगकथानां सम्भोगाभावोक्तीनामारम्भैः प्रसङ्गैः मां कथं नु वञ्चयेथे अहं युवां यद्विप्रलम्भे वञ्चयामि सेयं वञ्चना

कर्णे कर्णे ततः सख्या श्रुतमाचख्यतुर्मिथः।
मुहुर्विस्मयमाने च स्मयमाने च ते बहु॥ ११९॥

अथाख्यायि कला सख्या कुप्य मे दमयन्ति! मा।
कर्णाद्द्वितीयतोऽप्यस्याः सङ्गोप्यैव यदब्रुवम्॥१२०॥

प्रियः प्रियामथाचष्ट दृष्टं कपटपाटवम्।
वयस्ययोरिदं तस्मान्मा सखीष्वेव विश्वसीः॥१२१॥

आलापि कलयाऽपीयं पतिर्नालपति क्वचित्।
वयस्येऽसौ रहस्यं तत्सभ्ये विस्रम्भमीदृशि॥ १२२॥

अनीतिक्रमः मद्वचनं युवयोः युक्तमेव मम तु भवद्वचनमयुक्तमहो आश्चर्यं धूर्तयोरितिभावः। अनर्हन्ती ब्राह्मणादित्वात् षङ् प्रत्यये अर्हतो वेति नुगागमः पित्वाह्वाङ्कलकरं कारइति वामनः। यस्येति लोपे यस्य इत्येति यकारलोपे चार्हन्ती सिद्धान्ते सन्ध्यसमासः॥ ११८॥

कर्णे क इति। ततोऽनन्तरं मुहुर्मुहुर्यथा तथा विस्मयमाने विस्मयमाविशन्त्यौ स्मयमाने मन्दं हसन्त्यौ च सत्यौते मिथोरहसि श्रुतं कर्णे कर्णे अन्योन्यं कर्णे आचख्यतुः कथयामासतुः॥ ११९॥

अथेति। अथान्योन्यकथनानन्तरं कला सख्या आख्यायि किमिति हे दमयन्ति! मे मह्यं त्वं मा कुप्य क्रुध द्रुहेत्यादिना सम्प्रधारणत्वाच्चतुर्थी। यद्यस्मादेवं द्वितीयतो द्वितीयात् कर्णादपि संगोप्य अस्याः कलाया अब्रुवमेव रहस्यं भित्वापि न भेदितव्यमिति प्रलपेदित्यर्थः॥ १२०॥

प्रिय इति। प्रियो नलः प्रियां भैमीं आचष्ट किमिति हे प्रिये! वयस्ययोः सख्योरिदं कपटपाटवं वञ्चनाचातुर्यं दृष्टं खल्विदं काकुः। तस्मात् सखीषु मा विश्वसीर्विश्वासम्माकुरु श्वसेर्माङि लुङि स्मोत्तरत्वाभावादुपधा स्येति नात्र लग्नाद्यसंमतेत्यादिना वृद्धिं प्रतिषेधति सिद्धावः॥१२१॥

आलपीति। कलया इयं भैमी आलापि आलपिता हे दमयन्ति! त्वत्प्रियः क्वचिन्नालपति ईदृशि सभ्ये वयस्ये सख्यौ तत् रहस्यं विस्रम्भं

इति व्युत्तिष्ठमानायां तस्यामूचे नलः प्रियाम् ।
भण भैमि ! वहिः कुर्वे दुर्विनीते ! गृहादमूम् ॥ १२३ ॥
शिरःकम्पानुमत्याऽथ सुदत्या प्रीणितः प्रियः ।
चुलुकं तुच्छमुत्सृज्य तस्याः सलिलमक्षिपत् ॥ १२४ ॥
तच्चित्रदत्तचित्ताभ्यामुच्चैः सिचयसेचनं ।
ताभ्यामलम्भि दूरेऽपि नलेच्छापूरिभिर्जलैः ॥ १२५ ॥
वरेण वरुणस्यायं सुलभैरम्भसां भरैः ।
एतयोस्तिमितीचक्रे हृदयं विस्मयैरपि ॥ १२६ ॥

नैवेति तात्पर्य्यार्थः । ततो वङ्कलमिति भावेक्तप्रत्ययः तस्याकित्वा-न्नकारलोपः ॥ १२२ ॥

इतीति । इतीत्यन्तस्यां कलायां व्युत्तिष्ठमानायां विरोधमाचरन्त्यां उद्दोऽनूर्ध्वकर्मणोरित्यात्मनेपदम् । नलः प्रियामूचे किमिति हे भैमि ! दुर्विनीते उद्धते ! अमूं सख्यौ गृहाद्वहिः कुर्वे निर्वासयामीति काकुः भण ॥ १२३ ॥

शिरइति । अथ प्रियो नलः सुदत्या भैम्याः शिरः कम्पेनैवानुमत्या प्रीणितः तोषितः सन् तुच्छं रिक्तञ्चुलुकं प्रसृतं पाणिमुत्सृज्योत्क्षिप्य सख्युपरीत्यर्थः । तस्याः कलायाः सलिलमक्षिपदकिरत् ॥ १२४ ॥

तदिति । तस्मिन् चित्ते ताभ्यां दत्तचित्ताभ्यां सखीभ्यां नलस्येच्छां पूरयन्तीति तत्पूरिभिर्जलैर्दूरे उच्चैः अतिमात्रं सिचयसेचनं वस्त्रसेचनं पटोऽस्त्री सिचयो वस्त्रमिति यादवः । अलम्भि विभाषाचिण्मुलोरिति नुमागमः ॥ १२५ ॥

वरेणेति । अयं नलोवरुणस्य वरेण वरदानेन सुलभैरम्भसां भरैरोघैः विस्मयैरप्याश्चर्यरसैः एतयोः सख्यो हृदयं हृदयं वक्षसि स्वान्त-इति विश्वः । स्तिमितीचक्रे निश्चलीचक्रे अभूततद्भावे च्विः अत्र स्तिमितहृदयमिति विशेषणविशेष्ययोः द्वयोरपि हृदययोः प्रकृतत्वात् श्लेषः ॥ १२६ ॥

तेनापि नापसर्पन्त्यौ दमयन्तीमयं ततः।
स्पर्शेनादर्शयत् पश्य नन्विमे तन्वि! मे पुरः॥ १२७॥
क्लिन्नीकृत्याम्भसा वस्त्रं जैनप्रव्रजितीकृते।
सख्यौ सक्षौमभावेऽपि निर्विघ्नस्तनदर्शने॥ १२८॥
अम्बुनः शम्बरत्वेन मायैवाविरभूदियम्।
तत्पटाहृतमप्यङ्गमनयोः कथयत्यदः॥ १२९॥
वाससो वाऽम्बरत्वेन दृश्यतेयमुपानमत्।
चन्द्रहारमणिश्रेणितारवीक्षणलक्षणा॥ १३०॥

तेनेति। ततो जलसेचनानन्तरमयमनलत्वेन सेचनेनापि नापसर्पन्त्यौ नापगच्छन्त्यौ तेन अनपसरणकर्मणा ननु तन्वि! प्रिये! मे मम पुरः पुरःस्थिते पश्येति स्पर्शेण दमयन्तीमदर्शयत् दमयन्त्यै दर्शयामासेत्यर्थः। अत्राभिवदिदृशोरात्मनेपदे उपसङ्ख्यानं इति परस्मैपदे दमयन्ती णिच्प्रत्ययकर्तुः कर्म वं चिन्त्यम्॥ १२७॥

क्लिन्नीकृत्येति। असौ वस्त्रं अम्भसा क्लिन्नीकृत्य आर्द्रीकृत्य जैनप्रव्रजितीकृते दिगम्बरीकृते इत्यर्थः। अभूततद्भावे च्विः सख्यौ सक्षौमभावेऽपि सक्षौमत्वेऽपि निर्विघ्नमप्रतिबाधनं स्तनदर्शनं ययोस्ते दृष्टवस्त्रत्वेन सर्वाङ्गव्यक्तेरितिभावः॥ १२८॥

अम्बुन इति। अम्बुनो जलस्य शम्बरत्वेन शम्बरासुरत्वेन च दैत्यो ना शम्बरोऽम्बुन इति वैजयन्ती। इयं मायैव शाम्बर्येव स्यात्नाया शाम्बरी मायेत्यमरः। यद इदं पटावृतमनयोरङ्गं तत्कथयत्याविष्करोति अन्यथा कथं स्याद्दृष्टस्य दृश्यतेतिभावः॥ १२९॥

वासस इति। अथवा चन्द्रौहारमणिश्रेण्यएव तारा नक्षत्राणि तासां वीक्षणं दर्शनमेव लक्षणं लक्ष्म यस्याः सा इयं वाससोऽम्बरत्वेन सुवस्त्रत्वेनाकाशत्वेन चोपानमत् उन्नतं आकाशस्यानाकारत्वादिति भावः अम्बरं व्योम्नि वाससीत्यमरः॥ १३०॥

ते निरीक्ष्य निजावस्थां ह्रीणे निर्ययतुस्ततः ।
तयोर्वीचारसात् सख्यः सर्व्वा निश्चक्रमुः क्रमात् ॥ १२१ ॥

ता वहिर्भूय वैदर्भीमूचुर्नीताधीतिनि ! ।
उपेक्ष्ये ते पुनः सख्यौ मर्मज्ञे नाधुनाप्यमू ॥ १२२ ॥

उच्चैरूचेऽथ ता राजा सखीयमिदमाह वः ।
श्रुतं मर्म ममैताभ्यां दृष्टं मर्म मया तयोः ॥ १२३ ॥

मद्विरोधितयोर्वाचि न श्रद्धातव्यमेतयोः ।
अभ्यषिञ्चद्विमे मायामिथ्यासिंहासने विधिः ॥ १२४ ॥

ते इति। ते सख्यौ निजावस्थां दृष्ट्वा निरीक्ष्य ह्रीणे लज्जिते सत्यौ ततो देशान्निर्ययतुः तयोः वीचारसाद्वीक्षणेच्छातः सर्व्वाः सख्यः क्रमान्निश्चक्रमुः निष्क्रान्ताः ॥ १२१ ॥

ता इति। ता सख्यो वहिर्भूय वहिर्निर्गत्य वैदर्भीमूचुः किमिति हे नीताधीतिनि। अधीतनीतिशास्त्रे ! इष्टादित्वादीनि प्रत्ययः तस्येन्विषयस्य कर्मसप्तमी। अमू मर्म्मज्ञे सख्यौ अधुनापि ते तव पुनर्नोपेक्ष्ये मर्मज्ञं न प्रकोपयेदिति न्यायादितिभावः। कृत्यानां कर्त्तरि चेति कर्त्तरि षष्ठी ॥ १२२ ॥

उच्चैरिति। अथ राजा ताः सखीरूचे उवाच उच्चैरुवाचिरे राज्ञेति पाठान्तरं। किमिति इयं सखी दमयन्ती वो युष्माकमिदमाह किमिति यदेताभ्यां मर्म श्रुतं मया त्वेतयोस्तत् मर्म रहस्यं दृष्टं मर्मश्रवणाद्दर्शनं दुःसहमिति भावः ॥ १२३ ॥

मदिति। किञ्च हे सख्यो ! मया विरोधितयोर्विप्रकृतयोरेतयोर्वाचि वचने किं किमिति श्रद्धातव्यं तथा हि विधिर्ब्रह्मा इमे दूत्यौ माया मिथ्या कपटोऽनृतं तयोः सिंहासने अभ्यषिञ्चत् अभिषिक्तवान् तस्माद्विधिप्रसादो न श्रद्धेय इत्यर्थः ॥ १२४ ॥

धौतेऽपि कीर्त्तिधाराभिश्चरिते चारुणि द्विषः।
स्वामषीजवैर्लक्ष्म लेखितुं के न शिल्पिनः॥ १३५॥
ते सख्यावाचचक्षाते नकिञ्चिद्ब्रूमहे बहु।
वच्म्यावस्तत्परं यस्मै सर्व्वे निर्व्वासिता वयम्॥ १३६॥
स्थापत्यैर्न स्म वित्तस्ते वर्षीयस्त्वचलत्करैः।
कृतामपि तथा वाचि करकम्पेन वारणाम्॥ १३७॥
अपयातमितोधृष्टे! धिग्वामश्लीलशीलताम्।
इत्युक्ते चोक्तवन्तश्च व्यतिद्राते स्म ते भिया॥ १३८॥

धौतेऽपीति। कीर्तिधाराभिर्धौतेऽपि चारुणि द्विषोद्वेषिणः चरिते स्वामषीलवै र्लक्ष्म कलङ्कं लेखितुमुत्पादयितुं के न शिल्पिनः कुशला न सर्वेऽपि कुशला इत्यर्थः॥ १३५॥

तइति। ते सख्यौ वाचचक्षाते ऊचतुः किमिति किमपि बहु भूरि ब्रूमहे किन्तु तत्परं तदेव वच्म्यावः यस्मै वयं सर्वेऽपि निर्वासिताः॥ १३६॥

स्थापत्यैरिति। ते सख्यौ वर्षीयस्त्वेन वृद्धत्वेन प्रियस्थिरेत्यादिना वृद्धशब्दस्य वर्ष्यादेशः। चलत्करैः कम्पहस्तैः स्थपतेरिमे भावाः स्थपत्याः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदल्लाः कञ्चुकिन इत्यमरः। तैः कृतामपि तथावाचि तादृक् कृतवाक्ये करकम्पेन वारणान्निवारणं न वित्तः स्म न जानीतः स्म जराकम्पभ्रमादितिभावः॥ १३७॥

अपयातमिति। हे धृष्टे! वराक्यौ! इतोऽस्माद्देशात् अपयातं गच्छतं वां युवयोरश्लीलशीलतां ग्राम्यभाषणशीलत्वं धिक्। इत्युक्ते भर्त्सिते ते उभे व्यतिद्राते स्म परस्परव्यतिहारेण पलायेते इतीत्थ मुक्तवन्तः भर्त्सितवन्त स्ते व्यतिद्राते स्म परस्परव्यतिहारेण पलायिताः द्रा कुत्सायां गताविति धातोर्लटि कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यात्मनेपदम् अदादित्वा

आह स्म तद्गिरा ह्रीणां प्रियां नतमुखीं नलः ।
ईदृग्भगल्भसखी काऽपि निस्त्रपा न मनागपि ॥१३९॥
अहो नापत्रपाकान्ते जातरूपमिदं मुखम् ।
नातितापार्ज्जनेऽपि स्यादितो दुर्वर्णनिर्गमः ॥ १४० ॥
तामथैष हृदि न्यस्य ददौ तल्पतले तनुम् ।
निमील्य च तदीयाङ्गसौकुमार्य्यमसिस्वदत् ॥ १४१ ॥

स्रुक् सर्वत्र द्वित्वे प्रथमपुरुषस्य द्विवचनेषु समानं रूपम् एवन्ते इत्यत्रापि स्त्रीत्वात् द्वित्वे पुंसि बहुत्वेऽपि समानरूपम् ॥१३८।

आहेति। अथ नलः तयोः सख्यो गिरा वक्ष्यमाणया वक्ष्याव स्तत्परमित्यादिकया ह्रीणां लज्जिता मतएव नतमुखीं प्रियां आह स्म उवाच किमित्याकाङ्क्षायां सार्द्धश्लोकेनाह ईदृगित्यादिकया ह्रीणां ईदृश्यौ भगल्भे निर्लज्जे सख्यौ यस्या स्ताहशी सखी का नद्यृतश्चेति कप् समासान्तः। सापि त्वं मनागपि निस्त्रपानिर्लज्जा नासि त्वं दोषलेशोऽपि नास्तीति चित्रमित्यर्थः ॥ १३९ ॥

अहो इति। अहो जातरूपं सम्पन्नसौन्दर्य्यं इति। सुवर्णञ्चामीकरं जातरूप मित्यमरः। इदन्ते मुखमपगता त्रपा यस्य तदपत्रपं शैषिकः कप् प्रत्ययः तन्नभवतीति नापत्रपाकं नापत्रपं नसमासः अन्यत्वस्य पत्रीकृतस्य दलीकारितस्य पाकः पत्रपाकः तद्रहितमपत्रपाकं न भवति नापत्रपाकं पत्रपाकसंस्कृत मेवेत्यर्थः। अतितापार्ज्जनेऽप्यत्यन्त दाहकरणेऽपि इतोऽस्मात् सुवर्णात् निर्वर्णनिर्गमः श्यामकिानिर्गमः न स्यादिति विरोधः। अतएवाहो आश्चर्य्यं सखी प्रबला इति दुःखोत्पा तेऽपि मुखाद्दुरक्षरनिर्गमनं न स्यादिति विरोधाद्विरोधाभासोऽलङ्कार इति चित्रम् ॥ १४० ॥

तामिति। अथैष नल स्तां प्रियां हृदि वक्षसि न्यस्य निधाय तल्पतले शय्योपरि तनुं स्वदेहं ददौ शयितवानित्यर्थः। तदीयाङ्गस्य प्रिया-

न्यस्य तस्याः कुचद्वन्द्वे मध्येनीवि निवेश्य च।
स पाणिः सफलं चक्रे तत्करग्रहणश्रमम्॥ १४२॥
स्थापितामुपरि स्वस्य तां मुदा मुमुदे वहन्।
तदुद्वहनकर्तृत्वमाचष्ट स्पष्टमात्मनः॥ १४३॥
स्विद्यत्कराङ्गुलीलुप्तकस्तूरीलेपमुद्रया।
फूत्कार्यपीडितौ चक्रे स सखीषु प्रियास्तनौ॥ १४४॥
तत्कुचे नखमारोप्य चमत्कुर्वंस्तयेरितः।
सोऽवादीत्तां हृदिस्थस्ते किं मामभिनदेष न॥ १४५॥

शरीरस्य सौकुमार्यं मार्दवं निमील्य चक्षुषी निमील्येत्यानन्दानुभवोक्तिः। अविसस्तदत् स्वदेयौ चक्रपधाहस्तः॥ १४१॥

न्यस्येति। नलः तस्याः कुचद्वन्द्वे पाणिं न्यस्य निधाय मध्येनीवि नीवीमध्ये पारेमध्ये षष्ठ्या वेत्यव्ययीभावः। निवेश्य प्रवेश्य च अर्थात्पाणेः कर्मत्वं पाणेः स्वकरस्य तत्करग्रहणश्रमं तत्पाणिग्रहणप्रयासं सफलं चक्रे ताहग्विधः प्रियास्पर्शः स्पृश सहदानन्दफलमित्यर्थः॥ १४२॥

स्थापितामिति। स मुदा हर्षेण स्वस्योरसि स्थापितां प्रियां वहन् धारयन् मुमुदे आनन्द आत्मनस्तस्या भैम्याः उद्वहने विवाहे कर्तृत्वं स्पष्टमाचष्ट अनुद्वहत एव सुरसि वहनायोगादिति भावः॥ १४३॥

स्विद्यदिति। स नलः प्रियायाः स्तनौ स्विद्यन्तीभिः कराङ्गुलीभिः लुप्तः प्रमृष्टो यः कस्तूरीलेपः स एव मुद्रा चिह्नं तया कृत्वा सखीषु विषये फूत्कारैर्णोर्ध्वस्वरमुखानिलेन ताहक् पीडितं पीडनं ययोः तौ फूत्कार्यपीडितौ चक्रे कस्तूरीलेपमुद्रया सखीभ्यः कुचयोः करपीडनं रचयामास॥ १४४॥

तदिति। नल स्तत्कुचे नख मारोप्य निखाय चमत्कुर्वन् तया ईरितः सन् तव हृदिस्थं सुपिस्य इति कप्रत्ययः। हृदयादेरुपसङ्ख्या-

अहो अनौचितीयन्ते हृदि शुद्धेऽप्यशुद्धवत् ।
अङ्कः खलैरिवाकल्पि नखैस्तीक्ष्णमुखैर्मम ॥ १४६ ॥
यच्चुम्बति नितम्बोरू यदालिङ्गति च स्तनौ ।
भुङ्क्ते गुणमयं तत्ते वासः शुभदशोचितम् ॥ १४७ ॥
लीनचीनांशुकं स्वेदि दरालोक्यं विलोकयन् ।
तन्नितम्बं स निश्वस्य निनिन्द दिनदीर्घताम् ॥ १४८ ॥

नमिति समासस्यालुक् । तमन्तर्गतं मां नाभिनत् न व्यदारयदिति तां प्रियां अवादीत् अत्र लक्ष्ये नखरोपात् नखदर्शनचमत्कार इत्यसङ्गत्यलङ्कारः कार्य्यकारणयोर्भिन्नदेशतायां सङ्गतिः इति लक्षणात् ॥ १४५ ॥

अहो इति । हे प्रिये ! मम तीक्ष्णमुखैः निशिताग्रैः निष्ठुरवाग्भिश्च नखैः खलैः धूर्तैरिव शुद्धे अदुष्टेऽपि ते हृदि हृदये अशुद्धवत् दुष्ट इव तत्र तस्यैवेति वतिप्रत्ययः । अङ्कश्चिह्नं कलङ्कश्चाकल्पि इति कल्पितं इयच्चिर्दोषे दोषकल्पना अनौचिती । अहो इति प्रस्टह्यप्रुताप्रस्टह्याचीति प्रकृतिभावः ॥ १४६ ॥

यदिति । हे प्रिये ! गुणमयं तन्तुमयं सौशिल्यादिमयञ्च ते तव वासः नितम्बौ ऊरू च नितम्बोरू प्राण्यङ्गत्वाद् द्वन्द्वैकवद्भावः । यच्चुम्बति स्पृशति ते तव स्तनौ यदालिङ्गत्याश्लिष्यति तत् शुभदशायां शोभनानन्दानां ज्योतिः शास्त्रप्रसिद्धशुक्रादिशुभावस्थानां ते उचितमर्हं भुङ्क्ते दशावस्थायां वस्त्रान्ते स्याद्दशा अपीति विश्वः । शुभप्रदशायां हि भुङ्क्ते जन्म शुभं फलम् । तथा पटादिवश्चिर्तं प्राप्तं प्रियं भवेदिति प्रसिद्ध मिति भावः ॥ १४७ ॥

लीनेति । स नलः स्वेदि सात्त्विकोदयात् स्वेदवत् अतएव लीनचीनांशुकं सौक्ष्मवस्त्रमतएव दरालोक्यमीषल्लक्ष्यं तस्या नितम्बं विलोकयन् पश्यन् निश्वस्येति विषादानुभवोक्तिः दिनस्य दीर्घतामाधिक्यं निनिन्द ॥ १४८ ॥

देशमेव ददंशासौ प्रियादन्तच्छदान्तिकम्।
चकाराधरपानस्य तत्रैवालीकचापलम्॥ १४९॥

न क्षमे चपलापाङ्गि! सोढुं स्मरशरव्यथाम्।
तत्प्रसीद प्रसीदेति स तां प्रीतामकोपयत्॥ १५०॥

नेत्रे निषधनाथस्य प्रियाया वदनाम्बुजम्।
ततस्तनतटौ ताभ्यां जघनं घनमीयतुः॥ १५१॥

इत्यधीरतया तस्य हठवृत्तिविशङ्किनी।
झटित्युत्थाय सोत्कण्ठमसावन्वसरत्सखीः॥ १५२॥

देशमिति। असौ नलः प्रियादन्तच्छदस्याधरस्यान्तिकं देशं सुप्रान्तभागमेव ददंश दष्टवान् तत्रैवदेशे अधरपानस्य अलीकचापलं चकार तत्रैव रतिकाले सुखं स्त्रीणां शुद्धमाखेटके शुना मिति श्रुत्या तस्य कालान्तरे तस्याशुद्धत्वादिति भावः॥ १४९॥

अथास्य कामचापलक्षणमौत्सुक्यमेव श्लोकद्वयेनाह नेत्यादि। हे चपलापाङ्गि! हे चञ्चलाक्षि! स्मरशरैर्व्यथां तत्कृतां पीडां सोढुं न क्षमे न शक्नोमि तत् तस्मात् प्रसीद प्रसीद इत्यजस्रं भणन्नेवं स नलः प्रीताम्मुदिताम् अपि तां प्रियाम् अकोपयत्। अनवसरचापलेन कोपयामास॥ १५०॥

नेत्रे इति। निषधनाथस्य नेत्रे दृशौ प्रियाया वदनाम्बुजम् ईयतुः प्रापतुस्ततो वदनाम्बुजात् स्तनतटौ कुचोत्सङ्गभागौ वीयतुस्ताभ्यां स्तनतटाभ्यां घनं जघनमीयतुः अत्र नेत्रयोः क्रमेणैकमनेकस्मिन्नित्युक्तलक्षणात् पर्य्यायालङ्कारः॥ १५१॥

इतीति। तस्य स्वप्रियस्याधीरतया कातरतया हठवृत्तिं बलात्कारप्रवृत्तिं विशङ्कत इति तत् शङ्किनी असौ भैमी झटिति सहसोत्थाय सोत्कण्ठं सानुरागं सखी रन्वसरदनुससार॥ १५२॥

न्यवारीव यथाशक्ति स्यन्दमन्दं वितन्वता।
भैमी कुचनितम्बेन नलीसम्भोगलोभिना॥ १५३॥
अपि श्रोणिभरस्वैरां धर्त्तुं तामशकन्न सः।
तदङ्गसङ्गजस्तम्भो गजस्तम्भोरुदोरपि॥ १५४॥
आलिङ्गालिङ्ग तन्वङ्गि! मामित्यर्द्धगिरं प्रियम्।
स्मित्वा निवृत्य पश्यन्ती द्वारपारमगादसौ॥ १५५॥
प्रियस्याप्रियमारभ्य तदन्तर्दूनयाऽनया।
शेके शालीनयाऽऽलिभ्यो न गन्तुं न निवर्त्तितुम्॥ १५६॥

न्यवारीव। भैमी नलसम्भोगलोभिना तद्गुनेन अतएव स्यन्दं गमनं मन्दम् वितन्वता मन्थरं कुर्वता गतिं प्रतिबध्नतेत्यर्थः। कुचौ नितम्बश्च तेन कुचनितम्बेन प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः। यथाशक्ति न्यवारीव नियारितेवेत्युत्प्रेक्षा॥ १५३॥

अपीति। स नलः गजस्तम्भावालाने इव उरू महान्तौ दोषौ भुजौ यस्य स महाभुजः सन्नपि भुजबाहू प्रवेष्टोदोरित्यमरः। श्रोणिभरेण स्वैरामन्दां मन्दगमनामपि मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैर मित्यमरः। तां प्रियां तदङ्गसङ्गेन जात स्तम्भः साम्भोनिष्क्रियाङ्गलक्षणसात्त्विकविकारो यस्य स सन् धर्तुं स नाशकत्। स्वयं निर्व्यापारस्य किं सहकारी सम्पद्येतेति भावः॥ १५४॥

आलिङ्गेति। हे तन्वि! कृशाङ्गि! मामालिङ्ग आलिङ्गेति अर्द्धोक्तिर्गीर्यस्य तं प्रियं सा भैमी स्मित्वा मन्दं हसित्वा निवृत्य पश्यन्ती द्वारस्य पारमपरभागमगात् द्वारमतिचक्रामेत्यर्थः॥ १५५॥

प्रियस्येति। प्रियस्य पत्युः अतिक्रमरूपमप्रियमारभ्याचय्यान्तरन्तः करणे दूनया परितप्तया ओदितश्चेति निष्ठानत्वं शालीनतया अधृष्टतया अनया भैम्या आलिभ्योगन्तुमपि गत्यर्थकर्मणि द्वितीया चतुर्थीतिवीप्साया

अकथयदथ वन्दिसुन्दरी द्वाः-
सविधमुपेत्य नलाय मध्यमङ्कः ।
जय नृप ! दिनयौवनोष्मतप्ता-
प्लवनजलानि पिपासति क्षितिस्ते ॥ १५७ ॥
उपहृतमधिगङ्गमम्बु कम्बु-
च्छवि तव वाञ्छति केशभङ्गिसङ्गात् ।
अनुभवितुमनन्तरं तरङ्गा-
समशमनस्वसृमिश्रभावशोभाम् ॥ १५८ ॥
तपति जगत एव मूर्ध्नि भूत्वा
रविरधुना त्वमिवाद्भुतप्रतापः ।

मनश्शमोति चतुर्थी । न शेके न शक्ता भावे लिट् । निवर्त्तितुं प्रियं प्रति-गन्तुञ्च न शेके लज्जाविषादाभ्यां सुमयत आक्रम्यमाणत्वादिति भावः ॥ १५६ ॥

अकथयदिति । अथास्मिन्नवसरे वन्दिसुन्दरी वैतालिकस्त्री द्वाः-सविधं द्वारसमीपमुपेत्य नलाय अङ्को मध्यमकथयत् अवददित्यर्थः । हे नृप ! जय दिनयौवनस्योष्मणा तप्ता क्षिति स्ते प्लवनजलानि स्नानो-दकानि पिपासति पातुमिच्छति तापस्यापि पिपासाहेतुत्वादितिभावः । माध्याह्निकस्नानकालोऽयमवधार्य्यतामिति तात्पर्य्यार्थः ॥ १५७ ॥

उपेति । किञ्च उपहृतं कलशेनेरितं कम्बुच्छवि शङ्खकायं शुभ्र-प्रभमित्यर्थः । अधिगङ्गं गङ्गायां विभक्त्यर्थे ऽव्ययीभावः । अम्बु गाङ्गं केशभङ्ग्याः केशसंस्थापनायाः सङ्गात् सङ्गमाद्धेतोरनन्तरं यथा तथा तरङ्गे रसमायाः शमनस्वसुर्यमुनाया मिश्रभावस्य मेलनस्य शोभामिति निदर्शनालङ्कारः । अनुभवितुं वाञ्छति इच्छति ॥ १५८ ॥

तपतीति । एष रविरधुना त्वमिवाद्भुतप्रतापः सन् जगतो मूर्ध्नि भूत्वा स्थित्वा तपति प्रकाशते अनन्तरं पुरमथनं सदाशिवमुपास्स्व त्वदीयैः

पुरमथनमुपास्य पश्य पुण्यै-
रधरितमेनमनन्तरं त्वदीयैः ॥ १५९ ॥

आनन्दं हठमादरन्निव हरध्यानार्चनादिचर्या-
स्यासत्तावपि भूपतिः प्रियतमाविच्छेदखेदालसः ।
पश्चद्वारदिशं प्रति प्रतिमुहुर्द्राङ्निर्गतप्रेयसी-
प्रत्यावृत्तिधिया दिशन् दृशमसौ निर्गन्तुमुत्तस्थिवान् ॥ १६०

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतम्
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
अन्याक्षुण्णरसप्रमेयभणितौ विंशस्तदीये महा-
काव्येऽयं व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १६१ ॥

पुण्यैः तत्सेवासुकृतै रधरितं एनं पश्य पुरहरप्रसादात् त्वय्यप्यधिक प्रतापीष्या भवेदित्यर्थः ॥ १५९ ॥

आनन्दमिति । असौ भूपतिर्नलो हरध्यानस्यार्चनादिचरणस्य तत्कालस्यासत्तौ सन्निकर्षे प्रियतमाविच्छेदखेदेन वियोगदुःखेनालसोजडः सन् अतएव द्राङ् निर्गतायाः प्रेयस्याः प्रत्यावृत्तिधिया आनन्दं सुखं हठं आदरन् आदरमाददान इव पश्चद्वारदिशं प्रति दिशन् दृशं निर्गन्तुं निर्यातुं उत्तस्थिवान् उत्थितः ॥ १६१ ॥

श्रीहर्षमिति । अन्यैरक्षुण्णा अपूर्वा रसाः शृङ्गारादयः प्रमेया वाक्यार्थाश्रया यासु भणितिषु तस्मिन्निह काव्ये । हतीयादिषु भाषितपुंवदित्यादिना पुंवद्भावः विंशतीति शब्दस्य लोपः गतमन्यत् ॥ १६१ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां जीवातु समाख्यायां नैषधव्याख्यायां विंशः सर्गः ॥ २० ॥

नैषधचरितम् ।

एकविंशः सर्गः ।

तं विदर्भरमणीमणिसौधादुज्जिहानमनुदर्शितसेवैः ।
अर्पणान्निजकरस्य नरेन्द्रैरात्मनः करदता पुनरूचे ॥ १ ॥
तस्य चीनसिचयैरपि बद्धा पद्धतिः पदयुगात् कठिनेति ।
तां व्यधत्त शिरसां खलु माल्यै राजराजिरभितः प्रणमन्ती ॥ २ ॥
द्रागुपाह्रियत तस्य नृपैस्तद्दृष्टिदानबहुमानकृतार्थैः ।
स्वस्वदेश्यमथ रत्नमपूर्वं यत्नकल्पितगुणाधिकचित्रं ॥ ३ ॥

तमिति । विदर्भरमण्या वैदर्भ्या मणिसौधान्मणिमयप्रासादात् उज्जिहानं निर्गच्छन्तं तं नलम् अनु प्रति तस्मै दर्शितसेवैरित्यर्थः । अतो लक्षणार्थे कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे द्वितीया । नरेन्द्रैः निजकरस्यार्पणात् अवस्थावलम्बनात् आत्मनः स्वस्य करं हस्तं बलिं च ददातीति करदाः बलिहस्तांशवः करा इत्यमरः । तेषां भावस्तत्ता सा पुनः बलिदानादेव करदत्वे सिद्धे पुन र्हस्तदानेन साधनवैरस्यात्पुनरुक्ति रित्यर्थः ॥ १ ॥

तस्येति । राजराजिः नृपपङ्क्तिः अभितः समन्तात्प्रणमन्ती चीनसिचयैः पट्टवस्त्रैः बद्धा आच्छादितापि पद्धतिर्मार्गः । तस्य नलस्य पदयुगात्कठिनेति हेतोः पञ्चमी विभक्ते इति पञ्चमी । तां पद्धतिं शिरसां माल्यैः मालाभिः साधनैः व्यधत्त पिहितवती खलु ॥ २ ॥

द्रागिति । अथ प्रणामानन्तरं तस्य नलस्य दृष्टिदानबहुमानेन कृतार्थैः नृपैः स्वस्यां स्वस्यां दिशि साधु स्वस्वदेश्यं तत्र साधुरिति

अङ्गुलीचलनलोचनभङ्गिभ्रूतरङ्गविनिवेदितदानम् ।
रत्नमन्यनृपढौकितमन्ये तत्प्रसादमलभन्त नृपास्तत् ॥ ४ ॥
तानसौ कुशलसूनृतसेकैस्तर्पितानथ पितेव विसृज्य ।
अस्त्रशस्त्रखुरलीषु विनिन्ये शैष्यकोपनमितानमितौजाः ॥ ५ ॥
मर्त्यदुःप्रचरमस्त्रविचारश्चारु शिष्यजनतामनुशिष्य ।
स्वेदविन्दुकितगोधिरधीरं स स्वसन्नभवदाप्लवनेच्छुः ॥ ६ ॥
यक्षकर्दमभृदून्मृदिताङ्गं प्राक् कुरङ्गमदमीलितमौलिम् ।
गन्धवाभिरनुबन्धितभृङ्गैरङ्गना सिषिचुरङ्गकुचास्तम् ॥ ७ ॥

यमन्वयः । यत्नेन कल्पितैः सम्पादितैः गुणैरधिकं चित्रमाश्चर्य्यमपूर्वं रत्नं तस्य नलस्य द्राक् शीघ्रमुपाह्रियत उपहृतम् ॥ ३ ॥

अङ्गुलीति । अङ्गुलीचलनेन लोचनभङ्ग्या च भ्रूतरङ्गेण विनिवेदितं ज्ञापितं दानं यस्य अन्यै र्नृपै र्ढौकित मुपहृतं तस्य नलस्य प्रसादं अनुग्रहं अन्ये नृपा रत्नं अलभन्त ॥ ४ ॥

तानिति । अमित मोजो यस्यासौ नलः कुशलस्य वादस्य सूनृतस्य प्रियस्य वचनसेकै स्तर्पितान् तान् पितेव विसृज्य शैष्यकेन शिष्यत्वेन योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् । उपनमितान् समेतान् अस्त्रेष्वाग्नेयादिषु शस्त्रेषु धनुरादिषु खुरलीषु भ्रमणविशेषेषु विनिन्ये शिक्षितवान् ॥ ५ ॥

मर्त्येति । स नलः मर्त्यैर्दुःप्रचरं दुरनुमान मस्त्रविचार मस्त्रशिक्षां शिष्यजनतां शिष्यसमूहं चारु यथा भवति तथानुशिष्य शिक्षयित्वा स्वेदेन विन्दुकिता सञ्जातविन्दुका गोधिर्ललाटं यस्य ललाट मलिकं गोधिः स्त्री तत्प्रान्तेतु गोधिकेति यादवः । स तादृशः सन् अधीर मधिकं यथा भवति तथा स्वसन् आप्लवनं स्नान मिच्छुरभवत् ॥ ६ ॥

यक्षेति । प्राक् प्रथमं यक्षकर्दमेन कर्पूरादियोगजेन कर्पूरागुरु-कस्तूरी तक्कोलै र्यक्षकर्दमैरित्यमरः । मृदु यथा तथा उन्मृदितं शोधित मङ्गं यस्य कुरङ्गमदेन कस्तूर्यादिना मीलितः सङ्कुलितः मौलि र्यस्य तं मग्नं

भूभृतं पृथुतपोघनमाप्तस्तं शुचिः स्नपयति स्म पुरोधाः ।
सन्धयञ्जलधरस्खलदोघस्तीर्थवारिलहरीरुपरिष्टात् ॥ ८ ॥
प्रेयसीकुचवियोगहविर्भुग् जन्मधूमविततीरिव बिभ्रत् ।
स्नायिनः करसरोरुहयुग्मं तस्य गर्भधृतदर्भमराजत् ॥ ९ ॥
कल्पमानममुनाचमनार्थं गाङ्गमम्बु चुलुकोदरचुम्बि ।
निर्मलत्वमिलितप्रतिबिम्बाद्यामयच्छदुपनीय करे नु ॥ १० ॥

उच्चाः कुचा यासान्ता ध्वङ्गना अनुवर्णिता आहूता भृङ्गा येस्तैर्गन्धवारिभि-र्गन्धोदकैः साधनैः सिषिचुः सिक्तवत्यः ॥ ७ ॥

भूभृतमिति । तं नलं शुचिः शुद्ध आप्त इष्ट जनः जलधरात् घटात् स्खलन्नोघः प्रवाहो यासान्ता स्तीर्थवारीणां लहरीस्तरङ्गान् उपरिष्टादुपरि उपर्युपरिष्टादिति निपातनात्साधुः । सन्धयत्सन्दधानः सन् पृथुना महता तपसा घनं सान्द्रं भूभृतं नलं स्नपयतिस्म स्नापितवान् । इत्थ मन्यच्च आप्त प्राप्तः शुचिराषाढः शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्गाराषाढयोरपीति विश्वः । जलधरेभ्यो मेघेभ्यः स्खलन्नोघो यासान्ता स्तीर्थवारि जलानि उपरिष्टात्सन्धयत्सन्दधानं पृथोर्वैण्यस्य पृथुर्वैण्ये कृष्णोरव्यां पृथु महत्यपीति विश्वः । तपसानुभावेन घनं शिथिलं प्रसिद्धं भूभृतं पर्वतं स्नपयतीति भूभृद्भूमिधरे नृपे इति विश्वः ॥ ८ ॥

प्रेयसीति गर्भे धृतानि दर्भाणि येन तत् स्नायिनः स्नातस्य नलस्य करयोरेव सरोरुहयोर्युग्मं प्रेयस्या दमयन्त्याः कुचाभ्यां वियोगहविर्भुजः विरहवह्नेः सकाशाज्जन्म यस्य तस्य धूमस्य विततीः सन्ततीर्बिभ्रदिवा-राजत् नूतनदर्भाणां श्यामवर्णत्वात् धूमसाम्यम् ॥ ९ ॥

कल्पमानमिति । असुना नलेन चमनार्थं कल्पमानं कुच स्योदरं चुम्बति स्पृशति यत्तद्गाङ्गं गङ्गासम्बन्धि अम्बु कर्तृ निर्मलत्वेन मिलितः प्रतिबिम्बो यस्याः द्यामाकाशं स्वर्गं च करे अयच्छत् द्यौः स्वर्गसुर-वर्त्मनो रित्यमरः । द्यौः शब्दस्य स्वर्गाकाशवाचित्वाच्छलेनोक्तिः ॥१०॥

मुक्तमाप्य दमनस्य भगिन्या भूमिरात्मदयितं धृतरागा ।
अङ्गमङ्गमनु किं परिरेभे तं मृदो जलमृदु ग्रहयालुम् ॥ ११ ॥
मूलमध्यशिखरश्रितवेधःशौरिशम्भुकरकाङ्घ्रिशिरस्थैः ।
तस्य मूर्ध्नि चकरे शुचिदर्भैर्वारि वान्तमिव गाङ्गतरङ्गैः ॥ १२ ॥
प्राणमायतवतो जलमध्ये मज्जिमानमभजन्मुखमस्य ।
आपगापरिवृढोदरपूरे पूर्वकालमुदितस्य सुधांशोः ॥ १३ ॥
मर्त्यलोकमदनः सदृशत्वं विभ्रदभ्रविशदद्युतितारम् ।
अम्बरं परिदधे विधुमौले स्पर्द्धयेव दशदिग्वसनस्य ॥ १४ ॥

मुक्तमिति । दमनस्य भगिन्या भैम्या मुक्तं परित्यक्तं मृदो मृत्तिका ग्रहयालुं गृहीतारं आत्मनोदयितं नलं आप्य धृतोरागो रक्तवर्णश्च रागोऽनुरक्तो मात्सर्ये क्लेशे च लोहितादिष्विति विश्वः । एतादृशी सती अत्र स्मृतिः विप्रो गौरमृदः प्रोक्ताः क्षत्रा रक्ताः प्रकीर्तिता इति । जलेन मृदु भूमि रङ्ग मङ्गं प्रत्यवयवं परिरेभे परिरम्भवती ॥ ११ ॥

मूलमिति । मूलमध्यशिखराणि दर्भाणामादिमध्याग्राणि श्रितानां प्राप्तानां यथाक्रमं वेधःशौरिशम्भूनां ब्रह्मविष्णुरुद्राणां कराङ्घ्रिशिरःसु करपादजटाजूटेषु तिष्ठन्तो अत्र स्मृतिः कुशमूले स्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये तु केशवः । कुशाग्रे शङ्करं विद्यादिति । तैर्गाङ्गैर्गङ्गासम्बन्धिभिस्तरङ्गैर्वान्तं निष्ठ्यूतमिव शुचि निर्मलं वारि दर्भैः कर्तृभिस्तस्य नलस्य मूर्ध्नि चकरे कीर्णं कृविक्षेप इति धातोः कर्मणि लिट् ॥ १२ ॥

प्राणमिति । जलस्य मध्ये प्राणमायतवतः प्राणायामकृतवतः तस्य नलस्य मुखं कर्तृ आपगापरिवृढस्य समुद्रस्योदरपूरे मध्ये जलपूरे पूर्वकाल मुदयात्प्रागुदितस्य स्थितस्य सुधांशो चन्द्रस्य मज्जिमानमभजत् ॥ १३ ॥

मर्त्यलोकमिति । मर्त्यलोकमदन, नल सदृशत्वं विभ्रदभ्रस्येव विशदा

भीमजामनुचलत्प्रतिवेलं संयियंसुरिव राजऋषीन्द्रः।
प्रावृणोद्धृदयं स समन्तादुत्तरीयपरिवेषमिषेण ॥ १५ ॥
स्नानवारिघटराजदुरोजा गौरस्ततिलकबिन्दुमुखेन्दुः।
केशशेषजलमौक्तिकदन्ता तं बभाज सुभगाप्लवनश्रीः ॥ १६ ॥
शैत्यशैत्यजलदैवतमन्त्रस्वादुताप्रमुदितां चतुरक्षीम्।
वीक्ष्य मोघहतसौरभलोभं घ्राणमस्य सलिलं प्रमिवाभूत् ॥ १७ ॥

द्युति र्यस्य तत्तारं महत्त्वं अभ्रेषु मेघेषु विभ्रान्ताः अतएवद्युतयो दीप्तिरहिता स्तारा नक्षत्राणि यस्य तच्चाम्बरं वस्त्रमाकाशञ्च अम्बरं व्योम्नि वाससीत्यमरः। दशदिशः वसनं वस्त्रं यस्य विधुमौलेः शम्भोः स्पर्धयेव परिदधे परिहृतवान् ॥ १४ ॥

भीमजामिति। राजर्षिषु ऋत्यक इति प्रकृतिभावः। इन्द्रः श्रेष्ठः स नलः भीमजा मात्मप्रियां दमयन्ती मनु लक्षीकृत्य प्रतिवेल मनुचलद् हृदयं संयियंसुरिव संयन्तु मिच्छुरिव उत्तरीयस्य यः परिवेष स्तस्य मिषेण व्याजेन समन्तादावृणोत् आवृतवान् ॥ १५ ॥

स्नानेति। स्नानवारिघटाविव राजन्तावुरोजौ कुचौ यस्याः सा गौरः पीतवर्णो स्ततिलकबिन्दुरिव मुखेन्दुर्यस्याः सा केशशेषाणि जलान्येव मौक्तिकानि दन्ता यस्याः नासिकोदरेत्यादिना पक्षे ङीपोऽ विधानादन्यत्र पङ् सा सुभगा रम्या आप्लवनस्य श्रीः शोभा तं नलं भेजे ॥ १६ ॥

शैत्येति। शैत्येन श्वेततया शैत्येन शीतत्वेन जलं दैवतं यस्य तेन मन्त्रेण स्वादुतया माधुर्येण च प्रमुदितां चतुरक्षीं चतुर्णामक्षाणां यथाक्रमं नयनत्वक्श्रोत्ररसनाख्याना मिन्द्रियाणां समाहारं वीक्ष्य मोघं व्यर्थं यथा भवति तथा हृतं सौरभे न लोभं येन तदस्य नलस्य घ्राणं घ्राणेन्द्रियं सलिलं जिघ्रति यत्तत्सलिलघ्रं सतोऽप इत्यर्गे कः तादृशमभूदिव ॥ १७ ॥

सम्यगस्य जपतः श्रुतिमन्त्राः सन्निधानमभजन्त कराब्जे ।
शुद्धबीजविशदस्फुटवर्णाः स्फाटिकाक्षवलयच्छलभाजः ॥ १८ ॥
पाणिपर्वणि यवः पुनरास्यद्दैवतर्पणयवार्पणमस्य ।
न्युप्यमानजययोगितिलौघैः स द्विरुक्तकरतालुतिलोऽभूत् ॥१९॥
पूतपाणिचरणः शुचिनोच्चैरध्वनानितरपादहतेन ।
ब्रह्मचारिपरिचारिसुरार्चावेश्म राजऋषिरेषविवेश ॥ २० ॥

सम्यगिति । श्रुतिमन्त्राः शुद्धैर्वीजैर्विशदानि निर्मलानि स्फुट-वर्णानि अक्षराणि येषां ते शुद्धवीजाश्च ते विशदस्फुटवर्णाश्चेति विशेषण-समासः । श्रुतिमन्त्राः स्फाटिकस्याक्षवलयस्याक्षमालायाः छलं व्याजं भजन्ति ये स्फटिकाक्षवलयमपि शुद्धवलयमपि शुद्धबीजविशदवर्णा च भवति ते तादृशाः सन्तः सम्यग् यथा तथा जपतोऽस्य नलस्य कर पद्माब्जे सन्निधान मभजन्त प्राप्ताः ॥ १८ ॥

पाणिरिति । अस्य नल पाण्योः पर्वणि यवः यवाकारा स्पष्टरेखा देवे दैवसम्बन्धि तर्पणे यया नामर्पणं कर्म पुरास्यत् पुनरुक्तं सकोरत् न्युप्यमानेन पितृभ्यो दीयमानेन पितृदानं निवापः स्यादित्यमरः । जयेन युज्यन्ते येते स्तिलाना मोघैः समूहै द्विरुक्तः करतालुतिलः तिलाकार-रेखा यस्य सोऽभूत् भाग्यवतां हस्ते यवाकारश्च तिलाकाराश्च रेखा दृश्यन्ते ॥ १९ ॥

पूतपाणिरिति । एष राजर्षि नलः ऋत्यक इति प्रकृतिभावः । पूतौ पाणिचरणौ यस्य स तादृशः सन् ब्रह्मचारिव्यतिरिक्तानां पादैः हतः क्षुण्णः इतरपादहत स्तादृशो न भवतीत्यनितरपादहतः तेन शुचिना शुद्धेन उच्चै रुन्नतेनाध्वना साधनेन ब्रह्मचारिणः परिचारका यत्र तत्सुरार्चावेश्म देवपूजागृहं विवेश प्रविष्टवान् ॥ २० ॥

क्वापि यन्नभसि धूपजधूमैर्मेचकागुरुभवैर्भ्रमराणाम्।
भूयते स्म सुमनः सुमनःस्रग्दामधामपटलेपटलेन ॥ २१ ॥
साङ्कुरेव रुचिपीततमा यैर्यैः पुरास्ति रजनीरजनीव।
ते धृता वितरितुं त्रिदशेभ्यो यत्र हेमलतिका इव दीपाः ॥२२॥
अङ्कचुम्बिघनचन्दनपङ्कं यत्र गारुडशिलाजममलम्।
प्राप केलिकवलीभवदिन्दोः सिंहिकासुतमुखस्य सुखानि ॥२३॥

क्वेति। यत्र सुरार्चावेश्मनो नभसि क्वापि कस्मिंश्चित्प्रदेशे सुमनःसुमनसां जातिकुसुमानां माल्यां परिष्कृते पुष्पे देवे चेतिविश्वः स्रग्दाभिर्निर्मितस्य धाम्नो गृहस्य पटले तीव्रे मेचकागुरुभवैः धूपजधूमैः भ्रमराणां पटलेन समूहेन भूयते स्म भूतम् ॥ २१ ॥

साङ्कुरेति। रजनी रात्री यै दीपैः शुचिभि दीप्तिभिः साधनैः पीतं ग्रस्तं तमः अन्धकारं यस्यां सा रुचिपीततमा सती साङ्कुरा तेजोऽङ्कुरसहितेव पुरास्ति आसीत् पुरालुङ् स्त इति भूते लट्। रजनी रात्रि यै दीपैः रुचिभि दीप्तिभिः पीततमा अत्यर्थं पीतवर्णा सती साङ्कुरा न सप्ररोहा हरिद्रेव रजनी पुरास्ति रजनी नीतिकाञ्चा हरिद्रायामिति विश्वः। हेमलतिका इव स्थिता स्ते दीपाः यत्र वेश्मनि त्रिदशेभ्यो वितरितुं धृता अर्पिताः ॥२२॥

अङ्केति। यत्र वेश्मनि अङ्के अन्तिके गारुडशिलाजं मरकतशिलाजं अमलं पात्रं अङ्कं चुम्बति स्पृशति यः घनः सान्द्रः चन्दन पङ्को यस्य तत्तादृशः सन् केलिना क्रीडया कवलीभवदिन्दोः तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्येति पुंवद्भावः। सिंहिकासुतमुखस्य राहुमुखस्य राहुकानन्दनो राहु रिति साधुः सुखानि प्राप प्राप्तवान् ॥ २३ ॥

गर्भमेणमदकर्द्दमसान्द्रं भाजनानि रजतस्य भजन्ति ।
यत्र साम्यमगमन्नमृतांशोरङ्करङ्ककलुषीकृतकुक्षेः ॥ २४ ॥
उज्जिहानसुकृताङ्कुरशङ्का यत्र धर्म्मगहने खलु तेने ।
भूरिशर्करकरम्भवलीनामालिभिः सुगतसौधसखानाम् ॥ २५ ॥
खर्व्वमाख्यदमरौघनिवासं पर्व्वतं क्वचन चम्पकसम्पत् ।
मल्लिकाकुसुमराशिरकार्षीद्‌ यत्र च स्फटिकसानुमनुच्चम् ॥ २६ ॥
स्वात्मनः प्रियमपि प्रतिगुप्तिं कुर्व्वती कुलवधूमवजज्ञौ ।
हृद्यदैवतनिवेद्यनिवेशाद्यत्र भूमिरवकाशदरिद्रा ॥ २७ ॥

गर्भमिति । यत्र वेश्मनि रजतस्य भाजनानि एणमदकर्दमेन कस्तूरीपङ्केन सान्द्रं गर्भं मध्यप्रदेशं भजन्ति प्राप्नुवन्ति अङ्केन चिह्नेन रङ्कुणा मृगेण कलुषीकृतः कुक्षिर्यस्यामृतांशो श्चन्द्रस्य साम्यं समतामगमन् गतानि ॥ २४ ॥

उज्जिहानेति । धर्मगहने धर्मारण्ये यत्र वेश्मनि सुगतस्य बुद्धस्य सौधानां चैत्यानां सखायः सदृशाः सुगतसौधसखाः राजाहः सखिभ्यश्च । तेषां भूरयः शर्कराः सितायेषु करम्भाणां दधिसक्तूनामेव करम्भा दधि सक्तव इत्यमरः । वलीनामालिभिः पङ्क्तिभिः कर्तृभिरुज्जिहानेषू-ग्च्छत्सु सुकृताङ्कुरेषु पुण्यप्ररोहेषु शङ्का तेने कृता खलु ॥ २५ ॥

खर्वमिति । यत्र वेश्मनि क्वचन प्रदेशे चम्पकानां सम्पत्समृद्धिः अमरौघस्य देवसमूहस्य निवासं पर्वतं मेरुं खर्वं ह्रस्वं नाख्यत् उक्तवती मल्लिकाकुसुमानां राशिः स्फटिकसानुं कैलासं अनुच्चं ह्रस्व मकार्षीत् ॥ २६ ॥

स्वात्मन इति । यत्र वेश्मनि भूमिः पृथिवी हृद्यानां मनोज्ञानां दैवतानि देव्यानां देवोपहाराणां निवेशनात् स्थापनाद्धेतोरवकाशदरि-द्रा निरवकाशा सती स्वात्मनः प्रियं भर्तारमपि प्रत्युद्दिश्य गुप्तिं गोपनं कुर्वन्ती कुलवधूमवयसौ ज्ञातवती तत्सदृशी जातेत्यर्थः ॥ २७ ॥

यत्र कान्तकरपीडितनीलग्रावरश्मिचिकुरासु विरेजुः।
गाढमूर्द्धविधुतेरनुविम्बान् कुट्टिमक्षितिषु कुट्टमितानि ॥ २८ ॥
नैकवर्णमणिभूषणपूर्णो स क्षितीन्दुरनवद्यनिवेद्ये।
अध्यतिष्ठदमलं मणिपीठं तत्र चित्रसिचयोच्चयचारौ ॥ २९ ॥
सम्यगर्चति नलेऽर्कमतूर्णं भक्तिगन्धिरमुनाऽक्लि कर्णः।
श्रद्दधानहृदयं प्रति चान्तः साम्बमम्बरमणिर्निरचैषीत् ॥ ३० ॥

यत्रेति। कान्तस्य चन्द्रकान्तस्य वल्लभस्य च कान्तोऽश्मनि प्रियेचापीति विश्वः। करेण किरणेन च बलि हस्तांशवः करा इत्यमरः। पीडितानां अनीलग्राव्णां इन्द्रनीलानां रश्मयएव दीप्तयएव चिकुराः केशा येषां तासु यत्र वेश्मनि कुट्टिमक्षितिषु निवद्धभूमिषु गाढगीयकस्य मूर्द्धविधुतेः शिरःकम्पनानुवन्धाद्धेतोः कुट्टमितानि शृङ्गारचेष्टाविशेषा विरेजुः अत्र भरतसूत्रिः। केशस्तेन दरादित्यग्रहणेऽपि हर्ष सम्भ्रमोत्थम् कुट्टिमित मिति विज्ञेयं सुख विदुः कोपचारिणेति ॥ २८ ॥

नैकेति। नैकवर्णैरनेकच्छायैः च्छाया सूर्यप्रिया कान्ति रित्यमरः। मणिभूषणैश्च पूर्णो अनवद्यानि निर्दोषाणि विनिवेद्यानि यत्र तस्मिन् चित्रायां सिचयाना मुच्चयेन समूहेन चारौ चारुणि तत्र सुरार्चन-वेश्मनि क्षितीन्दुः स नलः अमलं मणिपीठं अध्यतिष्ठत् अधिष्ठितवान् अधिशीङ्स्थासामपि करणस्य कर्म संज्ञा ॥ २९ ॥

सम्यगिति। अतूर्णमव्यग्रं यथा भवति तथा नले अर्कं सम्यगर्चति असुना अर्केण कर्णोराधेयो भक्तिगन्धोलेशो यस्मिन् गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धि गर्व्वयोरिति विश्वः। स भक्तिगन्धिरल्पभक्तिरकल्पि अल्पाख्यायामिति समासान्तः। अम्बरमणिः सूर्यः साम्बं कृष्णसुतञ्च श्रद्धानहृदयं प्रति चान्तः. ईषद्दधानहृदयं सुपि मामार्थे इत्यव्ययीभावः निरचैषीत् ॥ ३० ॥

तस्तदर्घ्यमरहस्यजपेषु स्रङ्मयः प्रथममुष्य बभाज ।
रक्तिमानमिव शिश्चितुमुच्चै रक्तचन्दनजबीजसमाजः ॥ ३१ ॥

अर्चयन् हरकरं स्थितभाजा नागकेसरतरोः प्रसवेन ।
सोऽयमापयदतिर्य्यगवागूर्दिक्पालपाण्डुरकपालविभूषाम् ॥३२॥

नीलनीरजमाल्यमयीं स न्यस्य तस्य गलनालविभूषां ।
स्फाटिकीमपि तनुं निरमासीन्नीलकण्ठपदसान्वयतायै ॥३३॥

प्रीतिमेष्यति कतेन ममेहक्कर्म्मणा पुररिपुर्मदनारिः ।
तत्पुरः पुरमतोऽयमधाक्षीद्धूपरूपमथ कामपरञ्च ॥ ३४ ॥

तदिति । तेषामर्घ्यस्तः सूर्यस्य रहस्यायां मन्त्राणां जपेषु स्रङ्मयो मालामयो रक्तचन्दनजानां कुङ्कुमचन्दनोद्भवानां बीजानां नीलपर्णोह्य रक्ताङ्गं चन्दनन्तु कुचन्दन मित्यमरः । समाजः समूहः उच्चैरधिकं रक्तिमानं शिश्चितुमिव अमुष्य नलस्य प्रथमं हस्तं बभाजे प्राप्तवान् ॥ ३१ ॥

अर्चयन्निति । सोऽयं स्थितभाजा नागकेसरतरोः वृक्षविशेषस्य प्रसवेन कुसुमेन साधनेन हरस्य शम्भोः करं हस्तं अर्चयन् तिरश्चिभ्यो दिग्भ्यः अवाच्याश्च दिशः अधरस्था अन्यां अतिर्यगवाचितां दिशमूर्ध्वां पालयति यः तस्य ब्रह्मणः पाण्डुरं कपालं तस्य भूषामापयत् प्रापितवान् ॥ ३२ ॥

नीलेति । स नलः तस्य हरस्य नीलनीरजमाल्यमयीं इन्दीवरदाम गलनालस्य विभूषां न्यस्य समर्प्य स्फाटिकीं स्फटिकमयीमपि तनुं शरीरं नीलकण्ठ इति पदस्य सान्वयतायै अन्वर्थत्वाय निरमासीत् कल्पितवान् माङ्मान इति धातोर्भ्वादिकाल्लुङ् ॥ ३३ ॥

प्रीतिमिति । पुररिपुर्मदनारिः शम्भुः कतेन ममेहक्कर्मणा यतः प्रीतिमेष्यति अतः कारणादयं नलः तस्य पुररिपोर्मदनारेश्च पुरा अग्रतः यथाक्रमं धूपरूपं गुग्गुलरूपं असुरपुरञ्च पुरं पुरी शरीरे च

तन्मुहूर्त्तमपि भीमतनूजाविप्रयोगमसहिष्णुरिवायम्।
भूजिमौलिशशिभीततयाऽभूद्ध्यानमूर्च्छननिमीलितनेत्रः॥३५॥
दण्डवद्भुवि लुठन् स ननाम त्र्यम्बकं शरणभागिव कामः
आत्मशस्त्रविशिखासनबाणान् न्यस्य तत्पदयुगे कुसुमानि॥३६।
त्र्यम्बकस्य पदयोः कुसुमानि न्यस्य सैव निजशस्त्रनिभानि।
दण्डवद्भुवि लुठन् किमु कामस्तं शरण्यमुपगम्य ननाम॥३७॥
व्यापृतस्य शतरुद्रियजप्ये पाणिमस्य नवपल्लवलीलम्।
अक्षभङ्गिरिव रुद्रपरोऽक्षश्रेणिराश्रयत रुद्रपरस्य॥३८॥

गुग्गुलौ मधुरः पुर इति विश्वः। अथानन्तरं कामपरं कर्पूरं मदनबाणञ्च अधाक्षीत् दग्धवान्॥३४॥

तदिति। अयं नलस्तं मुहूर्तं तस्मिन् मुहूर्ते कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया। भूजिनः शम्भो मौलिशशिनः सकाशाद्भीततया भीतत्वेन हेतुना भीमतनूजया दमयन्त्या विप्रयोगं विरहं असहिष्णुरिव ध्यानेनैव मूर्च्छनेन विनिमीलिते नेत्रे यस्य सोऽभूत्॥३५॥

दण्डवदिति। आत्मनः स्वस्य शस्त्रमायुधं विशिखासनं धनुश्च बाणान्विशिखान् च कुसुमानि त्र्यम्बकस्य पदयोर्युगे न्यस्य शरणभाक्काम इव स नलो दण्डवद्भुवि लुठन् त्र्यम्बकं ननाम प्रणतवान्॥३६॥

उक्तमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह त्र्यम्बकस्येति। स एव कामः स एव मदनः सोऽपि क्षेपे चेत्पादपूरणमित्यत्र श्लोकपादस्यापि ग्रहणमित्यत इति सोऽलोप इति सन्धिः। निजशस्त्रनिभानि स्वायुधसदृशानि त्र्यम्बकस्य पदयोर्न्यस्य समर्प्य भुवि दण्डवल्लुठन् मनसिजेन शरण्यः त्र्यम्बक उपगम्य प्राप्य ननाम किमु?॥३७॥

व्यापृतस्येति। रुद्रपरस्य रुद्रपरायणस्य शतरुद्रियस्य मन्त्रस्य नाम्नाद्ये पदे त्र्यणो शतरुद्राः सन्त्यस्येति सन् अस्मिन् जपे नपुंसके भाव क्तः सावित्र्येति अकारादि च स्वदासेजपस्यासेत्यत्र जप्यं त्वर्पितस्येति चकार-

उत्तमं स महति स्म महीभृत् पूरुषं पुरुषसूक्तविधानैः।
द्वादशापि च स केशवमूर्त्तीर्द्वादशाक्षरमुदीर्य ववन्दे ॥ ३९ ॥
मल्लिकाकुसुमडुण्डुभकेन स भ्रमीवलयितेन कृते तम्।
आसने निहितमैक्षत साक्षात् कुण्डलीन्द्रतनुकुण्डलभाजम् ॥४०॥
मेचकोत्पलमयी बलिबन्धुस्तद्बलिस्रगुरसि स्फुरति स्म।
कौस्तुभाख्यमणिकुट्टिमवास्तुश्रीकटाक्षविकटायितकोटिः ॥ ४१ ॥

स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादत्र तद्वदित्याहुरिति भट्टक्षीरस्वामी। तथा च जपिवमिश्यां वेति महोपाध्यायवर्धमानसूत्रम्। व्यापृतस्य व्यापारवतोऽस्य नलस्य नयपल्लवस्येव लीला विलासो यस्य सं पाणिं रुद्रपरा तु परेषा सुपरितनानामक्षराणां श्रेणी रुद्राक्षमाला भङ्गाणां भङ्गिः प्रकारो मालेवाश्रयत श्रितवती ॥ ३८ ॥

उत्तममिति। स महीभृन्नलः उत्तमं पूरुषं पुरुषसूक्तस्य विधानैः विधिभिर्महति स्म पूजितवान् स नलो द्वादशाक्षरं मन्त्रं उदीर्य द्वादशापि च केशवस्य मूर्तीर्ववन्दे ॥ ३९ ॥

मल्लिकेति। स नलो भ्रमौ वलयितेन वलयीकृतेन मल्लिकाकुसुमानां डुण्डुभकेन डुण्डुभाकारया मालया समौ राजिलडुण्डुभा वित्यमरः। इवेति कृताविति कन्। मल्लिकाकुसुमडुण्डुभकेन भ्रमीवलयितेन कृते समित्यत्र पादान्तगुरुत्वं छन्दःशास्त्रेऽभ्युपगम्यते कृते आसने निहितं उत्तमं पुरुषं कुण्डलीन्द्रस्य शेषस्य सम्बन्धिन्या स्तनोः शरीरस्य कुण्डलं वलयं भजति प्राप्नोति यस्तं साक्षादैक्षत ॥ ४० ॥

मेचकेति। बलेरसुरविशेषस्य बन्धुः सखा तस्य बलिनः शम्भोः स्रक् विष्णोरुरसि मेचकोत्पलमयी तस्य नलस्य बलिस्रक् पूजामाल्यं बलिः पूजोपहारः स्यात् बलिर्दैत्यो बलिः कर इति विश्वः। कौस्तुभाख्यं कौस्तुभरत्नमेव मणिकुट्टिमं मणिनिबद्धं वास्तु वेश्मभूर्यस्यास्तस्याः श्रियो

स्वर्णकेतकशतानि स हेम्नः पुण्डरीकघटनां रजतस्य ।
मालयाऽरुणमणेः करवीरं तस्य मूर्ध्नि पुनरुक्तमकार्षीत् ॥४२॥
नाल्पभक्तबलिरन्ननिवेद्यैस्तस्य हारिणमदेन स कृष्णः ।
शङ्खचक्रजलजातवदर्चः शङ्खचक्रजलपूजनयाऽभूत् ॥ ४३ ॥
राज्ञि कृष्णलघुधूपजधूमाः पूजयत्यहिरिपुध्वजमस्मिन् ।
निर्ययुर्भवदृता भुजगा भीदुर्यशोमलिनिता इव जालैः ॥ ४४ ॥

कृष्णाः कटाक्षेणापाङ्गदर्शनेन विकटायिताः विशालीभूताः कोटयो यस्याः सा तादृशी सती स्फुरतिस्म शुशुभे ॥ ४१ ॥

स्वर्णेति । तस्य विष्णोर्मूर्ध्नि स्वर्णकेतकानां शतानि हेम्नः सुवर्णस्य मालया पुण्डरीकाणां सिताम्भोजानां घटनां रचनां रजतस्य मालया करवीरं कुसुमं अरुणमणेः पद्मरागस्य मालया साधनेन पुनरुक्तमकार्षीत् कृतवान् पुनरुक्तं पुनरुक्तञ्चेति नपुंसकमनपुंसकेनेत्यादिना एकवद्भावः ॥ ४२ ॥

नेति । नाल्पभक्तोऽधिकभक्तो बलिरुपहारविशेषो यस्य स विष्णुरन्ननिवेद्यैरुपहारैः नाल्पो महान् भक्तः बलिरन्नोपहारो यस्य भक्तमन्धोऽन्नमित्यमरः । सोऽभूत् नाम्ना कृष्णः स विष्णुः हारिणमदेन कस्तूर्या कृष्णः कृष्णवर्णोऽभूत् कृष्णो वर्णे हरौ ध्वाङ्क्षे पिके व्यासे शुकेऽर्जुन इत्यजयपालः । शङ्खं चक्रं सुदर्शनं जलजातं पद्मञ्च तद्वदर्चा प्रतिमा यस्य स विष्णुः शङ्खानां चक्रे समूहे चक्रे सैन्ये रथाङ्गे च राष्ट्रे दम्भेतरे च ये । अथवा: सलिलायतां इत्युभयथाप्यजयपालः । जलेन या पूजना तया शङ्खचक्रजलेन जातश्चेति अर्चा पूजा अर्चा यस्य अर्चा पूजा प्रतिमयोरिति विश्वः । सोऽभूत् ॥ ४२ ॥

राज्ञीति । अस्मिन् राज्ञि नले अहिरिपु गरुडो ध्वजो लाञ्छनं यस्य तं विष्णुं पूजयति सति अहिरिपुभिया यद्दुर्यशः तेन मलिनिता

अर्घ्यनिस्वमणिमाल्यविमिश्रैः स्मेरजातिमयदामसहस्रैः ।
तं पिधाय विदधे बहुरत्नक्षीरनीरनिधिमग्नमिवैषः ॥ ४५ ॥
अम्बुसूत्रगतपुष्करबीजश्रेणिरस्य करसङ्गमेत्य ।
शौरिसूत्रजपितुः पुनरापत् पद्मसद्मचिरवासविलासम् ॥ ४६ ॥
कैटभारिपदयोर्नतमूर्द्धा सञ्जिता विचकिलस्रगनेन ।
जह्नुजेव भुवनप्रभुणाऽभात् सेविताऽनुनयताऽऽयतमाना ॥ ४७ ॥
स्वानुरागमनघः कमलायां सूचयन्नपि हृदि न्यसनेन ।
गौरवं व्यधित वागधिदेव्याः श्रीग्रहोर्ध्वनिजकण्ठनिवेशात् ॥ ४८ ॥

मलिनीकृता भवेन गम्भुना धृता भुजगा इव कृष्णा लघवो धूपजा धूमाः जालैः गवाक्षैर्निर्ययुर्निर्गताः ॥ ४४ ॥

अर्घ्येति । एष नलोऽनिस्वानां मूल्यदरिद्राणां मणिमाल्यानां माल्यैः विमिश्रैः मिश्रीकृतैः स्मेराणां विकसितानां जातिमयदाम्नां मालतीकुसुमस्रजां सहस्रैः तं विष्णुं पिधायाच्छाद्य बहुरत्नक्षीर-नीरनिधौ दुग्धाब्धौ मग्नमिव विदधे ॥ ४५ ॥

अम्बुसूत्रेति । शौरिसूत्रस्य जपितुर्नलस्य करसङ्गं सम्बन्धमेत्य अम्बुसूत्रगतानां पुष्करबीजानां श्रेणिर्माला पद्ममेव सद्म तत्र चिरनिवा-सस्य बहुकालावस्थिते र्विलासं पुनरापत् प्राप्तवती ॥ ४६ ॥

कैटभारीति । सञ्जिता समर्पिता कैटभारेर्विष्णोः पदयोश्चरणयो रायतं दीर्घं मानं प्रमाणं आयतो दीर्घोमान ईर्ष्याकोपश्च यस्या मानं प्रमाणे प्रायादौ मान चित्तोन्नतौ ग्रहे इति विश्वः । सा विचकिल-स्रक् मल्लिकामाला नतो मूर्द्धा यस्य तेनानुनयता प्रसादयता अनेन भुवन-प्रभुणा लोकनाथेन नलेन जलेश्वरेण समुद्रेण च भुवनं विपिने तोय इति विश्वः । सेविता सती जह्नुजेवाभात् ॥ ४७ ॥

स्वेति । अनघो निर्दोषो विष्णुः हृदि वक्षसि न्यसनेनार्पणेन कमलायां लक्ष्म्यां स्वानुरागं सूचयन्नपि श्रीग्रहाख्योर्निवासादूर्ध्वः कण्ठे निजे

इत्यवेत्य वसुना बहुनाऽपि प्राप्नुवन्न मुदमर्चनया सः ।
सूक्तिमौक्तिकमयैरथ हारैर्भक्तिमैहत हरेरुपहारैः ॥ ४९ ॥
दूरतः स्तुतिरवाग्विषयस्ते रूपमस्मदभिधास्तव निन्दा ।
तत् क्षमस्व यदहं प्रलपामीत्युक्तिपूर्व्वमयमेतदवोचत् ॥ ५० ॥
स्वप्रकाश ! जड एष जनस्ते वर्णनं यदभिलष्यति कर्त्तुम् ।
नन्वहर्पतिमहः प्रति स स्यान्न प्रकाशनरसस्तमसः किम् ॥ ५१ ॥
मैव वाङ्मनसयोर्विषयो भूस्त्वां पुनर्न कथमुद्दिशतां ते ।
उल्कवातकयुगस्य घनः स्यात् त्वन्मये घनमनाप्नुवतोऽपि ॥ ५२ ॥

कण्ठे निवेशाद्गतोर्वाग्भिर्देव्या वाग्देवतायाः गौरवं पूजां व्यधित कृतवान् ॥ ४८ ॥

इतीति । स नलः इति पूर्वोक्तप्रकारेणावेत्य ज्ञात्वा बहुनापि वसुना धनेन च मुदं प्रीतिं नाप्नुवन् सूक्तिमौक्तिकमयैः हारैः उपहारैश्च भक्तिमैहत हरिभक्तिमैच्छत् ॥ ४९ ॥

दूरत इति । इति स्तुति दूरतः दूरे तव रूप मवाग्विषयःअस्मदभिधा अस्मदीया स्तुतिर्निन्दा तत्तस्मात्कारणादहं प्रलपामि अनर्थकं वच्मि ततः क्षमस्वेत्युक्तिः पूर्वं यस्मिन् तद्यथा भवति तथा अयं नलः एतद्वक्ष्यमाण मवोचत् उक्तवान् ॥ ५० ॥

स्वेति । हे स्वप्रकाश ! स्वयंप्रकाश ! विष्णो ! जडो मूढ एष जनः ते तव वर्णनं कर्तुं अभिलष्यति वाञ्छति ननु विष्णो ! अहर्पतेः सूर्य्यस्य महः तेजः प्रति लक्षीकृत्य तमसः अन्धकारस्य प्रकाशने रसो वाञ्छा न स्यात्किं अपितु स्यादेवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

मेति । हे विष्णो ! मम वाङ्मनसयोरवतुरेत्यादिना साधुः । विषयो गोचरो मैव भूः तथापि ते वाङ्मनसे त्वां कथं न उद्दिशतां न लक्षयतां दिश अतिसर्ज्जने इत्यस्माल्लोट्टि रूपं । तथा हि घनं

छद्ममत्स्यवपुषस्तव पुच्छास्फालनाज्जलसिरोद्धृतमब्धेः ।
श्वैत्यमेत्य गगनाङ्गणसङ्गादाविरस्ति विबुधालयगङ्गा ॥५३॥
भूरिस्फुटिघृतभूवलयानां पृष्ठसीमनि किणैरिव चक्रैः ।
चुम्बिताऽवतु जगत् क्षितिरक्षाकर्म्मठस्य कमठस्तव मूर्त्तिः ॥५४
दिक्षु यत्खुरचतुष्टयमुद्रामभ्युपैमि चतुरोऽपि समुद्रान् ।
तस्य पोत्रिवपुषस्तव दंष्ट्रातुष्टयेऽस्तु मम वास्तु जगत्याः ॥ ५५ ॥
उद्धृतिस्तव रदिलापरिरम्भात्क्षोभभिर्बहिरितैर्बहुहृष्टैः ।
ब्रह्माण्डमभवद्बिलनीयं केलिकोल ! तव तत्र न मातुः ॥ ५६ ॥

मेघं अनाप्नुवतः अलभमानस्यापि उत्कयोरुत्सुकयोश्चातकयोर्युगस्य द्वन्द्वस्य तृप्तये घनो मेघः स्यात् ॥ ५२ ॥

छद्मेति । हे विष्णो ! छद्मना कपटेन मत्स्यो मीनो वपुः शरीरं यस्य तव पुच्छस्यास्फालनात्ताडनाद्धेतोरब्धेरूर्ध्वमुद्धृतमुत्क्षिप्तं जलं कर्तृ गगनस्याङ्गणेन सङ्गात् श्वैत्यं श्वेतत्वमेत्य विबुधालयगङ्गा स्वर्णदी भूत्वा आविरस्ति प्रादुर्भवतीति उद्धृता ह्यापो धवला दृश्यन्ते ॥ ५३ ॥

भूरीति । पृष्ठसीमनि पृष्ठप्रदेशे भूरिषु बहुषु स्फुटिषु धृतानां भूवलयानां किणैर्मांसग्रन्थिभिरिव चक्रैश्चक्राकारराजिभिः चुम्बिता स्पृष्टा क्षिते रक्षायां कर्मठस्य कुशलस्य कर्मणि घटोरच् । तव कमठो मूर्त्तिर्जगदवतु रक्षतु ॥ ५४ ॥

दिक्ष्विति । हे विष्णो ! दिक्षु चतसृषु चतुरश्चतुःसङ्ख्याकानपि समुद्रान् खुराणां चतुष्टयस्य पदमभ्युपैमि जानामि तस्य पोत्रिणो वराहस्य वपुषस्तव जगत्या मम वास्तु वेश्मस्थानं दंष्ट्रातुष्टये मम अस्तु ॥ ५५ ॥

उद्धृताविति । केलिकोल ! क्रीडावराह ! तत्र ब्रह्माण्डे न मातुरवकाशमलभमानस्य मनः षष्ठ्येकवचनरूपं । तवोद्धृतौ उद्धरणे स्खलन्त्या

दानवौघगहनप्रभवस्त्वं सिंह ! माऽव रवैर्घनघोरैः ।
वैरिदारिदिविषत्सुकृतास्त्रग्रामसम्भवभवन्मनुजाङ्गः ॥ ५७ ॥
दैत्यभर्त्तुरुदरान्धुनिविष्टां शक्रसम्पदमिवोद्धरतस्ते ।
पान्तु पाणिरुहरन्ध्रकमस्मांश्छिन्नरज्जुनिभलग्नतदन्त्रम् ॥५८॥
स्वेन पूर्यत इयं सकलाशा भो ! बलेन मम किं भवतीति ।
त्वं वटुः कपटवाचि पटीयान् देहि वामन ! मनःप्रमदं नः ॥५९॥

रूलाभूमेरुच्चरोः परिरम्भाद्धेतोः बद्धं यथा भवति तथा हृष्टैर्विकसितैः बहिर्ब्रह्माण्डस्य बहिर्गतैः लोमभिः साधनैः नाभिमण्डं ब्रह्माण्डं बलिनोपं पूजाकदम्बकुसुमं अभवत् ॥५६॥

दानवेति । हे सिंह ! विष्णो ! वैरिणः शत्रून् दानवान् दारयन्ति यानि तेषां दिविषत्सुकृतानां देवपुण्यानामेवास्त्राणां आयुधानां ग्रामे समूहे संसदि च सम्भव उत्पत्तिर्यस्य स भवतस्तव मनुजस्य नरस्य अङ्गो भागो यस्य तत्तादृशः सन् दानवानां ओघः समूह एव गहने प्रभव उत्पत्तिर्यस्य स त्वं घनैः सान्द्रैर्घोरैः भयङ्करै रवैर्ध्वनिभिर्मामव रक्ष ॥ ५७ ॥

दैत्येति । हे नरसिंह ! दैत्यभर्तुर्हिरण्यकशिपोः उदरएवान्धौ कूपे पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप इत्यमरः । निविष्टां शक्रसम्पदं उद्धरत एव ते तव छिन्नरज्जुनिभानि खण्डितदामसदृशानि तस्य लग्नानि तस्य दैत्यभर्तुरन्त्राणि यस्य औणादिकः कुप्रत्ययः । अन्त्रम्पुरीतदित्यमरः । तत्पाणीनामेव सृणीनामङ्कुशानां पञ्जकम्मात् कूपे हि पतितानां न्युदञ्चनादीन्यङ्कुशकारैर्णोद्धियन्ते ॥ ५८ ॥

स्वेनेति । भो ! बलेन सकला इयमाशा मनोरथो भवता त्वया स्वेन अनेन पूर्यते अवश्यं पूरणीयेत्यर्थः । अन्यच्च भो ! राजन्निर्यं सकला सर्वाशा दिशा तृष्णा दिशोः प्रोक्तेति विश्वः । स्वेन तावियेन बलेन सामर्थ्येन कर्त्रा पूर्यते मम भवता किं प्रयोजनमित्येवं रूपायां कपटवाचि छद्मवचने

दानवारिरसिकाय विभूतेर्वश्मि तेऽस्मि सुतरां प्रतिपत्तिम् ।
इत्युदग्रपुलकं बलिनोक्तं त्वां नमामि कृतवामनमायम् ॥ ६० ॥
भोगिभिः क्षितितले दिवि वासं बन्धमेष्यसि चिरं ध्रियमाणः ।
पाणिरेष भुवनं वितरेति च्छद्मवाग्भिरव वामन ! विश्वम् ॥ ६१ ॥
आशयस्य विवृतिः क्रियते किं दित्सुरस्मि हि भवच्चरणेभ्यः ।
विश्वमित्यभिहितो बलिनाऽस्मान् वामन ! प्रणतपावन ! पायाः ॥ ६२ ॥

पटीयान् पटुः त्वं हे वामन ! विष्णो ! नः अस्माकं मनसः प्रमदं हर्षं देहि कुरु ॥ ५९ ॥

दानवारीति । हे वामन ! दानस्य वारिणोरसिकाय वाञ्छकाय ते तुभ्यं विभूतेः सम्पत्तेः प्रतिपत्तिं दानं सुतरामत्यर्थमयमहम् अस्मीत्येतदव्ययं अस्मि त्वमहमर्थेऽस्मि कामये वश्मीत्यस्य लडुत्तमपुरुषैकवचनम् । अन्यच्च, हे वामन ! त्वं दानवानामसुराणां अरिः शत्रुर्विष्णुरसि सुतरामत्यर्थन्ते कार्यं विभूतेः सम्पत्तेः प्रतिपत्तिं ज्ञानमस्मि । अहमस्मि कामये इत्यनेन प्रकारेण उदग्राः पुलकाः यस्मिन् तद्यथा भवति तथा बलिना दानवेन्द्रेणोक्तं कृता वामनरूपा माया येन तं त्वां नमामि ॥ ६० ॥

भोगिभिरिति । हे बले ! क्षितितले भूलोके दिवि स्वर्गे चिरं बहुकालं वासं ध्रियमाणस्तिष्ठन् धृङ् अवस्थाने इत्यस्य रूपं येन चिरम्भोगिभिः भोगः सुखं तद्भिः सह सम्बन्धं सख्यमेष्यसि एष पाणिर्हस्तो भुवनं जलं वितर देहि अन्यच्च, हे बले ! क्षितितले रसातले पाताल एव दिवि स्वर्गे भोगिभिः सर्पैर्वासं अधः स्वरूपयोरस्त्री तलमित्यमरः । चिरं स्थितिमेष्यसि एष पाणिर्भुवनं लोकं भुवनं पिष्टपे तोयइत्यजयपालः । वितरेत्यनेन प्रकारेण छद्मवाग्भिः कपटवचनैः हे वामन ! विश्वमव रक्ष ॥ ६१ ॥

आशयस्येति । हे वामन ! आशयस्य हस्तस्य विवृतिर्विस्तृतिः आः क्रियते किं आ इति वाक्योपक्रमे आः प्रगृह्य स्मृतौ वाक्येऽपीत्यमरः । भवतश्चरणेभ्य स्त्रिभ्यश्चरणेभ्यो विश्वं जगत् दित्सुर्दातुमिच्छुरस्मि हि अन्यच्च, हे

क्षत्रजातिरुदियाय भुजाभ्यां या तवैव भुवनं सृजतः प्राक् ।
जामदग्न्यवपुषस्तव तस्यास्तौ लयार्थमुचितौ विजयेताम् ॥६३॥
पांशुला बहुपतिर्नियतं या वेधसाऽरचि रुषा नवखण्डा ।
तां भुवं कृतवतो द्विजभुक्तां युक्तकारितरता तव जीयात् ॥६४॥

वामन ! आशयस्य अभिप्रायश्छन्द आशय इत्यमरः । विहृतिः विवरणं किमर्थं क्रियते भयज्वरणेभ्यः पूजिताय भवते विश्वं दित्सुरस्मि इत्यनेन प्रकारेण बलिना दानवेन्द्रेण अभिहितः उक्तः त्वं प्रणतानां पावन ! हे वामन ! अस्मान् पायाः पारक्षण इत्यस्य प्रपिलिङ्गे मध्यमपुरुषैकवचनम् ॥ ६२ ॥

क्षत्रेति । हे विष्णो ! प्रागभुवनं सृजतस्तव दोर्भ्यां द्विभुजाभ्यां सकाशात् या क्षत्रजातिरुदियाय उद्भूता बाहूभ्योराजन्यः कृतइति श्रुतेः । जामदग्न्यः परशुरामो वपुर्यस्य तव तस्याः क्षत्रजातेर्लय र्थे उचितौ कार्यं हि कारणे लीनं भवतीत्यौचित्यन्तौ भुजौ विजयेतां विपराभ्याञ्जेस्तङ्गादेशः ॥ ६३ ॥

पांशुलेति । हे जामदग्न्य ! विष्णो ! या भूः पांशुला रजोयुक्ता स्वैरिणी च नग पांशुपाण्डुभ्यस्वेतिमत्वर्थीयोलच् । स्वैरिणी पांशुला चस्याः दित्यमरः । नियतन्द्रूतं बहवः पतयः पारिचारिकाः पञ्च कारास्च यस्याः या बहुपतिः सती वेधसा ब्रह्मणा रुषा कोपेन हेतुना नवसङ्ख्याकानि खण्डानि भारतादीनि वर्षाणि शकलानि यस्याः सा अरचि रचिता तां भुवं द्विजैः ब्राह्मणैः पक्षिभिश्च दन्तविप्राण्डजा द्विजाइत्यमरः । भुक्तामनुभूतां कृतवतस्ते तव युक्तकारितरता जीयात् जयतु बहुपतिसम्बन्धा हि स्त्री भर्त्रा खण्डशः कृत्वा विप्रा पक्षिभिः खिद्यते अत्र स्मृतिः गुरुन्दारयति गुर्वनिजापत्यप्रमापिणी । विकला करनासौष्ठी कृत्वा गोभिः प्रमापयेदिति ॥ ६४ ॥

कार्तवीर्येति । हे रैणुकेय ! रेणुकापत्य ! विष्णो ! स्त्रीभ्योढक् । कार्तवीर्यस्य भिदुरेण नाशकेन भिदः कर्तरि कुरच् । भवता दधासे

कार्त्तवीर्य्यभिदुरेण दशास्ये रैणुकेय । भवता सुखनाश्ये ।
कालभेदविरहादसमाधिं नौमि राम ! पुनरुक्तिमहं ताम् ॥ ६५ ॥
इत्सलेखमसृजत् खलु जन्मस्थानरेणुकमसौ भवदर्थम् ।
राम ! राममधरीकृततत्तल्लेखकः प्रथममेव विधाता ॥ ६६ ॥
उद्भवाज तनुजादज ! कामं विश्वभूषण ! न दूषणमत्र ।
दूषणप्रशमनाय समर्थं येन देव ! तव वैभवमेव ॥ ६७ ॥
नो ददासि यदि तत्त्वधियं मे यच्छ मोहमपि तं ! रघुवत्स !
येन रावणचमूर्युधि मूढा तन्मयं जगदपश्यदशेषम् ॥ ६८ ॥

रावणे सुखमनायासं यथा भवति तथा नाश्ये सति, रावणस्त्रितवतः कार्त-वीर्यस्य योजेता तस्य रावणः सुखनाश्यएव भवति कालभेदस्य विरहादसमाधिं परिहारहीनन्ते तव रामेण दाशरथिना पुनरुक्तिमहं नौमि ॥ ६५ ॥

इत्सेति । हे राम ! दाशरथे ! अधरीकृतास्तिरस्कृता स्ते ते लेखकाः लिपिकारा लेखा देवाश्च येन सः अधरीकृततत्तल्लेखकः देवपक्षे शेषाद्विभाषेति कप् समासान्तः । तादृशोऽसौ विधाता जन्मस्थानं रेणुर्यस्य तं रामं परशुरामं भवदर्थं इत्सलेखमसृजत् सृष्टवान् खलु लेखको हि कौशलसिद्ध्यर्थमादौ लेखान्तराणि लिखित्वा क्षिपति ॥ ६६ ॥

उद्भवेति । न जायत इत्यज ! विष्णो ! अजस्य पुत्रस्य तनूजाद्दशरथात् कामं यथेच्छ उद्भव जायस्व भवतेर्लोटिचिपि रूपं । हे विश्वभूषण ! अत्राजस्य अजस्य तव तनुजोद्भवनेन दूषणं नास्ति कुत इत्याशयेन हेतुना देव ! तव वैभवमेव दूषणस्य कलङ्कस्य राक्षसविशेषस्य प्रशमनाय तापनाय समर्थम् ॥ ६८ ॥

नेति । हे रघुवत्स ! रघुनन्दन ! विष्णो ! मे मह्यं तत्त्वे ब्रह्मणि धियं बुद्धिं नो ददासि तर्हि येन मोहेन युधि युद्धे रावणस्य चमूः सेना मूढा भ्रान्ता अशेषं जगत् तन्मयं रामात्मकमपश्यत् तं मोहमपि मे मह्यं यच्छ देहि ॥ ६८ ॥

आज्ञया च पितुरज्ञभिया च श्रीरहीयत महीप्रभवा द्विः ।
लङ्घितश्च भवता किमु न द्विर्वारिराशिरुदकाङ्कगलङ्कः ॥ ६९॥
कामदेवविशिखैः खलु नेशं माऽर्पयज्जनकजामिति रक्षः ।
दैवतादमरणे वरवाक्यं तथ्ययत् स्वमपुनाद्भवदस्त्रैः ॥७०॥
तद्यशो हरति कम्बुकदम्बं शम्बुकस्य न किमम्बुधिचुम्बि ।
नामशेषितमसैन्यदशास्यादस्तमाप यदसौ तव हस्तात् ॥ ७१ ॥
दुष्टदारविरहैर्विपयोधिस्त्वं शरण्य ! शरणं स ममैधि ।
लक्ष्मणक्षणवियोगकृशानौ यः स्वजीविततृणाहुतियज्वा ॥७२॥

आज्ञयेति । हे विष्णो ! राम ! पितुर्दशरथस्याज्ञया वनं गच्छेत्येवंरूपया च अज्ञभिया मिथ्यापवादकरेभ्योमूढेभ्यः सकाशाद्भिया च महीप्रभव उत्पत्तिस्थानं यस्याः सा श्रीराज्यलक्ष्मीः सीता च द्विर्द्विवारं मा हीयत परित्यक्ता एव उदकस्याङ्कं समीपं गच्छन्ती या सा लङ्का यस्य स वारिराशिः शतसमूहश्च भवता द्विर्न लङ्घितः किमु? अपि तु लङ्घितएव ॥ ६९ ॥

कामेति । हे राम ! विष्णो ! जनकजां सीतामर्पयद्ददत् यदहं कामदेवस्य मन्मथस्य विशिखैर्बाणैर्मा नेशं मा ग्लानिं प्रापं नशेः पुषादित्वाच्चिमन्योरचि एत्वं वक्तव्यात् नमाङ्योग इत्यड़भावः । दैवतादमरणे मरणाभावे विषये वरवाक्यं दैवस्य सर्गस्य वध्यत्वं न गमिष्यसीत्येवं रूपं तथ्ययत्तथ्यं कुर्वद्रक्षो रावणो भवतः तव अस्त्रैः स्वमात्मानमपुनात् पूतवान् ॥ ७० ॥

तदिति । हे राम ! विष्णो ! नामशेषितः कथामात्रशेषितः ससैन्यः सैन्यसहितः दशास्यो रावणो येन तस्मात्तव हस्तादसौ शम्बुकोऽयदस्तमदर्शनं नाश माप शम्बुकस्य शूद्रमुनिविशेषस्य अम्बुधिचुम्बि यशः कम्बूनां कदम्बं कर्म न हरति किं अपितु हरत्येवेत्यर्थः ॥ ७१ ॥

दुष्टेति । हे शरण्य ! राम ! यस्त्वं लक्ष्मणस्य सौमित्रेः क्षणवियोगएव कृशानौ अग्नौ स्वजीवितस्यैव तृणस्याहुत्या यज्वा इष्टवान्

क्रौञ्चदुःखमपि वीक्ष्य शुचा यः श्लोकमेकमसृजत् कविराद्यः।
स त्वदुत्थकरुणः खलु काव्यं श्लोकसिन्धुमुचितं प्रबबन्ध ॥७३॥
विश्रवःपितृकयाशु मनर्हं सश्रवस्त्वमनयेत्युचितज्ञः।
त्वं चकर्थिथ न शूर्पणखायाः लक्ष्मणेन वपुषा श्रवसी वा॥७४
ते हरन्तु निर्ऋतिव्रततिं मे यैः स कल्पविटपी तव दोर्भिः।
छद्मयादवतनोरुदपाटि स्पर्द्धमान इव दानमदेन ॥ ७५ ॥

रघुजोः कनिष्ठ स त्वमिष्टदाराणां सीतायाः सम्बन्धि विरहस्य और्वस्येव पयोधिः सन् मम शरणं रक्षिता एधि भव प्रेयसीभ्यो भ्रातृस्नेहो गरीयानिति तात्पर्य्यम् ॥ ७२ ॥

क्रौञ्चेति। हे राम ! विष्णो ! आद्यः कविः वाल्मीकिः क्रौञ्चयोर्दुःखमपि वीक्ष्य शुचा एकं श्लोकं मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः। यत् क्रौञ्चमिथुनादेक मवधीः काममोहितमिति अमुं श्लोकमसृजत् सृष्टवान् स आद्यः कविः त्वदुत्था भवदुद्भवा करुणा यस्य तादृशः सन् काव्यं श्लोकसिन्धुं सुचितं यथा भवति तथा प्रबबन्ध ॥ ७३ ॥

विश्रव इति। हे राम ! विष्णो ! विश्रवाः पिता यस्याः सा विश्रवःपितृकानद्यृतश्चेति कप् समासान्तः। तया अनया शूर्पणखया सश्रवस्त्वं श्रोत्रसहितत्वं आशु मनर्हं मित्युचितज्ञः सन् लक्ष्मणेन वपुषा शूर्पणखायाः श्रवसी श्रोत्रे किं वा न चकर्तिथ किं न कृत्तवानसि ॥ ७४ ॥

त इति। हे विष्णो ! कृष्ण ! छद्मयादवतनोः लोकार्थीकृतयादवशरीरस्य तव यैर्दोर्भिः दानमदेन त्यागदर्पेण हेतुना स्पर्धमान इव स्थितः सन् कल्पविटपी पारिजातः उदपाटि उत्पाटितः ते दोषौ भजौ मे मम सम्बन्धिनि निर्ऋतिमलक्ष्मीमेव व्रततिलतां हरन्तु स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋति रित्यमरः। वल्लीतु व्रततिर्लतेत्यमरः। हरन्तु। कृष्णेनोत्पाटितः पारिजात इति पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया ॥ ७५ ॥

बालकेलिषु तदा यदलावीः कर्परीभिरभिहत्य तरङ्गान्।
भाविशाणभुजभेदनलीलासूत्रपात इव पातु तदस्मान्॥ ७६॥
कर्णशक्तिविफलां खलु कर्तुं सज्जिताऽर्जुनरथाय नमस्ते।
केतनेन कपिनोरसि शक्तिं लक्ष्मणं कृतवता हृतशल्यम्॥ ७७॥
नापगेयमनयः सशरीरं द्यां वरेण नितरामपि भक्तम्।
मा स्म भूत् सुरवधूसुरतश्रीर्दिव्यपि व्रतविलोपभियेति॥ ७८॥

बालेति। हे विष्णो! कृष्ण! तदा तस्मिन् समये बालकेलिषु शिशुक्रीडासु कर्परीभिः कलशलवैः अपचयविवक्षायां ङीप्। स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादि विवक्षापचये यदिति। अभिहत्य तरङ्गानूर्मीन् यदलावीः लूनवानसि शिशवो हि खर्परखण्डैस्तरङ्गान् छिन्दन्ति तत्तरङ्गलवनकर्म भाविन्या भविष्यन्त्या बाणस्यासुरविशेषस्य भुजानां भेदनस्येव लीलायाः सूत्रपातइव स्थितमस्मान् पातयतु॥ ७६॥

कर्णेति। हे विष्णो! कृष्ण! उरसि शक्तिरायुधविशेषो यस्य तं आमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकाम इति सप्तम्यलुक्। लक्ष्मणं सौमित्रिं हृतं शल्यं यस्मात्तं कृतवता केतनेन लाञ्छनेन कपिना हनूमता कर्णस्य राधेयस्य शक्तिं कासू सामर्थ्ययोः शक्तिरित्यमरः। अफलं वन्ध्यं कर्तुं सज्जितोऽर्जुनरथो येन तस्मै ते तुभ्यं अर्जुनसारथये नमोऽस्तु॥ ७७॥

नेति। हे विष्णो! कृष्ण! व्रतस्य ब्रह्मचर्य्यस्य भीष्मोऽपि यावच्छरीरे ब्रह्मचर्य्यं सङ्कल्पितवान् विलोपात् तन्नाशाद्भिया हेतुना दिवि स्वर्गेऽपि सुरवधूनां रम्भादीनां सुरतस्य सम्भोगस्य श्रीः अभिलाषः मास्मभूदिति विचार्य्य अत्र करणे दयालुः कारुणिकः सन् स्पृहिगृहीत्यादिना आलुच्प्रत्ययः नितरां भक्तं आपगेयं गाङ्गेयं भीष्मं सशरीरं वरेण द्यां स्वर्गं त्वमनयः नीतवान्॥ ७८॥

घातितार्कतनकर्ण दयालुर्जैत्रितेन्दुकुलपार्थकतार्थः ।
अर्द्दुःखसुखमभ्यनयस्त्वं साश्रुभानुविहसद्विधुनेत्रः ॥ ७९ ॥
प्राणवत्प्रणयिराध ! न राधापुत्रशत्रु सखता सदृशी ते ।
श्रीप्रियस्य सदृशैव तव श्रीवत्समात्महृदि धर्त्तुमजस्रम् ॥ ८० ॥
हृद्यगन्धवह ! भोगवतीशः शेषरूपमपि बिभ्रदशेषः ।
भोगभूतिमदिरारुचिरश्रीरुल्लसत्कुमुदबन्धुरुचिस्त्वम् ॥ ८१ ॥

घातितेति। घातितो योऽर्कसुतः कर्णस्तस्मिन् दयालुः जैत्रितेन जैत्रकेन इन्दुकुलेन चन्द्रान्वयजातेन पार्थेनार्जुनेन कृतार्थः सन् साश्रुः सवाष्पो भानुः सूर्यश्च विहसन् विधुश्चन्द्रश्च नेत्रे दक्षिणादक्षिणे यस्य स त्वं दुःखं सुखञ्च दुःखसुखं अर्द्धं नपुंसक मित्येकशेषः। अभ्यनयः अभिनीतवान् ॥ ७९ ॥

प्राणेति। प्राणवत्प्रणयिनी प्रेयसी कृता राधा श्रीविशेषो यस्य तस्य सम्बुद्धिः प्राणवत्प्रणयिराध ! कृष्ण ! ते तव राधापुत्रस्य कर्णस्य शत्रुः रर्जुनस्तस्य सखा राधापुत्रशत्रुसखः तस्य भावस्तत्ता सा सदृशी योग्या तव श्रीः प्रिया लक्ष्मीः यस्य तस्य तव श्रीवत्सलाञ्छनविशेषं श्रियो लक्ष्म्याः वत्सं शिशुञ्च अजस्रं सर्वदा आत्मनो हृदि धर्तुं सदृक् सदृशमेव राधाप्रियस्य राधासुखद्वेषिणि सख्यं मनुचितं श्रीप्रियस्य हृदि श्रीवत्सधारणं युक्तमिति राधाश्रीवत्सशब्दाभ्यां च्छलनोक्तिः ॥ ८० ॥

हृद्येति। हृद्यस्य मनोहरस्य गन्धस्य सौरभस्य वहो हृद्यगन्धवहः तस्य सम्बोधनं हे हृद्यगन्धवह ! त्वं भोगवत्याः कर्कुद्मिकन्याया ईशः भर्ता भोगस्य सम्भोगस्य भूतिः समृद्धिः भूतिकारिणीत्यर्थः। भोगभूत्या मदिरायाः सुरायाः रुचं दीप्तिं राति ददाति या सा श्रीः शरीरशोभा यस्य मदिरापाने हि नेत्रं लोहितं भवति। अतः परभागलोभात् रुचिरश्रीकत्वं उल्लसन्ती प्रकाशमाना कुमुदानां कैरवाणां बन्धौ चन्द्रस्य रुचिः शरीर-

रेवतीश ! सुषमा किल नीलस्याम्बरस्य रुचिरा तनुभासा।
कामपाल ! भवतः कुमुदाविर्भावभावितरुचेरुचितैव ॥ ८२ ॥
अर्द्धचक्रवपुषाऽर्ज्जुनबाहून् योऽलुनात् परशुनाऽथ सहस्रम्।
तेन किं सकलचक्रविलूने बाणबाहुनिचयेऽद्भुति चित्रम् ॥८३॥

कान्तिर्यस्य स तादृशः सन् शेषस्यानन्तस्य रूपं शरीरं बिभ्रदपि अशेषः सर्वात्मकोऽसि बलभद्ररूप हि शेष इति मर्त्यैः यो हि शेषः स कथमशेष इति शब्दतो विरोधः। अन्यच्च हे विष्णो ! क्षुद्रो क्षुद्रिस्थो गन्धवहो वायु राकारो यस्य सर्पाहि वाताशना भवन्ति। भोगवत्या नागानां फणानां भोगः सुखेऽस्त्यादिभ्वता वहेश्च फणकाययो रित्यमरः। ईशः स्वामी क्षुद्रगन्धवहश्चासौ भोगवतीशश्चेति विशेषणसमासः। भोगानां फणानां भोगः भूतिवाञ्छल्यमस्यास्तीति भोगभूतिमान् इलायाः भूमेः इरा भूवाक्सुरा प्सु स्यादित्यमरः। रुचि मिच्छां राति ददातीति यो विशेषो भूमे भर्ता तस्य श्रीः शोभा यस्य स इराष्टचिरश्री भोगभूतिमांश्चासौ इराष्टचिरश्रीश्चेति कर्मधारयः। उल्लसन्ती कुमुदे कुमुदाख्ये सर्पे कुमुदं कैरवे रक्तपङ्कजे कुमुदः कपौ। दैत्यान्तरे च दिङ्नागनागयोः परिकीर्तित इत्युभयत्रापि विश्वः। बन्धौ स्वजने रुचः प्रीतिर्यस्य स तादृशस्य शेषस्यानन्तस्य रूपं बिभ्रदपि त्वमशेषोऽसि सर्वात्मकत्वाद्विष्णो रितिभावः ॥ ८१ ॥

रेवतीति। रेवत्याः कन्यायाः ककुद्मिकन्यायाः ईशो भर्ता तस्य सम्बोधनं रेवतीश ! भोः कामपाल ! कामपालो हलायुध इत्यमरः। कोः पृथिव्याः गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वीत्यमरः। मुदः प्रीतेः आविर्भावाय भाविता रुचिः प्रीतिर्यस्य तस्य भवतः तनुभासा देहशोभया नीलस्याम्बरस्य रुचिरा रुचिं रातीति रुचिरा सुषमा उचितैव ॥ ८२ ॥

अर्द्धेति। हे विष्णो ! यः परशुरामः चक्रस्यार्द्धं अर्द्धचक्रं वपुः

पाञ्चजन्यमधिगत्य करेणापाञ्चजन्यमसुरानिव वच्मि ।
चेतनाश्च किल पश्यत किं नाचेतनोऽपि मयि मुक्तविरोधः॥८४॥
तावकोरसि लसद्वनमाले श्रीफलद्विफलशाखिकयेव ।
स्थीयते कमलया त्वदजस्रस्पर्शकण्टकितयोत्कुचया च ॥ ८५॥

शरीरं यस्य तेन परशुना साधनेन सहस्रमर्जुनस्य कार्तवीर्यस्य ककुभवृक्षस्य च अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोरिति विश्वः । बाहून् भुजान् अ-थशब्दः कात्स्न्ये अथो अथतू सम इति तथाचामरसिंहः मङ्गलानन्त-रारम्भ प्रश्नकात्स्न्येष्वथो अथेति । अतुनात् तेन सकलेन सम्पूर्णेन चक्रेण सुदर्शनेन विलूने छिन्ने बाणस्य बाणासुरस्य कुरण्टकवृक्षस्य च बाणौ दानवभेदे तु शरे दासीकुरण्टकद्रुत्यजयपालः । बाहूनां निचये समूहे विषये तव किञ्चित् नास्तीत्यर्थः । ककुभच्छेदिनः कुरण्डकच्छेदो-नाश्चर्यं विष्णुत्वैतदप्यनुसन्धेयम् ॥ ८३ ॥

पाञ्चजन्यमिति । हे विष्णो ! पाञ्चजन्यं शङ्खं वह्निर्देवपञ्चजनेभ्य श्चेति वक्तव्यात् । शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्य इत्यमरः । पाञ्चजन्यजला-नाश्च समाद्य सततं करेण हस्तेनाधिगत्य प्राप्य सुरान् वच्मि ब्रवीषि वच परिभाषायां इत्यस्मादादिकस्य लटि सिपिरूपं । किमित्याह हे असुराश्चेतनाश्च चैतन्यवन्तोऽभवन् किल अचेतनः अपाञ्चजन्योऽपि मयि पूर्वोक्तप्रकारेण मुक्तो विरोधो येन स किं न पश्यत ॥ ८४ ॥

तावकेति । लसन्ती वनमाला यस्मिन् अनेन वनमालाया आल-वालयत्वयत्वं सूचितं । तस्मिन् तावके त्वत्सम्बन्धिन्युरसि तवाजस्रं स्पर्शेन कण्टकितया उन्नतौ कुचौ यस्यास्तया कमलया लक्ष्म्या श्रीफलस्य मालूर-वृक्षस्य मालूरश्रीफलावपीत्यमरः । द्वे फले यस्यां सा या शाखिका अल्पा शाखिका तयेव स्थीयते भावे लकारः ॥ ८५ ॥

त्यज्यत इति । हे विष्णो ! उच्चैर्महत्सुभगभूयं सुभगत्वं भुवोभाव इति क्यप् । शिक्षितुमिव ते तव करौ जलजेन पद्मेन न त्यज्यते कुमुदानां

त्यज्यते न जड़जेन करस्ते शिंचितुं सुभगभूयमिवोच्चैः।
आननञ्च नयनायितबिम्बः सेवते कुमुदहासकरांशुः ॥ ८६ ॥
ये हिरण्यकशिपुं रिपुमुच्चैरावणञ्च कुरुवीरचयं च।
हन्त हन्तुमभवंस्तव योगास्ते नरस्य च हरेश्च जयन्ति ॥ ८७ ॥
केयमर्द्धभवता भवतो हे मायिना ननु भवः सकलस्त्वम्।
शेषतामपि भजन्तमशेषं वेद वेदनयनो हि जनस्त्वाम् ॥ ८८ ॥
प्राग्भवैरुदगुदस्मवगुम्फान्मुक्तियुक्तिविकृताविह तावत्।
नापरः स्फुरति कस्यचनापि त्वन्मुमार्धिमवधूय समाधिः ॥८९॥

कैरवाणां हासकरा हासकारिणः करा अंशवो यस्य स चन्द्रश्च नयनायितं नयनवदाचरितं बिम्बं मण्डलं यस्य चन्द्रो हि विष्णोर्वामाक्षित्वेन वर्तते स तादृशः सन्नुच्चैः सुभगभूयं शिक्षितुमिवाननं सेवते ॥ ८६ ॥

यदिति। हे विष्णो ! उच्चैर्महान्तं हिरण्यकशिपुं रावणं कुरुवीरचयं च दुर्योधनप्रभृतीनाञ्च समूहन्तु यथाक्रमं नरस्य मनुष्यस्य हरेः सिंहस्य नरस्य मनुष्यस्य दाशरथेर्हरेः कपेः सुग्रीवस्य च अर्ज्जुनस्य हरेः कृष्णस्य चार्जुनस्य च नरोऽर्जुने मनुष्ये चेति यादवः। यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णु-सिंहांशुवाजिषु। शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिष्विल्यमरः। योगाः सम्बन्धविशेषा अभवन्। जयन्ति। हन्तेति हर्षे ॥ ८७ ॥

केति। हे विष्णो ! मायिना मायाविना श्रीत्यादित्वादिनिः। भवता त्वया केयं भवस्य शम्भोः संहारस्य च अर्द्धमर्द्धभवः तस्य भावस्तत्ता मा कहे काठा किं भवद् आत्मेपे सकलः संतत्त्नोभयः संभ रत्वं ननु इति प्रसिद्धौ शेषतामनन्ततामुपयुक्तादन्यत्वं च शेषः सङ्कर्षणे नम्न उपयुक्तेऽ-न्तरेऽवधावपोति विश्वः। भजन्तं प्राप्नुवन्तमपि त्वां वेद पुरुषएवेदं सर्वमित्यादि नयनं यस्य स जनो वेदशोऽशेषं सकलमनन्तादन्यञ्च वेद जानातिहि ॥ ८८ ॥

प्रागिति। हे विष्णो ! प्राग्भवैः पूर्वजन्मभिः उदगुदग् भवानाम-

ऊर्द्धदिक्कदलनाद्द्विरकार्षीः किं तनुं हरिहरीभवनाय ।
किञ्च तिर्य्यगभिनो नृहरित्वे कः स्वतन्त्रमनु नन्वनुयोगः ॥९०॥
आप्तकाम ! सृजसि त्रिजगत् किं किं छिनत्सि यदि निर्म्मितमेव ।
पासि चेदमवतीर्य्य मुहुः किं स्वात्मनाऽपि यदवश्यविनाश्यम् ॥९१
जाह्नवीजलजकौस्तुभचन्द्रान्
पादपाणिहृदयेक्षणवृत्तीन् ।
उत्थिताऽब्धिसलिलात्त्वयि लोला
श्रीः स्थिता परिचितान् परिचिन्त्य ॥ ९२ ॥

त्तरोत्तरजन्मनां गुम्फाद्गुम्फनाद्धेतोः मुक्तेर्मोक्षस्य युक्तेश्च ताभ्यां विहृतौ विघ्ने सत्यामिह संसारे तावत् त्वत्समाधिं ध्यानमवधूय परित्यज्य कस्यचन कस्यचिदपि अपरः समाधिः समर्थनं न स्फुरति समाधिर्नियमे ध्याने नीवारे च समर्थने इति विश्वः ॥ ८९ ॥

ऊर्द्धेति । हे विष्णो ! हरिहरीभवनाय विष्णुशङ्करीभावाय परमेश्वरस्य हि हरिहरात्मकं शरीरमस्ति । ऊर्द्धा दिग्यस्मिन् तस्मात्-कदलनाद्विभागाद्धेतोः किं किमर्थन्तनुं शरीरं द्विः द्विधा अकार्षीः कृतवानसि किञ्च नृहरित्वे नरसिंहभावे तिर्यग्यथा भवति तथा तनुमभिनः भिन्नवानसि ननु विष्णो ! स्वतन्त्रं पुरुषमनु कोऽनुयोगः प्रश्नः प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा चेत्यमरः ॥ ९० ॥

स्वतन्त्रमेव स्फुटयति आप्तेति । आप्तकाम ! कृतकृत्य ! विष्णो ! त्रिजगत् त्रयाणां जगतां समाहारः । किं किमर्थं सृजसि आप्तकामस्यै-तदनुचितमिति भावः । यदि त्रिजगन्निर्म्मितमेव तर्हि न किं छिनत्सि यत् जगत् स्वात्मनैव अवश्यविनाश्यं अवश्यं विनाशनीयं लुम्पेदवश्य-नियमः कृत्यइति लोपः । तदिदं त्रिजगत् मुहुर्मुहुरवतीर्य किं किमर्थं पासि रक्षसि अवश्यविनाश्यस्य रक्षणमनुपयुक्तमिति भावः ॥ ९१ ॥

जाह्नवीति । हे विष्णो ! अब्धिसलिलादुत्थिता लक्ष्मीः पादादिषु-हृदयेक्षणे वृत्तिर्वर्त्तनं येषां तान् परिचितानभ्यस्तान्यथाक्रमं जाह्नवीज-

वस्तु वास्तु घटते न भिदानां यौक्तिकैकविषबाधविरोधैः ।
तत्त्वदीक्षितविजृम्भिततत्तद्भेदमेतदिति तत्त्वनिरुक्तिः ॥ ९३ ॥
वस्तु विश्वमुदरे तव दृष्ट्वा बाह्यवत् किल मृकण्डुतनूजः ।
स्वं विभिन्नमुभयं न विचिन्वन्निर्ययौ स कतरत्त्वमवैषि ॥ ९४ ॥
ब्रह्मणोऽस्तु तव शक्तिगतायां मूर्ध्नि विश्वमथ पत्युरहीनाम् ।
बालतां कलयतो जठरे वा सर्वथाऽसि जगतामवलम्बः ॥ ९५ ॥
धर्मबीजसलिला सरिदङ्घ्रावर्थमूलमुरसि स्फुरति श्रीः ।
कामदैवतमपि प्रसवस्ते ब्रह्मसुक्तिरमसि स्वयमेव ॥ ९६ ॥

लजकौस्तुभचन्द्रान् परिचिन्त्य पर्यालोच्य त्वय्यासक्ता सती स्थिता किं लोका लोको हि वश्यसमीपे ससहमास्ते ॥ ९२ ॥

वस्त्विति । हे विष्णो ! यौक्तैर्युक्तिपरैर्नैकविधैरनेकप्रकारैर्विरोधैर्विरोधहेतुभिर्भिदानां वास्तवो वस्तु पदार्थो न घटते तत्तस्मात्त्वत्तो द्वैतवस्तु घटपट दिरूपं त्वदीक्षितेन भवदिच्छया विजृम्भितो विजृम्भितः स स भेदो विशेषो यस्य तदिति तत्त्वस्य वस्तुतत्त्वस्य निरुक्तिर्निर्वचनम् ॥ ९३ ॥

वस्त्विति । हे विष्णो ! मृकण्डुतनूजो मार्कण्डेय स्तवोदरे बाह्यवत् बाह्यमिव बहिः पर्यालोपोत्पन्नत् । विश्वं वस्तु दृष्ट्वा विभिन्नमुभयं स्वमात्मानं न विचिन्वन् विवेक्तुमशक्नुवन्निर्ययौ निर्गतवान् किल उदर निर्गतवान् स मृकण्डुतनूजः कतरदिति त्वमवैषि जानासि नान्य इत्यर्थः ॥ ९४ ॥

ब्रह्मण इति । हे विष्णो ! ब्रह्मणो विधातुस्तव शक्तौ माय य:-मेव लतायां विश्वमस्तु अथवा अहीनां पत्युः शेषस्य तव मूर्ध्नि विश्वमस्तु अथवा बालताङ्कलयतो दधानस्य तव जठरे विश्वमस्तु सर्वथा सर्वप्रकारेणापि त्वं जगतामवलम्ब आश्रयोऽसि ॥ ९५ ॥

धर्मेति । हे विष्णो ! धर्मस्य बीजं सलिलं यस्याः सा सरित् जाह्नवी तवाङ्घ्रौ स्फुरति अर्थस्य मूलं श्रीर्लक्ष्मीस्तवोरसि स्फुरति

लीलयाऽपि तव नाम जना ये गृह्णते नरकनाशकरस्य ।
तेभ्य एव नरकैश्चकिता भीस्ते तु बिभ्यतु कथं नरकेभ्यः ॥ ९७ ॥
मृत्युहेतुषु न वज्रनिपाताद्भीतिमर्हति जनस्त्वयि भक्तः ।
यत्तदोच्चरति वैष्णवकण्ठान्निष्प्रयत्नमपि नाम तव द्राक् ॥ ९८ ॥
सर्वथाऽपि शुचिनि क्रियमाणे मन्दिरोदर इवावकिरा ये ।
उद्भवन्ति भविचेतसि तेषां शोधनीभवदनुस्मृतिधारा ॥ ९९ ॥

कानदैवतं कामदेवोऽपि ते तव प्रभवः पुत्रः स्वयमेव सुखादं अह्नाणि पुरुषार्थचतुष्टयाकाङ्क्षी इति त्वमेव सेवनीयोऽसीति भावः ॥ ९६ ॥

लीलयेति । हे विष्णो ! नरकस्य रौरवादेरसुरविशेषस्य च नरको निरये दैत्य इति विश्वः । नाशङ्करोति यस्तस्य तव नाम नामधेयं लीलया विनोदेनापि ये जना गृह्णते कीर्तयन्ति तेभ्योजनेभ्य एव नरकैर्भीर्भय चकिता अभ्यस्ता उचितं मोक्षमभ्यस्तमिते चतेऽसमं जन इति विश्वः । ते जनास्तु नरकेभ्यः सकाशात्कथ बिभ्यतु तस्मान्न कथञ्चिदित्यर्थः ॥ ९७ ॥

मृत्यिति । हे विष्णो ! त्वयि भक्तोजनो मृत्युषु हेतुषु मरणकारणेषु मध्ये वज्रनिपातात् मृत्युहेतोः सकाशाद्भीतिं अर्हति । नास्ति कुतस्त्यादृ यदुयस्मात्कारणात् तदा वज्रपातसमये वैष्णवस्य विष्णुभक्तस्य कण्ठात्तव नाम नामधेयं द्राक्शीघ्रं निष्प्रयत्नमबुद्धिपूर्वकमुच्चरति निष्क्रामति । अनभिसन्धीनां विष्णुनामोच्चारणे मृतस्य नरकपातो नास्तीति भावः ॥ ९८ ॥

सर्वथेति । हे विष्णो ! सर्वथा सर्वप्रकारेणापि शुचिनि निर्मले क्रियमाणेऽपि भविनां संसारिणाञ्चेतसि मन्दिरोदरे गृहाभ्यन्तर इव ये अवकिराः रजांसि सम्मार्जनी शोधनी स्यात्सङ्करोऽवकिरस्तथेत्यमरः । उद्भवन्ति जायन्ते तेषामेव कारणभूतत् तव कर्मभूतस्यानुस्मृतिधारा ध्यानपरम्परा शोधनी सम्मार्जनी ॥ ९९ ॥

अस्मदाद्यविषयेऽपि विशेषे राम! नाम तव धाम गुणानाम्।
अन्वबन्धि भवतैव तु कस्मादन्यथा ननु, जनुष्त्रितयेऽपि ॥१००॥
भक्तिभाजमनुगृह्य दृशा मां भास्करेण कुरु वीततमस्कम्।
अर्पितेन मम नाथ! न तापं लोचनेन विधुना विधुनासि ॥१०१॥
लङ्घयन्नहरहर्भवदाज्ञामस्मि हा विधिनिषेधमयीं यः।
दुर्लभं स तपसाऽपि गिरैव त्वत्प्रसादमहमिच्छुरलज्जः ॥१०२॥
विश्वरूप! कृतविश्व! कियत् ते वैभवाद्भुतमणौ हृदि कुर्वे।
हेम नह्यति कियन्निजचीरे काञ्चनाद्रिमधिगत्य दरिद्रः ॥१०३॥

अस्मदिति। हे राम! विष्णो! विशेषे अस्मदादीनामविषये सत्यपि गुणानां धाम आश्रय कुत इत्यत आह अन्यथा अथैवं नोचेज्जनुषां जन्मनां त्रितयेऽपि भवतैव तु कस्मात् कुतो हेतोरन्वबन्धि अनुबद्धं नीतम् ॥ १०० ॥

भक्तीति। हे नाथ! विष्णोर्भक्तिभाजं मां अनुगृह्य भास्करेण दृशापि तं तमस्तमोगुणो तिमिरञ्च तमोध्वान्तं गुणे तम इत्यमरः। यस्य तु त्वं वीततमस्काङ्कुरु अर्पितेन विधुना चन्द्रेण लोचनेन मम तापं न विधुनासि नापनयसि अत्र काकुः धूङ् कम्पन इत्यस्मात् क्रियादिकालादिसिपिप्च दीनां ह्रस्वः ॥ १०१ ॥

लङ्घयन्निति। हे विष्णो! अहरहः नित्यं विधिनिषेधमयी विधिर्वसन्ते वसन्ते ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादिः निषेधो न सुरां पिबेन्न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिकः तन्मयीं भवदाज्ञां श्रुतिस्मृतिरूपां लङ्घयन् मोघयन् हा खेदे सोऽहमलज्जः सन् तपसापि दुर्लभन्त्वत्प्रसादं भवदनुग्रहं गिरा वचनेनैव इच्छुरभिलाषुकोऽस्मि ॥ १०२ ॥

विश्वेति। हे विश्वरूप! कृतविश्व! सर्वात्मक! विश्वस्रष्टः! ते तव वैभवस्याद्भुतमणौ हृदि कियत्कुर्वे अल्पमेव कलयामि। तथाहि दरिद्रः काञ्चनाद्रिमधिगत्य निजे चीरे कियद्धेम नह्यति बध्नाति णह बन्धन इति धातुः ॥ १०३ ॥

इत्युदीर्य्य स हरिं प्रति सम्प्रज्ञातवासिततमः समपादि ।
भावनाबलविलोकितविष्णोः प्रीतिभक्तिसदृशानि चरिष्णुः ॥ १०४॥
विप्रपाणिषु भृशं वसुवर्षी पात्रसात्कृतपितृक्रतुकव्यः ।
श्रेयसा हरिहरौ प्रतिपूज्य प्रह्व एष शरणं प्रविवेश ॥ १०५ ॥

माध्यन्दिनादनुविधेर्वसुधासुधांशु
रास्वादितामृतमयौदनमोदमानः ।
प्राचं सचित्रमविदूरितवैजयन्तम्
वेश्माचलं निजरुचीभिरलञ्चकार ॥ १०६ ॥
भीमात्मजाऽपि कृतदैवतभक्तिपूजा
पत्यौ च भुक्तवति भुक्तवती ततोऽनु ।

इतीति। इति पूर्वोक्तप्रकारेण हरिं विष्णुं उदीर्य्य स नलः सम्प्रज्ञातेन साकारध्यानेन हेतुना वासिततमोऽतिशयेन सञ्जातवासनः सन् भावनावशेन संस्कारपाटवेन विलोकिते साक्षात् कृते विष्णौ विषये प्रीतिभक्त्याः सदृशान्यानन्दबाष्पादीनि चरिष्णुः समपादि सम्पन्नः चिण् ते पदइति कर्त्तरि चिण् ॥ १०४ ॥

विप्रेति। एष नलो विप्राणां पाणिषु भृशं वसु वर्षति यः स तादृशः सन् पात्रसात्कृतं पितृक्रतौ पितृयज्ञे कव्यं पित्र्यं वस्तु येन हव्यकव्ये दैवपित्र्ये इत्यमरः। स तादृशः सन् श्रेयसा समीचीनवस्तुना हरिहरं परिपूज्य प्रह्वः सन् शरणं गृहं प्रविवेश शरणं गृहरक्षित्रोरित्यमरः ॥ १०५॥

माध्यन्दिनादिति। वसुधाविवस्वान् भूलोकसूर्य्यः नलः माध्यन्दिनाद्विधेरनु अनुष्ठानात्पश्चादास्वादितेनामृतमयेनौदनेन मोदमानः सन् प्राचं प्राचीनं चित्रमाश्चर्यमविदूरितो निकटीकृतः वैजयन्त इन्द्रप्रासादो येन तं वेश्माचलं निजाभिः रुचीभिः अलञ्चकार ॥ १०६ ॥

भीमेति, भीमात्मजा दमयन्त्यपि कृता दैवतस्य भक्तियुक्ता पूजा यया सा तादृशी सती पत्यौ नलेच भुक्तवति ततः पतिभोजनमनु पश्चात्

तस्याङ्कमङ्कुरिततत्परिरिप्सु मध्य
मध्यास्त भूषणभरातितरालसाङ्गी ॥ १०७ ॥
तामन्वगाद्ग्रसितबिम्बविपाकचञ्चोः
स्पष्टं शलाटुपरिणत्युचितच्छदस्य।
कीरस्य कापि करवारिरुहे वहन्ती
सौन्दर्य्यपुञ्जमिव पञ्जरमेकमाली ॥ १०८ ॥
कूजायुजा बकुलपक्षशितिम्नि सीम्ना
स्पष्टं कुहूपदपदार्थमिथोऽन्वयेन।
तिर्य्यग्धृतस्फटिकदण्डकवर्त्तिनैका
तामन्ववर्त्तत पिकेन मदाधिकेन ॥ १०९ ॥

भूषणभरेणातितरामलसाङ्गी विवशा अङ्कुरिता उद्भूता तस्याः कर्मभूताया लिप्सा आश्लिङ्गनेच्छा यस्य सनिमीमेत्यादिना-सनन्तादुः अत लोपोऽभ्यासस्येति अभ्यासलोपः। तत्ताद्य मध्यःपरिभागो यस्य तं तस्य नलस्याङ्कमुत्सङ्गमध्यास्त ॥ १०७ ॥

तामिति। ग्रसितस्य भक्षितस्य बिम्बस्य फलस्य विपाकः परिपाक इव चञ्चुर्यस्य टियस्य तस्य स्पष्टं यथा भवति तथा शलाटुनः आमफलस्य आमे फले शलाटुः स्यादित्यमरः। सम्बन्धिन्याः परिणतेः परिणामस्योचितौ च्छदौ पक्षौ यस्य कीरस्य शुकस्य सौन्दर्यपुञ्जमिवैकं पञ्जरकर एव वारिरुहे वहन्ती कापि आलिस्तां दमयन्तीमन्वगात् ॥ १०८ ॥

कूजेति। कूजायुजा कूजनसहितेन गुरौ इल इत्यकारप्रत्ययः। बकुलपक्षस्य कृष्णपक्षस्य शितिम्नि कालिम्नि सीम्ना मर्यादया स्पष्टं यथा भवति तथा कुहूरवस्य पदार्थस्य कुहूशब्दवाच्यस्यामावास्यायाः कोकिलालापस्य च कुहूः स्यात् कोकिलालापनष्टेन्दुकलयोरपीत्यमरः। मिथः परस्परं अन्वयो यत्र तेन तिर्यक् धृतेन स्फटिकमयेन दण्डेन वर्तते

शिष्याः कलाविधिषु भीमभुवो वयस्या
वीणामृदुक्कणनकर्म्मणि याः प्रवीणाः।
आसीनमेनमुपवीणयितुं ययुस्ता
गन्धर्वराजतनुजा मनुजाधिराजम्॥ ११०॥

तासामभासत कुरङ्गदृशां विपञ्ची
किञ्चित्पुरः कलितनिष्कलकाकलीका।
भैमी तथा मधुरकण्ठलतोपकण्ठे
शब्दायितुं प्रथममप्रतिभावतीव॥ १११॥

सा यद्गताखिलकलागुणभूमभूमी
भैमीतुलाधिगतये स्वरसङ्गताऽऽसीत्।

यस्तेन मदाधिकेनात्यन्तमत्तेन पिकेन उपलक्षिता सती एका तां दमयन्तीमन्वयवर्तत॥ १०९॥

शिष्या इति। वीणायाः मृदुक्कणनकर्मणि प्रवीणाः निपुणा या गन्धर्वराजतनुजाः कलाविधिषु शिल्पविद्याभ्यासेषु भीमभुवो दमयन्त्याः शिष्याः सख्यो वयस्या अभवन् ताः आसीनमेनं मनुजाधिनाथं नलमुपवीणयितुं वीणया उपगातुं ययुः प्राप्नुवत्यः॥ ११०॥

तासामिति। कुरङ्गदृशां तासां गन्धर्वराजतनूजानां विपञ्ची वीणा किञ्चिदल्पं पुरः प्रथमं कलिता स्वीकृता निष्कला निर्विशेषा सती काकली मधुरास्फुटः सूक्ष्मस्वरो यस्याः काकलीं तु कले सूक्ष्मे ध्वनौतु मधुरास्फुट इत्यमरः। सा किञ्चित्पुरः कलितनिष्कलकाकलीका सती नद्युतश्चेति कप्समासान्तः। भैम्यास्तथा विधाया मधुरायाः कण्ठलतायाः उपकण्ठे समीपे शब्दायितं शब्दं कर्तुं शब्दवैरेत्यादिना क्यङ् तुमुन्। प्रथममादावप्रतिभावती सती प्रतिभारहितेवाभासत विद्याधिकानां पुरतोऽल्पविद्यस्य कण्ठो न भासत इत्यर्थः॥ १११॥

सेति। अखिलानां कलानां यो गुणभूमा तस्य भूमिः तस्या भैम्याः

तं प्रागसावविनयं परिवादमेत्य
लोकेऽधुनाऽपि विहिता परिवादिनीति ॥ ११२ ॥
नादं निषादमधुरं ततमुज्जगार
साऽभ्यासभागवनिभृत्कुलकुञ्जरस्य ।
स्तम्बेरमीव श्रुतसंश्रुतिमूर्द्धकम्पा
वीणा विचित्रकरचापलमाभजन्ती ॥ ११३ ॥
आकृष्य सारमखिलं किमु वल्लकीनाम्
तस्या मृदुस्वरमसर्जि न कण्ठनालम् ।

तुलाधिगतये प्राक् वीणा स्वरसङ्गता आसीत् असौ वीणा तं अविनयं अविनयरूपं परिवादं एत्य अधुना स्फुटं परिवादिनीति विहिता विपञ्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनीत्यमरः ॥ ११२ ॥

नादमिति । सा वीणा अवनिभृत्कुलकुञ्जरस्य राजवंशश्रेष्ठस्य तस्य नलस्याभ्यासं समीपं भजति या सा तादृशी सती स्तम्बेरमी हस्तिनी-स्तम्बकर्णयोरमिजपोरित्यच् हलन्ताः सप्तम्याः संज्ञायामलुक् जातेरस्त्रीविषयादित्यादिना ङीप् । श्रुतसंश्रुतं नामभिधानां संश्रुतेः श्रोत्रसहितस्य च मूर्द्ध्नः शिरसः कम्पो यस्य सा तादृशी विचित्रं नानाविधं करस्य पाणेः शुण्डायाश्च चापलं चापल्यं भजन्ती या सा भवन्ती निषादेन स्वरविशेषेण मधुरं ततं विस्तृतं नादमुज्जगार स्तम्बेरमी हि निषादं बृंहते गज इति ॥ ११२ ॥

आकृष्येति । तस्या दमयन्त्याः कण्ठनालं वल्लकीनां वीणानामखिलं सारमाकृष्य मृदुस्वरो यस्य तमसर्जि तत्स्रष्टं किमु? तेन कारणेनान्तरमन्तरे भवन्तरलभावश्चाञ्चल्यमवाप्य वीणा विपञ्ची क्षीणा लज्जिता सती क्वणेषु शब्देषु वाद्यानां शब्दमित्यमरः । आलापेषु रटहेषु च कोणं वादनं दण्डं पटहं वीणा वाद्यभेदे स्यात् कोणोऽस्त्री लगुडेऽश्रके । वीणादिवादने

तेनान्तरं तरलभावमवाप्य वीणा
ह्रीणा न कोणममुचत् किमु वा लयेषु ॥ ११४ ॥

तद्दम्पतिश्रुतिमधून्यथ चाटुगाथा
वीणास्तया जगुरतिस्फुटवर्णबन्धम् ।
इत्थं यथा वसुमतीरतिमल्लिकास्ताः
कीरः किरन्मुदमुदीरयति स्म विश्वाः ॥ ११५ ॥

अस्माकमुक्तिभिरवेक्ष्यथ एव बुद्धे
र्गाधं युवामतिमती स्तुमहे तथापि ।
ज्ञानं हि वागवसरावचनाद्भवद्भ्या
मेतावदप्यनवधारितमेव न स्यात् ॥ ११६ ॥

भूभृद्भवाङ्कभुवि राजशिखामणेः सा
त्वञ्चास्य भोगसुभगस्य समः क्रमोऽयम् ।

वा स्यादेकदेशे गृहस्यचेति विश्वः। नामुचेत् किमु अपह्नुतसारोहि ह्रीणः सन् गृहस्य कोणमाश्रित्य तिष्ठति ॥ ११४ ॥

तदेति। अथानन्तरं वसुमतीरतेः दमयन्त्याः मल्लिकः पञ्जरादौ स्थापितः पदास्वरित्यादिना कप् स्वार्थे कप्। मल्लिकाक्षाः पक्षिमृगाभ्यके-काः स्युर्मल्लिकाश्च त इत्यमरः। कीरः शुकः मुदं किरन् उत्पादयन्नित्यर्थः। इत्थं वक्ष्यमाणेन प्रकारेण ताश्च चाटुगाथा वर्णनश्लोकान्। तथा वीणाः कर्त्र्यः तयोर्दम्पत्योः दमयन्तीनलयोः श्रुतिमधूनि श्रोतृक्षौद्राणि चाटुगाथा अतिस्फुटवर्णबन्धं जगुर्गीतवत्यः ॥ ११५ ॥

अस्माकमिति। अत्यधिका मतिर्ययोस्तयोः सम्बोधनं हे अतिमती ! दमयन्तीनलौ ! युवामस्माकं एतावदल्पं ज्ञानं वागवसरे अवचनाद् भवद्भ्यां युक्ताभ्यां यद्यपि उक्तिभिरेव बुद्धेर्गाधं प्रकटार्थत्वं अवेक्ष्यथ अनवधारित मनिश्चितमेव स्यात् तथापि स्तुमहे ॥ ११६ ॥

भूभृदिति। हे दमयन्ति ! राज्ञां शिखामणेः श्रेष्ठस्य राजचन्द्रस्य

यन्नाकपालकलनाकलितस्य भर्त्तु
स्त्वापि जन्मनि सती भवती स भेदः ॥ ११७ ॥
एषा रतिः स्फुरति चेतसि कस्य यस्याः
सूते रतिं द्युतिरथ त्वयि चातनोति ।
नैष्यत्ववीक्षणखिलीकृतनिर्जरत्व
सिद्धायुरध्वमकरध्वजसंशयं कः ॥ ११८ ॥
एतां धरामिव सरिच्छविहारिहारा
मुल्लासितस्त्वमिदमाननचन्द्रभासा ।

शिखामणिः शिरोरत्नञ्च यस्य राजा मृगाङ्के क्षत्रिये नृप इत्यमरः । तस्य भोगैः स्रक्चन्दनादिभिः सर्पशरीरैश्च भोगः सुखेऽस्त्रादिभृतावहेश्च फणकाययोरित्यमरः । सुभगस्यास्य नलस्य भूभृतोराज्ञः पर्वतस्य च भूभृन्नृ मिधरे नृप इत्यमरः । भवति या सा भूभृद्भवा त्वं पार्वती चायं क्रमः समस्तुल्यः भवती त्वमत्रापि जन्मनि नाकपालकलमया इन्द्रसाम्ये-न विदितस्य जातस्य कपालस्य ब्रह्मकर्परस्य कलनया विदितो न भ-वतीत्यकपालकलनाविदितः तादृक् न भवतीति नाकपालकलना वि-दितः तस्य च भर्तुर्नलस्य सती पतिव्रता दक्षसुता च सती दक्षसुते त्यजयपालः स भेदोऽन्तरम् ॥ ११७ ॥

एषेति । हे नल ! एषा दमयन्ती कस्य चेतसि रतिर्मदनवधूः सती न स्फुरति सर्वस्य स्फुरत्येवेत्यर्थः कुत इत्याह । तस्या दमयन्त्या द्युति-रेव रतिं प्रीतिं मदनवधूञ्च स्मरप्रियाञ्च रागे च सुरते रतिरितिविश्वः । सूते जनयति अथानन्तरं त्वयि वा नैर्यचेष शिश्नम्बधिना नैवाभ्यामि-त्यजागमः । वीक्षणेन चक्षुषा खिलीकृतः इ खिलाप्रहते समे इत्यमरः । निर्जरत्वेन देवत्वेन सिद्धमायुरेवाध्वा मार्गो यस्य तस्मिन्मकरध्वजे संशयं मकरध्वज इति भ्रान्तिं तयातनोति तस्य स्तत्वादितिभावः ॥ ११८ ॥

एतामिति । सरितो नद्यास्छविः शोभा सरिच्छविरिव हारी

त्रिभ्रद्विभासि पयसामिव राशिरन्त
र्वेदिश्रियं जनमनःप्रियमध्यदेशाम् ॥ ११९ ॥
दत्ते जयं जनितपत्रनिवेशनेयम्
साचीकृतेन्दुवदना मदनाय तन्वी ।
मध्यस्थदुर्बलतमत्वफलं किमेत
द्भङ्गिर्यदत्र तव भर्त्सितमत्स्यकेतोः ॥ १२० ॥
चेतोभवस्य भवती कुचपत्रराज
धानीयकेतुमकरा ननु राजधानी ।

मनोहारी च हारोसृक्ता यस्या स्तामन्तर्वेद्या अन्तरिव अन्तर्वेद्या देशविशेषस्य यस्याः जन्मना हिमवद्विन्ध्ययोरन्तर्यः प्राग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तित इति । तामेतां दमयन्तीं बिभ्रद्धानस्त्वं पयसां राशिः समुद्र इवास्या दमयन्त्या आननस्येव-चन्द्रभासा उद्भासितो विभासितः सागरो हि चन्द्रभासा उद्भासितो भवति ॥ ११९ ॥

दत्त इति । हे नल ! जनितं कृतं पत्रस्य तिलकस्य जयपत्रस्य निवेशनमर्पणं यया सा साचीकृतं लोचनीकृत मिन्दुरिव वदनं यया सा साचाद्दृष्टव्यक्तता इन्दुवदना चन्द्रमुखीयं तन्वी दमयन्ती मदनाय जयं दत्ते भर्त्सितोधिकृतोमत्स्यकेतु र्मदनोयेन तस्य तवास्यां तन्व्यां दमयन्त्यां यद्भङ्गिर्भोगः तदेतन्मध्यस्थितस्यावलग्नस्थितस्य मध्यस्थानां सखीनाञ्च दुर्बलतमत्वस्यात्यन्तकार्यस्यात्यन्तदौर्बल्यस्य च फलं किं पत्ने सान्निध्ये च मध्युबलात्कारेण या भङ्गिः सा मध्यानामेव दौर्बल्यं ख्यायते इत्येतदप्यनुसन्धेयम् ॥ १२० ॥

चेत इति । ननु दमयन्ति ! कुचयोः पत्रराजधानीयो निवेशनीयः केतुः ध्वजोमकरीयस्याः सा भवती त्वञ्चेतोभवस्य कामस्य राजधानी नगरी मीनकेतोः कामस्य महोदयमहत्स्य्यादिपत्योत्सवभूमि च कान्यकु-

अस्यां महोदयमहस्यपि मीनकेतो:
के तोरणं तरुणि ! न ब्रुवते भ्रुवौ ते ॥ १२१ ॥
अस्या भवन्तमनिशं भवतस्तथैनाम्
कामः श्रमं न कथमृच्छतु तामगच्छन् ।
छायेव वामय गतागतमाचरिष्णो
स्तस्याध्वजश्रमहरा मकरध्वजस्य ॥ १२२ ॥
स्वेदप्लवप्रणयिनी तव रोमराजी
रत्यै यदाचरति जागरितव्रतानि ।
आभासि तेन नरनाथ ! मधूत्थसान्द्र-
मग्नासमेषुशरकेसरदन्तुराङ्गः ॥ १२३ ॥

जयोभास्यपि च महोदयः कन्यकुब्जेऽप्यादिपत्यापवर्गयोरितिविश्वः। म-
हश्चोत्सवतेजसोरित्यमरः। अस्यां राजधान्यां भवत्यां हे तरुणि! ते भ्रुवौ
के जनास्तोरणं वन्दनमालिकां न ब्रुवते सर्व एव ब्रुवतएवेत्यर्थः॥ १२१॥

अस्या इति। हे नल! कामोऽस्या दमयन्त्याः सकाशात् भवन्तं त्वां
अनिशमृच्छंस्तथा भवतः सकाशादेनां दमयन्तीमगच्छन् श्रममाया-
सं कथं नेच्छति न प्राप्नोति इच्छत्येवेत्यर्थः। अथ गतागतमाचरिष्णो-
स्तस्य मकरध्वजस्य यां युवयोः छाया दीप्तिरनातपश्च छाया सूर्य्य प्रिया-
कान्तिः प्रतिबिम्ब मनातप मित्यमरः। अध्वजं श्रमं हरति या सा
भवति सच्छाये हि पथि पान्थो न श्राम्यति॥ १२२॥

स्वेदेति। हे नरनाथ! नल! तव रोमराजिः रोमसमूहः स्वेदप्ल-
वे घर्मजलस्नाने प्रणयोऽस्यास्तीति स्वेदप्लव प्रणयिणी रत्यै सुरताय-
जागरितानि जागरणान्येव व्रतानि यदाचति तेनाचरणेन हेतुना
मधूत्थेन हुपि स्थइत्यत्र योगविभागात् समासः। सान्द्रैर्बहुलैर्मग्नानामस-
मेषोः कामस्य शराणां केशरैः दन्तुरानि निम्नोन्नतान्यङ्गानि अवयवा
यस्य स तादृशः सन्नाभासि॥ १२३॥

प्राप्ता तवापि नृप ! जीवितदेवतेयम्
घर्माम्बुशीकरकरम्बनमम्बुजाक्षी ।
ते ते यथा रतिपतेः कुसुमानि बाणाः
स्वेदस्तथैव किमु तस्य शरक्षतास्रम् ॥ १२४ ॥
रागं प्रतीत्य युवयोस्तमिमं प्रतीची
भानुश्च किं द्वयमजायत रक्तमेतत् ।
तद्वीक्ष्य वां किमिव केलिसरित्सरोजैः
कामेषुतोचितसुखत्वमधीयमानम् ॥ १२५ ॥
अन्योन्यरागवशयोर्युवयोर्विलास-
स्वच्छन्दताच्छिदपयातु तदालिवर्गः ।

प्राप्तेति । हे नृप ! नल ! तव जीवितस्य देवतेयं अम्बुजाक्षी दमयन्ती अपि घर्माम्बुनः स्वेदजलस्य शीकरैः कणैः करम्बनं मिश्रणं कुसुमानि रतिपतेः कामस्य ते तव प्रसिद्धा स्तेबाणा यदा आसन् तथैव स्वेदो घर्मस्तस्य कामस्य शराणां क्षतेषु अस्रं किमु ? ॥ १२४ ॥

रागमिति । हे दमयन्ति ! नलो युवयोस्तमिमं रागं प्रतीत्य ज्ञात्वा प्रतीची पश्चिमा दिग्भागं सूर्यश्च तद्द्वयं रक्तं रक्तवर्णेन युक्तमनुरक्तं रक्तं-स्यात् कुङ्कुमे ताम्रे प्राचीनामलकस्रजि । अनुरागाणि नील्यादिरञ्जिते लोहितेऽन्यवदितिविश्वः । इह समये वां युवां वीक्ष्य केलिसरिति सरोजैस्तं प्रसिद्धं कामेषुतायाः कामबाणत्वस्य उचितं सुखं येषान्तेषां भावस्तत्त्वं कामेषुतोचितसुखत्वमधीयमानमभ्यस्यमानम् किम् ? ॥ १२५ ॥

अन्येति । हे दमयन्ति ! अन्योऽन्यस्मिन् रागस्यानुरागस्य वशयोर्युवयोः विलासतां स्वच्छन्दतां स्वाच्छन्द्यं छिनत्ति यः स आलिवर्गः सखीसमूहस्तस्मात्कारणादपयातु निर्गच्छतु तथाहि मदनः कामः स्वियं

अयाजयत् सिचयमाजिमकारयन्वा
दन्तैर्नखैश्च मदनो मदनः कथं स्यात् ॥ १२६ ॥

इति पठति शुके मृषा वयस्या
बहुनृपकृत्यमवेत्य सान्ध्यवेलम् ।
कुपितनिजसखीदृशार्द्धदृष्टाः
कमलतयैव तदा निकोचवत्यः ॥ १२७ ॥

अकृत परभृतः स्फुहिस्फुहीति
श्रुतवचनस्वजनानुक्तिचुञ्चुचञ्चुः ।
पठितनलनुतिं प्रतीव कीरम्
तमिव नृपं प्रति जातनेत्ररागः ॥ १२८ ॥

वस्त्रमत्याजय मोचयत् दन्तैर्नखैश्चाजिं युद्धमकारयन्वा कथं मदनो मदनो मदयिता स्यात् न कथञ्चिदित्यर्थः ॥ १२६ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण शुके पठति सति ता आल्यः सान्ध्यवेलं सन्धिवेलायां सन्ध्यासमये भवं सन्धिवेलाद्येभ्यो नक्षत्रेभ्योऽन् । बहुनेकं नृपकृत्यं राजकार्य्यं स्वानुष्टेयमवेत्य ज्ञात्वा कमलतया पद्मत्वेनैव तदा तस्मिन् समये निकोचः सङ्कोचो यस्यास्तया निकोचवत्यः कुपितायाः सखीनिर्गमने निजसख्या दमयन्त्याः सम्बन्धिन्या दृशा चक्षुषा अर्धदृष्टाः सत्यो निर्ययुः ॥ १२७ ॥

अकृतेति । परभृतः कोकिलः तं नृपं नलं प्रति जातो नेत्रयो रागो रक्तवर्णोऽनुरागश्च रागोऽनुरक्तो मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादिष्विति विश्वः । स तादृशः सन् श्रुतानां वचनस्वजनानूक्तानुवचनेन वित्तोऽनूक्तिचुञ्चुः तेन वित्तचुञ्चुप्चणावौ । तादृशी चञ्चुस्त्रोटीर्यस्य तं पठिता नलस्य नुतिस्तुतिर्येन तं कीरं शुकं प्रति स्फुत्मोकत्वस्तु हिस्फुहीत्यकृत ॥ १२८ ॥

तुङ्गेति । अथ तुङ्गे प्रासादे वासादवस्थिते हैंतोर्स्टर्शं क्षपतायस्या स्तमायतां दीर्घानर्कविम्बस्य प्रतिकृतमणिना प्रतिविम्बेनैव मणिना राज-

तुङ्गप्रासादवासादथ भयमञ्जगतामायतीं केलिकुल्या-
मद्राक्षीद्दर्कविम्बप्रतिकृतमणिना भीमजा राजमानाम्।
वक्रं वक्रं व्रजन्ती फणियुवतिरिति त्रस्नुभिर्व्यक्तमुक्ता-
न्योन्यं विद्रुत्य तीरे रथपदमिथुनैः सूचितामार्त्तिरुत्या॥१२६॥

अथ रथचरणौ विलोक्य रक्ता
वतिविरहौ सततातुरताविवास्रैः।
अपि तमकृत पद्मसुप्तिकालम्
श्वसनविकीर्णसरोजसौरभं सा ॥ १३० ॥

अभिलपति पतिमति स्म भैमी
सदय! विलोकय कोकयोरवस्थाम्।
मम हृदयमिमौ च विन्दतौं हा
क इव विलोक्य नरो न रोदितीमाम् ॥ १३१ ॥

मानां वक्रं वक्रं यथा तथा व्रजन्ती गच्छन्ती फणियुवतिः सर्पस्त्रीति
हेतोस्त्रस्नुभिरनिव्यक्तं यथा तथा मुक्तं अन्योन्यं यस्मिन् तद्यथा
भवति तथा तीरे विद्रुत्य पलाय्य रथ पदानां चक्रनाम्नां मिथुनैः कर्तृभि
रार्त्तिरुत्या दुःखस्वनेन साधनेन सूचितां केलिकुल्यां क्रीडाकृत्रिमसरितं
कुल्याल्पा कृत्रिमा सरिदित्यमरः। भीमजां दमयन्तीमद्राक्षीत् ॥ १२६ ॥

अथेति। अथ सा दमयन्ती अतिविरहौ विरहस्य सहतया हृतौ
द्विधा भूताविति अस्रैरक्ताविव रक्तवर्णौ रथचरणौ चक्रौ विलोक्य त प-
द्मानां सुप्तिकालं सायंसमयमपि श्वसनेन दुःखनिश्वासेन विकीर्णं विक्षिप्तं
सरोजसौरभं पद्मसौगन्ध्यं यस्य तमकृत कृतवती ॥ १३० ॥

अभिलपतीति। भैमी नलं मत्युद्दिश्य अभिलपति स्म किमित्याह।
हे सदय! दयालो! कोकयोश्चक्रयोरवस्थां दुर्दशां विलोक्य मम हृदय-
मिमौ कोकौ च विन्दन्तीं विन्दतां अयस्य विलोक्य कोवा नरो विलोक्य
रोदनं न करोति सर्वोऽपि करोत्येवेत्यर्थः हा खेदे ॥ १३१ ॥

कुमुदमुदमुदेष्यतीमसोढा
रविरविलम्बितुकामतामतानीत्।
प्रतितरु विरुवन्ति किं शकुन्ताः
स्वहृदि निवेशितकोककाकुकुन्ताः॥ १३२॥

अपि विरहमनिष्टमाचरन्ता
वधिगमपूर्व्वकपूर्व्वसर्व्वचेष्टौ।
इदमिह निदर्शनं विहङ्गौ
विधिवशचेतनचेष्टितानुमाने॥ १३३॥

अङ्घ्रिस्थारुणिमेष्टकाविसरणैः शोणे रुपाणः स्फुटं
कालोऽयं विधिना रथाङ्गमिथुनं विच्छेत्तुमन्विच्छता।

कुमुदेति। रविर्भानुरुदेष्यतीं जनिष्यमाणां कुमुदानां मुदं असोढा असहिष्णुः सन् सहेः सोढव्यमिति ढत्वदत्वढलोपेषु सहिवहो रोदवर्णस्य। अविलम्बितुं कामो यस्य तस्य भावस्तत्तामतानीत् कृतवान् प्रतितरु तरुं प्रति यथार्थेऽव्ययीभावः। शकुन्ताः पक्षिणः स्वहृदि निवेशितोऽर्पितः कोकानाञ्चक्रवाकानाङ्काकुरार्तस्वरएव कुन्तः प्रासोयेषां प्रासस्तु कुन्त इत्यमरः। तादृशाः सन्तो विरुवन्ति शब्दायन्ते किं वितर्के किं शब्दः॥ १३२॥

अपीति। अनिष्टमनीप्सितमपि विरहमाचरन्तौ कुर्वन्तावधिगमो ज्ञानं पूर्वं यस्याः साधिगमपूर्विका: पूर्वस्वर्व्वचेष्टा ययोस्तौ अधिगमपूर्वकसर्वचेष्टा विहङ्गौ समये विधेर्ब्रह्मणोवशेनचेतनानां प्राणिनाञ्चेष्टितेन चेष्टाया अनुमानविषये इदं निदर्शनं दृष्टान्तो हि॥ १३३॥

अङ्घ्रीति। रथाङ्गयोश्चक्रवाकयोर्मिथुनं विच्छेत्तुं अन्विच्छता विधिना ब्रह्मणा अङ्घ्रिः किरणः पादश्च तत्र तिष्ठन्तीति अङ्घ्रिस्थो योऽरुणिमा आरुण्यन्तैरेव इष्टकाविसरैः शोणवर्णैरासीत् इष्टकाति यस्तेन

रश्मिग्राहिगरुत्मदग्रजसमारब्धाविरामभ्रमो
दण्डभ्राजिनि भानुशाणवलये संसज्य किं निश्यते ॥१३४॥

इति स विधुमुखीमुखेन मुग्धा
लपितसुधासवमर्पितं निपीय ।
स्मितशबलवलन्मुखोऽवदत् तां
स्फुटमिदमीदृशमीदृशं यथात्थ ॥ १३५ ॥

स्त्रीपुंसौ प्रविभज्य जेतुमखिलावाशादितौचित्ययो
र्नम्रां वेद्मि रतिप्रसूनशरयोश्चापद्वयीं त्वद्भ्रुवौ ।

गरुत्मज्जाग्रजेनारुणेन समारब्धाः प्रक्रान्ताविरामा विच्छिन्ना भ्रमि भ्रमणं यस्य तस्मिन् दण्डेन चण्डांशुपार्श्ववर्तिना भ्राजिनि शाणस्थेन वर्तुलेन काष्ठेन चण्डोपमोमानभेदे च अङ्कुरे दम सैन्ययोः । अभिमाने ग्रहे चेति विश्वः । भानौ सूर्य एव शाणवलये शास्त्रोत्तेजनं यत्र मण्डले संसज्य आरोप्य कालः सायंसमयः कृष्णवर्णश्च कालो स्त्रियौ महाकाले समये यम-कृष्णयोरिति विश्वः । स्फुटं यथा भवति तथा निश्यते । तेजनिशातने क्ष-मायाञ्चेत्यस्मात् भौवादिकात्कर्मणि यकि रूपम् । असिधारिणो हि अङ्गुलस्येष्टकया सज्जीकृतेन वलयेन कृपाणादिकमुत्तेजयन्ति ॥ १३४ ॥

इतीति । इत्यनेन प्रकारेण स नलो विधुमुख्या श्चन्द्राननाया दमयन्त्या मुखेन अर्पितं मुग्धं लपितसुधासव निपीय स्मितेन शबलाञ्छितं वलत् चलत् मुखं यस्य स तादृशः सन् तान्दमयन्तीमवदत् कथमित्याह । हे दमयन्ति ! यथा येन प्रकारेण त्वमात्थ ब्रूषे इदं ईदृशमीदृशं स्फुटम् ॥ १३५ ॥

स्त्रीपुंसाविति । हे दमयन्ति ! त्वद्भ्रुवौ अखिलौ स्त्रीपुंसौ प्रविभज्य जेतुं आपादितौचित्ययोः रतिप्रसूनशरयोः नम्राञ्चापद्वयीं वेद्मि नालीकमुक्त्येषिणोः मालिकानां शराणां मुक्तिं मोक्षणमिच्छतो र्ययोर्द्वयोः नालीकयोः समाहारः द्विनलिकीं द्विनलीकृतां तन्नाशाच्छलेन

त्वन्नामाच्छ्ठनिह्नुतां द्विनलिकौं नालीकमुक्तये पिणो
स्वन्निश्वासमलं मधुश्वसनजं वायव्यभस्त्रं तयोः ॥ १३६ ॥
पीतो वर्णगुणस्तवातिमधुरः कायेऽपि सोऽयं यथा
यं बिभ्रत् कनकं सुवर्णमिति कैराहृत्य नोत्कीर्य्यते ।
का वर्णान्तरवर्णना धवलिमा राजैव रूपेषु य
स्तद्योगादपि यावदेति रजतं दुर्वर्णतादुर्यशः ॥ १३७ ॥
खण्डक्षोदमृदि स्थले मधुपयःकादम्बिनीतर्पणात्
कृष्टे रोहति दोहदेन पयसां पिण्डेन चेत् पुण्ड्रकः ।
स द्राक्षाद्रवसेचनैर्यदि फलं धत्ते तदा त्वद्गिरा-
मुद्देशाय ततोऽप्युदेति मधुराधारस्तमप्रत्ययः । १३८ ॥

निह्नुतां गोपितां वेद्मि तव निश्वासावेव स्ते तयोरविस्मरयोः मधुश्वसनजं वायव्यमस्त्रम् ॥ १३६ ॥

पीतो वर्णेति । मधुरोऽत्यन्तवर्णश्च सोऽयं पीतोवर्णः काये त्वदीये शरीरेऽप्यस्ति स पीतवर्णं बिभ्रत् कनकं कैः सुवर्णं शोभनोवर्णो यस्य तदित्याहृत्य नोत्कीर्य्यते सर्वैरपि स्तूयत इत्यर्थः। वर्णान्तराणां नीलपीतादीनां पीतव्यतिरिक्तानां वर्णानां स्तुतिः का वा कुत इत्याह यो धवलिमा धवलत्वं रूपेषु राजा उत्कृष्टये एतस्य धवलिम्नो योगात् सम्बन्धादपि रजतं कर्त्तृ यावत्प्रकाल्येन दुर्वर्णेना दुर्यशः कर्मभूतमेति प्राप्नोति ॥ १३७ ॥

खण्डेति। हे दमयन्ति ! मधु क्षौद्रमेव पयांसि यस्यास्तस्याः कादम्बिन्या मेघमालिकायाः कल्याः कादम्बिनी मेघमालेत्यमरः। तर्पणात् पूरणाद्धेतोः खण्डस्य शर्करविशेषस्य क्षोदस्य चूर्णमृत्तिकाद्रूपे स्थले पिण्डेन पाकविशेषेण पिण्डीभूतेन पयसा क्षीरेणैव दोहदेन वृक्षादिवृद्धिकरेण वस्तुना साधनेन पुण्ड्रकः इक्षुविशेषः रसाल इक्षुस्तद्भेदाः पुण्ड्रकान्तार-कादय इत्यमरः। रोहति प्रभवति चेत् स पुण्ड्रको द्राक्षारससेचनैः सेकै-

उन्मीलद्गुडपाकतन्तुलतया रज्वा भ्रमीरर्जयन्
दानान्तस्तुतशर्कराचलमथस्सेनामृतान्धः स्मरः ।
नव्यामिक्षुरसोदधेर्यदि सुधामुत्थापयेत् सा भव-
ज्जिह्वायाः कृतिमाह्वयेत परमां मत्कर्णयोः पारणां ॥ १३९ ॥
शोकश्चेत् कोकयोस्त्वां सुदति ! नुदति तद्व्याहराज्ञाकरस्ते
गत्वा कुल्यामनस्तं व्रजितुमनुनये भानुमेतज्जलस्थम् ।
बद्धे यद्यञ्जलावप्यनुनयविमुखः स्यान्ममैकग्रहोऽयं
दत्त्वैताभ्यां तदम्भोऽञ्जलिमिह भवतीं पश्य मामेष्यमाणां ॥१४०॥

यदि फलं धत्ते । तदा मधुरस्य रसस्याश्रयः मधुरतरा गीः त्वद्गिरां भवद्वचनानां उद्देशाय कथनायोदेति ॥ १३८ ॥

उन्मीलदिति । हे दमयन्ति ! अमृतमेवान्धोऽन्नं यस्य सोऽमृतान्धो देवः सएव धाता शर्कराचमनदानसक्तं मथोमन्थदण्डस्य पथिमथ्यृभुक्षो टिलोपः । उन्मीलन्त्या विकसन्त्याः गुडस्य पाकादुद्भूतं यातन्तुलतयैव रज्वा मथछेद्य साधनेन भ्रमीः भ्रमणानि स्वेनात्मनैव अर्जयन् सम्पादयन् क्षीरसोदधेः सकाशात् नव्यां सुधां यद्युत्थापयेत् तदा सुधा मत्कर्णयोः परमां पारणाम्भवज्जिह्वायाः त्वद्रसनायाः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंवद्भावः । कृतिं कार्यं गिरमाह्वयेत प्रतिभटीकुर्यात् स्पर्धयाह्वेङ् तङ् । महाभारते गरुडस्यामृताहरणार्थोऽनुसन्धेयः ॥ १३९ ॥

शोकइति । हे सुदति ! दमयन्ति ! कोकयोश्चक्रवाकयोः शोकस्त्वां नुदति चेत्तर्हि व्याहर ब्रूहि कुल्याङ्गत्वा एतस्याः कुल्याया जलस्थं सूर्यमनस्तं प्रापितु मत्ममनुनये अभ्यर्थये मया अञ्जलौ बद्धेऽपि एको ग्रहो यस्य स एकश्चन्द्रादिषु मुख्यग्रहस्य निबद्धोपरागकादयो ग्रहस्तमरः । अयं भानुरनुनयाद्विमुखो यदि स्यात्तर्हि आभ्यां कोकाभ्यां अम्भो जलं दत्त्वैव इह प्रासादे भवतीं त्वां एष्यमाणं दृष्ट्वा गतातिवृत्तस्य शानचि रूपं मां पश्य ॥ १४० ॥

तदानन्दाय त्वत्परिहसितकन्दाय भवती
निजालीनां लीनां स्थितिमिह मुहूर्त्तं रुगयताम्।
इति व्याजात् कृत्वाऽऽलिषु वलितचित्तां सहचरीं
स्वयं सोऽयं सायन्तनविधिविधित्सुर्बहिरभूत्॥ १४१॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यं।
तस्यागादयमेकविंशगणनः काव्येति नव्ये कृतौ,
भैमीभर्त्तृचरित्रवर्णनमये सर्गो निसर्गोज्ज्वलः॥ १४२॥

हे दमयन्ति! तत्तस्मात्कारणान्निजामात्मीयाना मालीनां इह प्रासादे लीनां गढां स्थितिं त्वं परिहसितस्य परिहासस्य कन्दायानन्दाय भवति त्वं मुहूर्तं रुगयतामन्विष्यत्व इति व्याजादालिषु सखीषु दमयन्तीं वलितचित्तामासक्तमनस्कां कृत्वा सोऽयं नलः स्वयं सायन्तनं विधिं कृत्यं विधित्सु विधातुमिच्छुः सन् बहिरभूत्॥ १४१॥

श्रीहर्षमिति। भैमीभर्तुर्नलस्य यच्चरित्रन्तद्वर्णनमये काव्ये नव्ये नूतने अत्रास्मिन् श्रीहर्षस्य कृतौ एकविंशतिर्गणना यस्यां सोऽयं सर्गोऽगात् समाप्तः॥ १४२॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां नैषधव्याख्यायां जीवातुसमाख्यायां एकविंशतिः सर्गः।

नैषधचरितम्।

द्वाविंशः सर्गः।

उपास्य सान्ध्यं विधिमन्तिमाशारागेण कान्ताधरचुम्बिचेताः।
अवाप्तवान् सप्तमभूमिभागे भैमीधरं सौधमसौ नरेन्द्रः॥ १॥
प्रत्युद्‌व्रजन्त्या प्रियया विमुक्तं पर्य्यङ्कमङ्कस्थितसज्जशय्यम्।
अध्यास्य तामप्यधिवास्य सोऽयं सन्ध्यामुपश्लोकयति स्म सायं॥२

मल्लिनाथविरचिताया जीवातुसमाख्याया व्याख्यायाः दौर्लभ्यात् द्वाविंशसर्गव्याख्यानाय सुतरां नारायणीटीका सन्निवेश्यते।

इदानीं पूर्वसर्गान्तप्रस्तावितं सायङ्कालं वर्णयिष्यन् कविर्द्वाविंशं सर्गमुपक्रमते। उपास्येति। असौ नरेन्द्रो नलः सन्ध्याप्रान्तभावेनान्तिमाशायाः प्रतीच्या आशया दिशो रागेण रक्तवर्णेन छेलना कान्ताया अधरचुम्बि अधरोष्ठस्मारि चेतो यस्य तादृशः सन्ध्यारागसदृशभैम्यधरस्मारी सन् तद्विरहासहिष्णुतया वहिरवस्थातुमशक्तो यत्र सा विद्यते तं सप्तमे भूमिभागे कक्षायां स्थितं भैम्याः धरं पर्व्वतरूपं सौधं हर्म्यं प्रासादस्य सप्तमीमुपकारिकामवाप्तवान् प्राप। किं कृत्वा। सान्ध्यं सन्ध्यासम्बन्धिनं सन्ध्याजपादिविधिमुपास्य कृत्वा॥ १॥

प्रतीति। सोऽयं नलः सायङ्कालसम्बन्धिनीं सन्ध्यां रात्रिन्दिनसम्बन्धिनं मुहूर्तं भैम्याः पुरस्तदुपश्लोकयति स्म श्लोकैः स्तौति स्म। किं कृत्वा। प्रत्युद्व्रजन्त्या सम्मुखमागच्छन्त्या प्रियया विमुक्तमङ्के मध्ये स्थिता सज्जा आस्तृता शय्या तूलिका यत्र तं पर्य्यङ्कमध्यास्य स्वयमधिष्ठाय तां

विलोकनेनानुगृहाण तावद्दिशं जलानामधिपस्य दारान् ।
अनालि लाक्षापयसेव येयमपूरि पङ्कैरिव कुङ्कुमस्य ॥ ३ ॥
उच्चैस्तरादम्बरशैलमौलेश्च्युतो रविर्गैरिकगण्डशैलः ।
तस्यैव पातेन विचूर्णितस्य सन्ध्यारजोराजिरिहोज्जिहीते ॥४॥

भैमीमपि अधिवास्य तत्रोपवेश्य। पर्यङ्कं अधिशीङ् इति कर्मत्वम्। अधिवास्य अन्तर्भावितण्यर्थेन तस्य धात्वन्तरत्वात् उपान्वध्याङ्वस इति कर्मत्वाप्राप्तेस्तामधिवास्येत्यत्र सामर्थ्यात्तत्वेति ज्ञेयम्। उपश्लोकयति सत्यापपाशेति णिचि स्म योगे भूते लट् ॥ २ ॥

विलोकनेनेति। हे भैमि! त्वं जलानामधिपस्य वरुणस्य दारान् भार्यां पश्चिमां दिशं विलोकनेनानुगृहाण कृतार्थीकुरु तावदादौ विलोकनेनानुगृहाण वर्णनया तु पश्चादित्यर्थः। यावच्चन्द्रोदयादिना प्राच्यां रामणीयकं भवति पश्चिमां दिशं विलोकयेति वा तावच्छब्दार्थः। जलाधिपस्य च भार्या दुःखिता विलोकनादिना अनुग्राह्योतुमर्हा भवतीत्युक्तिः। येयं पश्चिमा दिक् लाक्षापयसाऽलक्तरसेन कृत्वा केनापि अक्षालीव क्षालितेव। तथा कुङ्कुमस्य पङ्कैः कृत्वा केनापि अपूरीव। एवंविधा रक्ता दृश्यते अतस्तस्माद्रमणीयामेतां विलोकयेत्यर्थः।

उच्चैरिति। हे प्रिये! रविरेव गैरिकाख्यधातुविशेषसम्बन्धी गण्डशैलः उच्चैस्तरादत्युन्नतादम्बरशैलस्य गगनगिरेर्मौलेः शिखरात् सकाशाच्च्युतः पतितः स्थूलपाषाण एवाधः पतितोऽथच अच्छिन्नतः पातेनोन्नतगिरिशिखरादधः पतनेन हेतुना विचूर्णितस्य विशेषेण सूक्ष्मचूर्णीकृतस्य तस्यैव गैरिकगण्डशैलस्य सम्बन्धिनी सन्ध्यैव रजोराजिः सन्ध्यासम्बन्धी रागः इत्यर्थः। इह सायङ्काले पश्चिमदिशि वा उज्जिहीते उपरिष्टात् प्रसरति। अस्तसमये सूर्यस्य रक्तत्वान्नगगिरिशिखराच्च्युतत्वाच्च गैरिकगण्डशैलत्वम्। उच्चतरात् प्रदेशात् पतितो गण्डशैल-

अस्तादिचूडालयपक्कणालिम्लेच्छस्य किं कुक्कुटपेटकस्य ।
यामान्तकूजोल्लसितैः शिखौघैर्दिग्वारुणी द्रागरुणीकृतेयम् ॥५॥
पश्य द्रुतास्तङ्गनसूर्यनिर्यत्कराव्वलीहिङ्गुलवेत्रयाऽत्र ।
निषिध्यमानाहनि सन्ध्ययाऽपि रात्रिप्रतीहारपदेऽधिकारम् ॥६॥

धूसरीभवति । धूसरीभूतस्य रजोराजिरूर्द्ध्वं प्रसरति । तद्रजोराजिरेव सन्ध्यारागः प्राचेयोर्द्ध्वं गच्छति प्रसरतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अस्तेति । हे प्रिये ! कुक्कुटानां पेटकस्य समूहस्य यामान्ते प्रहरान्ते या कूजा शब्दितं तद्वशादुल्लसितैः प्रकाशमानैः किञ्चिदूर्द्ध्वीभूतैः उत्फुल्ल-जपाकुसुमतुल्यैः शिखानां शिरसि रक्तचर्म्ममयकेसराणामोघैर्वृन्दैः किमियं वारुणी दिक् द्राक् अकस्मादरुणीकृता रक्तीकृतेत्युत्प्रेक्षा । किम्भू-तस्य । अस्ताद्रेश्चूडा शिखरं सैव लयः स्थानं यस्य स च पक्कणः शवरावासस्तत्र तस्यालिः समूहस्तत्र म्लेच्छस्यासक्तस्य शवरैर्म्लेच्छैश्च सङ्गृहीतस्य, कुक्कुटानां कूजने उल्लसितशिखत्वं जातिः, ते च यामान्ते कूजन्ति सायं समये कूज-नादुत्फुल्लशिखाद्वृन्दसम्बन्धादरुणीभवनसम्भावार्थं यामान्तेत्याद्युक्तम् । पक्कणः शवरालयः । म्लेच्छासक्ताः पश्चिमदिगाम्लेच्छकास्ते इत्यमरः । पेटकं पुस्तकादीनां मञ्जूषायां कदम्बकमिति विश्वः ॥ ५ ॥

पश्येति । सन्ध्ययाऽत्र सायं समये चन्द्रस्य नायिका रात्रिः तस्याः स्वस्मिन्‌ः प्रतीहारस्य दौवारिकस्य पदेऽधिकारमासादमपि पश्य विलोकय । किम्भूतया । द्रुतं शीघ्रं अस्तङ्गनस्य सूर्य्यस्य निर्यन्ती बहिर्निर्गच्छन्ती करावली किरणपरम्परैव हिङ्गुलं हिङ्गुल स्यं रञ्जकरक्तद्रव्यविशेषेण रक्तं वेत्रं दण्डविशेषोऽस्यास्तया । किम्भूते पदे । निषिध्यमानं निवार्य्यमाण-प्रवेशं अह्नो दिनं यस्मिन् । स्त्रिया हि दौवारिकी स्त्र्येव युक्तेति सन्ध्यैव रात्रेर्दौवारिकी जातेत्यर्थः । सूर्य्योऽस्तमितो दिनं गतं रात्रिरागतेति सायंसन्ध्यया ज्ञाप्यत इति भावः । दौवारिक्यपि हिङ्गुलवेत्रपाणिः सती प्रविशन्तं कमपि प्रतिषेधयति । तिर्य्यक्करावलीति पाठे तिर्य्यक् प्रसारि-ण्यस्ते कराश्चेति । अह्नीत्यत्र तत्पुरुषत्वाभावाट्टजभावः ॥ ६ ॥

भूषास्थिदाम्नस्त्रुटितस्य नाट्यात् पश्योडुकोटीकपटं वहद्भिः।
दिङ्मण्डलं मण्डयतीव खण्डैः सायं नटस्तारकराट्किरीटः॥८

कालः किरातः स्फुटपद्मकस्य वधं व्यधाद्यस्य दिनद्विपस्य।
तस्यैव सन्ध्या रुचिराऽस्रधारा ताराश्च कुम्भस्थलमौक्तिकानि॥९

सन्ध्यासरागः ककुभो विभागः शिवाविवाहे विभुनाऽयमेव।
दिग्वाससा पूर्व्वमवैमि पुष्पसिन्दूरिकापर्व्वणि पर्य्यधायि॥ १०॥

भूषेति। हे भैमि! तारकराट् चन्द्रः किरीटे यस्य स शम्भुः सायं नटति सायं नटनर्त्तकः सन् उद्धतात् नाट्यात् नृत्ताद्धेतोस्त्रुटितस्य भूषास्थिदाम्नो भूषणास्थिमालाया उच्छलितैः खण्डैः शकलैः तैरेव उडुकोटीकपटं कोटिसङ्ख्यानक्षत्रव्याजं वहद्भिर्धारयद्भिरिव सायंसमये दिङ्मण्डलं मण्डयति पश्य। एतानि नक्षत्राणि न किन्तु ताण्डवत्रुटितास्थिमालोच्छलच्छकलान्येव दिक्षु शोभन्त इत्यर्थः। अन्योऽपि चन्द्रतुल्यकिरीटो नटो नृत्यंस्त्रुटितहारखण्डैस्तोषयन्दं मण्डयति। मण्डयतीवेति पाठे उत्प्रेक्षा॥ ८॥

कालइति। हे प्रिये! कालः सन्ध्यासमय एव किरातोऽथ च कृष्णवर्णो हिंसकत्वान्मृत्युरूपो वा कालो गिरिमध्यारण्यसञ्चारी शवरः स्फुटानि विकसितानि पद्मानि यस्मिन्, अथ च प्रकटीभूतशुण्डदण्डाग्रे प्रकाशमानं पद्मकं रक्तबिन्दुवृन्दं यस्मिन् तादृशस्य दिनरूपस्य द्विपस्य वधं व्यधात्करोत्। तस्यैवेह तस्य करिणो रुचिरा रम्या सन्ध्याऽस्रधारा रुधिरधारा। ताराश्च नक्षत्राणि विदारिततदीयकुम्भस्थलमौक्तिकानि, सन्ध्यारागो रक्तधारा ताराश्च स्थूलमुक्ता इव शोभन्त इत्यर्थः। स्फुटपद्मकस्येति बहुव्रीहौ कप्॥ ९॥

सन्ध्येति। विभुना प्रभुणा हरेण पूर्वं शिवायाः पार्व्वत्याः विवाहावसरे सन्ध्यया सरागो रक्तवर्णोऽयमेव ककुभः पश्चिमाशाया विभागः प्रदेशः पुष्पसंयुक्ता सिन्दूरिका रक्तवस्त्रं तत्सम्बन्धिनि तद्योगात् पुष्प-

महानटः किं नु स भानुरागे सन्ध्याय सन्ध्यां कुनटीमपीशाम्।
तनोति तन्वा वियताऽपि तारश्रेणिस्रजा साम्प्रतमङ्ग हारम्॥७

इदानीं सन्ध्यानक्षत्रयोगं वर्णयति। महानट इति। अङ्ग! हे भैमि! महान् सन्ध्योपासनादिविषयेऽतिप्रशस्तस्तथाऽटति गच्छतीत्येवम्भूतः कालः स प्रकृतः सायन्तनो, यद्वा महान् परमेश्वरो नटो नर्त्तको यस्मिन्, सन्ध्याकाले हि ईश्वरो नृत्यति स प्रकृतः सायंसन्ध्यासमयः। भानोः सूर्य्यस्य रागे लौहित्ये सति अस्तमयानन्तरं सूर्य्यस्य रागमात्रेऽवशिष्टे सति सन्ध्यां सन्ध्याकान्तिं किञ्चित् पीतरक्तवर्णत्वात् कुनटीं, नेपाली कुनटी-गोलेत्याद्यभिधानान्मनःशिलारूपां, तथा ईशामपि स्वकालस्वामिनीं वा अथ पितृप्रसूरूपब्रह्मत्वाद्देवतारूपां, अथ च सन्ध्यावतीं सन्ध्याय सम्य-ग्विचिन्त्य साम्प्रतमिदानीं तन्वा किञ्चिद्गतया सन्ध्यारागातिरोहित-कान्तितया वा कृशया किञ्चिद्दृश्यया। तथा वियताऽपि गगनरूपया लक्षणया यावद्गगनं विस्तीर्णया च। यद्वा आकाशमस्त्येन व्याप्तं वियद्यया गगनव्यापिन्या च तारश्रेण्या नक्षत्रपरम्परारूपया स्रजा पुष्पादिमालया हारं तनोति विरचयति किं। यद्वा ताराणां शुद्धमौक्तिकानां श्रेणि-र्यत्र तादृश्या ग्रथितमौक्तिकमालया हारविरचनं युक्तमिति सन्ध्याकालः सन्ध्यामेवंविधां सञ्चिन्त्य नक्षत्रपरम्परामेव विरचयति किमित्यर्थः। सन्ध्यारागः कियानवशिष्टोऽस्ति मुक्तातुल्यानि नक्षत्राणि च किञ्चिद्दृ-श्यानि जातानीति भावः। तथा तारश्रेणिस्रजोपलक्षितेन तद्युक्तेन वियता गगनेनैव हारं तनोतीति वा। सन्ध्यामेवंविधां विज्ञाय तूष्णी-म्भूत, इति न किन्त्वौचित्याद्विशिष्टया तारश्रेणिस्रजा हारमपि विरच-यतीत्यर्थ इति वा अपि शब्दार्थः। अथ च स प्रसिद्धो महानटस्ताण्डव-नृत्यकर्त्ता शिवः भानोः सूर्य्यस्य रागे सति अस्तमितार्द्धे सूर्य्ये सतीति यावत्। तत्र सन्ध्यासमये मनःशिलातुल्यवर्णां अचिरस्थायित्वात् कुत्सितनर्त्तकीरूपां वा ईशां देवीं सन्ध्याय सम्यग् ध्यात्वा सायं सन्ध्यारा-न्दनं कृत्वाऽष्टमूर्त्तिषु मध्ये तारापरम्परैव माला यस्यां तया गगनरूप-याऽपि अमूर्त्तयाऽपि कृत्वा इदनीं सन्ध्यावन्दनानन्तरं अङ्गहार सुख-

करपार्श्वीय ङ्गानां विक्षेपं करोति किमिति वितर्कः । अमूर्त्तस्य ङ्गहार-करणं विचित्रमिति विरोधार्थोऽपिशब्दः । न केवलं चन्द्रसूर्य्यभोगादि-भूषितयैव तन्वाऽङ्गहारं करोति किन्तु वियताऽपि तन्वेति समुच्चयार्थो वा । ईश्वरोऽपि सायं समये नृत्यति । भानुरागे मनःशिलातुल्यवर्णां सन्ध्या-मपीशां सहचरीं पार्व्वतीं विचिन्त्य विशिष्टया वियद्रूपयाऽपि तन्वाऽङ्ग-हारं तनोति । पार्व्वतीसमीपेऽपीश्वरो नृत्यति । अथ च महानति-प्रवीणो नटः कुत्सितां नटीं नृत्तेऽनतिचतुरामपि सन्ध्यां वयःसन्धौ वर्त्त-मानां तरुणीं रसभावसन्धौ वर्त्तमानां वा रसभाववताम् । अत एव सभायां अनुरागे ईशां सभ्यानुरागजनने समर्थां सञ्चिन्त्य वियत्तुल्ययाऽ-तिविशालया शुद्धमौक्तिकपरम्परारूपया मालयोपलक्षितया तन्वा अङ्ग-हारं तनोति तदसाम्प्रतं किन्तु रसभावादिजनयन्त्या तया सभ्यानुरागे समुपपादितेऽपि नृत्तकर्म्मकौशलेनापि सभ्यानुरागार्थं स्वयमङ्गहारं तनोतीति युक्तमेवेत्यर्थः । अथ च महानर्त्तको वयः सन्धौ वा वर्तमानां तथा समृद्धिमतीमपि स्त्रियं कुत्सितां नटीं नृत्तानभिज्ञां ज्ञात्वा सभानु-रागे निमित्ते विशिष्टया तन्वा स्वयमङ्गहारं तनोति तदसाम्प्रतं किं नु अपि तु तस्या नृत्तकौशलाभावान्नृत्तेन सभानुरञ्जने सामर्थ्याभावात् सभा-नुरञ्जनार्थं स्वयमेव निपुणं नृत्यतीति युक्तमेवेत्यर्थः । अथ वा अन्योऽपि महानतिसमृद्धो अटति सर्व्वत्र गच्छति तादृशोऽतिचञ्चलोऽतिप्रसिद्धो नटः कुनटीमपि नृत्तविद्यायामपि मया कान्त्या कृत्वाऽपि योऽनुरागस्त-द्विषये ईशां सौन्दर्य्यातिशयेनैव रागमुत्पादयन्तीं तथा शैशवतारुण्ययोः सन्धौ वर्त्तमानां प्रादुर्भूतयौवनां रसभावसन्धिस्थत्वाद्रसभाववतीं वा सञ्चिन्त्य कायकान्त्याऽनुरागे सति कुनटीमपि तरुणीं रसभाववतीं वा तथेशां सम्पन्नाङ्गीं विचिन्त्य तन्वा तदीयशरीरस्यातिविशिष्टतया शुद्ध-मौक्तिकमालया हारं विरचयति तत्रानुरक्तः सन् तस्यै मुक्ताहारं वितर-तीत्यर्थः । एवमन्या अपि योजनाः सुधियोहनीयाः । सभानुरागे: सन्ध्येयेति पाठो बहुषु पुस्तकेष्वदृष्टत्वादुपेक्ष्यः । अटः पचाद्यच् । सन्ध्या दिगादित्वाद्यत् । तारशब्दस्य नक्षत्रकनीनिकाभिधायित्वं दशम-सर्ग एवोक्तम् ॥ ७ ॥

सतीमुमामुद्वहता च पुष्पसिन्दूरिकार्थं वसने सुनेत्रे ।
दिशौ द्विसन्ध्यीमभि रागशोभे दिग्वाससोभे किमलम्भिषातां ॥ ११ ॥

सिन्दूरिकाख्ये पर्व्वण्युत्सवे पर्य्यधायि परिहितः । यतो दिग्वलयमेव वासो यस्य तेन रक्तवस्त्रपरिधानावसरेऽपि दिग्वसनादौचित्यात् रक्तदिग्भाग एव परिहित इत्यवैमि शङ्के । विवाहस्य चतुर्थे दिने प्रथमदिनपरिहितानि वस्त्राणि प्रक्षालनार्थं परित्यज्य पुष्पसिन्दूरिकाख्यपर्व्वणि कौसुम्भादिरक्तवस्त्राणि वधूवरेण परिधीयन्त इति वृद्धाचारः । तत्रेशस्य दिग्वसनत्व दूरक्तपश्चिमभाग एवानेन परिहित इत्यर्थः । वस्त्रैकभूतपुष्पस्थाने ताराः सिन्दूरिकास्थाने सन्ध्यारागः पश्चिमदिग्भाग इति भावः ॥ १० ॥

प्रातः सायंसन्ध्ययोः प्राचीप्रतीच्योर्द्वयोरपि तुल्यवर्णत्वात् सायंसन्ध्यारक्तपश्चिमदिश एव पुष्पसिन्दूरिकात्वं कथं वर्ण्यत इत्याशङ्क्य तस्य परिहारार्थं प्राच्या अपि तद्भावमाह । सतीमिति । हे सुनेत्रे ! सतीं दाक्षायणीमुमां पार्व्वतीं च उद्वहता परिणयता दिग्वाससा हरेण पूर्व्वोक्तपुष्पसिन्दूरिकार्थं द्विसन्ध्यीमभि द्वे अपि प्रातःसायंसन्ध्ये लक्षीकृत्य द्वे प्राचीप्रतीच्यौ दिशावेव रागेण रक्तवर्णेन शोभा ययोस्ते रक्तवर्णेन शोभेते इति वा । तादृशे रक्ते उभे द्वे वसनेऽलम्भिषातां प्राप्ते किम् । विवाहद्वये सन्ध्याद्वयरक्तदिग्द्वयमेव दिग्वसनत्वाद् रक्तवस्त्रद्वयं शिवेन लब्धमित्यहं मन्य इत्यर्थः । शिवेन द्वे दिशावेव वस्त्रे द्वे सन्ध्ये लक्षीकृत्य रागेण रञ्जकद्रव्येण कृत्वा ये शोभे कर्मभूते ते प्रापिते किम् । विवाहे वस्त्रं रञ्जनाय कस्यचित् करे समर्प्यते तस्माच्छिवेन दिग्द्वयरूपे मम वस्त्रे भवतीभ्यां रक्तशोभे प्रापनीये इति सन्ध्याद्वयं आज्ञप्तं स दिग्द्वयं रक्तशोभं चकारेत्यर्थ इति वा । सुनेत्रेति पाठे “योगोपधादिति निषेधात् ङीष् चिन्त्यः । द्विसन्ध्यी समाहारे द्विगोरेकत्वे अकारान्तो वेति स्त्रीत्वे च द्विगोरिति ङीपि सन्ध्याशब्दस्य तद्धितान्तपदत्वाद्धलस्तद्धितस्येति यलोपः, अभिरभागे इत्यभेः कर्मप्रवचनीयत्व तद्योगे द्वितीया । गत्यर्थत्वादणौ कर्त्तुर्णौ कर्मत्वम् ॥ ११ ॥

आदाय दण्डं सकलासु दिक्षु योऽयं परिभ्राम्यति भानुभिक्षुः।
अब्धौ निमज्जन्निव तापसोऽयं सन्ध्याभ्रकाषायमधत्त सायम् १२
अस्ताचलेऽस्मिन्निकषोपलाभे सन्ध्याकषोल्लेखपरीक्षितो यः।
विक्रीय तं हेलिहिरण्यपिण्डम् ताराबराटानियमादित द्यौः१३

आदायेति। योऽयं भानुरेव भिक्षुः परिव्राट् दण्डं पारिपार्श्विक-मेव वैष्णवयष्टिमादाय सकलासु दिक्षु परिभ्रमति सोऽयं तापसः परि-व्राट् सायङ्काले अब्धौ निमज्जन् पातालं प्रविशन्नथ च बहुजले जलाशये स्नानं कुर्वन् सन्ध्यायामभ्रं गगनं तदेव काषायं रक्तवस्त्रमधत्तेव, उपरि स्वस्योर्द्ध्वभागः अथ चोच्छ्रतस्योपरि दण्डस्योपरि वा निजमस्तकोपरि वा धृतवानिव। एव यतिरपि बहुकालावस्थानस्य निषिद्धत्वादुक्तलक्षणः सन् परिभ्रमन् काषायं वस्त्रं धारयति। काषाया इव सन्ध्या शोभत इत्यर्थः। माठरः पिङ्गलो दण्डः, भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दीति चामरः। काषायं तेन रक्तं इत्यण्॥ १२॥

अस्तेति। यः सूर्यः अस्मिन् प्रतीच्यां वर्त्तमाने निकषोपलाभे सुवर्णपरीक्षापाषाणतुल्येऽस्ताचले सन्ध्यारागः एव कषोल्लेखः घर्षणोल्लेख-स्तेन परीक्षित इयं द्यौस्तं हेलिं सूर्यमेव हिरण्यपिण्डं विक्रीय विनि-मयेन कस्मैचिद्दत्त्वा ताराः रूपान् वराटकान् कपर्द्दकान् अदित जग्राह। उत्तमं सुवर्णं रक्तापीतं भवति तथा च रक्तपीतसुवर्णसूर्यगोलकस्य निकष-परीक्षितसुवर्णरेखेव सन्ध्या दृश्यते। ताराश्च वराटका इव दृश्यन्त इत्यर्थः। द्यौरिति लोकव्यवहारानभिज्ञत्वद्योतनार्थं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। स्त्री हि सुवर्णं दत्त्वा मूर्खतया वराटकान् गृह्णाति धूर्त्तेन वञ्च्यते च। वराटकस्य व्यवहारे देशे सुवर्णमपि दत्त्वा वराटक एव गृह्यते॥ १३॥

पचेलिमं दाडिममर्कबिम्बमुत्ताय्य सन्ध्या त्वगिवोज्झिताऽस्य ।
तारामयं बीजभुजाऽदसीयं कालेन निष्ठ्यूतमिवास्थि यूथम् ॥१४

ताराततिर्बीजमिवाद्मादमियं निरष्ठीवि यदस्थियूथम् ।
तन्निष्कुलीकृत्य रविं त्वगेषा सन्ध्योज्झिता पक्किमदाडिमं वा ॥१५

सन्ध्यावशेषे कृतताण्डवस्य चण्डीपतेर्यत्पतनाभिघातात् ।
कैलासशैलस्फटिकाश्मखण्डैरमण्डि पश्योत्पतयालुभिर्द्यौः ॥१६

पचेलिममिति । दाडिमं बीजभुजा कालेन रक्तमर्कबिम्बमेव पचेलिमं तरोरुपर्य्येव स्वयं पक्कं दाडिमफलमुत्ताय्य गगनतरोस्त्रोटयित्वा बीजग्रहणार्थं भित्त्वा वा सन्ध्यात्वगिव अस्य दाडिमस्य पक्कत्वाद्रक्तत्वाच्चिरेवोज्झिता परित्यक्ता, तद्बीजभक्षणार्थमुपरितनबीजकोशवत् सन्ध्याऽा पृथक् कृता । तथा बीजभक्षणानन्तरं तारमयं ताराकृपं अदसीयमनुष्य दाडिमस्य अमीषां बीजानां वा सम्बन्धि अस्थ्नां बीजमध्यस्थले श्वेतकणानां यूथं वृन्दं निष्ठ्यूतमिव द्गीर्णमिव, बीजानि भक्षयित्वा गृहीतं रसमन्तर्गतश्वेतकणावृन्दं पुनः फूत्कृतमिव । न हि कालादृते सूर्य्यदाडिमं भक्षितुं समर्थः । अन्योऽपि दाडिममुत्ताय्य तत्त्वचं परित्यज्य बीजान्यास्वाद्य गृहीतरसान् बीजकणान् फूत्कृत्य त्यजति ॥ १४ ॥

तारेति । सामर्थ्यात् कालेन कर्त्रा रविमेव तत् पक्किमं पचेलिमं दाडिमं निष्कुलीकृत्य निर्गतबीजकुलं कृत्वा बीजरूपं सारं गृहीत्वा तदीया त्वगेषा सन्ध्या उज्झिता, वाशब्दः सम्भावनायामुज्झिता किमित्यर्थः । तत्किमित्याशङ्क्याह । बीजानि आद्मादं भक्षयित्वा अस्य सूर्य्यरूपस्य पक्कदाडिमस्य संवन्धि अस्थियूथमिव इयं ताराततिः निरष्ठीवि निष्ठ्यूता । जग्ध्वाजग्ध्वा इति आद्मादं अदेराभीक्ष्ण्येन द्विर्वचनञ्च । निरष्ठीवि कर्मणि चिण् निष्कुलीकृत्य निष्कूलन्निष्कोषणे इति डाच् । क्षेपकोऽयं श्लोकः ॥ १५ ॥

सन्ध्येति । हे प्रिये ! सन्ध्यावशेषे सन्ध्यावन्दनान्ते कृतं ताण्डवं नृत्यं येन तस्य चण्डीपतेः पदोत्सरणाय उद्दण्डनेनाभिघाताद्धेतोः उत्पत-

इत्थं ह्रिया वर्णनजन्मनेव सन्ध्यामपक्रान्तवतीं प्रतीत्य।
तारातमोदन्तुरमन्तरिक्षम् निरीक्षमाणः स पुनर्बभाषे ॥ १७ ॥
रामेषुभर्मव्रणनार्त्तिवेगाद्रत्नाकरः प्रागयमुत्पपात।
ग्राहौघकिर्मीरितमीनकम्बु नभो न भोः कामशरासनभ्रूः ॥ १८

याभिरुत्पतनशीलैरुच्छलितैः कैलासशैलसम्बन्धिस्फटिकात्मना खण्डैः शकलैः द्यौरमण्डि अलङ्कृता पश्य, कैलासस्फटिकखण्डा एव गगने तारारूपेण शोभन्ते। उत्पतयालुभिः स्पृहि गृहीत्यालुच् ॥ १६ ॥

इत्थमिति। स नलः पुनर्भैमीं बभाषे। किम्भूतः। इत्थमुक्तप्रकारेण वर्णनजन्मना स्तुतिजातया ह्रियेव अपक्रान्तवतीं निर्गतां सन्ध्यां प्रतीत्य निश्चित्य अन्तरिक्षं गगनं तारातमोभ्यां दन्तुरितं मिश्रितं निरीक्षमाणः। अन्योऽप्युत्तमो निजवर्णनजातलज्जयाऽपक्रामति ॥ १७ ॥

रामेति। भोः! हे कामशरासनभ्रूः! कामशरासनमेव भ्रुवौ यस्याः भ्रूदर्शनमात्रेण कामोद्दमकारिणि! भैमि! रामस्य राघवस्य जामदग्न्यस्य वा इषवः बाणा भर्मणो व्रणनाद्भेदनाद्धेतोरुत्पन्ना आर्त्तिः पीडा तस्या वेगादाधिक्याद्धेतोर्निजस्थाने स्थातुमशक्तः सन् भीत्या रत्नाकर एवायं प्राक् तस्मिन्नवसरे उत्पपात ऊर्ध्वमागात्, नेदं नभो यः पूर्वमुत्पपात सः श्यामजलः स्फुरद्रत्नगर्भो रत्नाकर एवायं न त्वेतन्नभ इत्यर्थः। कीदृशः। ग्राहाणां जलचारिणां जन्तूनामोघैः किर्मीरिता मिश्रिता लाञ्छिता मीनाः कम्बवः शङ्खाश्च यस्मिन्। नभस्तु ग्रहसम्बन्धि ओघः शुक्रबृहस्पत्यादिताराग्रहसमूहो भुवनमण्डलग्रहसम्बन्धी समूहो वा, तेन मिश्रितो मीनाख्यो राशिः कम्बुः शङ्खाकारविशाखानक्षत्रञ्च यस्मिन्। रघुनाथेन किल सेतुबन्धसमये शरेण समुद्रो भेत्तुमारब्ध इति तावन्मात्रेण पीडातिशयादुत्पतित इत्युच्यते। परशुरामेणापि निजवसत्यर्थं समुद्रो बाणेन पराहतः समुत्पतितः, समुद्रजलस्यैवायं कालिमा न तु गगनस्येत्यर्थः। समुद्रस्याधोदेशे स्थितानि रत्नग्राहादीनि अधःस्थितेन

मोहाय देवाप्सरसां विमुक्तास्तारा: शरा: पुष्पशरेण शङ्के।
पञ्चास्यवत् पञ्चशरस्य नाम्नि प्रपञ्चवाची खलु पञ्चशब्दः॥ १९॥
नभोनदीकूलकुलायचक्रीकुलस्य नक्तं विरहाकुलस्य।
दृशोरपां सन्ति पृषन्ति तारा: पतन्ति तल्लक्ष्मणानि धारा:॥२०॥

जलेन सुखेन द्रष्टुं शक्यन्ते। मकरकर्कटादयः साक्षान्मीनादय एव। न तु राश्यादिभूता: शिष्टाश्च तारा: वस्तुत्मौक्तिकान्येव न तु तारा इत्यादि ज्ञातव्यम्। शरासनभूरित्यत्र ङस्यानत्वं नदीत्वाभावाद् ह्रस्वत्वाभावः। ह्रस्वपाठस्तु सहैकवंशप्रभवत्विति वत् समर्थनीयः। यद्वा शिष्टकविप्रयोग दर्शनाद् ज्ञातव्यम्॥ १८॥

मोहायेति। हे भैमि! पुष्पशरेण कामेन देवान् मप्सरसाञ्च मोहायान्योन्यमत्यन्तानुरागसञ्जननार्थं देवादीनामुपरि वर्त्तमानत्वा-द्विमुक्ता ऊर्द्धं क्षिप्ता:, शुभ्रपुष्परूपा: शरा एव तारा इत्यहं शङ्के। ननु कामस्य पुष्पशरत्वेऽपि पञ्चबाणत्वात् ताराणां बहुतरत्वात् कथं कामबाणत्वमित्य.शङ्क्य समर्थयते। खलु यस्मात् पञ्चशरस्य नाम्नि पूर्वपद-त्वेन वर्त्तमानः पञ्चशब्दः प्रपञ्चवाची प्रकृष्टः पञ्चो विस्तारः तद्वाचकः, न तु सङ्ख्यावाचकः, पचि विस्तारवचने इति स्वार्थणिजन्ताद्धातोः पचाद्यचि पञ्चयन्ति विस्तृता भवन्ति पञ्चाः शरा यस्येति विग्रहो न तु पञ्चसङ्ख्याका: शरा यस्येति, तस्मात् पुष्पबाणत्वं ताराणां युक्तमेवे-त्यर्थः। कस्येव। पञ्चास्यवत् "सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यः" इति सिंहा-भिधायिनि पञ्चास्यशब्दे सिंहस्य पञ्चसङ्ख्यमुखत्वाभावात् पञ्चयति विस्तृतं भवति पञ्चं विस्तृतमास्यं यस्यासौ पञ्चास्य इति व्युत्पत्त्या पञ्चशब्दो यथा विस्तारवाची तथेति व्यासः। प्रपञ्चो विस्तार इति हलायुधः॥ १९॥

नभ इति। नक्तं विरहेणाकुलस्य पीड़ितस्य नभोनद्यां मन्दा-किन्याः कूलमेव कुलायः स्थानं यस्य तस्य चक्रीकुलस्य चक्रवाकीसमूहस्य दृशोर्नेत्रयोरपामश्रुजलानां पृषन्ति बिन्दवः सन्ति त एव तारका अधः-

अमूनि मन्ये सुरनिर्झरिण्या यादांसि गोधा मकरः कुलीरः ।
तत्पूरखेलत्सुरभीतिदूरमग्नान्यधः स्पष्टमितः प्रतीमः ॥२१
स्मरस्य कम्बुः किमयञ्चकास्ति दिवि त्रिलोकीजयवादनीयः ।
कस्यापरस्योडुमयैः प्रसूनैर्वादित्रसृष्टिर्घटते भटस्य ॥ २२ ॥

स्थितैर्जनैर्दृश्यन्ते । तथा तासां ताराणां सङ्क्रमणानि पुण्यक्षयवशाद्भूमिं प्रत्यागमनानि गङ्गाम्बुजलानां धारा एव पतन्ति । दृग्गोः सन्ति चिरस्थितिमन्ति यानि वाष्पवर्षन्ति तानि तारा इति वा । तत्सङ्क्रमणानि स्थिततारप्रतिबिम्बभूतानि तत्तुल्यानि पतन्त्यधःपातीनि यानि वर्षन्ति तानि धारा अम्बुप्रवाहाः तासां ताराणां सङ्क्रमणानि वीथ्यो मेषादिसङ्क्रान्तयो वा । धारा अश्रूणां प्रवाहा इति वा । स्त्रियो हि विरहमसहमाना रुदन्ति पतन्तीति तिङन्तं । पूर्वार्द्धविशेषणं वा ॥ २० ॥

अमूनीति । हे प्रिये ! गोधाख्यास्तारा गोधा मकरराशिसम्बन्धिन्यस्ताराः मकरः कुलीरः कर्कटराशिस्तत्सम्बन्धिन्यस्तारा अमूनि प्रत्यक्षदृश्यानि अमरनिर्झरिण्या मन्दाकिन्या यादांसि जलजन्तव एवेत्यहं मन्ये । गोधा मत्स्याः कर्कटा अपि जले वर्त्तन्ते उपरि च दृश्यन्ते तस्माद्देवनद्या यादांस्येवैतानीत्यर्थः । तर्हि उपरिवर्त्तमानेन द्रष्टुं योग्या न त्वधःस्थितेनेत्यत आह तस्या नाकनद्याः पुरे प्रवाहे खेलन्तः क्रीडन्तः सुरास्तेभ्यः सकाशाद्भीत्या दूरतलपर्यन्तमग्नानि, अत एव जलतलगामित्वादधोभागे इतो भूदेशादपि स्पष्टं सुखेन जानीमः । भूभागे स्थिता अपि जलगामित्वाद्गोधादियादांसि व्यक्तं जले पश्याम इत्यर्थः । गोधाकारं भुवमण्डलं, गोधा ज्येष्ठा वा ॥ २१ ॥

स्मरस्येति । त्रिलोकीविजये वादनीयो वादनार्हः स्मरस्य सम्बन्धी अयं प्रत्यक्षदृश्यो विमाखानचलरूपः कम्बुः शङ्खः दिवि चकास्ति किम् । उच्चतरदेशे वादितवाद्यं सर्वत्राकर्ण्यत इति गगने स्थापितो लोकत्रयविजयवादनार्हः कामस्यैव कम्बुः किमित्यर्थः । यस्मादपरस्य कस्य भटस्योडुमयैस्ताराकारैः प्रसूनैः कृत्वा वादित्रसृष्टिः वाद्यनिर्माणं घटते,

किं योगिनीयं रजनी रतीशम्
याऽजीजिवत् पद्ममम्रुहच्च ।
योगर्द्धिमस्या महतीमलग्न-
मिदं वदत्यम्बरचुम्बि कम्बु ॥ २३ ॥
प्रबोधकालेऽहनि बाधितानि
ताराः खपुष्पाणि निदर्शयन्ती ।

स्मरस्यैव धनुषः पुष्परूपत्वदर्शनात् तदीयस्यैव बाणस्य पुष्परूपत्वसम्भावनायुक्तत्वात् । ताराकुसुमरूपः कामशङ्ख एवायं गगने शोभते न त्वन्यदीय इत्यर्थः ॥ २२ ॥

किमिति । इयं रजनी योगिनी स्त्रीपुंसयोगवती, अथ च शाक्तमन्त्रसिद्धा मारणोच्चाटनाद्यभिज्ञा स्त्री किम् । या रतीशं दिवा निर्जीवमिव वीजरक्षिघेरजीजिवत् सञ्जीवं चक्रे, पद्ममम्रुहत् पद्मानि च समकोचयत् । रात्रौ च स्त्रीपुंसयोगे काम उद्दीतो भवति पद्मानि च सङ्कुचन्ति । अलग्नं निराधारं अम्बरचुम्बि आकाशवर्त्ति तारामालात्मकत्वादलग्नमराशिभूतं या इदं प्रत्यक्षरूपं कम्बु ताराहृपः शङ्खोऽस्या रात्रियोगिन्या महतीं योगर्द्धिं वदति, दिवा दर्शनाभावादिदानीं दृश्यमानः शङ्खो रात्रिजातेति कथयति । योगशक्तिं विना निराधारं वस्तु कथ स्थापयेत् । योगिन्यपि मृतमपि जीवयति किञ्चिच्च मोहयति मूर्च्छां प्रापयति भ्रान्तं करोति वा, तस्माद्योगिनी किमित्युत्प्रेक्षा । कम्बुशब्दस्य नपुंसकत्वमप्यस्तीति पूर्वमेवोक्तं स्मर्त्तव्यम् । अजीजिवदम्रुहदिति णौचङ्युपधा ह्रस्वः ॥ २३ ॥

प्रबोधेति । हे प्रिये ! प्रबोधकाले जागरणसमयेऽथ सम्यग्ज्ञानोत्पत्तिसमयेऽहनि दिवा बाधितानि सूर्यदीप्तिध्वस्तकान्तीनि ताराः नक्षत्ररूपाणि खपुष्पाणि गगनसम्बन्धीनि कुसुमानि नितरां दर्शयन्ती प्रकाशयन्ती, अथ च दृष्टान्तीकुर्वतीम्शून्याध्वानि बौद्धाध्वनि शून्यादिदर्शने विश्वमयोगिनी काचित् प्रव्रजितैवेयं निशा स्फुटाभमतितरां दृष्टमपि

निशाऽऽह शून्याध्वनि योगिनीयम्
मृषा जगद्दृष्टमपि स्फुटाभम्॥ २४॥
एणः स्मरेणाङ्कमयः सपत्नी-
कृतो भवद्भ्रूयुगधन्वना यः।
मुखे तवेन्दौ लसता स तारा-
पुष्पालिबाणानुगतो गतोऽयम्॥ २५॥
लोकाश्रयो मण्डपमादिसृष्टि-
ब्रह्माण्डमाभात्यनुकाष्ठमस्य।

प्रत्यक्षेण प्रतीयमानमपि स्थावरजङ्गमात्मकं सकलं जगन्मृषाऽसत्यमाह ब्रूते। बौद्धादिदर्शने हि ज्ञानस्यैव घटाद्याकारस्यानातिरिक्तं सर्व्वं मिथ्येति बोध्यते। योगिन्यपि प्रपञ्चो मिथ्येति दर्शयति तथेयमपि रात्रिरहन्यपि पुष्पतुल्यानि नक्षत्राणि निजयोगात् गगने दर्शयतीति भावः। निदर्शनं करोति वेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा॥ २४॥

एण इति। हे भैमि! तव मुखे एवेन्दावाह्लादकत्वादिगुणयोगाच्चन्द्रे लसता प्रकाशमानेन, तथा भवद्भ्रूयुगमेव धनुर्यस्य तेन स्मरेण तव मुखेन्दौ विमतो मृगवांश्चन्द्रत्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्यनुमानप्रसिद्धो योऽङ्कमयः कलङ्करूप एणो मृगः सपत्नीकृतः मुखे, तच्चापदर्शनाज्जठरावस्थितपत्रस्यैव बाणस्यापरपार्श्वे निर्गमनं यथा भवति तथा व्यथितः, स एव मृगः तारापुष्पालिर्नक्षत्ररूपपुष्पपङ्क्तिस्तल्लक्षणो बाणस्तेनानुगतः सन् सञ्चित एव पलाय्य गतोऽयं गगने दृश्यते किम्। चन्द्रे मृगेण भाव्यं स चात्र नास्ति, सचापः कामस्य मुखे लसति, गगने च मृगशिरो नक्षत्रं मृगाख्यबाणाकारपुष्पतुल्यतारानुगतं दृश्यते, तर्हि कामेन विध्यन्तर्गतपत्रपार्श्वबहिर्निर्गतबाणसहितो व्यथितः पलाय्य गतः स एषोऽयं मृगो दृश्यते किमिति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। सपत्नीकृतादतिव्यथन इति भाव॥२५॥

लोकेति। हे भैमि! ब्रह्माण्डं आदौ सर्व्वस्मादपि पूर्व्वं सृष्टिर्निर्म्माणं यस्य, अथ च चिरकालनिर्म्मितं पुराणं मण्डपमिति आभाति

स्वकान्तिरेणूत्करवान्ति मन्ति
घुणव्रणद्वारनिभानि भानि ॥ २६ ॥
शचीसपत्न्यां दिशि पश्य भैमि !
शक्रेभदानद्रवनिर्झरस्य ।
पोस्फूयते वासरसेतुनाशा-
दुच्छृङ्खलः पूर इवान्धकारः ॥ २७ ॥

तत्र दिवः शोभत इत्यर्थः । यतस्त्रयाणामपि लोकानामाश्रयः ब्रह्माण्डा-धारत्वाज्जगतां मण्डपोऽपि लोकानामाश्रयः तच्छायानिवासित्वाल्लोका-नामाश्रयनामत्वाच्च तस्य । अत एवास्य ब्रह्माण्डमण्डपस्याऽनुकाष्ठं दिशि दिशि एतत्सम्बन्धिनीषु सर्वासु दिक्षु, अथ चैतत्सम्बन्धीनि काष्ठानि दारूणि लक्षीकृत्य तेषु भानि नक्षत्राणि स्वकान्तिरूपस्य ध्तखातरेणूत्क-रस्य सम्बन्धीनि वान्तिरुद्गारस्तद्वन्ति सन्ति घुणाख्यकीटनिर्मितो व्रणः च्छिद्रं तस्य द्वारं मुखं तन्निभानि तत्तुल्यानि घुणोत्कीर्णदारुरजोयुक्तानि दारुच्छिद्रमुखानीव दृश्यन्त इत्यर्थः । जनाश्रयनामा मण्डपोऽप्यति-जीर्णो यदा भवति तदा तदीयकाष्ठेषु घुणाः पतन्ति घुणोत्कीर्णगल-द्रजोयुक्तानि घुणकृतच्छिद्रमुखानि वृत्तानि च दृश्यन्ते तानीव भानीति भावः । मण्डपोऽस्त्री जनाश्रय इत्यमरः । अनुकाष्ठं वीप्सायामव्य-यीभावः ॥ २६ ॥

इदानीं सर्वदिग्व्यापितमोवर्णनं प्राच्यादिक्रमेणोपक्रमते । शची-ति । हे भैमि ! अन्धकारः शच्याः सपत्नी दिक् प्राची तस्यां वासररू-पस्य सेतोः सूर्यस्य प्रभामर्यादाया नाशादुच्छृङ्खलो निरर्गलः शक्रेभस्य दानद्रवो दानोदकं तस्य निर्झरः प्रवाहस्तस्य श्यामः पूर इव पोस्फूयते भृशं प्रसरति प्राचीं प्राप्नोतीत्यर्थः । त्वं पश्य प्राच्यामेव चैरावतदानजलप्र-वाहपूरसम्भवः जलपूरोऽपि बन्धोपगमादप्रतिहतप्रसरः सन्नितरां प्रस-रति । स्फुङ् सर्पण इत्यस्माद्भृशार्थे यङ् द्विवचनम् ॥ २७ ॥

रामाज्ञिरोमावलिदक्षिणाङ्कि
ध्वान्तायते वाहनमन्तकस्य।
यद्वीक्ष्य दूरादिव विभ्यतः स्वा-
नश्वान् गृहीत्वाऽपसृतो विवस्वान्॥ २८॥

पक्वं महाकालफलं किलासीत्
प्रत्यग्गिरेः सानुनि भानुबिम्बम्।
भिन्नस्य तस्यैव दृशन्निपाता-
द्वीजानि जानामितमां तमांसि॥ २९॥

दक्षिणदिग्व्यापितमो वर्णयति। रामेति। श्रीरामस्यालिः सेतुः सेतुबन्ध एव श्यामत्वाद्रोमावलिर्यस्यास्तस्या दक्षिणस्या दिशो विगाहि नितरां व्यापकं अन्तकस्य दिक्पतित्वाद्दक्षिणदिक्स्थं तद्वाहनं महिष एव ध्वान्तायते कज्जलनीलोऽन्धकार इवाचरति। विवस्वान् सूर्यः यद्यमवाहनं दूराद् वीक्ष्य सहजाश्वमहिषवैरस्मरणाद्बिभ्यतः सभयान् स्वानश्वान् गृहीत्वाऽपसृतः पलायित इव। दक्षिणदिशि तिमिरं यममहिषवच्छोभत इत्यर्थः। अन्तकपदेन तद्वाहनस्य दारुणत्वं सूचितं, अत एव ततोऽप्यश्वानां भयं युक्तम्। ध्वान्तायते उपमानादाचारे कर्त्तुः क्यङिति क्यङन्त्वात् तङ्। सेतुरालौ स्त्रियां पुमानित्यमरः॥ २८॥

प्रतीचीव्यापितमो वर्णयति। पक्वमिति। भानुबिम्बं प्रत्यग्गिरेः प्रतीच्यां वर्त्तमानस्यास्ताचलस्य सानुनि कालवशात् पक्वं महाकालस्यैन्द्रवारुण्याः फलमासीत् किलैवमहं मन्य इत्यर्थः। तथाऽद्भुतिपक्वत्वादतिशयत्वादुच्चतरदेशादधस्तात् दृशदि शिलायां निपातात् तदभिघाताद्धेतोर्भिन्नस्य विदीर्णस्य तस्य भानुबिम्बरूपस्य महाकालफलस्य कृष्णतमानि बीजान्येव तमांसीति जानामितमां नितरां मन्ये। पर्व्वतादिकठिनभूसमुद्भवं जम्बीरवर्त्तुलं पक्वं मदतिरिक्तकृष्णबीजं महाकालफलं गृहोपसर्गनिवारणार्थं गृहद्वारे वृद्धैर्बध्यते। अस्तसमयसम्बन्धात् परिणतकालं रक्तं महतः कालस्य फलभूतञ्च भानुबिम्बं महाकालफलमिव। तमांसि

पत्युर्गिरीणामयशः सुमेरु-
प्रदक्षिणाङ्गास्वदनाद्दतस्य।
दिशस्तमश्चैत्ररथान्यनाम-
पत्रच्छटाया मृगनाभिशोभि॥ ३०॥

ऊर्द्धं धृतंव्योम यदुष्णरश्मे-
र्दिवासहस्रेण करैरिवासीत्।
पतत्तदेवांशुमता विनेदं
नेदिष्ठतामेति कुतस्तमिस्रम्॥ ३१॥

विदीर्णस्य तस्य कृष्णतमानि बीजानीव प्रसरन्तीत्यर्थः। अन्यदिगपेक्षया प्रतीच्यां सायंसमये सूर्यसम्पातसम्भिन्नः प्रकाशस्यासन्नत्वादल्पान्धकार-सूचनार्थं तमसां बीजत्वेन निरूपणम्॥ २९॥

उदीचीव्यापितमो वर्णयति। पत्युरिति। चैत्ररथं कुवेरवनं तदेवान्यनाम यस्यास्तादृशी पत्रच्छटा पत्रवल्ली यस्याश्चैत्ररथाख्यवनरूप-पत्रवल्लिकाया उत्तरस्या दिशो मृगनाभिः पत्रवल्लीरचनासाधनभूता कस्तूरी तद्वच्छोभते एवं शीलं कृष्णतमं तमो गिरीणां पत्युर्हिमाचलस्या-यश एव, यतः सुमेरोः प्रदक्षिणीकरणाङ्गाखता सूर्येणानादृतस्यावज्ञातस्य हिमाद्रिर्यद्यपि गिरीणां पतिस्तथापि सूर्येणानादृतत्वाद्धीन एव। मेरु-रेव महान्। अस्योद्यानं चैत्ररथमित्यमरः॥ ३०॥

ऊर्द्धदिग्व्यापितमो वर्णयति। ऊर्द्धमिति। तमालश्यामलं यद्-व्योम दिवा सहस्ररश्मेः सहस्रसङ्ख्यैः करैः किरणैरेव च हस्तैरूर्द्धं दूरोच्च प्रदेशे धृतमिवासीत्, तन्नभ एवेदं तमालश्यामलं अंशुमता विना सायं-समये सूर्यविनाशाङ्गारकेणानेन विनाऽधः पतत् सत्, नेदिष्ठतामतितमां नैकट्यमेति, तमिस्रं कुतः कस्मादकस्मादागतमपि तिमिरं नाम किमपि नास्ति, किन्तु निकटीभवद्गगनमेव तमिस्रमित्यर्थः। पतद्व्योमैव तमिस्रं

ऊर्द्धार्पितन्युब्जकटाहकल्पे
यद्व्योम्नि दीपेन दिनाधिपेन।
न्यधायि तद्भूमभिलद्गुरुत्वं
भूमौ तमः कज्जलमस्खलत् किम्॥ २२॥
ध्वान्तैणनाभ्या शितिनाऽम्बरेण
दिशः शरैः स्मरशरस्य तारैः।

कुतो भूमौ निकटतामेति, न तु तदतिरिक्तं नभोऽस्तीति वा। अन्यदपि यत् कस्यचित् कराभ्यामूर्द्धं धार्यते तदभावेऽधः पतत्येव। नेदिष्ठतां अतिशयेन इष्ठनि, अन्तिकबाढयोरिति नेदादेशः। कुतः। पक्षे सार्व्व-विभक्तिकस्तसिः॥ २१॥

अधोदिग्व्यापितमो वर्णयति। ऊर्द्धेति। सामर्थ्याद्विधिना ऊर्द्धं सूर्यदीपस्योपरिभागेऽर्पितो न्युब्जः कज्जलधारणार्थमधोमुखोऽतितमां महाकटाहः कर्परं तत्कल्पे तत्तुल्ये कृष्णतमे व्योम्नि अधिकरणे प्रकाश-कारिणा कज्जलधारणार्थेन दिनाधिपेनैव दीपेन करणेन यत् कज्जलं न्यधायि न्यस्तं तत्कज्जलमेव तमो भूम्ना क्रमसञ्जातबाहुल्येन कृत्वा मिलद् युक्तं भवत्पतनाख्यकर्मकारणं गुरुत्वं यस्य तादृशं सत् भूमावस्खलत् किं, अतिभारेण पतितं किम्। गुरुत्वाद्धि पतनं युक्तम्। तत् कज्जल-मेव भूमौ पतितं किम्, अपि तु तमो नाम न किञ्चिदित्यर्थ इति वा। कज्जलमपि कर्परे धृतं क्रमेण बहु भवद् गुरुत्वादधः पतति। कटाहः कर्परे तथेति निघण्टुः। ईषदसमाप्तौ कल्पप्रत्ययः॥ २२॥

ध्वान्तेति। ध्वान्तेनैवैणनाभ्या कस्तूर्या तथा शितिना नीलेनाम्ब-रेण गगनेनाथ च वस्त्रेण। यद्वा। ध्वान्तैणनाभ्या कृत्वा नीलेन गगने-नोपलक्षितास्तथा निशित्वात् पुष्पतुल्यरूपत्वाच्चोज्ज्वलैस्तारैर्नक्षत्रैरेव स्मर-शरस्य कामस्य शरैरुपलक्षिताः, अथ च तारैरुज्ज्वलैः पुष्पैरुपलक्षितास्तथा प्रकाशाभावान्मान्द्याच्चैर्मन्दनयनैर्नरैर्लङ्घ्या लङ्घनीयाः अथ च मन्दाक्षस्य

मन्दाक्ष्रलक्ष्या निशि मामनिन्दौ
सेर्ष्या भवायान्त्यभिसारिकाभाः ॥ ३३ ॥
भास्वन्मयीं मीलयतो दृशं द्राङ्
मिथोमिलद्द्वयच्छलमादिपुंसः ।
आचक्ष्महे तन्वि ! तमांसि पक्ष्म-
श्यामत्वलक्ष्मीविजितेन्दुलक्ष्म ॥ ३४ ॥

लज्जाया विषयभूताः सलज्जा अत एवाभिसारिकाभाः स्वैरिणीतुल्याः दिशः, अनिन्दौ चन्द्ररहितायां अनुदितचन्द्रत्वाच्छायायां निशि मामायान्ति मत्याग च्छन्ति तस्मात् सपत्नीभ्रान्त्या त्वं सेर्ष्या भव । अभिसारिका अपि शुभ्रायां रात्रौ शुभ्रवस्त्राद्याभरणाः, कृष्णायाञ्च रात्रौ कृष्णवस्त्राद्याभरणाः समायान्तीति । ता अपि कस्तूरीकृताङ्गरागा नीलवसनाः प्रच्छन्नकृतपुष्पाः कामयापपीडिताः सलज्जाः सत्यः कामुकं प्रति समायान्ति तदीयनायिकास्र सेर्ष्या भवन्ति, तथा दिशोऽपीत्यर्थः । सर्वा अपि दिश एकत्र मिलिता इति प्रतीतिः । तिर्य्यग्व्यापितमो वर्णितमनेन । कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साऽभिसारिकेत्यमरः । मन्दाक्षमन्दा इति पाठे मन्दनयनानामल्पदृश्यात्तमोवाहुल्यात् । अथ च तमोवाहुल्यान्मन्दचा अत एव मन्दगमनाः, लज्जया वा मन्दगमना इत्यर्थः । तारशब्दः पूर्ववत् ॥ ३३ ॥

भास्वदिति । हे तन्वि ! कृशाङ्गि ! भास्वन्मयीं रविरूपां दक्षिणां दृशमस्तमयव्याजेन द्राक् शीघ्रं मीलयतः सङ्कोचयतः आदिपुंसः श्रीविष्णोर्मिथोऽन्योन्यं मिलन्तौ द्वावप्यञ्चलावूर्ध्वाधःपुटे यस्य निमीलनवशादन्योन्यसंलग्नपुटत्वान्निविडरोमकं, अत एव श्यामत्वलक्ष्म्या विजितं नितरां पराभूतं इन्दुलक्ष्म येन तादृशं पक्ष्म नेत्रसम्बन्ध्यूर्ध्वाधःपुटे पुनर्घनीभूतरोमाण्येव तमांसि वयमाचक्ष्महे ब्रूमः, न तु ततोऽन्यानि तमांसीत्यर्थः । तिमिरव्याप्तत्वात् किमपि न दृश्यत इति भावः । पक्ष्मेति जात्येकवचनम् ॥ ३४ ॥

विवस्वताऽनायिषतेव मिश्राः
स्वगोसहस्रेण समञ्जनानाम्।
गावोऽपि नेत्रापरनामधेया-
स्तेनेदमान्ध्यं खलु नान्धकारैः ॥ ३५ ॥
ध्वान्तस्य वामोरु! विचारणायाम्
वैशेषिकं चारु मतं मतं मे।

विवस्वतेति। विवस्वता नेत्रमित्यपरनामधेयं यासां तास्चक्षुरूपा जनानां गावोऽपि स्वस्य गवां किरणानां सहस्रेण समं सह मिश्रा दिने निमीलिताः सत्यः अनायिषतेव नीता इव यस्मात् तेन खलु तेनैवेदमान्ध्यं प्रकाशाभावान्नेत्रापगमाच्च रूपाग्रहणं, नत्वन्धकारैः कृत्वेदमान्ध्यं, तमोवशात् किमपि न दृश्यत इति भावः। अन्येनापि गोपालेन स्वगोसहस्रेण मिश्रिताः परेषामपि गावो नीयन्त इति ॥ ३५ ॥

ध्वान्तस्येति। हे वामोरु! अतिसुन्दरोरु! ध्वान्तस्य विचारणायां तमःस्वरूपनिरूपणे विषये वैशेषिकं मतं षट्पदार्थसाधर्म्यवैधर्म्यनिरूपणात्मकं काणाददर्शनं चारु सदुपपत्तिकं न त्वन्यदिति मे मतं सम्मतम्। खलु यस्मात् कारणात् सम्प्रदायविदः तद्दर्शनं वैशेषिकं शास्त्रमौलूकमाचक्षते। अत एव तमस्तत्त्वनिरूपणाय अनारोपितस्वरूपनिरूपणाय क्षमं समर्थमुलूकस्य घूकस्य सम्बन्धि, दृश्यते अनेनेति दर्शनं, चारु सदुपपत्तिकं न त्वन्यदिति मे मतं सम्मतम्। खलु यस्मात्कारणात् तद्दर्शनं वैशेषिकं शास्त्रमौलूकमाचक्षते। वैशेषिकमप्युलूकापरनाम्ना काणादमुनिना प्रोक्तमित्यौलूकदर्शनं, ततश्च तदपि तमस्तत्त्वनिरूपणाय समर्थमिति युक्तमित्यर्थ इति शब्दच्छलम्। वैशेषिकदर्शने च किमिदं तमो भावरूपं, अभावरूपं वेति सन्देहे भासामभाव एव तम इति सूत्राविरोधेन व्योमशिवाचार्यादयः षट्पदार्थवैधर्म्येणाभावरूपमेव तमो न्यरूपयन्। श्रीधराचार्यस्त्वारोपितं भूरूपमेव तम इति निर्वर्ण्य भाभावे

औलूकमाहुः खलु दर्शनं तत्
क्षमं तमस्तत्त्वनिरूपणाय ॥ ३६ ॥
ग्लानिस्पृशः स्पर्शनिषेधभूमेः
सेयं त्रिशङ्कोरिव सम्पदस्य ।
न किञ्चिदन्यत् प्रति कौशिकीये
दृशौ विहाय प्रियमातनोति ॥ ३७ ॥

कस्येव तमः प्रतीतिर्भाभाव एव तम इत्युक्तमिति सूत्रविरोधं पर्य्यहार्षुः । एतदसहमानाः श्रीमदुदयनाचार्य्यादयः पुनर्भासामभावमेव तमस्त्वेन निरनैषुः, यस्मात्तदौलूकं दर्शनं वैशेषिकशास्त्रं तमस्तत्त्वनिरूपणाय क्षमभाहुरिति वाऽन्वयः । महत्यन्धकारे सत्यपि घटादिपदार्थं को वा पश्यतीति ध्वान्तविचारणायां क्रियमाणायां घूकनेत्रमेव चारु सर्वेभ्योऽप्यधिकमिति मे मतं पुनः पुनः सम्मतमित्यर्थः । उलूकनेत्रमेव महान्धकारे घटादिविलोकयितुं समर्थं, अन्यदीयनेत्राणां त्वान्ध्यमेव जातमिति भावः । यतो वैशेषिकं घटादीन् विशेषान्वेति तादृशं महान्धकारे घूकनेत्रमेव घटादीन् भेदेन जानाति न त्वन्यदीयं नेत्रं, तस्मात् तदेव चार्व्विति । तत्र दृढसम्मत्यर्थमुत्तरार्द्धम् । उलूकरत्या कणानत्तीति कणादस्यैवोलूक इति नाम तेन प्रोक्तत्वादौलूकम् । वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे, इति विश्वः । वामोरु संहितशफेत्यादिना ऊङ् नदीत्वाद्ध्रस्वः । उलूक तेन प्रोक्तं इत्यण् पक्षे तस्येदमिति च ॥ ३६ ॥

ग्लानीति । ग्लानिस्पृशः कालिमस्पर्शिनः श्यामस्य अथ च वैडालत्वान्मालिन्ययुक्तस्य निःश्रीकस्य तथाऽभावरूपत्वात् स्पर्शगुणनिषेधस्य भूमेः स्थानस्याथ च चाण्डालत्वादेवास्पृश्यस्यास्य तमसः राजस्त्रिशङ्कोरिव सेयं प्रसिद्धा प्रत्यक्षेण गृह्यमाणा च सम्पद् बाहुल्येन स्वरूपलाभोऽथ च राज्यसमृद्धिः कौशिकीये औलूकेऽथ च वैश्वामित्रदृशौ नेत्रे विहायान्यत् किञ्चित्प्रति अपरं किमपि वस्तु लक्षीकृत्य प्रियं हितं नातनोति, किन्तु तदीय एव नेत्रे लक्षीकृत्य हितं करोति । अन्यप्रति किञ्चिदल्पमपि

मूर्द्धाभिषिक्तः खलु यो ग्रहाणाम्
तद्भासमास्कन्दितऋक्षशोभाम्।
दिवाऽन्धकारं स्फुटलब्धरूप-
मालोकतालोकमुलूकलोकः॥ ३८॥

प्रियं नातनोतीति वा। अन्धकारे ह्युलूकनेत्रे एव पदार्थान् पश्यत इति तत्सम्पत्तयोः प्रिया। त्रिशङ्कोश्च सम्पद्विश्वामित्रस्यैव नेत्रयोः प्रिया नान्यस्य। एतदुपाख्यानं रामायणादौ प्रसिद्धम्। कौशिकीये इद्धान्धः॥३७॥

मूर्द्धेति। यो रविर्नवानां ग्रहाणां मध्ये खलु निश्चितं मूर्द्धाभिषिक्तो राजा, उलूकानां लोकः सङ्घः तस्य रवेर्भयाद् दीप्त्या समास्कन्दिता नितरां पराभूता ऋक्षशोभा नक्षत्रकान्तिर्यस्मिन् तत्तया स्फुटं उपलब्धानि अन्यजनेन दृष्टानि घटादिस्वरूपाणि यस्मिंस्तादृशमपि दिवा कर्म्मीभूतं दिनमन्धकारमेवावलोकत, अपश्यत् दिने तस्य दर्शनाशक्तेः दिनमन्धकाररूपत्वेनैव मेन इत्यर्थः। तथा व्यक्तं लब्धानि घटादिरूपाणि यत्र तादृशमन्धकारमेवालोकमपश्यद्दर्शनसहकारिप्रकाशरूपत्वेनैव मेने, अर्थाद्रात्राविल्यर्थः। अन्धकारं स्फुटलब्धरूपमित्यावृत्त्या योज्यं तेन तमसा विपरीतदृश एव भवन्तीति व्यज्यते। एवम्विधमन्धकारञ्च स्फुटमतिप्रसिद्धं शुक्लभास्वरात्मकं लब्धं रूपं येन तादृशमालोकमेवापश्यत्। कृष्णरूपमपि तमः शुक्लभास्वरालोकत्वेनापश्यदिति विरुद्धमित्यर्थः। अथ च यो ग्रहराजः सूर्यः, आक्रान्तनक्षत्रलक्ष्मीकान्तद्भासं सूर्यदीप्तिमेवायमुलूकलोको दिवा दिनेऽन्धकारमपश्यत्, रात्रौ चान्धकारमालोकमपश्यत्, दिने सूर्यलोक एव तमो रात्रौ च तम एव सूर्यलोक इति ददर्शेत्यर्थः। कीदृशीं तद्भासं कीदृगन्धकारं स्फुटमुपलब्धानि घटादिरूपाणि यस्यामन्यजनेन तादृशीं स्फुटं सञ्जातस्वरूपलाभञ्चेत्यन्धकारस्य नपुंसकत्वान्नपुंसकैकशेषेकवद्भावेन वा व्याख्येयं सूर्यदीप्त्याऽसमास्कन्दिताऽपराभूता नक्षत्रलक्ष्मीर्यत्र तं, अन्धकारविशेषणं वा। रात्रौ सूर्यदीप्तेरभावादतिरस्कृतनक्षत्रशोभमित्यर्थः। सूर्य्यदीप्तेरेव समास्कन्दनसामर्थ्यात्

दिने मम द्वेषिणि कीदृगेषाम्
प्रचार इत्याकलनाय चारीः।
च्छाया विधाय प्रतिवस्तुलग्नाः
प्रावेशयत् प्रष्टुमिवान्धकारः॥ ३८॥
ध्वान्तस्य तेन क्रियमाणयेत्थम्
द्विषः शशी वर्णनयाऽथ रुष्टः।

तमसैव रात्रौ यत् तिरस्करणं तेनैव नक्षत्रशोभा यस्मिन्निति वा, इत्यादिव्याख्यानानि ज्ञातव्यानि। लक्ष्मीमिति पाठे नद्यृतश्चेऽपि समासान्तविधेरनित्यत्वात् कबभावः। मूर्द्धाभिषिक्तो राजन्यः अन्धकारोऽस्त्रियाञ्चेत्यमरः॥ ३८॥

दिन इति। अन्धकार इत्याकलनाय सामस्त्येन ज्ञानार्थं प्रतिवस्तुलग्नाः पदार्थमात्रसम्बद्धाः प्रतिच्छाया एव चारीः गूढार्थवेदिकाश्चारनारीर्विधाय चारपदं ताभ्यो दत्त्वा दिनं प्रति सम्प्रेष्य समागतास्ताः तत्रत्यवृत्तान्तं प्रष्टुमिव पुनः प्रावेशयत्, निजनैकट्यमित्यर्थात्। इति किम्। ममान्धकारस्य द्वेषिणि मामसहमाने दिने विषये एषां वस्तूनां कीदृक् प्रचारो विहरणं स्नेहादिव्यवहारश्चेति। दिवा प्रतिपदार्थसम्बद्धाः छाया एव रात्रौ समागत्य मिलिता निजस्वामिनमन्धकारं प्राविशन्। रात्रौ हि प्रकाशाभावे छाया अन्धकारेण सहैकीभवतीति तत्सम्बन्धादेव महान्धकारः प्रतीयत इति भावः। एतेन प्रतिच्छायाऽपि तम एवेति वर्णितम्। अन्योऽपि रात्रौ लोकस्थितिं ज्ञातुकामः स्त्रीणां सर्वत्र प्रवेष्टुं शक्यत्वात् चारनारीः सम्प्रेष्य तत्तद्वृत्तान्तं विचार्य समागतास्ताः प्रष्टुमात्मसविधं प्रवेशयति। छाया एव चारीः प्रतिवस्तुलग्ना विधायेति वा। चारपदं दत्त्वा यद्दिनं प्रत्येव प्रेषयामास, अत एव ताः दिने प्रतिवस्तुलग्ना दृश्यन्त इति वा। चारी पुंयोगान्ङीष्॥ ३९॥

इदानीं चन्द्रोदयं वर्णयितुमुपक्रमते। ध्वान्तस्येति। तेन नराधिपेन नलेनेत्थं क्रियमाणया द्विषः शत्रुभूतस्य ध्वान्तस्य वर्णनया रुष्टः क्रुद्ध

उद्यन्नुपाश्लोकि जपारुणश्री-
र्नराधिपेनानुनयेच्छयेव ॥ ४० ॥
पश्चाद्गतोऽप्येष निमेषमद्रे-
रधित्यकाभूमितिरस्करिण्या ।
प्रवर्षति प्रेयसि ! चन्द्रिकाभि-
श्चकोरचञ्चूचुलुकान् प्रतीन्दुः ॥ ४१ ॥
ध्वान्ते द्रुमान्तानभिसारिकास्त्वम्
शङ्कस्व सङ्केतनिकेतमाप्ताः ।

इव जपाकुसुमवदरुणा श्रीर्यस्य स उदयन् उदयं प्राप्नुवन् शशी तेनैव राज्ञा अथानन्तरं अनुनयेच्छयेव प्रसादनवाञ्छयेवोपाश्लोकि श्लोकैः स्तोतुमारब्धि । अन्योऽपि वैरिवर्णनया रुष्टः सन् अरुणो भवति, तत्परिहारार्थमुदितः सन् वर्णकेन प्रसादनार्थं स्तूयत इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । इव शब्दस्योभयत्र योजना वा । उपाश्लोकि सत्येति णिजन्तात् कर्मणि चिण् ॥ ४० ॥

पश्येति । हे प्रेयसि ! प्राणप्रिये ! एष इन्दुश्चन्द्रिकाभिश्चकोराणां चन्द्रिकास्वदमृतपायिनां पक्षिणां चञ्चू एव चलुकास्तान् प्रति पूरयित्वा प्रकर्षेण वर्षति सुधामित्यर्थात् । यावता चकोरचञ्चूपूरणं भवति तावत्प्रमाणं वर्षतीत्यर्थः । त्वं पश्य । किम्भूतः । अद्रेरुदयाचलस्याधित्यकाभूर्ध्वार्द्धशिखरेणैव तिरस्करिण्या जवनिकया निमेषलक्षणमत्यल्पकालमन्तर्हितोऽपि सन् सम्पूर्णानुदितोऽपि प्रथमचन्द्रिकाभिरेव चकोराणामानन्दं करोति किम्पुनरुदितः सन्निति भावः । अन्योऽप्युपकारी दूरस्थोऽप्यदृश्योऽन्नुखोऽन्येषामुपकरोति ॥ ४१ ॥

ध्वान्त इति । हे प्रिये ! त्वं चन्द्रोदयात् पूर्वं ध्वान्ते सति द्रुमान्तान्, तरुनिकटदेशानेव वृक्षाधोभागानेव सम्भोगार्थं कामुकदत्तसङ्केतनिकेतं प्राप्ताः, ता अभिसारिकाः स्वैरिणीः शङ्कस्व सम्भावय । तथा इदानीं चन्द्रोदये सति वृक्षाधोभागवर्त्तिच्छायाच्छलादुज्झितं पूर्वधृतं

छायाच्छलादुज्झितनीलचेला
ज्योत्स्नानुकूलैश्चलिता दुकूलैः ॥ ४२ ॥
त्वदास्यलक्ष्मीमुकुरं चकोरैः
स्वकौमुदीमादयमानमिन्दुम् ।
दृशा निशेन्दीवरचारुभासा
पिबोरु रम्भातरुपीवरोरु ! ॥ ४३ ॥

तमोऽनुकूलं चेलं वस्त्रं याभिस्ताश्च ताः सतोः सवर्णत्वाज्ज्योत्स्नानुकूलैश्च-न्द्रिकानुगुणैर्धवलतरैर्दुकूलैरुपलक्षिताः सतीश्चलिताः सम्भोगं कृत्वा स्वगृहं प्रति पुनः परावृत्तास्त्वं सम्भावय। तमसि सत्येव केनापि न ज्ञातव्यमिति बुद्ध्या नीलं वस्त्रं परिधाय सङ्केतस्थानमागताः, चन्द्रोदये पुनर्नीलवस्त्र-परिधाने पूर्ववद्भीत्या तत् तत्रैव विहाय श्वेतं दुकूलं सवर्णत्वात् परिधाय केनापि न ज्ञाताः। नीलचोला इति पाठे चोलः कूर्पासः ॥ ४२ ॥

त्वदिति। हे रम्भातरुपीवरोरु ! रम्भातरुवदतिपीवरौ ऊरू यस्यास्तत्सम्बुद्धिः त्वं निशायामिन्दीवरं नीलोत्पलं तद्वच्चारुभा यस्यास्तया दृशा ऊरु सादरमिन्दुं पिब विलोकय। किम्भूतम्। तवास्यलक्ष्म्याः मुखशोभाया अवलोकनार्थं मुकुरं दर्पणमिव। तथा चकोरैः प्रयोज्यैः स्वकौमुदीमादयमानं निजकौमुदीं चकोरान् पाययमानम्। उदिते चन्द्रे चकोराः सानन्दा जाताः नीलोत्पलानि च विकसितानीति भावः। एते-नेन्दोः परोपकारत्वं सूचितम्। विकसितेन्दीवरतुल्यया दृशा पिबेत्य-नेन चन्द्रोदये हीन्दीवरं विकसति त्वं चैवम्भूतया दृशा यदा चन्द्रमवलोक-यिष्यसि तदा जनस्त्वद्दृशं चन्द्रावलोकनविकसितमिन्दीवरमेवैतदिति ज्ञा-स्यतीति सूचितम्। दिवासङ्कोचादसादृश्यमिति। इन्दीवरस्य विकसित-त्वद्योतनार्थं निशापदम्। चकोरैः गतिबुद्धीति कर्मत्वप्राप्तावपि, आ-दिखाद्योर्न इति प्रतिषेधात् कर्तरि तृतीया। आदयमानं निगरणार्थत्वात् परस्मैपदप्राप्तावपि अदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः इति निषेधात्, णिचश्चेति तङ् ॥ ४३ ॥

असंशयं सागरभागुदस्थात्
पृथ्वीधरादेव मथः पुराऽयम् ।
अमुष्य यस्मादधुनाऽपि सिन्धौ
स्थितस्य शैलादुदयं प्रतीमः ॥ ४४ ॥
निजानुजेनातिथितामुपेतः
प्राचीपतेर्वाहनवारणेन ।
सिन्दूरसान्द्रे किमकारि मूर्द्धि
तेनारुणश्रीरयमुज्जिहीते ॥ ४५ ॥

असंशयमिति । पुरा पूर्वं सागरभाक् समुद्रगर्भस्थोऽयं चन्द्रः मथो दण्डभूतात् पृथ्वीधरात् पर्वतान्मन्दरादेरेव हेतोरुदस्थादुत्पन्न इत्यसंशयं निश्चितं पुराणादौ यदेवं श्रूयते तत् सत्यमित्यर्थः । पुरा उदस्थात् प्रथमसम्भवावसरे तस्मादेव समुत्थित इति वा । तत्र हेतुमाह, यस्माद्धेतोरधुनाऽपि सम्भवान्तरावसरेऽपि सिन्धौ स्थितस्य सागरगर्भस्थस्याप्यमुष्य चन्द्रस्य शैलादुदयाचलादेवोदयमुत्पत्तिं प्रतीमो जानीमः । प्रत्यहं सागरस्थस्याप्यस्याचलोत्पत्तिशीलत्वरूपलिङ्गदर्शनात् समुद्रमथने प्रथमसम्भवावसरेऽप्ययमचलादेवोत्पन्न इति निश्चिनुम इत्यर्थः । उदयाचलशिखरं चन्द्रोऽतिक्रामतीति भावः ॥ ४४ ॥

निजेति । निजानुजेन एकस्मात् सिन्धोरुत्पन्नतया अस्माच्चन्द्रात् पश्चाज्जातेन कनीयसा भ्रात्रा प्राचीपतेरिन्द्रस्य वाहनवारणेन प्राच्यां स्थितेनैरावतेनातिथितामुपेतः प्राप्तः प्राच्यामुदितत्वात् तत्सविधं प्राप्तः सन्नयं चन्द्रोऽग्रजत्वात् सिन्दूरेण सान्द्रे मूर्द्धि अकारि कृतः किम् । गौरवान्नमस्कारपूर्वं शिरस्यारोपितः किमित्यर्थः । तेन सान्द्रसिन्दूरशिरःस्थापनेन हेतुना लग्नसिन्दूरवशादयमरुणश्रीरारक्तशोभ उज्जिहीते उदयते किमिति वा । उदयंश्चन्द्रः सिन्दूररक्तो दृश्यत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

यत् प्रीतिमद्भिर्वदनैः स्वसास्या-
दचुम्बि नाकाधिपनायिकानाम् ।
ततस्तदीयाधरयावयोगा-
दुदेति बिम्बारुणबिम्ब एषः ॥ ४६ ॥
विलोमिताङ्कोत्किरणाद्रूढ-
दृगादिना दृश्यविलोचनादि ।
विधिर्विधत्ते विधुना वधूनाम्
किमाननं काञ्चनसञ्चकेन ॥ ४७ ॥

यदिति। वृत्तत्वादिगुणयोगेन स्वसास्यात् प्रीतिमद्भिः नाकाधिपस्येन्द्रस्य नायिकानां वदनैर्यस्मात् स्वसविधमागत एष चन्द्रोऽचुम्बि तस्माद्धेतोस्तस्माच्चुम्बनाद्वा तदीयानां देवेन्द्रनायिकानामधरेषु न्यस्तो यो यावोऽलक्तकस्तस्य योगात् सम्बन्धाद्धेतोः बिम्बवत् पक्वबिम्बीफलवदरुणं बिम्बं मण्डलं यस्य तादृश उदेति। अन्योऽपि समानः स्वसविधमागतः सन् सख्या प्रीत्या चुम्ब्यते। मुखैरिति बहुवचनेन तत्र प्रदेशे युगपदेव चुम्बनाद्बहुलयावकयोगात् सकलस्यापि चन्द्रबिम्बस्य रक्तत्वं युक्तमिति सूचितम् ॥ ४६ ॥

विलोमितेति। विधिः विधुना चन्द्रेणैव काञ्चनस्य सञ्चकेन बिम्बकेन कृत्वा वधूनामतिरमणीयमाननं विधत्ते किम्। किम्भूतेन। विलोमितः पराङ्मुखः कृतः स्वप्रभया जितोऽङ्कः कलङ्को येन एतादृशादुत्कृष्टादतितेजस्विनः किरणाद्धेतोर्दृष्टो दुस्तर्क्यः दृगादिर्नेत्राद्यवयवो यस्य, अथ च विपरीतीकृतानामङ्कानां नेत्रादिनिर्माणार्थं निम्नोन्नतांशचिह्नस्थानानामुत्किरणं सङ्घट्टनं तस्माद्धेतोः, साक्षादलक्ष्यनेत्रकर्णनासिकाद्यवयवेन आननञ्च साक्षाद्दृश्या विलोचनादयो नासाकर्णाद्यवयवा यस्य तादृशं, तस्मिन् ब्रह्मा स्त्रीमुखं चन्द्ररूपेण महाराष्ट्रभाषया ढसा इत्याख्येन स्वर्णस्य सञ्चकेन निर्ममे, सञ्चके हि निष्पाद्यस्य वस्तुनो निम्नोन्नत-

अनेन वेधा विपरीतरूप-
विनिर्म्मिताङ्कोल्किरणाङ्ककेन।
त्वदाननं दृश्यदृगाद्यलक्ष्य-
दृगादिनैवाक्रत सङ्ककेन ॥ ४८ ॥

अस्याः सुराधीशदिशः पुराऽऽसीद्यदम्बरं पीतमिदं रजन्या।
चन्द्रांशुचूर्णैर्व्यतिचुम्बितेन तेनाधुना नूनमलोहितायि ॥ ४९ ॥

भागा विपरीता एवोत्कीर्य्यन्ते तत्र च नेत्राद्यवयवा दुर्ज्ञेया भवन्ति, भवन्निर्मितमुखादौ च दृष्टा भवन्ति तस्मादेवं तर्क्य इत्यर्थः। उदितमात्रश्चन्द्रोऽत्युत्तमसुवर्णसङ्ककवद्रक्तो दृश्यत इति भावः। उत्तमं सुवर्णं रक्तवर्णं भवति। आननमिति जात्यैकवचनम् ॥ ४७ ॥

अनेनेति। वेधा विपरीतरूपं यथा तथा विनिर्मितमुत्कीर्णमङ्कोत्किरणं यत्र तादृशमङ्कं यस्य तेन तथाऽलक्ष्यदृगादिना अनेन चन्द्ररूपेणैव सङ्ककेन दृश्यं सुन्दरमथच प्रत्यक्षदर्शनयोग्यं दृगादि यस्य तादृशं त्वदाननमक्रत त्वदाननमेव कृतं, नत्वन्याननमिति वा, अयमेवात्र श्लोके विशेषः। अयं श्लोकः क्षेपकः ॥ ४८ ॥

अस्या इति। हे भैमि! अस्याः सुराधीशस्येन्द्रस्य दिशः यदम्बरं गगनं वस्त्रञ्च पुरा चन्द्रोदयात् पूर्वं रजन्या रात्र्या हरिद्रया च पीतं तमोव्याप्तत्वाददृश्यं पीतवर्णं वा आसीत् तेन गगनेन वस्त्रेण वा अधुना चन्द्रोदये चन्द्रांशूनां चूर्णैः संलग्नसूक्ष्मतेजोलेशैः कर्तृभिर्व्यतिचुम्बितेनातितरां स्पृष्टेन सता चन्द्रांशुरूपसूक्ष्मतरेण चूर्णेन ताम्बूलसाधनचूर्णद्रव्येण स्पृष्टेन सता नूनमलोहितायि, आरक्तीभूतम्। यत् तमसा पूर्वं नीलमभूत् तदेवेदानीमुद्यच्चन्द्रलोहितकरसंस्पर्शाद्रक्तं जातमित्यर्थः। हरिद्रया पीतवर्णं वस्त्रं चूर्णेन युक्तं सद् रक्तं भवति। देवेन्द्रस्त्रियाश्च वस्त्राणि नानावर्णयुक्तानि। चन्द्रांशव एव चूर्णमिति वा। अलोहितायि लोहितादिडाज्भ्य इति क्यषन्ताद्भावे चिण् ॥ ४९ ॥

तानीव गत्वा पितृलोकमेनमरञ्जयन् यानि स जामदग्न्यः ।
छित्त्वा शिरोऽस्थानि सहस्रबाहोर्विस्थानि विश्राणितवान् पितृभ्यः ॥ ५० ॥

अकर्णनासस्त्रपते मुखं ते पश्यन्न सीतास्यमिवाभिरामम् ।
रक्तोऽस्ववर्षी बत लक्ष्मणाभिभूतः शशी शूर्पणखामुखाभः ॥ ५१ ॥

तानीति । सोऽतिवीरो जामदग्न्यः सहस्रबाहोः शिरश्छित्त्वा विस्थानि आमगन्धीनि यान्यसृञ्जि रक्तानि पितृभ्यः जमदग्न्यादिभ्यो विश्राणितवान् दत्तवान्, यै रक्तैः प्रतिज्ञातं पितृतर्पणं कृतवान्, तान्येव रक्तानि मन्त्रबलात् पितृलोकं गत्वा प्राप्य पितृलोकाधीशमेनं चन्द्रमरञ्जयन्, रक्तं चक्रुरिव । "चन्द्रो वै पितृलोकः" इति श्रुतेः । चन्द्रो रक्तवर्णो दृश्यत इति भावः । परशुरामः सहस्रार्जुनं हत्वा तदीयै रक्तैः पितृतर्पणं कृतवानितीतिहासः । विस्रं स्यादामगन्धि यदित्यमरः ॥ ५० ॥

अकर्णेति । हे प्रिये ! शशी सीतास्यमिवाभिरामं कर्णादिकृतशोभनं ते मुखं पश्यन् न त्रपते लज्जते, बत चित्रम् । किम्भूतः । न विद्यते कर्णनासं स्वभावादेव यस्य सः । तथा रक्ता आरक्ता उस्राः किरणास्तद्वर्षणशीलः रक्तः शोणस्तासौ किरणवर्षी च तादृशो वा । तथा लक्ष्मणा कलङ्केन अभिभूत आक्रान्तमध्योऽत एव शूर्पणखाया रावणभगिन्या मुखवदाभा यस्य सः, तद्वदनतुल्यः, एषु कज्जाकारणेषु सत्स्वपि न लज्जते तच्चित्रमित्यर्थः । त्वन्मुखं पश्यन्नप्युदयत्येव स्वमप्रकाशयति च तस्मादेव न लज्जते इत्यपि चित्रमेव । शूर्पणखामुखमपि लक्ष्मणेन पराभूतं छिन्नकर्णनासत्वात् रुधिरवर्षि सत् राममभिलक्षीकृत्य वर्तमानमत एवातिभयरहितञ्च सीतामुखं पश्यदपि न लज्जते तदनन्तरमपि प्रौढिवादप्रदर्शनात् । अभिशब्दस्यावृत्तिः कार्या । लक्ष्मशब्दो नान्तः, पक्षेऽकारान्तः ॥ ५१ ॥

आदत्त दीप्तं मणिमम्बरस्य दत्त्वा यदस्मै खलु सायधूर्त्तः ।
तत्तत्तुषारद्युतिकूटहेम तत्पाण्डु जातं रजतं क्षणेन ॥ ५२ ॥
बालेन नक्तं समयेन मुक्तं रौप्यं लसड्डिम्बमिवेन्दुबिम्बम् ।
भ्रमिक्रमादुज्झितपट्टसूत्रनेत्रावृतिं मुञ्चति शोणिमानम् ॥५३॥

आदत्तेति । हे भैमि ! सायङ्कालरूपो धूर्त्तो यत् रज्यन् उदयकाले रक्तीभवन् तु ष रद्युतिचन्द्र एव लेपवशाद्दृश्यत् कूटहेम कृत्रिमं सुवर्ण-मस्मै गगनाय मूल्यरूपेण दत्त्वा दीप्तं प्रकाशमानमम्बरस्य मणिं सूर्यमादत्त ज्याह तदलीकं हेम क्षणमात्रेण पाण्डु शुभ्रं रजतं खलु रूप्यमिव जातं । धूर्त्तो हि रूप्यं लेपादिभिरुपलिप्तं सुवर्णीकृत्य ददाति, वस्त्वान्तरस्य-मपि प्रसरद्दीप्तिकं रत्नञ्च गृह्णाति । उपयानन्तरमतिक्रान्तकियत्काल-त्वाद्रक्तिमानं परित्यज्य चन्द्रो रूप्यवद्धवलो जात इति भावः । यज्जतोऽत्र सायशब्दः समयशब्दसमर्थेनार्थः ॥ ५२ ॥

बालेनेति । हे प्रिये ! रौप्यं रजतं रजतमयं लसत् विलसमानं डिम्बं बालक्रीडासाधनं भ्रमरकमिवेन्दुबिम्बं कर्तृ भ्रमिक्रमाद्भ्रमणप-रिपाठ्याऽथ च ऊर्द्ध्वदेशगमनक्रमणेन उज्झिता त्यक्ता या पट्टसूत्रस्य नेत्रं दोरकं तत्कृता आवृत्तिर्वेष्टनं तद्रूपं, अथ च पट्टसूत्रजालिकावस्त्र-न्त्रावरणं येन तं शोणिमानं रक्तिमानं मुञ्चति । किम्भूतमुभयं । नक्तं-समयरूपेण बालेनाथ च बालेन प्रदोषरूपेण रात्रिसमयेन मुक्तं भ्रमणार्थं करात् कृतमोचनं, अथ च उद्गीर्णं जनितोदयम् । शिशुक्रीडासाधनं हि भ्रमरकं काष्ठमयं भवति । ईश्वराणां च डिम्बं समृद्धातिशयाद्राजतं पट्टसूत्रवलितदोरकसंसनात् तत्सम्बन्धजातं रक्तिमानं मुञ्चति । तथेदं चन्द्रबिम्बमपीत्यर्थः । इदानीं चन्द्रो धवलो जात इति भावः । नेत्रा-वृते रिति पाठे भ्रमिक्रमहेतोरुज्झिता पट्टसूत्र नेत्रावृतिर्यत्र तादृशात् भ्रमिक्रमाद्धेतोरिति वा । डिम्बं लडिम्बमिति वा गौड-देशभाषायां भ्रमरकस्य सञ्ज्ञा । महाराष्ट्रभाषायां कान्यकुब्जभाषा-याञ्च भ्रमरा इति सञ्ज्ञा । रौप्यं सम्बन्धे विकारे वा अण् । नेत्रं नयगुणे वस्त्र इत्यभिधानान्नेत्रशब्दो यद्यपि मन्थवेष्टनगुणे मुख्यस्तथाऽप्यत्र गुणमात्रपरं इति ज्ञेयम् ॥ ५३ ॥

ताराक्षरैर्यामसिते कठिन्या निशाऽलिखद्व्योम्नि तमःप्रशस्तिं ।
विलुप्य तामल्पयतोऽरुणोऽपि जातः करे पाण्डुरिमा हिमांशोः ॥५४॥
सितो यदाऽत्रैष तदाऽन्यदेशे चकास्ति रज्यच्छविरुज्जिहानः ।
तदित्थमेतस्य निधेः कलानां को वेद वा रागविरागतत्त्वं ॥५५॥

तारेति । निशाऽसिते श्यामे व्योम्नि गगन एव कज्जलादिलिप्तश्यामलपट्टिकायां कठिन्याः शुभ्रधातुविशेषस्य सम्बन्धिभिस्ताराक्षरैः शुभ्रैरक्षरैरिव नक्षत्ररूपैरक्षरैः कृत्वा यां तमःप्रशस्तिं तमोवर्णनश्लोकादिलिपिमलिखत्, ताराक्षरैः उपलक्षितां तमःप्रशस्तिं रात्रिः कठिन्याऽलिखदिति वा, तां लिपिं विलुप्य प्रोञ्छ्याल्पयतः परिमेयताराक्षरं कुर्व्वतो हिमांशोररुणोऽपि करे किरणेऽथ च पाणौ पाण्डुरिमा जातः । प्ररूढकिरणे हि चन्द्रे नक्षत्राणामल्पता भवतीति खटिकालिखिताक्षराणि मार्ज्जयतश्चारक्तोऽपि करः खटिकासङ्गाद्धवलो भवतीति । तमसि नक्षत्राणि बहून्युज्ज्वलतराणि च दृष्टानि, चन्द्रे तु उदितेऽल्पानि निष्प्रभाणि च जातानि, चन्द्रश्च धवलो जात इति भावः ॥ ५४ ॥

सित इति । एष चन्द्रो यदा यस्मिन् कालेऽत्र देशे सितो धवलश्चकास्ति तदा तस्मिन्नेव कालेऽन्यदेशे रज्यच्छवी रक्तकान्तिरुज्जिहानः उदयन् शोभते । एवमत्रोदयन् रक्तोऽन्यत्र च श्वेत इत्यपि सामर्थ्यात् लभ्यं, एतद्देशस्थं प्रति इदानीं सितो दृश्यते द्वीपान्तरस्थं प्रति तूदयन्निदानीमेव दृश्यते यस्मात् तस्मात् कलानां निधेः पूर्णस्य चन्द्रस्य रागविरागयोर्लौहित्यालौहित्ययोस्तत्त्वं याथात्म्यमित्यमसुनोक्तप्रकारेण को वा वेद, अपि तु कोऽपि निश्चेतुं न शक्नोतीत्यर्थः । उदयास्तमययोरत्यन्तिकत्वाद्यवहितस्य यत्र तदा प्रथमदर्शनं तदा तत्रोदय इति दूरस्थस्य रक्तत्वप्रत्ययः क्रमसामीप्यात् तु धावल्यप्रत्यय इति तत्त्वम् । अन्यस्यापि चतुःषष्टिकलाभिज्ञस्यानुरागाननुरागयोर्याथात्म्यं कुत्रानुरक्तः कुत्र वा नेति कोऽपि न जानाति ॥ ५५ ॥

काश्मीरजैरश्मिभिरौपसन्ध्यैर्दृष्टं हृतध्वान्तकुरङ्गनाभि ।
चन्द्रांशुना चन्दनचारुणाऽङ्गं क्रमात् समालम्भि दिगङ्गनाभिः॥५६॥

विधिस्तुषारर्तुदिनानि कर्त्तं कर्त्तं विनिर्म्माति तदन्तभिन्नैः ।
ज्योत्स्नीर्न चेत् तत्प्रतिमा इमा वा कथं कथं तानि च वामनानि॥५७॥

काश्मीरजैरिति। दिग्भिरेवाङ्गनाभिः सन्ध्यायाः समीपं उपसन्ध्यं तत्र जातैररुणैः रश्मिभिरेव काश्मीरजैः कुङ्कुमैः कृत्वा दृष्टं पूर्वं कृतोद्वर्त्तनं ततः सन्ध्यायामपगतायां हृता ध्वान्तरूपा मृगनाभिः कस्तूरी येन तादृशमङ्गं, क्रमात् कस्तूरीलेपनानन्तरं चन्द्रांशुनैव चन्दनेषु मध्ये चारुणोत्तमेन चन्दनेन कृत्वा समालम्भि, अलेपि। अन्या अपि अङ्गनाः कुङ्कुमादिक्रमेणाङ्गमनुलिम्पन्ति, चन्दनधवलैश्चन्द्रकरैः सर्व्वा अपि दिशो वितमस्काः कृता इति भावः। औपसन्ध्यैः सामीप्येऽव्ययीभावाद्भवार्थेऽण्॥ ५६ ॥

विधिरिति। विधिः तुषारर्त्तोः शिशिरर्त्तोर्दिनानि कर्त्तं कर्त्तं छित्वा तेषां दिनानामन्तभिन्नैः मध्यसम्बन्धिभिः सारभूतैः शकलैः शुभ्रैः खण्डैः कृत्वा ज्योत्स्नीर्निशा विनिर्म्माति न चेदेवं नाङ्गीक्रियते यदि तदेमाश्चन्द्रिकायुक्ता रात्रयः तत्प्रतिमाः तैर्दिनैस्तुल्याः शीतलत्वप्रकाशत्वाभ्यां तत्सदृश्यः कथम्। तानि च दिनानि वामनानि न्यूनपरिमाणानि न्यूनशीतत्वादिगुणानि कथं वा, अपि तु दिनवामनतारात्रिदीर्घताऽन्यथानुपपत्तेः शिशिरर्त्तोर्दिनापेक्षया च ज्योत्स्नीनामतितमां शीतत्वप्रकाशवत्त्वानुपपत्तेश्च। शिशिरर्तुदिनानि छित्त्वैव तत्सारभूतैश्च शकलैश्चन्द्रिकान्विता रात्रयो ब्रह्मणा वर्द्धिता इत्यर्थः। चन्द्रचन्द्रिकया रात्रिः शीतला धवलतरा च कृतेति भावः। कर्त्तं कर्त्तं कृती छेदन इत्यस्मादाभीक्ष्ण्ये णमुल् द्विर्वचनञ्च। ज्योत्स्नी ज्योत्स्ना यस्यामस्तीत्यर्थे ज्योत्स्नातमिस्रेति साधुकृतात् ज्योत्स्नाशब्दादण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्यः उपसङ्ख्यानमित्यर्थे अणि ङीप्॥ ५७ ॥

इत्युक्तिशेषे स वधूं बभाषे सूक्तिश्रुतासक्तिनिबद्धमौनाम् ।
मुखाभ्यसूयानुशयादिवेन्दौ केयं तव प्रेयसि मूकमुद्रा ॥ ५८ ॥
शृङ्गारभृङ्गारसुधाकरेण वर्णस्रजाऽनूपय कर्णकूपौ ।
त्वच्चारुवाणीरसवेणितीरे तृणानुकारः खलु कोषकारः ॥ ५९ ॥

इतीति। स नलः इत्युक्तिशेषे एव चन्द्रवर्णनावसाने सूक्तीनां प्रसादादिगुणयुक्तानां शोभनवचनानां श्रुते श्रवणे विषये आसक्त्या रसातिशय तु तदेकताननतया बद्धं स्वीकृतं मौनं यया तां तूष्णीम्भावमास्थितां वधूं भैमीं प्रति इदं बभाषे। इति किम्। हे प्रेयसि ! इन्दौ विषये तवेयं मूकस्येव मुद्रा वाङ्निरोधरीतिः का किङ्कारणिका, त्वमपि किमिति न चन्द्रवर्णयसीत्यर्थः। मौने स्वयमेव हेतुमुत्प्रेक्षते। मुखस्य चन्द्रकृततवदनसाम्यस्याभ्यसूया स्पर्द्धा तज्जन्यान्नुशयात् मनोद्वेषादिव स्वस्पर्द्धाकारिणो हि वर्णने अन्येन क्रियमाणे अन्योऽपि कोपात् तूष्णीं तिष्ठति नानुमोदते स्वयञ्च न तं वर्णयति, तथा त्वमपि स्वमुखस्पर्द्धाकरणे सञ्जातकोपादिवेन्दुं न वर्णयसि नानुमोदसे च किमिति प्रश्नः। नलसूक्तिश्रवणादरकृतं मौनं कोपादिवेत्युत्प्रेक्षितम् ॥ ५८ ॥

शृङ्गारेति। हे प्रिये ! त्वं शृङ्गारसम्बन्धी भृङ्गारः स्वर्णकलशः तद्रूपेण सुधाकरेण चन्द्रेण हेतुना वर्णस्रजा कृत्वा मम कर्णकूपौ अनूपय जलपूर्णौ कुरु, वर्णस्रजः सरसत्वात् कर्णकूपयोर्जलपूर्णत्वकरणं युक्तम्। अथ च शृङ्गारसम्बन्धिसुवर्णकलशरूपस्य भवन्मुखस्य सम्बन्धि यत्पीयूषं तस्याकरेण खनिभूतया सरसया वर्णस्रजा कर्णकूपावनूपय। खलु यस्मात् कोषकार इक्षुविशेषः तव चारुवाण्या वक्रोक्त्यादिरूपाया वाचः सम्बन्धिनः शृङ्गारादयो रसास्तेषां वेणिः प्रवाहः तस्यास्तीरे समुद्यत् यत्तृणं तस्यानुकारः सादृश्यः। अतिस्वादुरसोऽपीक्षुविशेषो यदीयसरसवाणीतीरतृणमनुकरोति न तु समो जातः, तां वाणीं श्रावय चन्द्रं वर्णयेति भावः। कोषकाराद्या इक्षुविशेषा इति क्षीरस्वामी। अनूपय अनूपशब्दं तु तत्करोतीति णिचि लोट् ॥ ५९ ॥

अत्रैव वाणीमधुना तवापि श्रोतुं समीहे मधुनः सनाभिम्।
इति प्रियप्रेरितया तयाऽथ प्रस्तोतुमारम्भि शशिप्रशस्तिः॥६०॥
पूरं विधुर्वर्द्धयितुं पयोधेः शङ्केऽयमेणाङ्कमणीं कियन्ति।
पयांसि दोग्धि प्रियविप्रयोगात् सशोककोकीनयने कियन्ति॥६१॥
ज्योत्स्नामयं रात्रिकलिन्दकन्यापूरानुकारेऽप्रसृतेऽन्धकारे।
परिस्फुरन्निर्मलदीप्तिदीपं व्यक्तायते सैकतमन्तरीपम्॥६२॥

अत्रैवेति। प्रियेण इति प्रेरितया तया भैम्या अथानन्तरं शशिनः प्रशस्तिर्माहात्म्यं प्रस्तोतुमारम्भि, आरब्धा। इति किं। हे भैमि! अहमत्रैव चन्द्रवर्णन एव विषये मधुनोऽमृतस्य सनाभिं तुल्यां तवापि वाणीमधुना श्रोतुं समीहे, इच्छामीति॥६०॥

पूरमिति। हे प्रिय! अयं विधुः पयोधेः पूरमागन्तुकजलप्रवाहं वर्द्धयितुमेणाङ्कमणीं चन्द्रकान्तं कियन्ति पयांसि दोग्धि तस्माद्द्रावयतीति, तथा प्रियस्य चक्रवाकस्य विप्रयोगात् सशोकायाः कोक्या नयने अपि कियन्ति जलानि दोग्धि, ताभ्यामपि सकाशाद् द्रावयतीत्यहं शङ्के मन्ये, इति भैमी प्रियमवदत्। उदिते चन्द्रे सागरपूरो वृद्धिं प्राप्नश्चन्द्रकान्ताः स्रवन्ति चक्रवाकी च भृशं रोदितीति भावः। दुहिर्द्विकर्म्मा॥६१॥

ज्योत्स्नेति। हे प्राणेश! तमोऽयसरोऽतिश्यामा रात्रिरेव कलिन्दकन्या यमुना तस्याः पूर आगन्तुकातिनीलजलप्रवाहस्तदनुकारे तत्सदृशे तद्वदतिकृष्णेऽन्धकारेऽपसृते सति परिस्फुरन्ती निर्म्मला दीप्तिर्यस्य प्रकाशमानस्यासौ धवलद्युतिश्च तादृशो वा यश्चन्द्रः स एव दीपो यत्र तादृशं चन्द्रिकारूपसैकतं धवलतरवालुकामयं रात्रियमुनाया एव जलमध्यस्थितमन्तरीपं व्यक्तायते स्फुटमिव भवति प्रकटं दृश्यते। पूर्वावसरेऽस्फुटमपीदानीं स्फुटीभवतीति शङ्के। चन्द्रचन्द्रिकया सकलं धवलीकृतमिति भावः। व्यक्तायते, व्यक्तमिव भवतीत्यर्थे कर्त्तुः क्यङिति क्यङ्। अव्यक्तो व्यक्तो भवतीत्यर्थः सैकतं, सिताशर्कराभ्याञ्च इत्यस्यार्थेऽण्॥६२॥

हासत्विषैवाखिलकैरवाणां विश्वं विशङ्केऽजनि दुग्धमुग्धम् ।
यतो दिवा बद्धमुखेषु तेषु स्थितेऽपि चन्द्रे न तथा चकास्ति ॥६३॥
मृत्युञ्जयस्यैष वसन् जटायां न क्षीयते तद्भयदूरमृत्युः ।
न वर्द्धते च स्वसुधाप्तजीव स्वङ्मुण्डराहुव्रजभीरतीव ॥ ६४ ॥

हासेति । अखिलकैरवाणां सकलकुमुदानां हासत्विषैव विकासदीप्त्यैव विश्वं सकलं जगत् दुग्धवन्मुग्धं शीतलं धवलञ्चाजनि जातं न तु चन्द्रेणेत्यहं विशङ्के विशेषेण मन्ये । यतो हेतोर्दिवा तेषु सकलकैरवेषु बद्धमुखेषु सङ्कुचितेष्वविकस्वरेषु सत्सु चन्द्रे स्थिते विद्यमानेऽपि सकलकुमुदविकासाभावात् सकलं जगत् तथा रात्राविव शीतलधवलतया न चकास्ति तस्मादिदं जगत् कुमुदहासत्विषैव शीतलं धवलञ्च कृतं न तु चन्द्रेणेत्यर्थः । कुमुदवत् दुग्धवच्च शीतला धवला चन्द्रिकाऽस्तीति भावः ॥ ६३ ॥

मृत्युमिति । मृत्युञ्जयस्य मृत्युञ्जितवतः शिवस्य जटायां वसन् एष चन्द्रः षोडशांशभृतो न क्षीयते, न अल्पपरिमाणो भवति । कलामात्रस्वरूपेणैव तत्र सदा वसंस्ततोऽपि न्यूनपरिमाणो न भवतीत्यर्थः । अथ च न क्षीयते न म्रियते यस्मात् तस्मात् मृत्युञ्जयात् सकाशाद्भयेन दूरो मृत्युर्मरणहेतुर्देवता यस्य सः, मृत्युञ्जयजटाजूटनिवासान्मृत्युना स्प्रष्टुमपि न शक्यते तस्मान्न क्षीयतेऽयमित्यर्थः । तर्हि तत्र वसन् वर्द्धते किं नेत्याशङ्क्याह । वर्द्धते च न उपचितोऽपि न भवतीत्यर्थः । यतः स्वस्य सुधया आप्तो जीवश्चैतन्यं यैस्तानि स्रजो मुण्डानि भूषणीभूतशिरोमालायाः शिरःकपालानि तान्येव राहवस्तेभ्य उद्भवा समुत्पन्ना भीर्यस्य, कथं, अतीव, नितरां भीत इत्यर्थः । सजीवमुण्डेषु बहवो राहव एवैते इति धिया भिया न वर्द्धते । भीतो हि सौम्याभावात् कृशतर एव भवति अथच पूर्णस्य राहोः सकाशाद्भयमतः कारणाद्भयाद्न क्षीयते न च

त्विषं चकोराय सुधां सुराय कलामपि स्वावयवं हराय।
ददज्जयत्येष समस्तमस्य कल्पद्रुमभ्रातुरथाल्पमेतत्॥ ६५॥
अङ्केणनाभेर्विषकृष्णकण्ठः सुधाप्रमुग्धैः कटभस्मपाण्डुः।
अर्हन्नपीन्दोर्निजमौलिधानान् मृडः कलामर्हति षोडशीं न॥ ६६

वर्द्धत इत्येककल एव शिवशिरश्चन्द्र इत्यर्थः। एतेन चन्द्रस्य षोडशी कला वर्णिता। शिवशिरसि वर्तमानत्वादस्य माहात्म्यमपि वर्णितम्। मृत्युञ्जयेति सञ्ज्ञायां भृतृवृजीति खच्, अरुर्द्विषेति मुम्॥ ६४॥

त्विषमिति। एष चन्द्रो जयति सर्वोत्कर्षेण प्रकाशते यतः। किम्भूतः। चकोराय स्वावयवं त्विषं निजांशभूतां चन्द्रिकां ददत्, तथा सुराय अग्न्यादिदेवेभ्यो निजांशभूतां सुधां ददत्, तथा हराय निजांशभूतां कलामपि ददत्, अथाऽपि अस्य चन्द्रस्यैतत् समस्तं परोपकारकरणमल्पमेवातिचमत्कारि न भवति, यतः समुद्रोत्पन्नत्वात् कल्पद्रुमस्य भ्रातुः। कल्पद्रुमस्तु कल्पितं सर्वं सर्वेभ्यो ददाति, अयन्तु न तथेत्यल्पमेवेत्यर्थः। एवम्विधः परोपकारी न कोऽपीति भावः। चकोराय सुरायेति जात्यैकवचनम्॥ ६५॥

अङ्केति। मृडः शिवो निजमौलौ धारणात् स्थापनाद्धेतोः षोडशीं कलामर्हन् प्राप्नुवन्, अथ च पूजयन्नपि षोडशीं कलां नार्हति न प्राप्नोति, न पूजयति वा। निजशिरसि धारणादेव तस्याः प्राप्तिः पूजा च सम्भावनीया, अतितरां पूज्यते स्वशिरसि धार्यते च। तथा चैतस्य षोडशीं कलां मृडः प्राप्नुवन्, पूजयन्, अपि च तां प्राप्नोतीति विरोधपरिहारो यतः। किम्भूतस्येन्दोः, किम्भूतश्च मृडः। अङ्कभूतो य एणो हरिणस्तद्युक्ता नाभिर्मध्यभागो यस्य, अथचाङ्करूपा कलङ्करूपा एणनाभिः कस्तूरी यत्र मृडस्तु विषेण कृष्णकण्ठः तथा सुधयाऽमृतेनाप्ता शुद्धिर्धावल्यं येन, मृडस्तु कटभस्मना चिताभस्मना पाण्डुः तस्य चन्द्रस्य लमपि साम्यं शिवो न प्राप्नोति। किञ्च चन्द्रादधिकश्चेत् शिवोऽभवि-

पुष्पायुधस्यास्थिभिरर्द्धदग्धैः सितासितश्रीरघटि द्विजेन्द्रः ।
स्मरारिणा मूर्द्धनि यद्धृतोऽपि तनोति तत्तौष्टिकपौष्टिकानि ॥
मृगस्य लोभात् खलु सिंहिकायाः सूनुर्मृगाङ्कं कवलीकरोति ।
स्वस्यापि दानादमुमङ्कसुप्तं नोज्झन्मुदा तेन च मुच्यतेऽसौ ॥६८॥

ष्यन् तर्हि तदीयकलां मौलौ नाधारयिष्यत्, सा तु मौलौ धृता तेन, तस्माच्चन्द्र एव शिवादधिक इत्यर्थः । शुभ्रस्याशुभ्रस्य च महदन्तरमिति भावः । षोडशीमपि कलां नार्हतीत्यनेन पूर्णचन्द्रं नार्हतीति वाच्यं, इत्यपि सूचितं । हरस्यापकर्षे विषं चिताभस्म च हेतुः । चन्द्रोत्कर्षे मृगमदोऽमृतञ्च ॥ ६६ ॥

पुष्पेति । ब्रह्मणा द्विजेन्द्रः पुष्पायुधस्य कामस्यार्द्धदग्धैरस्थिभिः कृत्वाऽघटि निर्मितः, अतएव सितासितश्रीः, उपान्तधवलमध्यश्यामल-कान्तिभिः स्मरास्थिभिरेव निर्म्मित इत्यत्र हेतुमाह । स्मरारिणा मूर्द्धनि धृतोऽपि अथ च कृतसम्मानोऽपि तस्य स्मरस्यैव तौष्टिकानि हर्षकारीणि पौष्टिकानि अभिवृद्धिकारीणि च यद्यस्मात् तनोति, कामारिणा पूज्यमानोऽपि कामहितमेव यस्मात् करोति, तस्मात् तदस्थिभिरेव घटित इत्यर्थः । एतादृक्कामोद्दीपकं किमपि नास्तीति भावः । अस्थिभिरिवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अन्याश्रितोऽपि तदीय-मनुहितं यः करोति स तदस्थिभिर्घटित इति लौकिकयुक्तिः । तौष्टिकपौष्टिकानि, प्रयोजनमिति ठञ् ॥ ६७ ॥

मृगस्येति । सिंहिकायाः सुतो राहुः मृगाङ्कं यत् कवली-करोति तदङ्कमृगस्य लोभात् खलु ग्रासाभिलाषादिव सिंहि-कायाः सुतः सिंहो मृगैरङ्कितं स्थलं मृगग्रासाभिलाषादेव स्वाधीनं करोति । तर्हि किमयं मुञ्चतीत्यत आह । अङ्कसुप्तं मध्यवर्त्तिनमथ चोत्सङ्गे विश्वासात् सुखेन निद्रितमसुं मृगं स्वस्यापि दानाद्राहुकृत-दन्तखण्डनादपि नौज्झत्, नात्यजत्, अथ च स्वशरीरस्यापि वित-

सुधाभुजो यत् परिपीय शून्यमेतं वितन्वन्ति तदर्हमेव।
पुरा निपीयास्य पिताऽपि सिन्धुरकारि तुच्छः कलशोद्भवेन ६९
चतुर्दिगन्तीं परिपूरयन्तीज्योत्स्नैव कृत्स्ना सुरसिन्धुबन्धुः।
क्षीरोदपूरोदरवासनाशवैरस्यमेतस्य निरस्यतीयम्॥ ७०॥

रणाद्वात्यजत्, अयं चन्द्रस्तेन राहुणा तेन पुण्येन च हेतुना मुदा शरणागतरक्षणनिमित्तहर्षेण कृत्वा मुच्यते त्यज्यते। अन्योऽपि शरणागतं मृगं जिघांसोः सिंहाद्रक्षितमात्मानमपि ददानो हि तेन पुण्येन सिंहान्मुच्यते, अतएव स्वस्यापि दानादङ्कस्थमस्तं यतो नामुञ्चत् तेन हेतुनाऽयं विमुच्यते, अर्थाद्राहुणेत्यर्थः॥ ६८॥

सुधेति। सुधाभुजो देवा एनं चन्द्रं परिपीय साकल्येन पीत्वा तुच्छं रिक्तं यद्वितन्वन्ति कुर्व्वन्ति तदर्हं, उचितमेव। यतोऽस्य पिता सिन्धुरपि कलशोद्भवेन अगस्त्येन पुरा निपीय तुच्छो रिक्तोऽकारि तस्मात् कुलक्रमागततुच्छत्वमित्यर्थः। एतस्य पूर्व्वेऽपि परोपकारनिरता तस्मादयमपि तथैवेति भावः। कलशादुत्पन्नेनापि सागरस्य पानमित्याश्चर्य्यं॥ ६९॥

चतुरिति। चतुर्णां दिगन्तानां समाहारस्तां चतुर्दिक्प्रान्तानित्यर्थः। तां परिपूरयन्ती सामस्त्येन व्याप्नुवती। तथा श्वैत्यात् सुरसिन्धोर्मन्दाकिन्या बन्धुः सदृशी। तथा कृत्स्ना पूर्णा इयं ज्योत्स्ना एका क्षीरोदपूरोदरे वासः स्थितिः तस्य हानाद्दक्षकाले परित्यागाद्धेतोरेतस्य चन्द्रस्य वैरस्यं क्षीरसागरविरहजनितं दुःखं निरस्यति नाशयति। असौ चन्द्रिकायामेव क्षीरसागरबुध्या पितृवियोग दुःखं परित्यजतीत्यर्थः। सकलदिगन्तव्यापिधवलचन्द्रिकामध्यवर्त्ती चन्द्रः क्षीरसागरमध्यस्थ इव शोभत इति भावः। गङ्गावद्दुग्धवच्चेयं कौमुदीति भावः। चतुर्दिगन्ती। समाहारे द्विगोर्ङीप्॥ ७०॥

पुत्री विधोस्ताण्डविकाऽस्तु सिन्धोराख्या चकोरस्य दृशोर्वयस्या ।
तथाऽपि सेयं कुमुदस्य काऽपि ब्रवीति नामैव हि कौमुदीति ॥७१

ज्योत्स्नापयःक्ष्मातटवास्तुवस्तुच्छायाच्छलच्छिद्रधरा धरायाम् ।
शुभ्रांशुशुभ्रांशकराः कलङ्कनीलप्रभामिश्रनिभा विभान्ति ॥७२

पुत्रीति। इयं चन्द्रिका यद्यपि चन्द्रात् प्रसूतत्वाद्विधोः पुत्री अस्तु, सिन्धोः समुद्रस्य ताण्डविका नृत्योपदेशिकाऽपि नर्टयित्री अस्तु। चन्द्रिकया हि सिन्धुरुल्लासते सा च तस्य नर्त्री भवति, यद्वा इयं विधोः पुत्री सिन्धोस्ताण्डविका भवतु, तथा चकोरस्याख्या प्रेया भवतु, सकललोकस्य दृशोः प्रेमपात्रतया वयस्या सखी भवतु, तथाऽपि सेयं चन्द्रिका कुमुदस्य काऽप्यनिर्व्वचनीया सम्बन्धिनी भवतु, पूर्व्वनिर्द्दिष्टसर्व्वापेक्षया कुमुदस्यैव निरतिशयानन्दकारित्वात् केनाप्यनिर्व्वचनीयेन सम्बन्धिनी भवत्वित्यर्थः। हि यस्मात् कौमुदीति नामैव कर्त्तृ ब्रवीति सर्व्वेषां तत्र तत्सम्बन्धसम्भवेऽपि कुमुदानामियं कौमुदीति तस्येदमिति सम्बन्धेऽणि कुमुदानामेव प्रीत्यतिशयेन सम्बन्धं वदतीत्यर्थः। कौमुदीति नामैव हि स्वयं ब्रवीतीति च चन्द्रिकया सर्व्वेषामप्यानन्दः कृतः, कुमुदानान्तु विशेषत इति भावः। कार्य्येण कारणानुमानं। ताण्डविका, अर्शाद्यजन्तान्नतवन्ताद्वा ताण्डवशब्दात् तत्करोतीति ण्यन्तात्ठक्। अशनमपि दण्डादित्वा द्यत्। अस्येति च पाठः ॥ ७१ ॥

ज्योत्स्नेति। शुभ्रांशोश्चन्द्रस्य शुभ्रांशा धवलभागास्त ते कराः किरणाश्च धरायां भूम्यां कलङ्कस्य नीलोभिः प्रभाभिर्मिश्रा निभा कान्तिर्येषां ते कलङ्कनीलकान्तिच्छुरिता इव विभान्ति। यतो ज्योत्स्नैव पयो जलं दुग्धं वा यस्मिंस्तादृशं क्ष्मातटं दुग्धधवलचन्द्रिकाधवलीकृतभूतलं तदेव वास्तु वसतिस्थानं येषां तानि वस्तूनि वृक्षादिपदार्थास्तेषां छाया छलं येषां तादृशानि छिद्राणि प्रकाशेन रिक्तत्वाच्छिद्राणि पदार्थप्रतिच्छायारूपाणि तानि धरन्तीति तादृशाः।

किय‍ान् यथाऽनेन वियद्विभागस्तमोनिरासाद्विशदीकृतोऽयं ।
अद्भिस्तथा लावणसैन्धवीभिरुड्डासिताभिः शितिरप्यकारि ॥७३॥
गुणौ पयोधेर्निजकारणस्य न हानिवृद्धी कथमेतु चन्द्रः ।
चिरेण सोऽयं भजते तु यत् ते न नित्यमम्भोधिरिवात्र चित्रं ७४

चन्द्रिकाधवलिताः पदार्थाश्चन्द्ररश्मय इव इत्यादिप्रतिच्छायाश्चन्द्र-कलङ्कनीलरश्मय एवेति धरायामपि निपतिताश्चन्द्रकिरणा नीलधवला एव शोभन्त इत्यर्थः । अन्यस्य करा हस्ताः कलङ्कवन्नीलस्य नीलमणेः प्रभया मिश्रकान्तयो नीलमणियुक्ताङ्गुलीयकप्रभामिश्रा विभान्ति । शुभ्रांशुशुभ्रांश्विति पाठेऽयंशुर्लंभे रवे रश्मावित्यभिधानादंशुशब्दस्य देशवाचित्वात् स एवार्थः । ज्योत्स्नैव पयो जलं तस्य च्मा भूमिः तस्यास्तटं तदेव वास्तु निवासस्थानं येषां तेषां वस्तूनां छायव्याजेन छिद्राणि धरन्तीति वा ॥ ७२ ॥

कियानिति । उदितमात्रेणानेन चन्द्रेण तमोनिरासाद्धेतोः कियान् किञ्चिन्मात्रोऽयं वियद्विभागः पूर्वाकाशदेशो यथा विशदीकृतः तथा चन्द्रकिरणैरुड्डासिताभिर्वृद्धिं प्रापिताभिर्लावणसैन्धवीभिरद्भिः कियानयं वियद्विभागः शितिः श्यामोऽप्यकारि । अप्रौढप्रभे चन्द्रे पूर्वाकाशदेशस्तिमिरनिरासाद्धवलो भवति ततो निरस्तस्य च तमसः प्रतीच्यां घनीभूतत्वात् पश्चिमाकाशदेशः श्यामलो भवतीति तत्स्वभावमुत्प्रेक्षा । समुद्रजलञ्च नीलं पूर्वाकाशदेश एव नीलैः समुद्र-जलैः पुनर्नीलोऽप्यकारीति वा । लावणसैन्धवी, लवणसिन्धोरि-मास्तस्येदं इत्यणि ङीबिति उभयपदवृद्धिः ॥ ७३ ॥

गुणाविति । चन्द्रो निजकारणस्य पयोधेर्हानिवृद्धिरूपौ गुणौ कथमेतु प्राप्नोतु, अपि तु कार्यगुणानां कारणगुणपूर्वकत्वनियमादर-वश्यमपचयोपचयौ चन्द्रं प्राप्नुत इति तन्नमेतत्र न किञ्चिद्विस्म-मित्यर्थः । तर्हि कुत्र चित्रमित्याशङ्क्याह । सोऽयं चन्द्रस्ते हानिवृद्धी

आदर्शदृश्यत्वमपि श्रितोऽयमादर्शदृश्यां न बिभर्त्ति मूर्त्तिं ।
त्रिनेत्रसूरप्ययमत्रिनेत्रादुत्पादमासादयति स्म चित्रं ॥ ७५ ॥
इज्येव देवव्रजभोज्यऋद्धिः शुद्धा सुधादीधितिमण्डलीयं ।
हिंसां यथा सैव तथाऽङ्कमेषा कलङ्कमेकं मलिनं बिभर्त्ति ॥७६॥

यच्चिरेण पक्षान्तपरिमितेन बहुना कालेन भजते न तु अम्भोधिरिव नित्यं प्रत्यहं भजतेऽत्र विषये चित्रमाश्चर्यं । समुद्रो यथा प्रत्यहं हानिवृद्धी भजते तथा पुत्रोऽपि चन्द्रो नेत्याश्चर्यमित्यर्थः ॥ ७४ ॥

आदर्शेति । अयं चन्द्र आदर्शवद्दृश्यत्वं वृत्तत्वादिना रमणीयत्वं श्रितो भजमानोऽपि आदर्शवद् दृश्यां रमणीयां मूर्त्तिं न बिभर्त्ति चित्रं । यो ह्यादर्शवद् दृश्यो भवति स एवादर्शवद् दृश्यां मूर्त्तिं न बिभर्त्ति तद्वद्दृश्यो न भवतीति विरोधादाश्चर्यमित्यर्थः । अथ च दर्पणवद्दृश्यत्वं श्रितोऽप्यदर्शं दर्शमभिव्याप्य दृश्याममावास्यायां दर्शनयोग्यां मूर्त्तिं न बिभर्त्ति इदानीं पूर्णत्वेन दृश्यमानोऽपि दर्शे लेशेनापि न दृश्यत इत्यर्थः, इति विरोधपरिहारः । दर्पणवद्दृश्यत्वं श्रितोऽपि आदर्शंदर्शं मर्यादीकृत्य कृष्णचतुर्दशीमभिव्याप्य दृश्यां मूर्त्तिं न बिभर्त्ति, अपि तु तावत्पर्यन्तं दृश्यो भवत्येवेति वा । तथाऽयं चन्द्रः, त्रिनेत्राद्भवति यस्तादृशस्त्रिनेत्रादुत्पन्नोऽपि, न त्रिनेत्रोऽत्रिनेत्रस्तस्मात्त्रिनेत्रव्यतिरिक्तात् सकाशादुत्पादमुत्पत्तिमासादयति स्म प्राप्नोत्यपिचित्रं । त्रिनेत्रादुत्पन्नोऽपि त्रिनेत्रादुत्पन्नो न भवतीत्याश्चर्यमित्यर्थः । अथ च त्रिनेत्रादुत्पन्नोऽप्यत्रेर्नेत्रादुत्पत्तिमाप्नोत्येतदपि विरुद्धं । अथ च त्रिनेत्रो भूर्वसतिस्थानं यस्य तादृशः तथाऽत्रेर्मुनेर्नेत्राच्चित्रमाश्चर्यरूपमुत्पादं प्राप्नोति विरोधपरिहारः । सहजसौन्दर्यमाश्चर्यमाहात्म्यं, कुलस्य माहात्म्यज्ञानेन चन्द्रस्य वर्णितं । चन्द्रस्यात्रिनेत्रसमुद्भवत्वं पुराणप्रसिद्धम् ॥ ७५ ॥

इज्येति । देवानां व्रजैः समूहैर्भोज्या पेया ऋद्धिः समृद्धिर्यस्याः सा शुद्धा धवला इयं सुधादीधितेरमृतकरस्य मण्डली इज्येव याग

एकः पिपासुः प्रवहानिलस्य च्युतो रथाद्वाहनरङ्कुरेषः ।
अस्त्यम्बरेऽनम्बुनि लेलिहास्यः पिबन्नमुष्यामृतबिन्दुवृन्दं ॥ ७७ ॥

इव शोभत इति शेषः । इज्याऽपि देवब्रजभोज्यवत्पुरोडाश दिम-म्बद्धि शुद्धापवित्रा च भवति । तथैषा चन्द्रमण्डली कलङ्काख्यमेकं मध्य-वर्त्तिनमङ्गमवयवं मलिनाकारं तथा बिभर्त्ति । यथा सैवेज्यैव पूर्व्वोक्त-गुणविशिष्टा सत्यपि एकं हिंसां पशुहिंसात्मकमङ्गं कर्म्मसाधनं मलिनं पातकहेतुभूतं बिभर्त्ति । परोपकारशीलायाः सर्व्वात्मना शुद्धाया अपि चन्द्रमण्डल्या दैवादेकमङ्गं मलिनं जातमित्यर्थः । यागे हि हिंसामात्रमेव मालिन्यं । सुधाऽङ्गमिति पाठे कलङ्करूपमेकमङ्गं मलिनं सुधा इषैव बिभर्त्ति, शुद्धाया मालिन्ययोगस्यानौचित्यादित्यर्थः । शुद्धस्यापि श्रौतधर्म्मस्य साङ्ख्यैर्दोषारोपणान्मालिन्यं सुधैवेत्यर्थः । इज्या ब्रजयजोः इति काश्यप् ॥ ७६ ॥

एक इति । एष मृगाङ्को दृश्यमानः प्रसिद्ध एकः पिपासुः तृष्णाक्रान्तः सप्तवायुस्कन्धमध्यवर्त्तिनः प्रवहाख्यस्यानिलस्य मृग-वाहनस्य गगनचारिणो रथच्युतो वाहनभूतो रङ्कुर्मृगोऽनम्बुनि निर्जलेऽम्बरे लेलिहास्यो नितरां पौनःपुन्येन वा स्वादनकारि मुखं यस्य तादृशो भवन्नमुष्य चन्द्रस्यामृतबिन्दुवृन्दं पिबन् सन्नस्ति । तृष्णा-क्रान्तो रथं परित्यज्य पतितो निर्जलेऽपि गगने चन्द्रामृतबिन्दुमा-स्वादयन् वायुवाहनमृग एषायं, न तु क्वचित् कलङ्कमृगो मामेत्यर्थः । अस्तीति वर्त्तमानप्रत्ययेनामृतास्वादनेन चन्द्रं परित्यज्य गन्तुमशक्तोऽ-द्युनाऽपि वर्त्तत इति सूचितम् । एवमन्योऽपि तृष्णाक्रान्तो निर्जले देशे प्रस्रवणादेः पतज्जलबिन्दुवृन्दं पिबन्ननुपशान्तपिपासो लेलिहास्यः सन् तत्रैव चिरं तिष्ठति । सप्तवायुस्कन्धाः पुराणप्रसिद्धाः । लेलिहेति नितरां पुनः पुनर्वा लेढीत्यर्थे यङि पचाद्यचि यङोऽचिचेति यङो लुक् ॥ ७७ ॥

अस्मिन् शिशौ न स्थित एव रङ्कुर्यूनि प्रियाभिर्विहितोपदाऽयं ।
आरण्यसन्देश इवौषधीभिरङ्के स शङ्के विधिना न्यधायि ॥७८॥
अस्यैव सेवार्थमुपागतानामास्वादयन् पल्लवमोषधीनां ।
धयन्नमुष्यैव सुधाजलानि सुखं वसत्येष कलङ्करङ्कुः ॥ ७९ ॥
रुद्रेषुविद्रावितमार्त्तमारात्ताराम्टगं व्योमनि वीक्ष्य बिभ्यत् ।
मन्येऽयमन्यः शरणं विवेश मत्वेशचूडामणिमिन्दुमेणः ॥ ८० ॥

अस्मिन्निति। शिशौ बाले एककलात्मकेऽस्मिंश्चन्द्रे रङ्कुर्मृगो न स्थितो नासीदेव तस्यां दशायामदर्शनात्, किन्तु प्रियाभिरोषधीभिर्यूनि तरुणे पूर्णावयवेऽस्मिंश्चन्द्रेऽयं रङ्कुरुपदेव विहिता प्रेषिता। कीदृशी। अरण्ये भवः सन्दिश्यते प्रस्थाप्यते सन्देशस्तद्रूपा। अरण्यभवानां सन्देशरूपा वा। वयं भवत्प्रिया निर्जने वने मृगैः सह वसामस्त्वं तु स्वर्गे विजयी सुखेन वर्त्तस इति गूढार्थोपलम्भसूचिकेति यावत्। अनन्तरं विधुना प्रेयसीसन्देशरूपः स रङ्कुरङ्के मध्येऽथ चोत्सङ्गे प्रियाप्रेमभरेण न्यधायि, स्थापित इत्यहं शङ्के। अन्याऽपि प्रिया तरुणं प्रियं प्रति कञ्चित् सन्देशमुपदारूपेण प्रेषयति, स च तत् हृदयादौ धारयति। ओषध्यो हि वनवासिन्यः तदनुरूपमेव सन्देशं मृगं स्वप्रिये चन्द्रे प्रेषितवत्यः। आरण्यसन्देश इवायमुपदा प्रहितेति वा। यदेति पाठे यदाप्रभृति प्रेषितस्तदाप्रभृति तारुण्यदशायां चन्द्रेणायमङ्के न्यधायि, न तु पूर्व्वमित्यर्थः। आरण्येति भवार्थेऽण्॥ ७८ ॥

अस्येति। एष कलङ्करङ्कुर्विरहपीडितत्वादस्यैव चन्द्रस्य सेवार्थमुपगतानामोषधीनां पल्लवमास्वादयन्, तथाऽमुष्यैव सुधारूपाणि जलानि धयन् पिबन् सुखमनायासलब्धवृत्तिरिव वसति, आहारलोभादत्रैव वसतीत्यर्थः। अन्योऽपि मृगो जलकिसलययुते देशे सुखेन वसति कदाचिदपि न त्यजति। पल्लवं जात्यैकवचनं॥ ७९ ॥

रुद्रेति। दक्षयज्ञे वीरभद्रावतारस्य रुद्रस्येषुणा विद्रावितं, आत

पृष्ठेऽपि किं तिष्ठति नाथ! नाथरङ्कुर्विधोरङ्क इवेति शङ्का।
तत्त्वाय तिष्ठस्व मुखे स्व एव यद्दैरथे पृष्ठमपश्यदस्य॥ ८१॥
उत्तानमेवास्य वलक्षकुक्षिं देवस्य युक्तिः शशमङ्कमाह।
तेनाधिकं देवगवेष्वपि स्वां श्रद्धालुरुत्तानगतौ श्रुतायां॥ ८२॥

एवार्त्तं ताराकृपं व्योमनि आरात् समीपे दूरे वा वीक्ष्य बिभ्यत् तस्मिन्नयमन्योऽपरो मृग इन्दुमौलेश्चूडामणिं मत्वा शरणं विवेश, शिवेन शिरसि स्थापितत्वादयं मान्य इत्येतदाश्रयेण रुद्रान्मामयं रक्षिष्यत्येवेत्याशयेनान्यो मृगश्चन्द्रं शरणं प्रविष्ट इत्यर्थः, इत्यहं मन्ये। अन्यः सजातीयं कस्माच्चिद्भीतं दृष्ट्वा स्वयमपि भीतः सन् कमपि शरणं याति। गत इत्यपिपाठः। तारामृगस्य रुद्रेषुद्रावणं काशीखण्डादौ ज्ञातव्यं॥ ८०॥

पृष्ठ इति। हे नाथ! विधोरङ्क इव यथा चन्द्रस्योत्सङ्गे कलङ्कमृगो वर्त्तते तथा रङ्कुः पृष्ठेऽपि पश्चाद्भागेऽपि किं तिष्ठति, अथ न तिष्ठति इति तव शङ्का चेद्वर्त्तत इति शेषः, तर्हि त्वं तत्त्वाय याथात्म्यज्ञानार्थं स्वे निजे मुखे एव विषये तिष्ठस्व निजमुखमेव निश्चयं पृच्छेत्यर्थः। यत्त्वन्मुखं द्वैरथे समानशोभाभिलाषाद् द्विरथसम्बन्धिनि द्वन्द्वयुद्धेऽस्य त्वन्मुखाद्भयतानात्वात् पलायमानस्य चन्द्रस्य पृष्ठं पश्चाद्भागमपश्यत् तस्मात् तत् स्वमुखमेव निर्णेतृत्वेन पृच्छेत्यर्थः। त्वन्मुखं चन्द्रादधिकमिति भङ्ग्या नलमुखवर्णनं कृतं। तत्त्वाय तत्त्व ज्ञातुं क्रियार्थोपपदेति तादर्थ्यमात्रे वा चतुर्थी। तिष्ठस्व स्थेयाख्यं यां तङ्। स्वे वैकल्पिकत्वात् स्मिन्नभावः॥ ८१॥

उत्तानमिति। युक्तिरर्थापत्तिरनुमानं वाऽस्य देवस्य चन्द्रस्य मध्यवर्त्तिनमङ्कं कलङ्करूपं शशमुत्तानं स्वर्गदृश्यमुखनखरादिदृश्यमानपृष्ठभागमाह ब्रूते यतो वलक्षकुक्षिं धवलोदरं। यद्ययं शशकोऽस्मत्सम्मुखोदरोऽनुत्तानो भविष्यत् तर्हि मध्यवर्त्तिशशकोदरस्य धवलत्वाच्चन्द्र-

दूरस्थितैर्वस्तुनि रक्तनीले विलोक्यते केवलनीलिमा यत् ।
अस्य तिष्ठन्नपि दृष्टलोम्नां तन्नः परोक्षः खलु रागभागः ॥ ८३

भङ्क्तुमभ्यर्थीकरणस्य दर्पम्पदप्रयोगाध्वनि लोक एषः ।
शशी यदस्यास्ति शशी ततोऽयमेवं मृगोऽस्यास्ति मृगीति नोक्तः ८४

मध्यभागोऽपि धवलोऽभविष्यत्, न च तथा दृश्यते, किन्तु मलिनः, तस्मादुत्तान एव शशकश्चन्द्रेऽस्तीति युक्तिराहेत्यर्थः। तेन चन्द्रशशकनिश्चितोत्तानत्वेनैव हेतुनाऽह देवगवेष्वपि सुरभीप्रभृतिषु विषये वेदे श्रुतायामुत्तानगतौ सुरलोकसम्मुखचरणतया गमने विषये पूर्व्वापेक्षयाऽधिकमतितरां श्रद्धालुरास्तिक्ययुक्ता स्थां उत्ताना वै देवगवाश्चरन्ति इति श्रुतिन्यायेऽपर्यन्तार्थतया कृत्वेत्याह मिदानीमधिकं मन्ये इत्यर्थः। देवगवेषु गोरतद्धितलुकीति टच्। देवगवीष्विति पाठे टित्वात् ङीप् ॥ ८२ ॥

ननु शशकस्यौत्तानगतौ सिद्धायामपि शशकस्य रक्तपृष्ठत्वान्नीलत्वेन प्रतीति कथमित्यत आह। दूरेति। दूरस्थितैर्द्रष्टृभी रक्तनीले मिश्रितोभयवर्णे वस्तुनि केवलत्यक्तरागभागो नीलिमैव यद्यस्माद्विलोक्यते तत् तस्मात् कारणादस्य पृष्ठवर्त्तिरोम्नां तिष्ठन्नपि रागभागो रक्तिमांशो नोऽस्माकमतिदूरस्थितानां खलु निश्चितं परोक्षो दृग्गोचरो न भवति, किन्तु नीलिमैव दृश्यत इत्यर्थः। तिष्ठन् वर्त्तमानोऽपि परोक्ष इति विरोधाभासः। दूरस्थत्वान्न दृश्यत इति तत्परिहारः। खलूत्प्रेक्षायां वा ॥ ८३ ॥

भङ्क्तुमिति। एष कविलोकः पदानां सुप्तिङन्तानां प्रयोगाध्वनि विषये व्याकरणस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागपूर्व्वं शब्दव्युत्पादनकारिणः शास्त्रस्य मदधीन एव सकलशब्दप्रयोग इति दर्पं गर्वं, यद्वा लक्षणया वैयाकरणस्य व्याकरणाधीन एव सकलशब्दप्रयोग इति गर्व्वं भङ्क्तुं त्याजयितुं प्रभुः समर्थः। यद्यस्माद्धेतोरयं चन्द्रः शशोऽस्यास्तीति

यावन्तमिन्दुं प्रतिपत् प्रसूते प्रासावि तावानयमब्धिनाऽपि।
तत्कालमीशेन धृतस्य मूर्ध्नि विधोरणीयस्त्वमिहास्ति लिङ्गं ॥८५॥
आरोप्यते चेदिह केतकत्वमिन्दौ दलाकारकलाकलापे।
तत् संवदत्यङ्कमृगस्य नाभिकस्तूरिका सौरभवासनाभिः॥ ८६ ॥

ततो हेतोः मृगी मृगोक्ता, लोकेनेति शेषः। एवमस्तुनैव प्रकारेण मृगोऽस्यास्तीति मृगीति नोक्तः। मृगोऽस्यास्तीति मत्वर्थेऽत इनिठनौ इतोनौ यथायं मृगीत्युच्यते तथा तेनैव सूत्रेण मृगोऽस्यास्तीत्यत्र इनः प्राप्तौ सत्यामपि मृगीति नोक्तः तस्मादति-व्याप्त्यादिदोषाद् व्याकरणमूल एव लोकप्रयोग इति नियमो न युक्तः किन्तु कृत्तद्धितसमासानामभिधानं नियामकमिति। लक्ष्यमुद्दिश्य लक्षण प्रवृत्तिर्न तु लक्षणमुद्दिश्य लक्ष्यप्रवृत्तिरिति, तस्मात् प्रयोगमूलं व्याकरणमिति व्याकरणाल्लोके प्रयोग एव बलीयानिति भावः। अप्रस्तुतप्रशंसा ॥ ८४ ॥

यावन्तमिति। शुक्ला प्रतिपद् यावन्तं यत्प्रमाणमेककलमिन्दुं प्रसूते, अब्धिनाऽपि तावांस्तत्प्रमाण एककल एवायं प्रासावि न तु पूर्ण इत्यर्थः। एतत् कथं ज्ञातमित्यत आह। तत्कालं तस्मिन् काले समुद्रादुत्पत्तेरवसर एव ईशेन मूर्ध्नि धृतस्य विधोरणीयस्त्वं नितरां कार्श्यमेवैककलत्वे लिङ्गं ज्ञापकमनुमापको हेतुरस्ति। यदि समुद्रेण सम्पूर्णोऽयमजनयिष्यत् तर्हि शिवेनापि तदानीमेव शिरसि तावानेवाधास्यत्, न तु तथा तस्मात् प्रतिपदा एककलप्रसूतः तावान् समुद्रेणापीति। प्रतिपदुत्पन्नोऽप्ययमेककलत्वादेव न दृश्यत इति भावः॥ ८५॥

आरोप्यत इति। केतकत्वमिह इन्दौ चेद् यदि आरोप्यते किम्भूते दलाकारः केतकीपत्रसदृशो धवलः कलानां कलापः समूहो यस्य तस्मिन् केतकदलवच्छुभ्रकलात्वाच्चन्द्रः केतकमेवेति यदि कल्प्येत

आसीद् यथाज्योतिषमेव गोलः शशी समस्तं चिपिटस्ततोऽभूत् ।
स्वर्भानुदंष्ट्रायुगयन्त्रकृष्टपीयूषपिण्याकदशावशेषः ॥ ८७ ॥
असावसाम्यादितनोः सखा नो कर्पूरमिन्दुः खलु तस्य मित्रं ।
दग्धौ हि तौ द्वावपि पूर्व्वरूपाद् यद्वीर्य्यवत्तामधिकां दधाते ८८

तत् तर्हि अङ्कमृगस्य मृगत्वेन नाभिकस्तूरिका कर्त्री आरोपितं तत्केतकत्वं कर्म्मीभूतं सौरभवासनाभिः कृत्वा संवदति । चन्द्रे केतकत्वं युक्तमित्यनुमन्यत इत्यर्थः । नाभिरिति पाठे, अङ्कमृगस्य नाभिः कर्त्री कस्तूरिकासम्बन्धीभिः सौरभवासनाभिः कृत्वा संवदतीति वा । केतक्यां कस्तूरीपरिमलो वर्त्तते, चन्द्रे च कलङ्कमृगनाभिरूपा कस्तूरी वर्त्तते, तस्माच्चन्द्रे केतकत्वमारोपयितुं युक्तमित्यर्थः । तत्केतकत्वमङ्कमृगस्य नाभिकस्तूरिकायाः परिमलस्य वासनाभिः सङ्गमनैः कृत्वा संवदति युक्त्या संवादं प्राप्नोत्येति वा । नाभिरिति पाठे, अतिप्रसिद्धाभिर्वास-नाभिरित्यर्थः ॥ ८६ ॥

आसीदिति । एष शशी यथाज्योतिषं गर्गादिप्रणीतप्रहगणित-शास्त्रानतिक्रमेण गोलो नारिकेलफलवद्वर्त्तुलोपरितनभाग एव पूर्व्व-मासीत्, तर्हीदानीं कथमन्यथा दृश्यत इत्याशङ्क्याह । ततोऽनन्तरं कालक्रमेण स्वर्भानो राहोरूर्द्ध्वाधोभागस्थितदंष्ट्रायुगमेव यन्त्रं निष्पी-डनचक्रं तेन कृष्टं निष्कृष्य गृहीतं पीयूषममृतं यस्य यस्माद्वा स चासौ पिण्याकदशो गृहीतरसनीरसतिलादिपिण्डीमात्ररूपोऽवशेष उद्धृतो भागो यस्य एवम्भूतः सन् चिपिटः पर्यटप्रायोऽभूदिति समस्तमिदानीं प्रत्यक्षेणानुभूयत एवेत्यर्थः । ज्योतिरधिकृत्य कृतो ग्रन्थो ज्योतिषं, अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यण् । ततो यथार्थेऽव्य-योभावः । ज्योतिशास्त्रे त्रयोदशाङ्गुलश्चन्द्रः षोडशाङ्गुलसूर्य्यस्याधो-भागस्थो जलपूर्णकाचकूपिकाप्रायो यथोदितस्तथैव पूर्व्वमासीदि-त्युक्तम् ॥ ८७ ॥

असाविति । असौ चन्द्रो वितनोरनङ्गस्य सखा नो भवति ।

स्थाने विधोर्वा मदनस्य सख्यं स शम्भुनेत्रे ज्वलति प्रलीनः।
अयं लयं गच्छति दर्शभाजि भास्वन्मये चक्षुषि चादिपुंसः ॥८९॥

कुतः। असाम्यादसादृश्यात्। विवाहमैत्रवैराणि भवन्ति समशीलयोः इति शास्त्रादनयोः साङ्गानङ्गयोः सादृश्याभावात् मैत्री न सङ्गच्छत इत्यर्थः। तर्हि अनयोर्लोकप्रसिद्धा मैत्री कथमित्यत आह। खलु निश्चितं कर्पूरापरनामैवेन्दुस्तस्यानङ्गस्य मित्रं तावत्तैव लोकप्रसिद्धिविरोधाभाव इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह। यत् यस्मात् तौ द्वावपि कामकर्पूरौ दग्धौ सन्तौ पूर्वं रूपाद्दग्धदशायाः सकाशादधिकां वीर्यवत्तां हि स्पष्टं दधाते। पक्वो हि कर्पूरो वीर्यवत्तरो भवति। कामोऽपि दाहानन्तरं अधिकं वीर्यवान् अनुभूयते। तदुक्तं,

"कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने।
नमोऽस्त्ववारवीर्याय तस्मै कुसुमधन्वने" ॥

इति। तस्मात् कामकर्पूरयोर्मैत्री युक्ता। घनसारश्चन्द्रसञ्ज्ञ इतिनिघण्टुः। कर्पूरमस्त्रियामित्यमरवचनात् कर्पूरशब्दो नपुंसकोऽपि॥ ८८ ॥

स्थान इति। वाऽथवा विधोर्मदनस्य सख्यं स्थाने युक्तमेवेत्यर्थः। तत्रायं हेतुः। स कामः ज्वलति दीप्यमाने शम्भुनेत्रे प्रलीनः प्रकर्षेण लीन एकतां गतः प्रलयं गतो विनष्ट इत्यर्थः। अयं चन्द्रश्च दर्शभाजि दर्शनं दर्शस्तद्व्यापारयुक्तेऽथ चामावास्यां गते भास्वन्मये सूर्यरूपे आदिपुंसो विष्णोश्चक्षुषि लयमेकतां गच्छति। दर्शे हि चन्द्रः सूर्यं गच्छति अतएव दर्शस्य सूर्येन्दुसङ्गम इति नाम। सूर्यो विष्णोर्दक्षिणचक्षुः तथा च तुल्ययोर्हरिहरयोर्नेत्रयोर्द्वयोरपि चन्द्रकामयोः प्रलीनत्वाद्दर्शे चन्द्रस्याप्यनङ्गतया च समशीलत्वादुचितैव मैत्रीत्यर्थः। तथा च कामस्य चन्द्रसखिताप्रसिद्धिर्युक्तैवेत्युक्तेति भावः॥ ८९ ॥

नेत्रारविन्दत्वमगान्मृगाङ्कः पुरा पुराणस्य यदेष पुंसः ।
अस्याङ्क एवायमगात् तदानीं कनीनिकेन्दीन्दिरसुन्दरत्वं ॥ ९०
देवेन तेनैष च काश्यपिश्च साम्यं समीक्ष्योभयपक्षभाजौ ।
द्विजाधिराजौ हरिणाश्रितौ च युक्तं नियुक्तौ नयनक्रियायां ९१

नेत्रेति। पुरा पूर्व्वं यदा यस्मिन् काले एष मृगाङ्कः पुराणस्य पुंसः श्रीविष्णोर्नेत्रारविन्दत्वं नयनकमलत्वमगात्, तदानीं तस्मिन् कालेऽस्य विष्णुनेत्रारविन्दभूतस्यास्य चन्द्रस्यायमङ्कः कलङ्क एव कनीनिकाया इन्दीन्दिरस्य भ्रमरस्य सुन्दरमगात् प्रायात्। अदादिति पाठे, अयं श्रीविष्णुरस्य चन्द्रस्याङ्के विषये कनीनिकेन्दीन्दिरसुन्दरत्वमदात्। नेत्रे हि कनीनिकया भाव्यं, अरविन्दे च भ्रमरेण, तथा चास्य नेत्रारविन्दरूपत्वादङ्कमेवोभयं श्रीविष्णुः कृतवानित्यर्थः। अङ्क एव कनीनिका कर्त्री भ्रमरेण सुन्दरत्वमस्यादादिति वा। इन्दीन्दिरालिषट्चरणचञ्चरीकालिनो द्विरेफाः स्युरिति हलायुधः॥ ९० ॥

देवेनेति। तेन देवेन श्रीविष्णुनैव चन्द्रः काश्यपिर्गरुडश्चैतौ द्वावपि साम्यं समानधर्म्मतां समीक्ष्य तुल्यायां नयनक्रियायां क्रमेण नेत्रव्यापारे वाहनव्यापारे च यन्नियुक्तौ तद युक्तमुचितमित्यर्थः। चावन्योन्यसमुच्चये साम्यमेवाह। उभय पक्षौ शुक्लपक्षकृष्णपक्षौ भजति चन्द्रः। गरुडस्तु द्वौ पक्षौ छदौ भजति। तादृशौ द्वावपि। तथा द्विजानां ब्राह्मणानां राजा चन्द्रः। गरुडस्तु पक्षिणां राजा तादृशौ। तथा हरिणेन कलङ्कमृगेणाश्रितश्चन्द्रः। गरुडस्तु हरिणा विष्णुना वहनार्थमाश्रितः। तादृशौ। एवमुभयोः साम्यात् समे एव व्यापारे नियुक्तौ। तदुचितं कृतमिति भावः। काश्यपिः। वाङ्क्वादित्वादिञ्॥ ९१ ॥

यैरन्वमायि ज्वलनस्तुषारे सरोजिनीदाहविकारहेतोः ।
तदीयधूमौघतया हिमांशौ शङ्के कलङ्कोऽपि समर्थितस्तैः ॥ ८२॥
स्वेदस्य धाराभिरिवापगाभिर्व्याप्ता जगद्भारपरिश्रमार्त्ता ।
छायापदेशाद्वसुधा निमज्ज्य सुधाम्बुधावुज्झति खेदमत्र ॥ ८३॥
ममानुमैवं बहुकालनीलीनिपातनीलः खलु हेमशैलः ।
इन्दोर्जगच्छायमयेऽन्यथाऽङ्के पीतो विभागः प्रतिबिम्बितः स्यात्

यैरिति । यैः पण्डितैः सरोजिन्या दाहरूपाद्विकाराद्धेतोः तुषारे हिमे ज्वलनोऽग्निरन्वमायि, तुषारः साग्निर्भवितुमर्हति सम्बन्धे सति दाहकारित्वात् साग्निभूदेशवत् तप्तोदकवद्वेति हिमे विषये वह्निरनुमित इत्यर्थः, तैः पण्डितैर्हिमांशौ तुषारमये चन्द्रे वर्त्तमानः कलङ्कोऽपि तदीयधूमौघतया हिमाग्निसम्बन्धिधूमसमूहरूपत्वेन समर्थित इत्यहं शङ्के । वह्नौ हि धूमेन भाव्यं चन्द्रश्च तुषारमयत्वाडुक्तरीत्या वह्निमान्, तथा च कलङ्को धूमसमूह एवेति तैः समर्थितमित्यहं सम्भावयामीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

खेदस्येति । वसुधा छायापदेशात् स्वीयप्रतिबिम्बव्याजेन सुधाम्बुधावत्र चन्द्रे निमज्ज्यान्तःप्रविश्य खेदं जगद्भारपरिश्रमपीडामुज्झतीव । किम्भूता । जगद्भारवहननिमित्तः परिश्रमः तेनार्त्ता नितरां पीडिताऽत एव खेदस्य धाराभिरिवापगाभिर्व्याप्ता समन्तात् पूरिता । अमृतसमुद्रनिमज्जने हि खेदो गच्छत्येव यस्याश्च तत्तन्नदीरूपः स्वेदः तस्याः श्रमहरणे सुधासमुद्र एव उचितः । एतेन कलङ्कस्य मृगशशभूच्छायप्रभृतिमतभेदा वर्णिताः ॥ ८३ ॥

ममेति । हेमशैलो मेरुः खलु निश्चितं सगमारभ्याद्य यावदतिक्रान्तेन बहुना कालेन कृत्वा नीलीनिपातः श्यामिकालगनं तेन कृत्वा नीलो बहुकालीनत्वान्नीलमलसम्बन्धान्नीलवर्णः स जात एवम्प्रकारा ममानुमाऽनुमानमेवमहं सम्भावयामीत्यर्थः । अन्यथा यदि स्वर्णाचलः

माऽवापदुन्निद्रसरोजपूजाश्रियं शशी पद्मनिमीलितेजाः ।
अचिह्वयेनैव निजाङ्करङ्कोरलङ्कृतस्तामयमेति मन्ये ॥ ९५ ॥
य एष जागर्त्ति शशः शशाङ्के बुधो विधत्ते कइवात्र चित्रम् ।
अन्तः किलैतत् पितुरम्बुराशेरासीत्तुरङ्गोऽपि मतङ्गजोऽपि ॥ ९६ ॥

कालभूयस्त्वेन न नीलीभूतः किन्तु हेममयत्वात् पीत एव स्यात्, तर्हि इन्दोर्ज्जगच्छायमये जगत्प्रतिबिम्बभूते कलङ्करूपे प्रतीकेऽवयवे मेरोः पीतोऽपि भागः प्रतिबिम्बितः स्यात् पीतोऽंशो दृश्येत, तस्मात् स्वर्णाचलो नील एव जातस्तथा च सकलाया अपि भूमेर्नीलवर्णत्वात् तत्प्रतिबिम्बरूपः कलङ्कोऽपि नील एव युक्त इत्यर्थः । जगच्छायेति विभाषासेनेति षण्डत्वं ॥ ९४ ॥

मेति । शशी उन्निद्रैर्विकसितैः सरोजैः कृत्वा या पूजा तज्जनितां श्रियं माऽवापत् मा स्म लभत यतः पद्मनिमीलि कमलसङ्कोचकं तेजो यस्य सः । विकसितानामपि कमलानां पूजार्थं चन्द्रसविधे क्रियमाणानां चन्द्रतेजसां सङ्कोचस्यैव सम्भवादुन्निद्रसरोजपूजाश्रियं कथं प्राप्नोति । प्रकारान्तरेण प्राप्नोतीत्याह निजाङ्कभूतस्य रङ्कोर्कु रङ्गस्याचिह्वयेनैवालङ्कृतोऽयं चन्द्रः तामुन्निद्रपूजाश्रियमेति प्राप्नोति, तन्नयनयोरुन्निद्रकमलरूपत्वादित्यहं मन्ये । अङ्कस्थमृगनेत्राभ्यां कृत्स्नोऽयं चन्द्रो विकसितकमलाभ्यां पूजामिव शोभां प्राप्नोतीति भावः इति वा ॥ ९५ ॥

य इति । य एष प्रत्यक्षदृश्यः शशः शशाङ्के जागर्त्ति स्फुरति, अत्र विषये क इव बुधश्चित्रमाश्चर्यं विधत्ते, अपि तु न कोऽपि । किल यस्मादेतत्पितुरम्बुराशेरन्तर्मध्ये उच्चैःश्रवः संज्ञकस्तुरङ्गोऽप्यासीदैरावताख्यो मतङ्गजोऽप्यासीत् । यदीयपितुर्मध्येऽश्वगजादिकं भवति तदीयपुत्रमध्ये शशमात्रसम्भवे किमाश्चर्यमित्यर्थः ॥ ९६ ॥

गौरे प्रिये भातितमां तमिस्रा ज्यौत्स्नी च नीले दयिता यदस्मिन्।
शोभातिलोभादुभयोस्तयोर्वा सितासितां मूर्त्तिमयं बिभर्त्ति ९७
वर्षातपानावरणां चिराय काष्ठौघमालम्ब्य समुत्थितेषु।
बालेषु ताराकवकेष्विहैकं विकस्वरीभूतमवैमि चन्द्रम् ॥९८॥

गौर इति। तमिस्रा तमोबहुलाऽस्य दयिता रात्रिर्गौरे प्रिये चन्द्रे विषये भातितमां, तथा ज्यौत्स्नी च चन्द्रिकायुक्ता धवलाऽस्य दयिता रात्रिर्नीले प्राणेशेऽस्मिन् चन्द्रे नितरां शोभते भिन्नवर्णे हि शोभेत इत्यर्थः। तस्माद्धेतोस्तयोस्तमिस्राज्योत्स्नयोरुभयोरपि विषये स्वस्य शोभाप्राप्तिलोभादभिलाषात् तयोरेव पत्न्योर्या शोभाप्राप्ति-स्तदभिलाषाद्धवलश्यामलसम्बन्धात् तमिस्राज्योत्स्नयोः शोभया भवित-व्यमित्यर्थः। अयं चन्द्रः सितासितां धवलां श्यामलाञ्च मूर्त्तिं कायं बिभर्त्तीव। वा इवार्थे। शोभातिलोभादिवेत्यन्वयः। नील-भागे ज्यौत्स्नीं प्रियां धारयितुं, धवले च तामसीमिति यथा-सङ्ख्यम् ॥ ९७ ॥

वर्षेति। अहं बालेषु तनुषु अविकसितेषु चेह प्रत्यक्षदृश्येषु तारासु नक्षत्रेष्वेव कवकेषु छत्राकेषु मध्ये चिरकालोत्पन्नत्वाद्विक-स्वरीभूतं विकसितमतिस्थूलमेकञ्छत्राकमेव चन्द्रमवैमि मन्ये। किम्भू-तेषु ताराकवकेषु। चिराय बहुकालं वर्षासु आतपे ग्रीष्मे च वर्षेषु जलवृष्टिषु आतपेषूष्णेषु च सत्सु अनावरणमनाच्छादितं काष्ठौघन्दिक्समूहमेव दारुसमूहमालम्ब्य समुत्थितेषूत्पन्नेषु, वर्षाकाले ह्यनावृतेषु जलस्तिमितेषु पश्चादुष्णतमेषु च। काष्ठेषु सूक्ष्मस्थूलानि छत्राकानि भवन्ति तथा च तारा अल्पकवकानि भवन्ति, चन्द्रस्तु स्थूलकवकमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ९८ ॥

दिनावसाने तरणेरकस्मान्निमज्जनाद्विश्वविलोचनानि ।
अस्य प्रसादादुडुपस्य नक्तं तमोविपद्द्वीपवतीन्तरन्ति ॥ ९९ ॥
किं नाक्ष्णि नोऽपि क्षणिकोऽणुकोऽयं भानोऽस्ति तेजोमयविन्दुरिन्दुः
अत्रे सुनेत्रे घटते यदासीन्मासेन नाशी महतो महीयान् ॥ १०० ॥

दिनेति। विश्वस्य जगतो विलोचनानि दिनावसाने तरणेः सूर्य्यस्याकस्मादसम्भावितहेतोर्निमज्जनात् प्रतीचीसागरनीरप्रवेशाद्धेतोर्नक्तं रात्रौ तमोनिमित्तां स्खलनादिरूपां विपदमेव द्वीपवतीं महानदीमस्योडुपस्य चन्द्रस्य प्रकाशरूपात् प्रसादात् तरन्ति, चन्द्रेण निरस्य सर्व्वं प्रकाशितमिति भावः। अन्येऽपि रात्रौ तरणेर्नौकाया अकस्मान्मज्जनाद्धेतोर्वुडनरूपामापन्नदीं सुडुपस्याकस्मादागतस्याल्पस्य यानपात्रस्य प्रसादात् तरन्ति ॥ ९९ ॥

किमिति। नोऽस्माकमस्मदतां पामराणामपि अक्ष्णि नेत्रे विषये तेजोमयः तेजोरूपो विन्दुरेवायमिन्दुः रङ्गुल्या नयनप्रान्तचिपिटीकरणे धवलवर्त्तुलाकारेण भानः शोभमानः किं नास्ति अपि त्वस्मदादिनेत्रेऽपीन्दुर्वर्त्तत एव। अणुकोऽल्पीयांस्तथा क्षणिकः क्षणमात्रावस्थायी यावच्चिपिटीकरणमेव दृश्यत इत्यर्थः। तर्ह्यस्माच्चन्द्रात् तस्य वैलक्षण्यं कथमित्यत आह। अत्रेर्मुनेर्नेत्रे तु पुनस्तेजोमयविन्दुरयमिन्दुर्महीयानितरापेक्षया नितरां महापरिमाण आसीत्। तथा मासेन कृत्वा नाशी मासावसानप्राप्तविनाशश्चाभूदिति यत् तद्घटते, एतद्युज्यत इत्यर्थः। यतो महतो महानुभावस्य। सर्व्वं हि महतां महदिति न्यायेन महतोऽत्रेर्नेत्रतेजोमयविन्दुरप्ययमिन्दुर्महापरिमाणश्चिरकालस्थायी चेत्यस्मन्नेत्रतेजोमयविन्दोरिन्दोर्वैलक्षण्यं युक्तमेवेति भावः। अणुकः, अल्प इति कन्। नाशी, अस्त्यर्थे इनिः ॥ १०० ॥

तातमिति। मृतसञ्जीविन्यादय ओषधयः स्वशक्त्या स्वसामर्थ्येन निजरसवीर्य्यविपाकाभ्यां कृत्वा ओषधीशत्वात् पतिमेनं चन्द्रं क्षयिणं

त्रातुं पतिं नौषधयः स्वशक्त्या मन्त्रेण विप्राः क्षयिणं न शेकुः ।
एनं पयोधिर्मणिभिर्न पुत्रं सुधाप्रभावैर्न निजाश्रयं वा ॥ १०१ ॥
मृषा निशानाथमहःसुधा वा हरेदसौ वा न जराविनाशौ ।
पीत्वा कथं नाऽपरथा चकोरा विधोर्मरीचीनजरामराः स्युः १०२

प्रतिदिनं कलाक्षयरूपमथ च क्षयरोगिणं सन्तं त्रातुं रक्षितुं न शेकुः । तथा विप्रा द्विजराजत्वान्निजं स्वामिनं क्षयिणं मन्त्रेण श्रुतिसामर्थ्येन कृत्वा रक्षितुं न शेकुः । तथा पयोधिरपि पुत्रं क्षयिणमेनं मणिभिरनेकप्रभावैरलरक्ष्यै रत्नैः कृत्वा रक्षितुं न शशाकेति वचनपरिणामः । तथा सुधाऽपि स्वाधारभूतं क्षयिणमेनमजरामरत्वजनकैः प्रभावैः कृत्वा त्रातुं न शशाक, वा समुच्चये ; ओषध्यादयः स्वशक्त्यादिरक्षणसाधने सत्यपि पतित्वात् प्रभुत्वात् पुत्रत्वान्निजाश्रयत्वाच्च क्षयाद्रक्षितुमर्हमप्येनं रक्षितुं समर्था न बभूवुरिति विशेषोक्त्या पूर्व्वकर्म्मजो रोगो महानुभावैरप्यपनेतुं न शक्यत इति व्यज्यते । अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभाव इति ओषध्यादीनां सामर्थ्यं प्रसिद्धम् ॥ १०१ ॥

मृषेति । निशानाथस्य चन्द्रस्य महः तेजः सुधा वा पीयूषरूपमेवेति लोकवादो मृषा असत्य एव भवेत् । वा अथ वा यदि चन्द्रतेजः सुधैवेति लोकप्रवादः सत्य एव तर्ह्यसौ चन्द्रतेजोरूपा सुधा जराविनाशौ जरामरणे न हरेद्विनाशयेत् चन्द्रतेजः सुधा नैवेत्यङ्गीकार्य्यम् । अथ चैतद्रूपा सुधाऽपि जरामरणे नाशयतीत्यङ्गीकार्य्यमित्यर्थः । अपरथाऽन्यथा यदि चन्द्रतेजः सुधेति प्रवादः सत्यस्तद्रूपा सुधा जरामरणे विनाशयेत् तर्हि चकोराख्याः पक्षिणो विधोर्मरीचीन् पीत्वाऽपि कथं किमिति नाजरामराः स्युर्जरामरणरहिता भवेयुः । चन्द्रतेजःसुधात्वे एतस्याश्च सुधाया जरामरणविनाशे सामर्थ्यसद्भावे तत्पाने चकोरैरप्यजरामरैर्भाव्यं, न च ते तथा, तस्मात् तत्तेजसः सुधात्वं वा मृषा भवेत् । सुधाभूतस्यापि जरामरणापहारे सामर्थ्यं नास्तीत्येतदङ्गीकर्त्तव्यं, तथा सुधाप्रभावैर्न निजाश्रयं वेति पूर्व्वश्लोकांशसमाधानमित्याशयः । अजरामरं स्युरिति पाठे क्लीबः ॥ १०२ ॥

वाणीभिराभिः परिपक्तिमाभिर्नरेन्द्रमानन्दजडं चकार।
मुहूर्त्तमाश्चर्यरसेन भैमी हैमीव दृष्टिस्तिमितञ्च तं सा॥१०३॥
इतो मुखाद्वागियमाविरासीत् पीयूषधारामधुरेति जल्पन्।
अचुम्बदस्याः स मुखेन्दुबिम्बं संवादुकश्रियमम्बुजानाम्॥१०४॥

वाणीभिरिति। सा भैमी आभिः पूर्व्वोक्ताभिः परिपाकेन निर्वृत्ताभिः परिणतकवित्वशक्तितया प्रसादादिगुणयुक्ताभिर्वाणीभिः कृत्वा तं नरेन्द्रमानन्दजडं हर्षपरवशञ्चकार। तथा मुहूर्त्तमद्भुतरस-नाम्नाश्चर्य्यण रसेनाथ च तद्रूपेण जन तद्धैमीत्वधारसम्बन्धिनी दृष्टिरिव भैमी स्तिमितमतिस्नेहात् प्राप्तस्तम्भं वाऽयचाद्र्र्श्चकार हैमदृष्टिर्यथा अन्यं जडमार्द्रञ्च करोति तथेयमपि आनन्दजडं सातिस्नेहञ्च चकारे-त्यर्थः। परिपक्तिमाभिः डित्वाक्त्रिहत्तेऽर्थे क्तिः, क्तेर्मम्॥ १०३॥

इत इति। इत्येवं जल्पन्, वदन्, स नलोऽम्बुजानां संवादुकां नितरां संवादिनी श्रीर्यस्य तादृशं कमलतुल्यसौरभमस्या मुखेन्दुबिम्बम-चुम्बत्, चन्द्रकमलतुल्यं भैमीमुखं प्रीत्यतिशयाद् चुम्बदित्यर्थः। इति किम्। हे भैमि! इयमुक्तप्रकारा पीयूषधारावन्मधुरा वागितः प्रत्यक्ष-दृश्याद्भवन्मुखादाविरासीन्निःसृतेति। इत इत्यनेन सामीप्याभिनय-कारिणा करेण भैमीमुखं चिबुके धृतमिति ध्वन्यते। मुखस्येन्दुबिम्बत्वेन च पीयूषधारासम्बन्धौचिती सूच्यते। तथा च पीयूषधारया मधुरेत्यपि व्याख्येयं। संवादुकेत्यादिना च भैम्याः पद्मिनीत्वं प्रसिद्धं। चन्द्र-बिम्बस्य कमलैः सह विसंवादो विरोधित्वात्। एतन्मुखचन्द्रबिम्बस्य तु कमलैः सह संवादः कमलसौभाग्यमाक्तादित्यर्थः। प्रसिद्धचन्द्र-बिम्बादेतन्मुखचन्द्रबिम्बमधिकमिति सूच्यते। अत्यर्थं संवदति संवादुका सम्पर्व्वोऽयं भैत्यां वर्त्तते॥ १०४॥

प्रियेणेति। प्रियेण 'इतो मुखादित्यादिपूर्वोक्तरूपं प्रिय-वचनमुक्ता भाषिता विदर्भभूमीपतेर्वंशेन कुलेन ङक्ता जनिता, तथा

प्रियेण साऽथ प्रियमेवमुक्ता विदर्भभूमीपतिवंशमुक्ता।
स्मितांशुजालं विततान तारा दिवःस्फुरन्तीव कृतावतारा ॥१०५
स्ववर्णना न स्वयमर्हतीति नियुज्य मां त्वन्मुखमिन्दुरूपम्।
स्थानेऽत्युदास्ते शशिनः प्रशस्तौ धरातुरासाहमिति स्म साऽऽह १०६
तयेरितः प्राणसमः सुमुख्या गिरं परीहासरसोक्तिरां सः।
भूलोकसारः स्मितवाक् तुषारभानुम्भणिष्यन् सुभगां बभाण १०७

स्फुरन्ती दीप्यमानकान्तिः शोभासा सा भैमी, अथ नलवचनानन्तरं स्मितांशुजालं विततान, तदेव नलाय प्रीतिदानमिव ददावित्यर्थः। केव। दिवः सकाशात् क्षीणपुण्यतया स्वेच्छया वा कृतावतारा भूलोकमागता रोहिणी तारेव। स्फुरन्ती किरणजालं वितनोतीति उत्प्रेक्षा, उपमा वा। वंशः कुलमेव वंशो वेणुस्तत्र जाता देवभार्या मुक्ता मौक्तिकरूपा। कृतावतारेत्यत्र तरणं तारः, ऋदोरप् तदन्तात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽणि, पश्चादवशब्देन सह सुपा इति समासः ॥ १०५ ॥

स्वेति। सा धरातुरासाहं भूमीन्द्रमित्याह स्म। इति किम्। हे प्रिय! इन्दुरूपं त्वन्मुखमिति हेतोश्चन्द्ररूपत्वेनात्मस्तुतौ मां नियुज्यः- त्वाम् शशिनः प्रशस्तौ वर्णनविषयेऽत्युदास्तेऽतितरामुदासीनो भवति, एतत्स्थाने युक्तं। हेतुमेवाह। इति किं "सतामेतदकर्त्तव्यं परनिन्दाऽऽत्मनः स्तुतिः" इत्यादिवचनात् स्वयमात्मनैव स्ववर्णना चात्मनस्तुतिर्नार्हति न युक्तेति। इयत्पर्यन्तं मया चन्द्रो वर्णित इदानीं त्वया वर्णनीयस्तूष्णीम्भावो युक्त इत्याशयेन भैमी चन्द्रस्तुतौ तं कौतुकं प्रवर्त्तयदिति भावः। तुरासाहमित्यत्र तृतीयसर्गे धरातुरासाहेत्येतश्लोकस्याऽऽशङ्का ज्ञातव्या। तत्रोत्तरं। इन्दुरूपं त्वन्मुखं चन्द्ररूपात्मस्तुतौ मां नियुज्य शशिनः प्रशस्तौ अत्युदास्ते साऽहं धरावदतुराऽनुत्तानवेगा वा पृथ्वीवद् गम्भीरेत्यर्थः। अर्थात् तमाह स्मेति ज्ञातव्यं ॥ १०६ ॥

तयेति। स भूलोके सारः श्रेष्ठतमो नलः स्मितवाक् तुषारभानु

तवानने जातचरीं निपीय गीतिन्तदाकर्षणलोलुपोऽयम् ।
हातुं न जातु स्पृहयत्यवैमि विधुं मृगस्त्वद्वदनभ्रमेण ॥ १०८ ॥
इन्दोर्भ्रमेणोपगमाय योग्ये जिह्वा तवास्ये विधुवास्तुमन्तं ।
गीत्या मृगं कर्षति वल्गता किं पाशीबभूवे नयनद्वयेन ॥ १०९ ॥

चन्द्रं भणिष्यन् वर्णयिष्यन् सन् सुभगां सौभाग्यवतीं भैमीं बभाण । किम्भूतः । तया सुमुख्या भैम्या परीहासरसस्योक्तिरामुद्भावयित्रीं गिरमीरित उक्तः । तथा प्राणसमेऽतिप्रेयान्, तया चन्द्रवर्णने प्रेरितः सन् परीहासरसोक्तिराङ्किरं बभाषेति वा । उक्तिरां, इगुपधेति कः, पूर्व्वेण षष्ठीसमासः । भणिष्यन् हेतौलृटः शता ॥ १०७ ॥

तवेति । हे प्रिये ! अयं मृगः तवानने जातचरीम्भूतपूर्व्वां गीतिं स्वरमाधुरीं निपीय साऽऽदरमाकर्ण्येदानीमपि तस्या भवद्गीतेराकर्णनाय लोलुपोऽतितरां लुब्धोऽतिसादृश्यात् त्वद्वदनभ्रमेण विधुं हातुं जातु कदाचिदपि न स्पृहयतीत्यहमवैमि । मृगा हि गानप्रिया भवन्तीति चन्द्रं तन्मुखभ्रान्त्या त्यक्तुं नेच्छतीत्यहं शङ्के इत्यर्थः । जातचरी भूतपूर्व्वे चरट् लोलुपः यङन्तात् पचाद्यचि, यङोऽचि चेति यङो लुक् ॥ १०८ ॥

इन्दोरिति । अतिसादृश्यादिन्दुरेवेदमिति इन्दोर्भ्रमेण मृगस्योपगमाय योग्ये प्राप्तुमर्हे तवास्ये वर्त्तमाना जिह्वा कर्त्री गीत्या वल्गस्वरमाधुर्य्या कृत्वा विधुरूपं वास्तु वसतिगृहं तद्विद्यते यस्य तं विधुवास्तुमन्तं चन्द्रमध्यस्थमपि मृगं कर्षति । गातेर्मधुरतरत्वान्मृगस्य च प्रियगानत्वात् स्वसमीपमानयतीत्यर्थः । तदाकर्षणसाधनमुत्प्रेक्षते, वल्गतो आगमिष्यतो मृगस्य वासार्थं बन्धनं करिष्यता, नेत्रद्वयेन पाशीबभूवे किं तद्रूपया बन्धनरज्ज्वा समाकर्षतीत्यर्थः । अन्याऽपि शबरी गीत्या मृगमाकृष्य पाशेन बध्नाति । भवन्मुखं निष्कलङ्कमस्माधिकं गीतिरत्नाद्य । चन्द्रस्तु सकलङ्क इति भावः । चन्द्रवर्णनावसरेऽपि मध्ये मध्ये

आप्यायनाद्वा रुचिभिः सुधांशोः शैत्यात्तमःकाननजन्मनो वा।
यावन्निशायामय घर्मदुःस्थस्तावद्व्रजत्यह्नि न शब्दपान्थः ११०
दूरेऽपि तत्तारकगानपानाल्लब्धावधिः स्वादुरसोपभोगे।
अवज्ञयैव क्षिपति क्षपायाः पतिः खलु स्वान्यमृतानि भासः १११

भैमीमुखवर्णना अनुरागातिशयसूचनार्था। अयं श्लोकः क्षेपक इति केचित्॥ १०९॥

गगनस्थोऽपि मृगो भैमीमुखगीतिं कथमशृणोदित्याशङ्क्याह। आप्यायनादिति। शब्दरूपः पान्थो नित्यपथिको निशायां यावद् व्रजति तावदथ पश्चात् सःकल्येन वाऽह्नि न गच्छति यस्माद्दिने घर्मेणातपेन दुःस्थः सन्तप्तः तस्माद्दिनेऽल्पमेव गच्छतीत्यर्थः। रात्रौ दूरगमने हेतुमाह। सुधांशोरमृतरूपाभी रुचिभिराप्यायनादुज्जीवितबलत्वाद्वा तम एव काननं वनं तस्माज्जन्म यस्य गाढान्धकारजाताच्छैत्याद्वा तेजसोऽभावे तमसः सम्भवादौष्ण्याभावाच्छैत्यं, अतएव रात्रौ बहु गच्छति दिने चौष्ण्ये न श्रान्त इव बहु न गच्छति। शब्दा हि स्वभावादतिदूरेऽपि श्रूयन्ते दिवा तु न तथा। पथिकोऽपि रात्रौ शैत्याद् दूरं गच्छति, दिने चाल्पं। दूरश्रवणप्रतिपादकोऽयं श्लोकः॥ ११०॥

दूरेऽपीति। हे प्रिये! खलु निश्चितं क्षपायाः पतिश्चन्द्रो भासश्चन्द्रिका एव स्वान्यमृतानि क्षिपति, अधो मुञ्चति। किम्भूतः। दूरेऽपि अतितरां देशव्यवधानेऽपि तत्प्रसिद्धं मधुरतरं तावकं गानं तस्य पानात् सादरश्रवणाद्धेतोः स्वादुरसोपभोगे माधुर्यातिशयानुभवे विषये लब्धावधिः प्राप्तमर्यादः। उच्यते। अवज्ञयैव अनुभूतभवद्गीतमाधुर्यापेक्षयाऽल्पमाधुर्यंतयाऽसमाननयैवेत्यर्थः। अयं श्लोको भिन्न एव न तु युग्मम्॥ १११॥

अस्मिन्निति। हे तन्वि! एष चन्द्र आदिपुंसः श्रीविष्णोर्यद्वामं चक्षुर्भूवेत्यस्मिन्नेत्रीभवने विषयेऽयं नेत्रभूतश्चन्द्रोऽस्मान् विस्मापयते

अस्मिन्न विस्मापयतेऽयमस्मांश्चक्षुर्बभूवैष यदादिपुंसः ।
तदत्रिनेत्रादुदितस्य तन्वि कुलानुरूपं किल रूपमस्य ॥ ११२ ॥
आभिर्मृगेन्द्रोदरि कौमुदीभिः क्षीरस्य धाराभिरिव क्षणेन ।
अक्षालि नीलीरुचिरम्बरस्या तमोमयीयं रजनीरजक्या ॥ ११३ ॥
पयोमुचां मेचकिमानमुच्चैरुच्चाटयामास ऋतुः शरद्या ।
अतारि वामोरु तयाऽपि किञ्चिन्न प्रोञ्छितुं लाञ्छनकालिमाऽस्य ॥ ११४ ॥

आश्चर्यं न प्रापयति । अत्रार्थेऽस्माकमाश्चर्यं न भवतीत्यर्थः । किल यस्मा-द्धेतोरत्रिनेत्रादुदितस्योत्पन्नस्यास्य तच्चक्षुर्भवनं कुलानुरूपं कुलोचितं स्वरूपं नेत्ररूपात् कारणाज्जातस्य नेत्रीभवनमुचितमेव तस्मादस्य पुराणपुरुषनेत्रीभवने न किञ्चिदस्माकं चित्रमित्यर्थः । विस्मापयते नित्यं स्मयतेः इत्यात्वं, भीस्मोर्हेतुभये इति तङ् । अस्माज्जनान्तरापेक्षया बहुत्वं ॥ ११२ ॥

आभिरिति । हे मृगेन्द्रोदरवत् कृशमुदरं यस्यास्तादृशि ! रजन्येव रजकी तया क्षीरस्य दुग्धस्य धाराभिरेव दृश्यमानाभिर्धवलतराभिः कौमुदीभिः कृत्वाऽम्बरस्था तमोमयीयं नीली कज्जलवत् कालीरुचिः क्षणमात्रेणाक्षालि निरस्ता । रजक्या वसनस्था काली कान्तिर्दुग्धधा-राभिः क्षणेन क्षाल्यते । तदुक्तं कलाकोषे ।

तैलं घृतेन तक्रोष्णजलैर्दुग्धेन कज्जलम् ।
नाशयेदम्बरस्थं तु मलं क्षारेण सोष्मणा ॥ इति ॥

चन्द्रिकादिभिर्गगनं निर्मलीकृतमिति भावः । मृगेन्द्रोदरी नासि-कोदरेति ङीष् । ओषधी प्राणिवाचित्वाभावान्नीलीति ङीप्समर्थनीयः । रजकी पुनः शिल्पाङ्ङीप् ॥ ११३ ॥

पय इति । हे वामोरु ! या शरत् ऋतुः पयोमुचां मेघानां वर्षा-कालीनमुच्चैरतिशयितमपि मेचकिमानं कालिमानमुच्चाटयामास । तया कालिमापनयने दृष्टसामर्थ्यया शरदा यस्य चन्द्रस्य लाञ्छनरूपः कालिमा किञ्चिदल्पमपि प्रोञ्छितुं स्फोटयितुं नापारि । शरदच्छे

एकादशैकादशरुद्रमौलीनस्तं यतो यान्ति कलाः किमस्य।
प्रविश्य शेषाश्च भवन्ति पञ्च पञ्चेषु तूणीमिषवोऽर्द्धचन्द्राः॥ ११५॥
निरन्तरत्वेन विधाय तन्वि तारासहस्राणि यदि क्रियेत।
सुधांशुरन्यः स कलङ्कमुक्तस्तदा त्वदास्यश्रियमाश्रयेत॥ ११६॥
यत् पद्ममादित्सु, तवाननीयां कुरङ्गलक्ष्मा च मृगाक्षि लक्ष्मीं।
एकार्थलिप्साकृत एष शङ्के शशाङ्कपङ्केरुहयोर्विरोधः॥ ११७॥

चन्द्रे मलिनः कलङ्कोऽतितरां शोभत इति भावः। मेचकिमानं वर्ण-वाचित्वादिमनिच्॥ ११४॥

एकेति। अस्तं यतो गच्छतोऽस्य चन्द्रस्यैकादशकला एकादशानां रुद्राणां मौलीन् प्रतियान्ति, किल गच्छन्तीव। शेषाः पञ्च कलास्तु पुनः पञ्चेषोः कामस्य तूणीमल्पमिषुधिं प्रविश्यार्द्धचन्द्राकारत्वादर्द्ध-चन्द्राख्या इषवो भवन्ति, विनाशसमयेऽप्ययं परोपकारनिरत इति ध्वन्यते। तूणी कृशत्वविवक्षया स्त्रीत्वे गौरादित्वाङ्ङीप्॥ ११५॥

निरन्तरेति। हे तन्वि! ताराणां नक्षत्राणां सहस्राणि निरन्तर-त्वेनान्योन्यसम्बन्धतया विधायैकीकृत्य यदि अन्यः सुधांशुः क्रियेत, निर्मीयेत, तदा तर्हि स चन्द्रस्ताराणामकलङ्कत्वात् तन्मयत्वाच्च कलङ्केन मुक्तः सन् त्वदास्यस्य श्रियं शोभामाश्रयेत। क्रियानियतेरविवक्षित-त्वान्न ङभावः॥ ११६॥

यदिति। हे मृगाक्षि! यत् पद्मं तवाननीयां मुखसम्बन्धिनीं लक्ष्मीमादित्सु ग्रहीतुकामं कुरङ्गलक्ष्मा चन्द्रश्च तव मुखशोभां ग्रहीतु-कामः तयोः शशाङ्कपङ्केरुहयोरेष विरोधः स त्वन्मुखशोभालक्षण एको-ऽर्थस्तस्य लिप्साकृतः प्राप्तिवाञ्छानिमित्त एवेत्यहं शङ्के। एकद्रव्याभि-लाषित्वेन विरोधः सुप्रसिद्धः। चन्द्रपद्मयोरपि विरोधः प्रसिद्ध एव। चन्द्रपद्माभ्यां सकाशात् ते मुखमधिकमिति भावः। आदित्सु, चन्द्रपक्षे लिङ्गविपरिणामः लक्ष्मीं, न लोकेति षष्ठीनिषेधः॥ ११७॥

लब्धं न लेखप्रभुणाऽपि पातुं पीत्वा मुखेन्दोरधरामृतन्ते ।
निपीय देवैर्विवशीकृतायां घृणां विधोरस्य दधे सुधायां ॥११८॥
एनं स बिभ्रद्विधुमुत्तमाङ्गे गिरीन्द्रपुत्रीपतिरोषधीशम् ।
अश्नाति घोरं विषमब्धिजन्म धत्ते भुजङ्गञ्च विमुक्तशङ्कः ॥११९॥
नास्य द्विजेन्द्रस्य बभूव पश्य दारान्गुरोर्यातवतोऽपि पातः ।
प्रवृत्तयोऽप्यात्ममयप्रकाशान् नघ्नन्ति न घ्नन्ति मदेहमाशान् १२०

लब्धमिति । हे प्रिये ! अहं सर्वैरपि देवैर्विवशीकृतायां निःशेषं पीत्वा सकृशेषीकृतायामस्य विधोश्चन्द्रस्य सुधायां घृणां जुगुप्सां दधे धारयामि । किं कृत्वा । लेखानां देवानां प्रभुणेन्द्रेणापि पातुं न लब्धं शतप्रयत्नस्यापि तस्यावरणात् तेन दुष्प्रापं, केनाप्यनुच्छिष्टमित्यर्थः । ते मुखेन्दोरधरद्वयमम्मृतं निपीय पीत्वा । चन्द्रसुधायाः सकाशात् त्वदधरामृतं स्वादुतरमिति भावः । अन्योऽप्युच्छिष्टभोजने जुगुप्सां धारयतीत्यर्थः ॥ ११८ ॥

एनमिति । स गिरीन्द्रपुत्रीपतिः शम्भुरेनमोषधीशं विधुमुत्तमाङ्गे शिरसि बिभ्रद्धारयन् सन्, अब्धिजन्म समुद्रोत्पन्नं घोरं दारुणमपि विषमश्नाति, मुक्तशङ्को भुजङ्गं सर्पं वासुकिञ्च धत्ते । शम्भोरप्युपकारकत्वेन पूज्यः श्रेष्ठोऽयमिति भावः । ओषधिस्वामिनोऽस्य शिरसि धारणादेव निःशङ्कं विषं भक्षयति सर्पांश्च धारयतीत्युत्प्रेक्षा । भुजङ्गं जात्यभिप्रायेणैकवचनं ॥ ११९ ॥

नेति । हे प्रिये ! द्विजेन्द्रस्यास्य चन्द्रस्यास्य गुरोर्बृहस्पतेर्दारान् भार्यां यातवतोऽपि गुरुतल्पगामिनोऽपीत्यर्थः पातः स्वर्गाद् भ्रंशः, अथ च पातित्यं न बभूव पश्य । चित्रमेतद्विलोकयेत्यर्थः । अथ वा युक्तमेतत् । प्रवृत्तयो धर्माधर्महेतुकर्मारम्भा अपि आत्मनाय आत्मस्वरूपमेव प्रकाशो येषां तान् प्रकाशान्तरनिरपेक्षान् प्रकाशस्वरूपान्, अथ च परमात्मैव प्रकाशो येषां तान् परमात्मस्वरूपातिरिक्तप्रकाशानभिज्ञान्

स्वधाकृतं यत् तनयैः पितृभ्यः श्रद्धापवित्रं तिलचित्रमम्भः।
चन्द्रं पितृस्थानतयोपतस्थे तदङ्करोचिः खचिता सुधैव ॥ १२१ ॥
पश्योच्चसौधस्थितिसौख्यलक्ष्ये त्वं केलिकुल्याम्बुनि बिम्बमिन्दोः।
चिरं निमज्ज्येह सतः प्रियस्य भ्रमेण यच्चुम्बति राजहंसी १२२

स्वप्रकाशात्मवादिनो ब्रह्मज्ञानिनोऽन्तिमदेहं तेजोरूपशरीरं पूर्णतां वा प्राप्तान्, अथ चानन्तरभाविमोक्षत्वात् प्रवीनशरीरप्रवाहापेक्षया शेषशरीरं प्राप्तान् जीवन्मुक्तान् पुरुषान् हि यस्माच्च नह्यन्ति शुभाशुभ-फलसम्बन्धेन न संबध्नन्तीत्यर्थः। तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यत इति प्रामाणिकवचनात् तेजोरूपस्यास्य चन्द्रस्य पातो नाभूदिति युक्तमेव, नात्र चित्रमिति भावः। चन्द्रोऽप्यात्ममयप्रकाशः अन्तिमदेहं सम्पूर्णतां प्राप्तः ॥ १२० ॥

स्वधेति। तनयैः पुत्त्रैः श्रद्धया परलोकास्तित्वबुद्ध्या वितीर्णत्वात् पवित्रं कृष्णतिलैश्चित्रं मिश्रितं पितृभ्यः स्वधाकृतं यदम्भः पितृस्थानतया "चन्द्रो वै पितृलोकः" इति श्रुतेः। पितृलोकतया चन्द्रमुपतस्थे चन्द्रेण सङ्गतमभूदित्यर्थः। तत् कृष्णतिलमिश्रजलमेवाङ्कस्य कलङ्कस्य या रोचिः कान्तिः तया खचिता मिश्रिता सुधा पीयूषं। कृष्णतिला एव कलङ्क-स्तत्र लग्नं जलमेव पीयूषं न त्वन्यः, कलङ्को न चान्यत् पीयूषमित्यर्थः।, श्रद्धेति पितृलोकप्राप्तौ हेतुगर्भविशेषणं। उपतस्थे सङ्गतकरणे तङ् ॥१२१॥

पश्येति। हे प्रिये! त्वमुच्चसौधस्थित्या कृत्या सौख्येन निरन्तरायं लक्ष्ये दृश्ये केलिकुल्याया अम्बुनि तदिन्दोर्बिम्बं पश्य। तत् किम्। राजहंसी इह कुल्याजले निमज्ज्य चिरं सतोऽन्तर्वर्त्तमानस्य प्रियस्य राजहंसस्य भ्रमेण यच्चन्द्रबिम्बं चुम्बति। सौख्यं स्वार्थे सुखिनो भाव इति भावे वा ष्यञ्। सौक्ष्म्ये इति पाठे सूक्ष्मत्वेन लक्ष्ये। उच्चतरदेशस्थितं प्रत्यधोदेशस्थितं वस्तु सूक्ष्मं प्रतिभातीत्यर्थः ॥ १२२ ॥

सौवर्गवर्गैरमृतं निपीय कृतोऽह्नि तुच्छः शशलाञ्छनोऽयं।
पूर्णोऽमृतानां निशि तेऽत्र नद्यां मग्नः पुनः स्यात् प्रतिमाच्छलेन॥१२३
समं समेते शशिनः करेण प्रसूनपाणाविह कैरविण्याः।
विवाहलीलामनयोरिवाह मधुच्छलत्यागजलाभिषेकः॥ १२४॥
विकासिनीलायतपुष्पनेत्रा मृगीयमिन्दीवरिणी वनस्था।
विलोकते कान्तमिहोपरिष्टान्मृगान्तदेशाऽऽननचन्द्रभाजं॥ १२५॥

सौवर्गेति। स्वर्गे भवा सौवर्गा देवास्तेषां वर्गैरिन्द्रैरमृतं निपीयाह्नि तुच्छो रिक्तः कृतोऽयं शशलाञ्छनो निशि ते तवात्र क्रीडानद्यां प्रतिमाच्छलेन प्रतिबिम्बव्याजेन मग्नः सन् पुनरमृतानां जलैरथ च पीयूषैः पूर्णः स्यात्, भवेदित्यहं सम्भावयामीत्यर्थः। एतेन नदीजलस्यामृतत्वं सूचितं। अह्नि तुच्छः कृतोऽपि पुनः क्रमेणामृतैः पूर्णः सन् रात्रौ तत्र क्रीडानद्यां प्रतिमाव्याजेन मग्नः पुनः पानभयादिव पलाय्य निलीनः स्यादित्यहं शङ्क इति वा। पूर्णोऽमृतानां तृप्त्यर्थत्वात् करणे षष्ठी॥ १२३॥

सममिति। इह तव क्रीडानद्यां कैरविण्याः कुमुदिन्याः प्रसूनरूपे पाणौ शशिनः करेण रश्मिनाऽथ च पाणिना समं सह समेते सङ्गते सति मधु पुष्परस एव छलं यस्य तस्य त्यागजलस्य कन्यादानसम्बन्धिसङ्कल्पोदकस्याभिषेकः कर्त्ताऽनयोश्चन्द्रकुमुदिन्योर्विवाहलीलामाहेव सूचयतीव। चन्द्रकरस्पर्शमात्रेण कुमुदानि विकसितानि मकरन्दपूर्णानि च जातानीति भावः विवाहे उभयोः पाणिमेलनं, पाणौ दानजलाभिषेकोऽपि भवति॥ १२४॥

विकासीति। हे प्रिये! इह तव केलिनद्यां वनस्था जलनिवासिनी अथ च काननस्था, तथा विकासि नीलमायतं विस्तृतञ्च पुष्पमेव नेत्रं यस्यास्तत्तुल्यनेत्रा चेयं प्रत्यक्षदृश्या इन्दीवरिणी यस्मान्मृगी वनस्थत्वाद्विकासिनीलायतपुष्पनेत्रत्वाच्च हरिणी तत्तस्मादिन्दीवरिणीरूपा मृगी आननमिव यश्चन्द्रः सामर्थ्यात् तदाननं

तपस्यतामम्बुनि कैरवाणां समाधिभङ्गे विबुधाङ्गनायाः।
अवैमि रात्रेरमृताधरोष्ठं मुखं मयूखस्मितचारु चन्द्रं ॥ १२६ ॥
अल्पाङ्कपङ्का विधुमण्डलीयं पीयूषनीरा सरसी स्मरस्य।
पानात् सुधा नाम जलेऽप्यमृत्युं चिह्नं बिभर्त्यत्रभवं स मीनं१७

तस्यो यश्चन्द्रस्तङ्गाजं तत्स्थं कान्तं सुन्दरमथ च तुल्यजातीयं स्वप्रियं मृगमुपरिष्टाद्विलोकते। विकसितकुसुमनेत्राणि ऊर्द्ध्वं प्रसारितानि वृक्षान्ते तर्हि प्रायेण चन्द्रस्योपरि वर्त्तमानं निजभर्त्तारं मृगं मृगी पश्यतीत्यर्थः। त्वदाननमेव यश्चन्द्रस्तत्स्थं चन्द्रत्वादनुमेयमृगमुपरिष्टात् पश्यति। त्वं प्रासादोपरि वर्त्तसे, इयञ्चाधोदेशे वर्त्तते नवेति पदच्छेदं कृत्वा चन्द्रभाजं निजप्राणेशं मृगमुपरिष्टान्न पश्यतीति न किन्तु पश्यत्येवेति व्याख्येयं। वनस्था मृगी हि नीलायतनेत्रा सती स्वकान्तं मृगमितस्ततो विलोकयतीत्यर्थः। अथमित्यपपाठः। मृगपर एव वा व्याख्येयम् ॥ १२५ ॥

तपस्यतामिति। हे प्रिये! अम्बुनि सदा निवासात् तत्र तपस्यतां कैरवाणां कुमुदानां समाधेर्दिवासङ्कोचस्यैव ध्यानस्य भङ्गे त्याजने विषये निमित्ते वा विबुधाङ्गनायाः अप्सरोरूपाया रात्रेश्चन्द्रं मुखमेवाहमवैमि मन्ये। किम्भूतं मुखं। अमृतमेवाधरोष्ठं यस्य, अथ चामृततुल्योऽधरोष्ठं यस्य यद्वाऽमृतमधरं यस्मात् पीयूषादधिकरस ओष्ठो यस्य, तथा मयूखा एव स्मितं। अथ च तत्समाधिभङ्गादेव चन्द्रकरवदुज्ज्वलं यत् स्मितं तेन वा चारु। चन्द्रविशेषणे लिङ्गविपरिणामः। देवाङ्गनानामप्येवंविधं मुखं रात्रौ जले तपस्यतां दुश्चरं तपश्चरतामपि मुनीनां समाधिभङ्गं करोति। तपस्यतामिति तपश्चरन्तीत्यर्थे कर्मणो रोमन्थतपोभ्यामिति क्यप्, तपसः परस्मैपदञ्चेति शता ॥ १२६ ॥

अल्पेति। अल्पोऽङ्क एव पङ्को यस्यां तथा पीयूषमेव नीरं यस्यां सेयं विधुमण्डली स्मरस्य सरसी विशालं सर एव, अतएव स स्मरोऽत्रभवमस्यां चन्द्रसरस्यां सञ्जातमं सुधानामैतदीयामृतपानीयजले जल-

तारास्थिभूषा शशिजह्नुजाभृच्चन्द्रांशुपांशुच्छुरितद्युतिर्द्यौः ॥
छायापथाच्छद्मफणीन्द्रहाराः खं मूर्त्तिमाह स्फुटमष्टमूर्त्तेः १२८
एकैव तारा मुनिलोचनस्य जाता किलैतज्जनकस्य तस्य ।
ताताधिका सम्पदभूदियं तु सप्तान्विता विंशतिरस्य ताराः १२९॥
मृगाक्षि यन्मण्डलमेतदिन्दोः स्मरस्य तत्पाण्डुरमातपत्रं ।
यः पूर्णिमानन्तरमस्य भङ्गः स छत्रभङ्गः खलु मन्मथस्य ॥ १३० ॥

रहितेऽपि स्थले जलाभावेऽपि वाऽमृत्यु मरणरहितं मीनं चिह्नमथ च सुधासरोजातत्वादनुमापकं लिङ्गं बिभर्त्ति । मीना हि जलाद्बहिर्भूता म्रियन्त एव अयन्तु न म्रियते तस्माच्चन्द्रामृतसरोभवत्वात् सदामृतपानाज्जलाभावेऽपि मृत्युरहित इति सर्वं युक्तमित्यर्थः ॥ १२७ ॥

तारेति । द्यौः स्वमात्मानमष्टमूर्त्तेर्हरस्य मूर्त्तिं शरीरं स्फुटं व्यक्तमाह ब्रवीति, यतः तारा एवास्थीनि तद्रूपा भूषा यस्याः, तथा शशिनमेव जह्नुजां गङ्गां बिभर्त्तीति तद्भृत्, तथा चन्द्रांशव एव पांशवो भस्मानि तैः छुरिता कृताङ्गरागा द्युतिर्यस्याः सा, तथा छायापथो गगने दण्डाकारा दक्षिणोत्तरस्थाः धवला रेखा छद्म यस्य छायापथरूपः फणीन्द्रो वासुकिः स एव मुक्ताहारो यस्याः सा हरमूर्त्तिरप्युक्तविशेषणविशिष्टा, द्यौरप्येतादृशीति मूर्त्त्यन्तरापेक्षया व्यक्तमेव महेशस्य मूर्त्तिर्गगनं कथयतीवेत्यर्थः ॥ १२८ ॥

एकेति । एतस्य चन्द्रस्य जनकस्य तस्य प्रसिद्धस्यात्रिमुनिलोचनस्य तारा कनीनिका किलैकैव जाताऽभूत् किल पुराणादौ । अस्य तत्पुत्रस्य तु पुनरियं दृश्यमाना सम्पत् तातान्निजपितुरत्रिनेत्रात् सकाशादधिका, यद्यस्मादस्य ताराः कनीनिका अथ च नक्षत्राणि सप्तभिरन्विता विंशतिरभूदिति छलं । पितुः सकाशादधिकसम्पत्तित्वात् सभाग्योऽयमिति भावः । "सप्तविंशतिमिन्दवे" इति दक्षः सप्तविंशतिकन्या अश्विन्यादिकाश्चन्द्राय ददाविति पुराणम् ॥ १२९ ॥

मृगाक्षीति । हे मृगाक्षि ! हरिणीनेत्रे ! यदेतत् प्रत्यक्षदृश्य-

दशाननेनापि जगन्ति जित्वा योऽयं पुराऽपारि न जातु जेतुं।
ग्लानिर्विधोर्मानिनि सङ्गतेयं तस्य त्वदेकाननिर्जितस्य ॥१३१॥
दृष्टो निजां तावदिहन्त्यहानि जयन्नयं पूर्व्वदशां शशाङ्कः।
पूर्णः स्वहासेन तुलां गतश्चेदनन्तरं द्रक्ष्यसि भङ्गमस्य ॥ १३२ ॥

मिन्दोर्मण्डलं तत् स्मरस्य पाण्डुरं श्वेतं साम्राज्यसूचकमातपत्रमेव। श्वेतच्छत्रदर्शने सति सम्राजो वश्या भवन्ति पूर्णधवलचन्द्रमण्डलस्य चोद्दीपकत्वात् तद्दर्शने सर्व्वेऽपि कामस्य वश्या भवन्ति तस्मादेतत् कामस्य श्वेतातपत्रमेवेति भावः। अथ पूर्णिमानन्तरमेतस्य छत्रभूतस्येन्दु-मण्डलस्य भङ्गो मोटनं कलाक्षयस्स स मन्मथस्य छत्रभङ्गः खलु, छत्रस्य मोटनं राज्यनाशं सूचयति। कृष्णपक्षे चोद्दीपकमित्रचन्द्रक्षये कामः क्षीण एव तस्मात् कृष्णपक्षे योऽस्य भङ्गः स कामस्य छत्रभङ्ग इव सएव वेति भावः। खलूत्प्रेक्षायां, निश्चये वा॥ १३० ॥

दशेति। दिग्विजयोद्यतेन दशाननेनापि जगन्ति जित्वाऽपि योऽयं चन्द्रः पुरा पूर्व्वं जातु कदाचिदपि जेतुं नापारि हे मानिनि! स्वमुखस्पर्द्धिनं चन्द्रमसहमाने! भैमि तस्यास्य विधोरियं मलव्याजस्य-कलङ्करूपा ग्लानिर्लज्जा सङ्गता लग्ना, अथ च युक्तैव। यतस्त्वदेकेनान-नेन नितरां जितस्य। यो हि दशाननेन दशभिरपि मुखैर्जेतुं नाशकि तस्य स्त्रियास्तवैकेन मुखेन निर्जितत्वे लज्जया मालिन्यमुचितमेवेत्यर्थः। त्वन्मुखमेतस्मादधिकमिति भावः। लज्जया ग्लानिर्भवतीति प्रतीयमानो-त्प्रेक्षा। रावणश्चन्द्रं जेतुं प्रवृत्तस्तुषाराग्निना दह्यमानः कम्पमानतनुः तमजित्वैव परावृत्त इति उत्तरकाण्डे कथा॥ १३१ ॥

दृष्ट इति। अयं शशाङ्क इयन्त्येतावन्ति अहानि शुक्लपक्ष-दिनानि तावदवधीकृत्य निजां पूर्व्वदशां पूर्व्वपूर्व्वदिनावस्थां जयन् निकाममुत्तरोत्तरदिनेषु कलावृद्ध्याऽधिकीभवंस्त्वया दृष्टः, इयन्ति दिनानि जयंस्तावज्जयन्नेव दृष्ट इत्यवधारणार्थो वा तावच्छब्दः,

च्छाणि रामः परिभूय रामात् च्छाद्यथाऽभज्यत स द्विजेन्द्रः ।
तथैष पद्मानभिभूय सर्व्वांस्त्वदास्यपद्मात् परिभूतिमेति ॥ १३३ ॥
अन्तः सलक्ष्मीक्रियते सुधांशो रूपेण पश्ये हरिणेन पश्य ॥
इत्येष भैमीमदर्शदस्य कदाचिदन्तं स कदाचिदन्तः ॥ १३४ ॥

अनयैव परिपाट्या पूर्णबिम्बोऽयं त्वदास्येन सह तुल्यं साम्यमथ च तोलनकाष्ठं गत आरूढस्तेतदनन्तरं निकटं त्वमेव स्वः प्रभृत्येवास्य भङ्गं पराजयं कलाक्षयञ्च द्रक्ष्यसि, उत्तमेन सह स्पर्द्धमानो हि भङ्गं प्राप्नोत्येव। तुलादिव्येन हि हीनस्य पराजयः सर्व्वैर्दृश्यते। अहानि अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। त्वदास्येनेति तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामिति निषेधेऽपि सह योगे तृतीया। तथा च कालिदासस्तुलां यदारोहति दन्तवाससेत्यादि॥ १३२ ॥

च्छाणीति। द्विजेन्द्रो जमदग्न्यपत्यत्वात् सोऽतिप्रसिद्धपराक्रमो रामः परशुरामः सर्व्वाणि च्छाणि परिभूयापि च्छादेव रामाद्दाशरथेः सकाशात् यथाभज्यत पराभवं प्राप तथा तेनैव प्रकारेण एषोऽपि द्विजराजः सर्व्वान् पद्मानभिभूय सङ्कोचकरणात् पराभूयापि तद्वत्-पद्मात् सकाशात् परिभूतिं पराभवमेति सकलक्षत्रियाधिक्यं यथा श्रीरामस्य तथा सर्वपद्माधिक्यं त्वन्मुखपद्मस्येति भावः। वा पुंसि पद्ममित्यमरः॥ १३३ ॥

अन्तरिति। हे पश्ये! चन्द्रदर्शनप्रवृत्ते! भैमि! हरिणेन पाण्डु-रेण रूपेण वर्णेन कर्त्रा सुधांशोरन्तः प्रान्तभागः पूर्व्वमश्रीकोऽपीदानीं सलक्ष्मीक्रियते सलक्ष्मीकः क्रियते त्वं पश्य। अथ च चन्द्रस्य मध्यं हरिणेन मृगेण कर्त्रा रूपेण स्वीयनीलवर्णेन कृत्वा असलक्ष्म सलक्ष्म क्रियते सलक्ष्मीक्रियते सकलङ्कं क्रियत इत्यर्थः। पश्य एष स नल इत्यमुना प्रकारेणास्य चन्द्रस्यान्तं पर्य्यन्तभागं कदाचिदीक्षमाणां भैमीमदर्शयत्, दर्शयामास। कदाचिन्मान्तर्मध्यभागं दर्शयामास। अङ्ग-

सागरान्मुनिविलोचनोदराद्यद्
द्वयादजनि तेन किं द्विजः।
एवमेव च भवन्नयं द्विजः
पर्य्यवस्यति विधुः किमत्रिजः॥ १३५॥
ताराविहारभुवि चन्द्रमयीं चकार
यन्मण्डलीं हिमभुवं ध्वगनाभिवासां।

त्यादिना चन्द्रश्वेतनीलप्रान्तमध्यभागप्रदर्शनपूर्व्वं श्लिष्टपदैस्तया 'सह क्रीडां चकारेति भाव इति मध्ये कवेरुक्तिः। हरिणः पाण्डुरः पाण्डु-रित्यमरः। अन्त इत्यकारान्तमेकत्र अन्तरित्यव्ययमपरत्र मध्यवाचि। लक्ष्मीशब्दस्य समासान्तविधेरनित्यत्वात् कवभावे सलक्ष्मीशब्दार्चि। पक्षे सलक्ष्मशब्दार्चिः। पश्ये पाघ्राध्मेत्यादिना कर्त्तर्य्येव शः। दृशेर्बुध्यर्थ-त्वात्गति बुद्धीति अणौ कर्त्तुर्णौ कर्म्मत्वाद्भैमीमिति द्वितीया॥ १३४॥

सागरादिति। अयं चन्द्रः सागरान्मुनिविलोचनोदराच्चैतद्रूपाद्-द्वयात् सकाशाद् यद्यस्मादजनि, उत्पन्नस्तेन कारणेन द्वाभ्यां जातत्वाद् द्विजः किं, एवमेव चानयैव रीत्या द्वाभ्यां जातत्वादेव द्विजो भवन्न-प्ययं विधुरत्रेर्मुनेर्जातः किं कथं पर्य्यवस्यति, द्वाभ्यां जातत्वे सत्यपि अत्रिमुनेरेव जात इति तात्पर्य्यवृत्त्या कथमुच्यत इत्यर्थः। अथ चैवमेव यथा अनेन प्रकारेण द्विजत्वं तथैवात्रिमुनिजो भवन्नयं द्विजः पर्य्यवस्यति। किं द्वाभ्यां जातत्वात् यथा द्विज उच्यते तथा द्विजादत्रिमुनेर्जातत्वादपि द्विज उच्यते, द्विजोत्पन्नो हि द्विज एव भवतीत्यर्थः। अथ च द्वाभ्यां जातत्वाद्द्विजोभवन्नेवं न त्रिभ्यो जात इत्यत्रिज इति तात्पर्य्यवृत्त्या कथ्यते। यो हि द्वाभ्यां जायते स त्रिजो न भवति, एवमेवायमत्रिजः कथ्यते किमित्यर्थः। द्विजस्त्रिजो न भवत्येव॥ १३५॥

तारेति। हे तन्वि! क्षधाङ्गि! धाता ताराणां नक्षत्राणां विहार-भुवि गगने चन्द्रमयीं मण्डलीं विम्बं जिनस्य पुराणपुरुषस्य भोर्विष्णोर्मते-

तेनैव तन्वि! सुकृतेन मते जिनस्य
स्वर्लोकलोकतिलकत्वमवाप धाता ॥ १३६ ॥
इन्दुं मुखाद्बहुतृणं तव यद्गृणन्ति
नैनं मृगस्त्यजति तन्मृगतृष्णयेव।

ऽनुमतौ सत्यां तदादिष्टः सन् यच्चकार निर्ममे तेनैव सुकृतेन शोभनेन लोकोत्तरव्यापारेण कृत्वा स्वर्लोकः स्वर्गभुवनं तत्सम्बन्धिनां लोकानां सुराणां मध्ये तिलकत्वं श्रेष्ठमाप किंभूतां मण्डलीं हिमस्य तुषारस्य भुवं स्थानभूतामति शीतलां, तथा मृगस्य नाभौ मध्ये वासो यस्यास्तां, यस्या मध्ये मृगोऽस्तीति यावत्। तादृशीं। अन्येषां सुराणामेतादृक्-व्यापारकरणे सामर्थ्याभावात् ब्रह्मैव श्रेष्ठोऽभूदित्यर्थः। अथ च तारायाः बुद्धदेव्या विहारस्थाने हिमभुवं शीतलां शुभ्रत्वाद्धिमाचलरूपां वा, तथा मृगनाभेः कस्तूर्याः वासः परिमलोऽवस्थानं वा यस्यां तां कस्तूरी-मिश्रितां चन्द्रमयीं कर्पूरमयीं कर्पूरराशिं यच्चकार तेनैव पुण्येन जिनमते बौद्धदर्शने ब्रह्मा सुरश्रेष्ठत्वमधत्त। बौद्धा हि बुद्धदेवप्रासादे यस्तत्पूजार्थं कस्तूरीराशिं करोति स लोकमध्ये श्रेष्ठो भवतीति स्वदर्शने मत्वपादयन्। ब्रह्मा चैवमकृत तस्मादेव सर्वश्रेष्ठो जात इत्यर्थः। तेनैवेति पाठे उक्तो वा। बुद्धदेव्यां मता तारा॥ १३६ ॥

इन्दुमिति। हे हिमांशुबिम्बस्य लक्ष्म्याः शोभाया विडम्बि स्वस्मान् न्यूनत्वात् परिहासकारि ततोऽप्यधिकशोभं मुखं यस्यास्तादृशि! भैमि! पण्डिता इन्दुं तव मुखात् सकाशात् तन्मुखमपेक्ष्य वा बहुतृणमीषदसमाप्तं तृणं तृणत्वमपि यस्य पूर्णं न सम्पन्नं तृणादपि निःसारमिति यावत्। अथ च बह्वधिकं तृणं यस्मात् तृणादपि निःसारं यद्यस्मात् गृणन्ति, तत्तस्माद्धेतोर्मृग एनं चन्द्रं मृगसम्बन्धिन्या तृष्णया कोमलतृणकवलनाभिलाषेणैवाथ वा चन्द्रे प्रयुक्तस्य बहुतृण-शब्दस्य बहु च तत् तृणञ्च बहूनि तृणानि यस्मिं स्तादृशमित्येव रूपार्थ-ग्रहणरूपया भ्रान्त्यैव न त्यजति। मृगो हि बहु च तृणं प्रभूततृणं देशं

अत्येति मोहमहिमा न हिमांशुबिम्ब-
लक्ष्मीविडम्बिमुखि ! हृत्तिषु पाशवीषु ॥ १३७ ॥
स्वर्भानुना प्रसभपानविभीषिकाभि-
र्दुःखाकृतैनमवधूय सुधा सुधांशुं
स्वं निह्नुते सितिमचिह्नममुष्य रागै-
स्ताम्बूलताम्रमभलम्ब्य तवाधरोष्ठम् ॥ १३८ ॥

वा न मुञ्चति। नन्वनुभवे सत्यप्यासंसारं कथं भ्रान्तिबाहुल्यमित्याशङ्का-र्थान्तरन्यासमाह। पाशवीषु पशुसम्बन्धिनीषु हृत्तिषु व्यापारेषु विषये मोहमहिमा भ्रान्तिबाहुल्यं नात्येति, बहुकालातिक्रमे नापयाति। पशवो हि सर्व्वदा मूढा एवेत्यद्यापि जगतः भ्रान्तिर्नापयाति तस्मादेनं न त्यजतीति युक्तमित्यर्थः। सुखात् ल्यब्लोपे पञ्चमी। बहुत्वमीषद्-समाप्तौ विभाषासुपो बहुजिति बहुच् ॥ १३७ ॥

स्वर्भानुरिति। हे प्रिये! सुधा एनं सुधांशुमवधूय त्यक्त्वा तवाधरो-ष्ठमवलम्ब्यामुष्य रक्तस्योष्ठस्य रागै रक्तवर्णैः कृत्वा सितस्य भावः सितिमा धावल्यमेव चिह्नं यस्य तादृशं धवलरूपमपि स्वमात्मानं निह्नुते पुनः स्वर्भानुपानभिया तिरोदधाति। यतः स्वर्भानुना वारम्वारं प्रसभपानेन विभीषिकाभिर्भयोत्पादनैः कृत्वा दुःखाकृता प्रातिलोम्याचरणोत्पादित-दुःखा। किम्भूतमधरोष्ठं। प्रसिद्धस्य ताम्बूलस्येव ताम्रो वर्णो यस्य ताम्बू-लेनैव वा ताम्रं रक्तवर्णं। पुना राहुपानभिया त्वदधरमेव स्थानान्त-रमाश्रित्य रूपान्तरेणात्मानं गोपायतीत्यर्थः। अन्योऽपि सभयं स्थानं हित्वा स्थानान्तरमाश्रित्य तत्रापि रूपान्तरं धृत्वा स्वं निह्नुते। सुधया चन्द्रस्य परित्यागात् त्वन्मुखाश्रयणात् त्वन्मुखं चन्द्रादधिकमिति भावः। ताम्बूलताम्रमित्युक्तरीत्योपमोत्प्रेक्षा वा। दुःखाकृता दुःखात् प्रातिलोम्ये इति डाच् ॥ १३८ ॥

हर्यक्षीभवतः कुरङ्गमुदरे प्रक्षिप्य यद्वा शशं
जातस्फीततनोरमुष्य हरिता सूतस्य पत्या हरेः ।
भङ्गस्त्वद्वदनाम्बुजादजनि यत् पद्मात्तदेकाकिनः
स्यादेकःपुनरस्य स प्रतिभटो यः सिंहिकायाः सुतः॥१२९

हर्यक्षीति । हे प्रिये ! मतभेदेन कलङ्करूपं कुरङ्गं यद्वा शशमुदरे मध्ये प्रक्षिप्य जाता स्फीता पूर्णा तनुर्यस्य हरेरिन्द्रस्य पत्या हरिता प्राच्या दिशा सूतस्य तत्रोदितस्य पूर्णस्यात एव हरेः श्रीविष्णोर्वामाक्षीभवतः । यद्वा सञ्जातपूर्णशरीरस्य मृगं यद्वा शशकलङ्कं मध्ये निक्षिप्य मध्यस्थितकलङ्कस्य कनीनिकातुल्यत्वात् श्रीविष्णोर्वामनेत्रीभवतोऽमुष्य चन्द्रस्य त्वद्वदनाम्बुजात् सकाशाद्यद्भङ्गः पराजयोऽजनि तदेकाकिनः सर्व्वदा असहायादेकस्मात् पद्मात्, न त्वन्यस्मात् कमलात् , न ह्यन्यैः पद्मैरयं पराजीयते प्रत्युतायमेव पद्मानि पराजयतीत्यर्थः । अथ वाऽम्बुजतुल्यात् त्वद्वदनादेव पद्मादथ च पद्मसङ्काशात् त्वद्वदनरूपादम्बुजाद् यदस्य भङ्गो जातस्तदेकाकिनोऽसहायस्य स्यात्, भवेत्, बहुभिरेकः पराजीयत इति युक्तमेवेत्यर्थः । यः सिंहिकायाः सुतो राहुः स पुनरेकोऽन्योऽस्य प्रतिभट्टः प्रतिमल्लः पराभावुको राहुरेव न त्वन्य इति । स्यमतीति पाठे, अस्य पुनरस्यैकः भटः प्रतिभटः सिंहिकायाः सुतः स्यादेकाकिनोऽस्य त्वन्मुखपद्मः प्रतिद्वन्द्वी न भवति अतुल्यत्वात्, किन्त्वेकाकी राहुरेवास्य प्रतिभटो युक्त इत्यर्थः । किञ्च स्वशत्रुभूताद्राहोरप्यस्मान्यः पराजय इति महदस्य कष्टं प्राप्तमित्यर्थः । अथ च हरिहर्यक्षा हरेः सिंहस्य पत्या सिंहिकया प्रसूतस्य तथा मृगं शशं वा यं कञ्चन पशु जठरे निक्षिप्य भक्षयित्वा स्थितस्यात एव सञ्जातपुष्टशरीरस्यात एव हर्यक्षीभवतः सिंहतां प्राप्नुवतोऽस्य त्वन्मुखाद् यः पराजयोऽजनि स एकाकिनः केवलात् पद्माम्बुजादेव पराजयः । सिंहस्य गजाद्भङ्गो यथा तद्वदेतन्महच्चित्रमित्यर्थः । अथ च पद्मसङ्काकादेकस्य पराजयः ।

यत्पूजां नयनद्वयोत्पलमयीं वेधा व्यधात् पद्मभू-
र्वाक्पारीणरुचिः स चेन्मुखमयं पद्मः प्रिये तावकं।
कः शीतांशुरसौ तदा मखमृगव्याधोत्तमाङ्गस्थल-
स्थास्नुस्वस्तटिनीतटार्द्धनवनीवानीरवासी बकः॥ १४०॥

सिंहोऽप्येको बहुसङ्घैः पराजीयत एवेत्यर्थः। अथ च पद्माञ्छरभा-दष्टपदादेव भङ्गः सिंहस्य केवलमष्टपदादेव भङ्गः, पद्मचन्द्राभ्यां सकाशात् त्वन्मुखमधिकमिति भावः। हर्य्यक्षः केसरी हरीत्यमरः। गजाजशरभाः पद्मा इत्यनेकार्थभाजः। प्रथमपक्षे हर्य्यक्षशब्दार्थैः, द्वितीयपक्षे हर्य्यक्षशब्दादेव॥ १३६॥

यदिति। हे प्रिये! वेधा नयनद्वयमेवोत्पलं तन्मयीं तद्रूपां तदुचितां यस्य पद्मस्य पूजां व्यधात् व्यरचयत्। यतोऽसौ श्रीविष्णोर्नाभौ वर्त्तमानात् पद्माद्भवतीति पद्मभूः। स हि स्वजनकस्य पद्मस्य पितृभक्त्या नेत्रद्वयेनैव नीलोत्पलयुगेन महतीं पूजामकरोतीति भावः। वाक्पारीणा वाचः परतीरे भवा वाचा वर्णयितुमशक्या रुचिर्यस्य सोऽयं पद्मश्चेत् तावकं मुखं स एव भवन्मुखरूपो जात इत्यर्थः। अनन्तरं ब्रह्मणा स्वपितृबुद्ध्या नेत्रनीलोत्पलाभ्यां कृतपूजनत्वादत्र तव मुखे नीलोत्पलं दृश्यत इत्यर्थ इति चेत् तर्हि असौ शीतांशुः को नाम, अपि तु न कश्चित्, त्वन्मुखस्य पुरस्तादयं कः, स्मरणार्होऽपि नेत्यर्थः। तर्हि असौ क इति चेत् तत्राह। अयं बकः। किम्भूतः मखो दक्षमख एव मृगस्तस्य व्याधो हरस्तस्योत्तमाङ्गं शिरस्तल्लक्षणे स्थले स्थास्नुः स्थितिशीला स्वस्तटिनी गङ्गा तस्यास्तटावन्यां तीरभूम्यां या वनी महद्वनं वा यत् काननं तत्र ये वानीरा वेतसास्तन्मध्यवासी। चन्द्रस्य हरजटाजूटवासीति प्रसिद्धं। वाक्पारीणरुचिरिति ब्रह्मविशेषणं वा। अत्र यदपत्यस्य ब्रह्मणोऽपि सौन्दर्य्यं वागगोचरस्तत्पितुः पद्मस्य सौन्दर्य्यं मनसोऽपि गोचरो न भवतीत्यर्थः। त्वन्मुखस्य चन्द्रस्य च महदन्तरं साम्यसम्भावनाऽपि नास्तीति भावः। एतेन चन्द्रादिसुन्दरवृन्दं ब्रह्मणा सृष्टं, भवदीय-

जातं शातक्रतव्यां झरिति विहरतः काकतालीयमस्या-
मश्यामत्वैकमत्यस्थितसकलकलानिर्मितेर्निर्मलस्य ।
इन्दोरिन्दीवराभं बलविजयिगजग्राममणीगण्डपिण्ड-
द्वन्द्वापादानदानद्रवलवगलनादङ्कमङ्के विशङ्के ॥ १४१ ॥

सुखपद्मं तु ब्रह्मणोऽपि स्रष्टृत्वात् सर्वाधिकमिति सूचितम् । मखरुगे-त्यादिना चन्द्रस्यातिदैन्यं सूचितं, त्वन्मुखसाम्यप्राप्त्यर्थं तपश्चरणं सूचि-तम् । अन्योऽपि विशिष्टवस्तुप्राप्तये शिवस्यानयुक्तनदीतीरवानीरवासी तपस्यति । नदीतीरवानीरवासिलं बकजातिः । वाक्पारीणा, भवार्थे राष्ट्रावारपारादु घखौ इत्यत्रापि विष्टद्गीतादपीति वचनात् खः ॥ १४० ॥

जातमिति । अहं इन्दोरङ्के बलविजयिन इन्द्रस्य गजग्रामणी-र्हस्तिषु मध्ये प्रधानं ग्राम्यामेव वर्त्तमानो य ऐरावतस्तस्य गण्डयोः कपो-लयोः पिण्डयोः शिरःस्थितकुम्भस्थलयोश्च ये द्वे द्वन्द्वे गण्डद्वन्द्वं पिण्ड-द्वन्द्वञ्च ते एवापादानं निर्गमनस्थानं येषां ते च ते दानद्रवलवा मदजल-लेशास्च तेषां गलनात् सम्पर्कात् काकतालीयमाकस्मिकं दैववशादिन्दी-वराभं नीलोत्पलतुल्यं जातमेकं कलङ्कं विशङ्के मन्ये । किम्भूतस्येन्दोः । अस्यामङ्गुलीनिर्दिष्टायां पुरोदृष्टायां शतक्रतोरियं शातक्रतवती तस्यां झरिति दिशि विहरत उद्गच्छतः, तथाऽश्यामत्वे विषये ऐकमत्यं सर्वस-म्वादस्तेन तत्र वा स्थिताभिर्वर्त्तमानाभिः सकलाभिः पञ्चदशभिरपि कलाभिः कृत्वा निर्म्मितिर्यस्य, अश्यामत्वैकमत्येन स्थिता सकलकलानिर्म्मि-तिर्यस्य स तादृशस्य वा । अत एव निर्म्मलस्य प्रत्येकं कलानां धावल्यस्य दृष्टत्वाद्धवलसकलकलानिर्म्मितत्वात् कारणधावल्याद्धवलस्य, अश्यामत्वै-कमत्येन स्थिता याः सकलाः कलास्ताभिर्या निर्मितिस्तस्या वा हेतोर्धवलस्य पूर्व्वकारणधावल्यात् सकलोऽप्ययं धवल एवाभूत्, पश्चात् तु पूर्व्वदिग्भ्रम-णवशात् तत्रैव भ्रमत ऐरावतस्य कपोलकुम्भस्थलगलन्मदजलं दैववशाल्लग्नं तेनायं मध्ये कालः प्रतिभातीत्यर्थः । तालतरुतले यदैव काकस्य उपवे-शनं तदैव दैवात् काकस्योपरि तालफलपात इति काकतालमिव काक-तालीयं समासान्ताच्छः । निर्मितेः पञ्चे हेतौ पञ्चमी ॥ १४१ ॥

अंशं षोडशमामनन्ति रजनीभर्त्तुः कलां हृत्तय-
न्त्येनं पञ्चदशैव ताः प्रतिपदाद्याराकवर्द्धिष्णवः ।
या शेषः पुनरुद्धृता तिथिरसौ सा किं हरालङ्कृति-
स्तस्याःस्थानबिलं कलङ्कमिह किं पश्यामि सश्यामिकं ॥ १४२ ॥
ज्योत्स्नामादयते चकोरशिशुना द्राघीयसी लोचने
लिप्सुर्मूलमिवोपजीवितुमितः रुन्तर्पणात्मीकृतात् ।

अंशमिति । हे प्रिये ! लोका रजनीभर्त्तुः षोडशमंशं कलामा-मनन्ति सत्यं कथयन्ति, ताश्च षोडशांशरूपाः प्रतिपत्, आदिर्यस्मिन् कर्म्मणि राकां पूर्णिमामभिव्याप्य वर्द्धिष्णवः प्रतितिथि एकैकाभिवृद्ध्या वर्द्धमानाः पञ्चदशसङ्ख्याका एव कला एनं चन्द्रं वृत्तयन्ति वर्त्तुलं कुर्व्वन्ति तिथिसङ्ख्यासाम्यात् पूर्णमण्डलं कुर्व्वन्तीत्यर्थः । या पुनः कला षोडशीं तिथिरसौ उद्धृता प्रयोजनाभावाच्चन्द्राद्बहिष्कृता सा षोडशी कला शेषा पञ्चदशकलाभ्योऽवशिष्टा सती, यद्वा षोडशीं तिथिं विना प्रयोजनाभावा-द्यावशिष्टा, सा निष्प्रयोजनत्वादुद्धृता चन्द्राद्बहिर्निष्काशिता सती हरालङ्कृतिः- शिवशिरोभूषणं जाता किं, चन्द्रे प्रयोजनाभावाद्धराल-ङ्कृतिरिवाभूत् किमित्यर्थः । अहं तस्याश्चोद्धृतायाः षोडश्याः कलायाः सश्यामिकं नभोनीलिम्ना सह वर्त्तमानं स्थानस्य पूर्व्वावस्थितेः सम्बन्धि बिलं विवरं तत्कलानवस्थित्या कृत्वा शून्यं नीलं नभोभागमेवेहचन्द्रम-ण्डलमध्ये कलङ्कं पश्यामि किं, मध्यवर्त्तिनीलं तत् स्थानं बिलमेवाहं कल-ङ्कत्वेन शङ्क इत्यर्थः । शेषशब्दस्याभिधेयलिङ्गत्वं पूर्व्वमेव दर्शितं । पूर्णे राका निशाकर इत्यमरः । वृत्तयन्ति तत्करोतीति णिच् । वर्द्धिष्णवः अलङ्कृञिति इष्णुच् । तिथिरसौ स्तेन षाशमिति वत् । श्यामिकेति मनोज्ञादेराकृतिगणत्वाद्भावे वुञ् ॥ १४२ ॥

ज्योत्स्नामिति । हे मुग्धे ! सुन्दरि ! त्वद्वक्त्रं वृत्तत्वादिगुणैः समानमपि नयनश्रियाऽपि कृत्वाऽनधिकं समानमेव, विधिस्तु एतं एव तस्य द्राघीयसी अतिदीर्घे लोचने लिप्सुर्लब्धुमिच्छु विंधुश्चकोरशिशुना प्रयोज्येन स्वीयां ज्योत्स्नामादयते भक्षयति । तत्रोत्प्रेक्षते । चन्द्रि-

अङ्के रङ्कुमयं करोति च परिग्रहुं न्वदेवाहृत-
स्त्वद्वक्त्रं नयनश्रियाऽप्यनधिकं मुग्धे विधित्सुर्विधुः ॥ १४३॥
लावण्येन तवास्यमेव वसुना तत्पात्रमात्रस्पृशा
चन्द्रः प्रोञ्छनलब्धतार्द्धमलिनेनारम्भि शेषेण तु ।

कान्तपानकृतस्य कृतर्पणेनात्मीकृतात् स्ववशीकृतादितश्चकोरबालकात् चकाशानूमूलं स्वचन्द्रिकापानहेतुभूतमेतदीयातिदीर्घनेत्रद्वयमध्येषु उपजीवितुमादातुमिव। यद्वा किञ्चित् स्वचन्द्रिकां पाययित्वा ततो नेत्रद्वयलक्ष्मीप्राप्त्या मूलं चन्द्रिकारूपमूलधनं वर्द्धयितुमिव। अन्योऽप्युत्तमर्णोऽधमर्णस्य किञ्चिद्दत्वा तं वशीकृत्योत्तममिष्टं वस्तु ततो गृह्णाति तथा अयं चन्द्र आदृत आदरयुक्तः सन्नङ्के मध्येऽथचोत्सङ्गे रङ्कुञ्च करोति, उत्सङ्गधारणेन लालयतीत्यर्थः। किमर्थमित्याशङ्क्याह। तन्मूलभूतमतिविशालं तदीयनयनयुगलं परिस्प्रष्टुमिव संलग्नं कर्त्तुमेव। त्वन्मुखसाम्यनिमित्तरमणयनेत्रद्वयं सम्पादनीयम्। चन्द्रश्चकोरहरिणौ वञ्चयतीत्यर्थः। चन्द्रादुत्कृष्टं त्वन्मुखमिति भावः। परिप्रष्टुमिति पाठे एतन्नेत्ररामणीयकप्राप्त्युपायं प्रष्टुमिवेत्यर्थः। शिशुः सुग्रताश्च इति सूचयितुं शिशुपदम्। आदृयते, अर्दोर्निगरणार्थत्वेऽप्यदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः इति वक्तव्यान्निगरणादिपरस्मैपदाभावे णिचश्चेति तङ्। शिशुना आदिखाद्योर्नेति अणौ कर्मत्वाभावः। द्राघीयसी अतिशायते इयसुनि प्रियस्थिरेति द्राघादेशः, लिप्सुर्विधित्सुरिति च नलोकेति षष्ठीनिषेधः॥ १४३ ॥

लावण्येति। हे प्रिये! वसुना क्वचित् पात्रे सञ्चितेनाखिलेन लावण्येन कृत्वा तवास्यमेवारम्भि निर्मितं, चन्द्रस्तु पुनः तस्य लावण्यस्याधारपात्रं स्पृशतीति स्पृक् लावण्यस्यामपात्रमात्रस्पृशेनात एव प्रोञ्छनेन पात्रनिमर्षणेन कृत्वा लब्धता उपार्जितत्वं तेनार्द्धं कियत् खण्डं मलिनं यस्य तेन किञ्चिन्मलिनेन शेषेण भवन्यस्त्वभिवीणावशिष्टेनांशेन मध्याऽरम्भि निर्मितः। अत एव शेषमखण्डलोऽयं शोभत इत्यर्थः। शेषेण तु निर्मित इति वा। विधिना एतच्चन्द्रमुखमृगाङ्कवलयद्वयं निर्माय स्रष्टा अस्य

निर्म्माय द्वयमेतदस्य विधिना पाणी खलु क्षालितौ
तल्लेपैरधुनाऽपि नीरनिलयैरम्भोजमारभ्यते ॥ १४४ ॥
लावण्येन तवाखिलेन वदनं तत्यातमात्रस्पृशा
चन्द्रः प्रोञ्छनलब्धताद्र्शमलिनिनारम्भि शेषेण यः।
यल्लेखाऽपि शिखामणिः सुषुमयाऽहङ्कृत्य शम्भोरभू-
दब्जं तस्य पदं यदस्पृशदतः पद्मञ्च सद्म श्रियः॥ १४५ ॥

पाणी प्रक्षालितौ खलु, लावण्यलेपक्षतजलक्षालनाविव, तस्मात् तस्य क्षा.ल-नरजोमिलितलावण्यलेपस्य लेपैरल्पैरंशैरेव कर्तृभिरधुनाऽपि नीरनिलयै-र्जलस्थायिभिः सद्भिरम्भोजमारभ्यते, निर्म्मीयते, कमलनिर्म्माणे ब्रह्मणः कोऽपि प्रयासो नेत्यर्थः। कमलाच्चन्द्रोऽधिकस्तस्मादपि त्वन्मुखलावण्यं साकल्येन निर्म्मितत्वादधिकमिति भावः। अम्भोजं जात्येकवचनम् ॥१४४॥

लावण्येति। अखिलेन लावण्येन तव वदनमारम्भि ततो भवद्वद-नकामनीयवर्णनाचिन्ताऽपि दूरे तिष्ठतु, अशक्यकरत्वादित्यर्थः। उक्त-रीत्या तत्यात्रमात्रस्पृशा प्रोञ्छनलब्धताद्र्शमलनेन शेषेण यश्चन्द्रो विधिना निरमायि तस्य लेखाऽपि लावण्यनिर्मितस्य चन्द्रस्य षोडशांशरूपकला-मात्रत्वादेव निष्कलङ्कत्वात् सुषमया परमशोभया कृत्वा अहङ्कृत्य अस्या-मेवाय:ऽहमेव रमणीयेति दर्पमवलम्ब्य शम्भोः शिखामणिः शिरोभूषण-मभूत्, शिवशिरस्यध्यारोहत्। अन्यदपि सदर्पमुत्तमशिरोऽधिरोहति। अब्जं कुमुदं कर्तृ यद्यस्मात् तस्य चन्द्रस्य पदं प्रतिबिम्बस्थानं जलमस्पृशत्, अतः श्रियः सद्माभूत्, चन्द्रकरसंस्पर्शादेव हि कुमुदं सश्रीकं भवति पद्मञ्च श्रियः पद्माभूत्

जलस्य चन्द्रकिरणस्पर्शात् पद्मस्य तत्रोत्पन्नत्व.द्वर्तमानत्वात् कुमुद-साहचर्याच्च पद्ममपि लक्ष्म्याः स्थानमभूत्। यद्वा पद्मञ्चातः कुमुदाद्धेतोः श्रियः सद्माभूत्, एकजलजातियोगात् कुमुदाधारजलयोगाच्च कुमुदादेव परम्परया पद्मानां लक्ष्मीमत्त्वमभूदित्यर्थः। यद्वा या लेखा शम्भोः शिखामणिरभूत् तस्य शिखामणिभूतस्य चन्द्रस्य पदं स्थानं शिवमस्तक-पूजासमये यस्मात् कुमुदं पद्मञ्चास्पृशत्, अतस्तदुभयं श्रियः सद्माभूत्,

सपीतिः सप्रीतिरजनि रजनीशः परिषदा
परीतस्तारानां दिनमणिमणिग्रावमणिकः ।
प्रिये ! पश्योत्प्रेक्षाकविभिरभिधानाय सुगमः
सुधामभ्युद्धर्त्तुं धृतशशकनीलाश्मचषकः ॥ १४६ ॥

चन्द्रस्य बहुशिरःसम्बन्धादुभयं श्रीरहमभूदित्यर्थः । यद्वा तस्य शम्भोः पदं चरणं पूजावशाद्यस्मात् कुमुदं पद्मञ्चास्पृशत् तस्मादुभयं श्रीसद्माभूत् । तस्य लावण्यस्थानं विधिकृतलावण्यलेपक्षालनजलं यस्मात् कुमुदं पद्मञ्चास्पृशत्, यद्वा पद्ममेवास्पृशत्, यतोऽब्जं तस्मात् कुमुदं पद्मञ्च पद्ममेव वा श्रीसद्माभूदिति वा । त्वनृमुखलावण्यलेशपरम्परासंस्पर्शप्राप्तशोभानि चन्द्रादीनीति । त्वनृमुखलावण्यं वाङ्मनसगोचरं न भवतीति भावः । अर्थान्तरस्य स्पष्टत्वात् पूर्व्वार्द्धस्य त्वर्थान्तरप्रतिपादनार्थमनुवादत्वाच्चायं श्लोकः पुनरुक्तः । 'अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् ॥ १४५ ॥

सपीतेरिति । हे प्रिये ! सम्प्रीतिस्ताराणामन्योऽन्यं सम्यग्या प्रीतिः सौहार्द्दं तस्माद्धेतोर्या सपीतिः सहपानं सुहृदो हि सहपानं कुर्व्वन्ति, तस्माद्धेतोः यद्वा सहपानाद्धेतोर्या सम्यक् प्रीती रुच्यभिवृद्धिस्तस्माद्धेतोस्ताराणां परिषदा सङ्घेन परीतः समन्ताद् व्याप्य रजनीशो दिनमणिमणिः सूर्य्यकान्तमणिस्तस्य ग्रावा शिला तेन घटितोऽतिधवलः स्थूलः पेयद्रव्याधारभूतो मणिकोऽलिञ्जर एवाजनि, सम्भूतः । विधिना तारापरिषदा वा व्यरचि इति पश्य । कीदृशः । सादृश्येन वस्त्वन्तरसम्भावनारूपायामुत्प्रेक्षायां विषये कविभिर्विशिष्टसम्भावनाचतुरैः श्रीहर्षादिभिर्महाकविभिस्तारापरिषदैव सुधामभ्युद्धर्त्तुं धृतो यो मध्यस्थितः शशकः कलङ्कः स एव नीलाश्मा नीलमणिस्तेन घटितं चषकं पानपात्रं यस्मिन्नेवम्भूत इवायमिति अभिधानाय वर्णयितुं सुगमः सुखेन गम्यः । चन्द्रो धवलत्वात् पीयूषपूर्णः सूर्य्यकान्तमणिक इव, कलङ्कश्च नीलमणिघटितं चषकमिव दृश्यते तत् पश्येत्यर्थः । यथा मणिकोदकाद्युद्धरणाय मणिकमुखे चषकः स्थाप्यते तथा ताराभिः परस्पर

आस्यं शीतमयूखमण्डलगुणानाकृष्य ते निर्मितम्
शङ्के सुन्दरि ! शर्व्वरीपरिवृढस्तेनैष दोषाकरः ।
आदायेन्दुमृगादपीह निहिते पश्यामि सारे दृशौ
त्वदङ्के सति वा विधौ धृतिमयं दध्यादनन्यः कुतः १४७

शुचिरुचिमुडुगणमगणनमनुमति-
कलयसि कृशतनु ! न गगनतटमनु ।

मित्वा सुधापानं कर्त्तुं परिवेष्टितस्य सुधापूरितस्यास्यापि चन्द्रमणिकस्य मुखे सुधोद्धरणाय शशनामनीलमणिचषको निक्षिप्त इत्युत्प्रेक्षितुं शक्यत इत्यर्थः । चषकोऽस्त्री पानपात्रमित्यमरः । सपीतेः, वोपसर्जनस्येति वा सहस्य स इति योगविभागाद्वा सहस्य सः । कर्त्तृभिः खलर्थयोगान्न षष्ठी । सुधक इति खल् ॥ १४६ ॥

आस्यमिति । हे सुन्दरि ! विधिना शीतमयूखस्य मण्डलं बिम्बं तस्य वृत्तत्वाह्लादकत्वादिगुणानाकृष्य गृहीत्वा ते आस्यं यतो निर्म्मितं तेन गुणगणोत्कर्षेण हेतुना शर्व्वर्याः परिवृढः प्रभुश्चन्द्रो दोषाणामाकर उत्पत्तिस्थानं न तु दोषा रात्रिस्तत्कारित्वाद्दोषाकर इत्यहं शङ्के । तथा अहं इन्दोर्मृगात् सकाशात् सारे दृशावादाय अतिश्रेष्ठे नेत्रे गृहीत्वा इह भवन्मुखे निहिते स्थापिते इत्यहं शङ्के । तेन कुतो ज्ञातमित्यत आह सुन्दरतरे त्वदङ्के जागरूके सति अनन्यसदृशानुभयतारतम्यविचारचतुरोऽयं मृगो विधौ चन्द्रे धृतिं स्थितिमथ च समीचीनाधारपरितोषं कुतो वा दध्याद्धरेदपि तु न कथञ्चित्, तस्मान्नेत्रोद्धरणादन्धत्वेनैव त्वन्मुखरामणीयकादर्शनादन्यत्र गन्तुमशक्तेश्च तन्मुखं त्यक्त्वाऽत्रैवायं स्थित इत्यर्थः । त्वन्मुखं चन्द्राधिकं । नेत्रे च मृगनेत्राभ्यामधिके इति भावः । दारमिति क्वचित् पाठः ॥ १४७ ॥

शुचीति । हे कृशतनु ! त्वं गगनतटं नभःस्थलमनु लक्षीकृत्य शुचिरुचिं श्वेतकान्तिं, तथा बहुत्वादगणनं सङ्ख्यातुमशक्यमनुमत्यां निर्दृश्यं प्रत्यक्षगम्यमुडुगणं प्रतिनिशं रात्रौ शयितत्वाच्चन्द्राधोभागः-

प्रतिनिशग्रथितञ्चविगलद्हतभ्रत-
रविरथहयचयखुरविलकुलमिव ॥ १४८ ॥

उपनतमुडुपुष्पजातमास्ते
भवतु जनः परिचारकस्तवायम्।
तिलतिलकितपर्पटाभमिन्दुम्
वितर निवेद्यमुपास्व पञ्चबाणम् ॥ १४९ ॥

द्विगलता स्त्रवताऽस्तेन भृतं पूर्णं रविरथस्य हयचयस्तस्य खुराणां यानि विलानि न्यासस्थानविवराणि तेषां कुलं वृन्दमिव नातिशयेन कलयसि, अपि तु तद्विवातितरां जानीहीत्यर्थः। प्रतिनिशं चन्द्राङ्गलता धवलेनामृतेन पूर्णाः सूर्याश्वखुरगर्त्ता इव तारकाः शोभन्त इति भावः। गगनतटं कर्म्मप्रवचनीययोगे द्वितीया। प्रतिनिशं वीप्सायामव्ययीभावः। सर्व्वं लघु ॥ १४८ ॥

उपनतमिति। हे प्रिये! रक्तो भौमः शनिः कृष्णो गुरुः पीतः सितः कविरित्यादिज्योतिःशास्त्रादिप्रामाण्याद्नानावर्णोत्तीन्युडूनि नक्षत्राण्येव पुष्पजातमुपनतं सम्पन्नमास्ते। अयं मल्लक्षणो जनः प्रारब्ध-कामदेवपूजायास्तव परिचारकशब्दनाद्युपचारोपनायकोऽथ च सम्भोग-कारी भवतु, त्वं तिलैस्तिलकितः सञ्जाततिलकस्तिलैरेव वा तिलकवान् कृतो यः पर्पटः शालितण्डुलपिष्टरचितश्चिपिटस्तिलशष्कुलीरूपस्य उपदंशविशेषस्तद्वदाभा यस्य तत्तुल्यं सकलङ्कमध्यत्वादिविशिष्टपर्पटसदृश-मिन्दुमेव निवेद्य कामाय वितर, एवं पञ्चबाणं कामदेवमुपास्व पूजय। अन्योऽपि देवपूजकः पुष्पादिसामग्र्या देवं पूजयति, कश्चित् परि-चारकोऽपि तस्य भवति, एवमत्रापि सर्व्वाणि नक्षत्राण्युदितानि, कामोद्दीपकश्चन्द्रोऽप्युदितः, सुरताकार्य्यकारी निषिद्धः सन्ध्यासमयो-ऽतिक्रान्तस्तस्मात् काममुपास्व सुरतेच्छुरस्मीति भावः। पञ्चबाण इत्यनेन कामस्यातिपीडाकारित्वं सूच्यते। सामान्यमित्यभिधानाज्जातशब्दः सामान्यवाची पुष्पमात्रे पर्य्यवस्यति। तिलकितेति तारकादित्वात् तत्क-रोतीति वा एयन्तान्निष्ठा ॥ १४९ ॥

स्वर्भानुप्रतिवारपारणमिलद्दन्तौघयन्त्रोद्भव-
श्वभ्रालीपतयालुदीधितिसुधासारस्तुषारद्युतिः ।
पुष्पेष्वासनतत्प्रियापरिणयानन्दाभिषेकोत्सवे
देवः प्राप्तसहस्रधारकलशश्रीरस्तु वस्तुष्टये ॥ १५० ॥

इदानीं काव्यसमाप्तिं चिकीर्षुः श्रीहर्षो नायकमुखेनाशिषमाशास्ते । स्वर्भानुरिति । हे प्रिये ! देवः प्रकाशमानस्तुषारद्युतिर्हिमकरोऽथ च हिमकर एव देवो वयोर्नां पूजाश्च कुर्वतां नौऽस्मदादीनामावयोर्वा तुष्टये परमानन्दायास्तु । किम्भूतः । स्वर्भानो राहोः प्रतिवारं पौनः पुन्येन यत् पारणं चन्द्रस्यैव गिलनं तेन तत्र वा मिलन् संलग्नो यो दन्तौघस्तद्रूपं यन्त्रं छिद्रकरणसाधनं तस्मादुद्भवो यस्याः सा श्वभ्राली दन्तदंशनक्षतविवरपरम्परा तया तस्याः सकाशाद्वा पतयालुः पतनशीला दीधितिसुधा किरणामृतं तद्रूपः सारः श्रेष्ठो भागो यस्य दीधितिसुधाया वा । यद्वा दीधितिसुधाया आसारो धारासम्पातो दीधितिसुधारूपो वा आसारो यस्य स अतएव पुष्पेष्वासनस्य पुष्पधनुषस्तत्प्रियाया रतेश्च परिणयानन्दो विवाहरूप आनन्दस्तत्सम्बन्धिन्यभिषेकोत्सवे महाभिषेकार्थं प्राप्ता सहस्रधारस्य सहस्रच्छिद्रगलज्जलधारस्य कलशस्येव श्रीः शोभा येन सः । महोत्सवे हि सहस्रधारेण सुवर्णकलशेन महाभिषेकः क्रियते तथा च राहुदन्तक्षतच्छिद्रपरम्परागलदमृतधारश्चन्द्रो गलज्जलधारसहस्रच्छिद्रसुवर्णकलश इव शोभमानः पूर्व्वोक्तवर्णनयोक्तविधत्वत्कृतपूजया च सुरतप्रवृत्तयोरावयोरुद्दीपकतया परमानन्दं कुर्य्यादिति भावः । एतेन तत्समयोचितरतिकामविवाहोत्साभिधानेन चन्द्रोऽस्तु वस्तुष्टये इत्यनेन च विलासिना नलेन स्वनिर्वर्त्त्यरतेर्यथुरूपार्थपयोधिपीयूषरसास्वादनलालसोऽभिव्यज्यते । सुधाधार इत्यपि पाठे दीधितिसुधाया धारा यस्य सुधाया आधार इति वा, आनन्दपदेन तुष्टयेऽस्त्वित्याशिषा च ग्रन्थसमाप्तिं द्योतयति । महाभारतादौ वर्णितस्याप्युत्तरनलचरितस्य नीरसत्वा-

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मा मल्लदेवी च यम् ।
द्वाविंशो नवसाहसाङ्कचरिते चम्पूकृतोऽयं महा-
काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १५१ ॥

यथा यूनस्तद्वत् परमरमणीयाऽपि रमणी
कुमाराणामन्तःकरणहरणं नैव कुरुते ।

चन्द्रोदयवर्णने रसभङ्गप्रसङ्गाच्च काव्यस्य च सहृदयहृदयाह्लादन-फलत्वाच्चातोत्तरचरितं श्रीहर्षेण न वर्णितमित्यादि ज्ञातव्यं । म इति पक्षेऽस्मदोर्द्वयोश्चेति द्वित्वेऽपि बहुवचनं ॥ १५० ॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वार्द्धार्थः स्पष्टः । द्वाविंशतेः पूरणः सर्गो गतः समाप्तिं प्राप । किम्भूतस्य श्रीहर्षस्य । नवो यः साहसाङ्को नाम राजा तस्य चरिते विषये चम्पूं गद्यपद्यमयीं कथां करोतीति कृत् तस्य विनि-र्म्मितवतः सोऽपि ग्रन्थो येन कृत इति सूच्यते । नृपसाहसाङ्केति पाठे नृपश्चासौ साहसाङ्कश्च तस्य गौडेन्द्रस्य चरिते विषये, चम्पूकृतो भोज-राजस्य विक्रमार्कस्य वेति केचित् । द्वाविंश इति पूरणे डटि टिलोपः ॥ १५१ ॥

यथेति । यथा परमरमणीयाऽपि रमणी यूनस्तरुणस्य कामि-नोऽन्तःकरणं कुरुते तद्वत् तथा कुमाराणां बालिशानां स्त्रीरत्नाभमात्रेण परमपुरुषार्थप्राप्तिमभिमन्यमानानामननुभूतकामसुखानां चित्तं स्ववशं नैव कुरुते, अपि तु न कापि, तथेयं काव्यरचनारूपा परमरमणीया मदुक्तिरपि श्रवणमननादिवशात् सुधीभूय, अमृतत्वं प्राप्य सुधियः सकलदर्शनरहस्यवेदिनोऽतिसरसस्य पण्डितस्य चेतश्चेद्यदि मदयति आनन्दयति तदस्याः सुधियोऽत्याद्दृतायाः मदुक्तेररसानां नीरसानां सर्व्वथैवासंस्पृष्टरसशब्दानामपि चलदुपलप्रायाणामतएवाद्यपुच्छपशूनां पुरुषाणामनादरभरैस्तत्कृतावज्ञासमूहैः किं नाम स्यात्, अपि तु न किञ्चिदप्यस्यास्तैरपकर्त्तुं शक्यते । सुधीभिरादरे कृते सति नीरसैरकृते वाऽप्यादरे न किञ्चिदित्यर्थः । सुधीभिरादृतत्वात् सकलगुणपूर्णाति-

मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः
किमस्या नाम स्यादरसपुरुषानादरभरैः ॥१५२॥
दिशि दिशि गिरिग्रावाणः स्वां वमन्तु सरस्वतीं
तुलयतु मिथस्तामापातस्फुरद्ध्वनिडम्बरां ।

सरसेयं मदुक्तिरिति भावः मदुक्तेः सुधारूपत्वाभावात् क्षोदानन्तरञ्च सरसत्वप्रतीतेः सुधात्वात् । सुधीभूयेति च्विः । सुधिय इति जात्यभिप्रायेणैकेनापि सुधाया आदरे कृते महद्गौरवं, बहुभिरप्यरसैरनादरेषु कृतेष्वपि न किञ्चिद् लाघवमित्यभिप्रायेण वा । पून इति प्रतियोगिन एकवचनान्तत्वाच्चैकवचनं । कवेः स्वग्रन्थसुहृद्वयेयमुक्तिः ॥ १५२ ॥

कविरर्थान्तरोक्त्या स्वीयामुक्तिं वर्णयति । दिशीति । गिरिग्रावाणोऽद्रिपाषाणाः दिशि दिशि स्वां निजां सरस्वतीं नदीं अन्तर्गतजलप्रस्रवणां वमन्तु मुञ्चन्तु, आपातेन समन्तादूर्द्ध्वदेशादधःपतनेन स्फुरन् प्रकाशमानो ध्वनिडम्बरः शब्दाडम्बरो यस्याः ताञ्च नदीं मिथस्तुलयतु, अन्यनद्या समीकरोतु जन इत्यर्थः । अथ वाऽपाते प्रथमारम्भ एव स्फुरद्ध्वनिडम्बरां स्फुरत्प्रपातघोषां तां जनो मिथस्तुलयतु, उभयव्याख्यानेऽपि परिणामे तु न नदी न च तस्याः शब्दाडम्बरश्चिरन्तन इत्यर्थः । स क्षीरोदन्वान् परं केवलमपरो न विद्यते परं उत्कृष्टो यस्मादत्युत्कृष्टोऽथ वाऽन्य एव यतो यस्य क्षीरोदस्येदं यदीयममृतं मेतादृशमुदीर्यते उत्पद्यते । कीदृशं । मथितुर्देवादेः खेदच्छेदि मथनजनितक्लेशापहं । तथा प्रमोदनं नितरामानन्ददायि, तथा क्षोदम भक्षमास्वाद्य सिद्धात्मरूपं, अथ चैवम्भूतं परमुत्कृष्टममृतं यदीयमुदीर्यते स क्षीरोदन्वानपरः परोऽन्यो नास्ति किन्त्वेक एव । अथ च प्रतिदिशं सर्व्वदेशेषु गिरिवाग्ग्रां विषये पाषाणतुल्या जडा अन्ये कवयः स्वीयां वाणीमुद्गिरन्तु, आपातेन प्रतिभामात्रेण स्फुरन् ध्वन्याख्यकाव्यविशेषस्याडम्बरो यस्यां प्रथमारम्भ एव स्फुरन् शब्दाडम्बरोऽनुप्रासो यत्र वा तां वाणीं मिथोऽन्योऽन्यं जनः समीकरोतु तस्य कवेरुक्तिरस्यैवास्य च तस्येवेत्येव

स परमपरः चीरोदन्वान् यदीयमुदीयते
मथितुरमृतं खेदच्छेदि प्रमोदनमोदनं ॥ १५२ ॥
ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित् क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया
प्राज्ञंमन्यमना हठेन पठिती माऽस्मिन् खलः खेलतु ।

तुलयतु । आपात इति विसर्जनीयान्तपाठे । आपातः प्रतिभासः तां तुलयत्वित्यर्थः । एवंविधं परं काव्यामृतं यदीयमुत्पद्यते स चीरसमुद्र-तुल्यः श्रीहर्षकविः, अपरो नास्ति किन्त्वेक एव, अन्ये कवयः पल्वल-प्रायतुल्याः, अहं श्रीहर्षस्तु चीरसमुद्रतुल्य इत्यर्थः । यथा चीरसागरो नीरार्थिनोऽपि तीरमात्रस्थान् चीरेण तर्पयति लक्ष्मीकौस्तुभामृता-दिभिः परमानन्ददायिभिः कृतार्थयति, मदीयकाव्यविचारकस्यैव खेद-च्छेदि प्रमोदनवचनामृतमुत्पद्यते नान्यकाव्यविचारकस्येत्यन्ये पल्वलतुल्याः चीरोदतुल्यस्त्वाहमिति भावः ॥ १५२ ॥

इदानीं प्रसादरूपस्य गुणाभावादतिदुर्बोधत्वादकाव्यमिति ये वदन्ति तच्छङ्कामपनुदन् खलदर्पदलनार्थं गुरुसम्प्रदायेन विना दुर्बोध-मित्यतिगाम्भीर्यप्रतिपादनार्थञ्च बुद्धिपूर्वमेव मयेदं काव्यं तत्र दुर्बोधं व्यरचीत्याह । ग्रन्थेति । आत्मानं प्राज्ञं मन्यते प्राज्ञंमन्यं मनो यस्यैवंविधोऽस्मिन् काव्ये हठेन स्वीयप्रज्ञाबलेन पठितमस्यास्ती पठितीदंकाव्यस्य पाठकः खलो मा खेलतु किमत्रास्ति अस्मृतमेव व्याकर्तुं शक्यते इत्य-वज्ञापूर्वं दर्पाभिव्यञ्जकं माकार्षीदित्येतदर्थः । इह काव्ये क्वचित् क्वचि-दपि तत्र तत्र स्थले मया प्रयत्नात् बुद्धिपूर्वं ग्रन्थग्रन्थिर्ग्रथ्यमान-शब्दार्थकुटिलिकाऽन्यासि विन्यस्ता खलमुखभङ्गार्थं बुद्धिपूर्वं मयेदं काव्यं दुर्बोधं व्यरचि न तु प्रसन्नकाव्यकरणाशक्तेरित्यर्थः । क्वचित् क्वचिदपीत्यनेन तत्र प्रसन्नताऽप्यस्तीति न काव्यत्वहानिरिति सूच्यते । सज्जनस्य तु ग्रन्थविवेचनोपायमाह । श्रद्धेति । श्रद्धया गुरौ दैवतैक-मत्या राद्धेन पूजितेन गुरुणा पूर्वं श्लथा अपि श्लथाः कृता व्याख्यया सुबोधाः कृता दृढाः स्वरूपतो दुर्बोधा ग्रन्थयोऽस्य स गुरुसम्प्रदायाव-

अङ्काराद्गुरुसन्नथीकृतदृढग्रन्थिः समासादय
त्वेतत्काव्यरसोर्म्मिमज्जनसुखव्यासज्जनं सज्जनः १५४
ताम्बूलद्वयमासनञ्च लभते यः कान्यकुब्जेश्वराद्
यः साक्षात् कुरुते समाधिषु परं ब्रह्म प्रमोदार्णवं।
यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः
श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदीयादियं १५५

गतार्थोऽन एव दर्पराद्वित्यात् सज्जनः साधुरेतत्काव्यस्य रसोर्म्मिरसतलहरी तस्यां मज्जनं तज्जनितसुखेषु विशेषेण आसमन्ताद्भावेन च मज्जनमवस्थानं समासादयतु प्राप्नोतु, गुरुपरम्पराऽपि विना एकस्यापि पद्यस्यार्थो बोद्धुं न शक्यते तस्माद् गुरुपरम्परया एवाध्येयमिदं काव्यमित्यर्थः। यश्चेदं गुरुपरम्परया अधीते स सततं सुखी भवति इति महाकविस्तस्याशिषं ददाति। अस्मिन् पठितीत्यस्य च विषयस्येति कर्म्मणि सप्तमी। आराद्वेति राधेरङ्गदात्तत्वादिडभावः॥ १५४॥

इदानीं पण्डितानन्दजननद्वारा स्वकृतेरभ्युदयमाशास्ते। ताम्बूलेति। यः कान्यकुब्जेश्वरात् सकाशात् सकलपण्डिताधिक्यव्यञ्जकं ताम्बूलद्वयं विद्वद्योग्यमासनञ्च लभते। न केवलं राजपूज्य एव किन्तु यः समाधिषु अष्टाङ्गयोगेषु ध्यानेषु वा विषये प्रमोदार्णवं परमानन्दस्वरूपं परं वागाद्यगोचरं ब्रह्म साक्षात्कुरुते। न परं पूर्व्वोक्तगुणविशिष्टो ब्रह्मविदेव किन्तु यदीयं काव्यं मधुवर्षि, अतिसरसत्वादमृतवर्षि। न परं पूर्व्वोक्तगुणविशिष्टोऽतिसरसो महाकविरेव, किन्तु तर्कशास्त्रेऽपि यस्योक्तयः धर्षिताः पराभूताः परे प्रतिवादिनो याभिस्तादृश्यः। तस्य विद्वच्चक्रचूडामणेः श्रीहर्षकवेरियं काव्यरचनारूपा कृतिः सुकृतिनां सुधियां मुदे आनन्दायाभ्युदीयात्, कृतिनामानन्दं कुर्व्वती सती आकल्पमतिवृद्धिं प्राप्नुयादित्याशीः। सर्व्वत्र यत्नेनन्निर्व्वाह्यो गुण एव। अभ्युदीयादिति इण् गतावित्यस्य रूपम्॥ १५५॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे द्वाविंशतितमः सर्गः॥ २२॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः।

00000751